Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निर्वाणतन्त्र

(नेपाली भाषानुवादसहित)

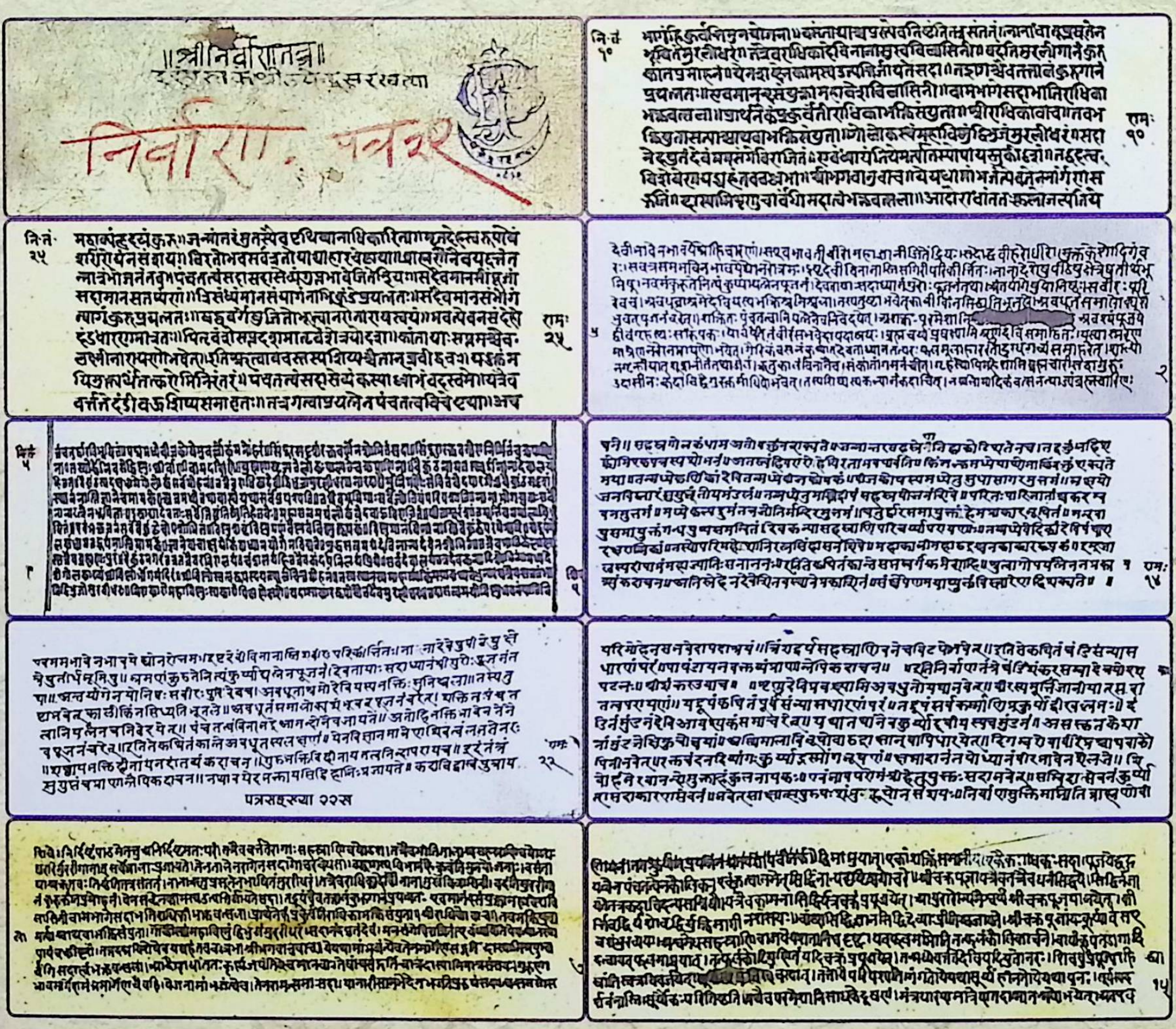

राष्ट्रिय अभिलेखालय

रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निर्वाणतन्त्र

[नेपाली भाषानुवादसहित]

सम्पादक तथा अनुवादक
डा. माधवप्रसाद लामिछाने

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निर्वाणतन्त्र [नेपाली भाषानुवादसहित]

प्रकाशक : नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल
फोन नं.: ०१-४२००८४५, ०१-४२००८४६
वेवसाईटः www.narchives.gov.np
ईमेलः mail@narchives.gov.np

संस्करण : पहिलो, २०७९

सर्वाधिकार ©: प्रकाशकमा

प्रकाशन प्रति : ५०० थान

मूल्य : रु. ६५०।-

मुद्रण : स्काई प्रेस प्रा.लि., बिजुलीबजार, काठमाडौं
फोन नं.: ०१-४७९४२८३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्रकाशकीय

राष्ट्रिय अभिलेखालय विभिन्न विषयका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको भण्डार हो । पाँचौं, छैठौं शताब्दीदेखि सङ्कलनमा रहेका यहाँका हस्तलिखित ग्रन्थहरूले हाम्रा इतिहास तथा संस्कृतिलाई दर्शाएका छन् । राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा रहेका विविध विषयका हस्तलिखित ग्रन्थहरूमा रहेका विषयवस्तुले हाम्रो पूर्वीय दर्शन परम्पराका साथै हाम्रो समाजमा विद्यमान चालचलन र संस्कारलाई बुझाउन मद्दत पुऱ्याएका छन् । यहाँको सङ्कलनमा रहेका विभिन्न विषयका हस्तलिखित पाण्डुलिपिहरूमध्ये तन्त्र विषयका पाण्डुलिपिहरू पनि प्रशस्त मात्रामा रहेका छन् । नेपालको इतिहासमा लिच्छविकालदेखि नै तन्त्रपरम्परा चलिआएको छ । मल्लकालमा यो परम्पराले खुब विस्तारित हुने अवसर पायो । अहिले पनि यो परम्परा विशेषतः शैव, शाक्त र बौद्ध तान्त्रिक परम्पराका रूपमा नेपाली समाजमा उत्तिकै प्रचलनमा रहेको छ ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयले आफ्नो सङ्कलनमा रहेका विभिन्न विषयका पाण्डुलिपिहरूको सम्पादन गरी प्रकाशन गर्ने कार्य विगत वर्षदेखि नै गर्दै आइरहेको छ । यहाँ सङ्कलित विभिन्न विषयका पाण्डुलिपिहरूमध्ये यस आर्थिक वर्षमा तन्त्र विषयको निर्वाणतन्त्रलाई प्रकाशन गर्न लागिएको छ । यस ग्रन्थमा जम्मा चौध पटल रहेका छन् । ती पटलहरूमा परब्रह्मनिरूपण, योगविवरण, कुण्डलिनीयोगका क्रममा शरीरमा भावना गरिने विभिन्न चक्र र ती चक्रहरूमा बाह्य ब्रह्माण्डमा स्थित सप्तस्वर्गको चिन्तन, पञ्चतत्त्व, विष्णुतत्त्व, सन्न्यासाश्रम, अवधूत आश्रम, कौलपरम्पराको महत्त्व आदि विषयहरूको प्रतिपादन भएको छ ।

यस ग्रन्थको पाण्डुलिपिलाई सम्पादन तथा अनुवाद गरी प्रकाशनयोग्य बनाउने तन्त्र विषयका विज्ञ उपप्रा.डा. माधवप्रसाद लामिछानेलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । सम्पादित ग्रन्थको मूल्याङ्कन गरी महत्त्वपूर्ण सुझाव प्रदान गर्नुभएकोमा इतिहासविद् डा. महेशराज पन्तज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । यस कृतिलाई सम्पादन गराई प्रकाशनका लागि खट्नुहुने हस्तलिखित ग्रन्थ उपशाखाका अनुसन्धान अधिकृतहरू मनिता न्यौपाने र राजु रिमाल लगायत यस कार्यमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण कर्मचारी साथीहरूलाई सम्झन चाहन्छु । यस ग्रन्थको प्रकाशनले तन्त्र विषयमा रुचि राख्ने पाठकहरूलाई भरपूर सहयोग गर्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । विज्ञ जनहरूबाट यस कृतिको यथोचित मूल्याङ्कन हुनेछ भन्ने आशा र विश्वास लिएको छु ।

सौभाग्य प्रधानाङ्ग
महानिर्देशक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कृतज्ञता-ज्ञापन

प्रस्तुत ग्रन्थको सम्पादनका क्रममा मेरा अगाडि देखा परेका ग्रन्थसम्पादनगत समस्या एवं विषयगत जिज्ञासालाई समाधान गर्न हार्दिकतापूर्वक तत्परता देखाउनुहुने तथा आवश्यक अध्ययन–सामग्रीसमेत उपलब्ध गराउनुहुने डा. महेशराज पन्तको सहयोग धन्यवादको सीमाभन्दा पर छ त्यसैले म सदैव उहाँप्रति नतमस्तक छु । मैले गरेको यस ग्रन्थको सम्पादनकार्यलाई बडो मनोयोगपूर्वक मूल्याङ्कन गरी आवश्यक सल्लाह र सुझाव प्रदान गर्नुभएकोमा म उहाँप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

आदरणीय गुरु प्रा. विद्यानाथ उपाध्याय भट्टको मार्गनिर्देशन मेरा प्राज्ञिक कार्यहरूमा सदैव प्रेरणादायी रहेका छन् त्यसैले उहाँप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

मलाई सदैव अनुसन्धानमूलक कार्यमा लाग्न प्रेरित गर्ने मेरा आदरणीय गुरुहरू प्रा. डा. स्थानेश्वर तिमल्सिना एवं प्रा. डा. दिवाकर आचार्यलाई यस सन्दर्भमा सम्झनु र हार्दिक नमन गर्नु म आफ्नो कर्तव्य सम्झन्छु ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको यस परियोजनालाई सम्पन्न गर्न तदारुकता देखाउने एवं कार्यालयबाट गर्नुपर्ने सहयोग प्रदान गर्ने कार्यालयप्रमुख सौभाग्य प्रधानाङ्ग, अनुसन्धान अधिकृत मनिता न्यौपाने तथा यस ग्रन्थका हस्तलिखित प्रतिहरूका अणुचित्र (माइक्रोफिल्म)को प्रिन्ट उपलब्ध गराइदिने यस कार्यालयका सम्बद्ध कर्मचारीहरूलाई पनि म हार्दिक धन्यवाद दिन्छु । साथै यस ग्रन्थलाई प्रकाशन गरी तान्त्रिक वाङ्मयप्रति पाठकहरूमा रुचि जगाइदिने राष्ट्रिय अभिलेखालयप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा दृष्टिदोषवश मुद्रणसम्बन्धी केही त्रुटि रहन गएका भए त्यसका निम्ति म सहृदयी विद्वान् पाठकहरूसँग क्षमायाचना गर्दछु ।

यद्यत्र किञ्चित् स्खलितं प्रमादेन भ्रमेण वा ।
तन्त्रज्ञास्तच्छोधयन्तु कस्य न स्खलितं मनः ।।

डा.माधवप्रसाद लामिछाने

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

वाल्मीकि विद्यापीठ, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ ।

सम्पर्क नं. ९८४९७६१९१५
Email : madhavlamichhane1@gmail.com

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विषयसूची

उपोद्घात : १

प्रथम पटल : ३२

द्वितीय पटल : ३९

तृतीय पटल : ४४

चतुर्थ पटल : ५३

पञ्चम पटल : ५८

षष्ठ पटल : ६६

सप्तम पटल : ६९

अष्टम पटल : ७४

नवम पटल : ७७

दशम पटल : ८२

एकादश पटल : ९२

द्वादश पटल : १००

त्रयोदश पटल : १०३

चतुर्दश पटल : ११६

परिशिष्ट : १२५

सन्दर्भग्रन्थसूची : १७१

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

उपोद्घात

विषयप्रवेश

आफ्नो सङ्कलनमा रहेका प्राचीन हस्तलिखित पाण्डुलिपिहरूको सम्पादन गर्ने र यथासम्भव तिनलाई नेपाली भाषामा अनुवादसमेत गर्ने राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँको नियमित योजनाबमोजिम प्रस्तुत निर्वाणतन्त्र नामक ग्रन्थको सम्पादनको सिलसिलामा उक्त ग्रन्थका पाण्डुलिपिहरू खोजी गर्दा राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँमा सूचीकृत आठवटा मातृकाहरू फेला परे । तीमध्ये नेवारी लिपिमा सारिएको र रिल नं. इ-८५/६ मा माइक्रोफिल्म गरिएको मातृकामा एउटामात्रै पत्र रहेकाले उक्त मातृकालाई यहाँ उपयोग गरिएको छैन त्यसैले राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सङ्गृहीत सातवटा र गोपीनाथ कविराजद्वारा सम्पादित तथा वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसीबाट ई.सं. १९७०मा प्रकाशित तन्त्रसङ्ग्रह, भाग २ मा सङ्गृहीत निर्वाणतन्त्रसमेत गरी जम्मा आठवटा मातृकाका आधारमा प्रस्तुत ग्रन्थको सम्पादन गरिएको छ ।

प्रस्तुत संस्करण

प्रस्तुत ग्रन्थको सम्पादनका क्रममा मूलपाठमा यथासम्भव शुद्ध पाठ राख्ने प्रयत्न गरिएको छ । यहाँ लिपिकरको अज्ञान वा प्रमादवश भएका अक्षराशुद्धिको सङ्केत पादटिप्पणीमा गरिएको छैन ।

अघिल्लो वर्ण अनुस्वारले युक्त छ र पछिल्लो वर्ण स्पर्शवर्ण [कदेखि मसम्मका वर्णहरू] छ भने त्यस्तो अवस्थामा अनुस्वार परिवर्तन नभई अनुस्वार नै रहने वा अनुस्वारपछिको वर्ण जुन वर्गको छ सोही वर्गको अनुनासिक वर्णमा परिवर्तन हुने वैकल्पिक प्रयोग संस्कृतभाषाको लेख्य परम्परामा पाइन्छ । उदाहरणका लागि शंकर वा शङ्कर, चंडिका वा चण्डिका, पिंड वा पिण्ड, अनंत वा अनन्तजस्ता शब्दहरूको लेखनमा यहाँ दोस्रो रूपलाई स्थान दिइएको छ तर च, तु जस्ता निपातभन्दा अगाडिको अनुस्वारलाई अनुनासिक वर्णमा परिवर्तन नगरी अनुस्वार नै छोडिएको छ । प्रस्तुत ग्रन्थका मातृकाहरूमध्ये प्रकाशित ज मातृकाबाहेक अन्य मातृकाहरूमा श्लोकसङ्ख्या राखिएको छैन तर ग्रन्थ सम्पादन गर्दा श्लोकसङ्ख्यालाई एक जोडी दण्डकका बिचमा राखिएको छ । प्रकाशित ज मातृकालाई पाठभेद उल्लेख गर्ने क्रममा मात्र उपयोगमा ल्याइएको छ । प्रकाशित ज मातृकामा प्रस्तुत ग्रन्थअन्तर्गत पन्ध्र पटल रहेका छन् तर उपलब्ध अन्य मातृकाहरूमा चौध पटलमात्र छन् । प्रकाशित ज मातृकाको पाठ राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको रिल नं. इ ३४२५/६ अन्तर्गत माइक्रोफिल्म गरिएको र यहाँ मातृका च संज्ञाप्राप्त हस्तलिखित ग्रन्थको पाठसँग एक दुइवटा पाठभेदबाहेक सबै नै समान छ तर उक्त मातृकामा पनि मातृका जमा रहेको पन्ध्राँ पटलको पाठ छैन । त्यसैगरी प्रकाशित ज मातृकाको पन्ध्राँ पटलको पाठमा एउटा पनि पाठभेदको उल्लेख नगरिनुले उक्त पाठप्रति सन्देह उत्पन्न भएको छ त्यसैले यहाँ उक्त पाठलाई प्रस्तुत सम्पादित ग्रन्थमा राखिएको छैन ।

ग्रन्थको अनुवादका क्रममा अनुवादको स्पष्टताका लागि मूल पाठमा नभएका तर आवश्यक ठानिएका शब्दहरूलाई [ ] कोष्ठकभित्र राखिएको छ भने समानार्थी शब्दलाई ( ) कोष्ठकभित्र राखिएको छ । विषयवस्तुको स्पष्टीकरणका लागि आवश्यक स्थानमा थप विवरण पनि दिइएको छ ।

ग्रन्थसम्पादनका क्रममा उपयोगमा ल्याइएका मातृकाहरूमध्ये क, ख, घ र ङका प्रतिलिपिहरूलाई

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

परिशिष्टमा राखिएको छ । अन्य मातृकाका प्रतिलिपिहरू भने प्राविधिक कारणले समावेश गर्न सकिएको छैन ।

मातृका परिचय

प्रस्तुत ग्रन्थको सम्पादन राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँमा शैवतन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत चारवटा मातृका, केसर पुस्तकालयमा तन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत एउटा मातृका र वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसीबाट ई.सं. १९७०मा प्रकाशित तन्त्रसङ्ग्रह, भाग २ मा सङ्गृहीत मूल पुस्तक गरी जम्मा छवटा मातृकाका आधारमा गरिएको छ । अब यहाँ उक्त मातृकाहरूको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरिन्छ ।

मातृका 'क' को सामान्य परिचय

राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँमा शैवतन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत तेस्रो लगतको पाण्डुलिपि सङ्ख्या २५१ र विषयसङ्ख्या ६९४ रहेको तथा देवनागरी लिपिमा सारिएको मातृकालाई यहाँ मातृका 'क' संज्ञा दिइएको छ । उक्त पाण्डुलिपि नेपाल–जर्मन हस्तलिखित पाण्डुलिपि संरक्षण परियोजनाअन्तर्गत रिल नं. ए-१६२/९ मा माइक्रोफिल्म गरिएको छ । पुरानो कागजमा कालो पाको मसीले देवनागरी लिपिमा सारिएको उक्त मातृका २१.५ से.मी. लम्बाइ र १२ से.मी. चौडाइ परिमाणको रहेको छ । उक्त मातृकामा जम्मा तेइसवटा पत्र रहेका छन् । उक्त मातृकाका पत्रहरूमा नौ हरफ रहेका छन् भने हरेक हरफमा सरदर एकचालिस अक्षर रहेका छन् । यो मातृका संवत् १८४४ मा सारिएको र राजा रणबहादुर शाहको स्वामित्वमा रहेको कुरा उक्त मातृकाको अन्तिम पत्रमा उल्लिखित "इदम् पुस्तकम् श्रीश्रीश्रीरणबहादुरसाहदेवस्य" भन्ने वाक्यबाट थाहा हुन्छ[1] । यो मातृकाको एघारौं पत्रसम्म एकजना लिपिकरले र त्यस पछिका बाँकी पत्र अर्कै लिपिकरले सारेको कुरा पत्र सङ्ख्याङ्कनमा देखिएको भिन्नता र लेखाइको भिन्नताबाट स्पष्ट बुझिन्छ ।

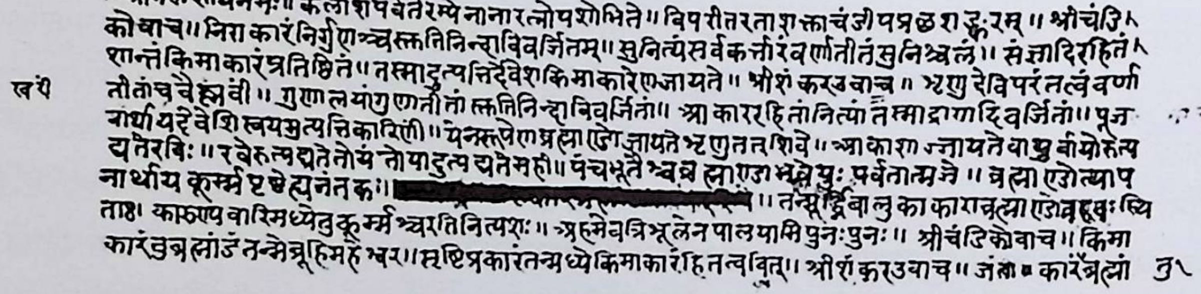

पत्रसङ्ख्या १ख

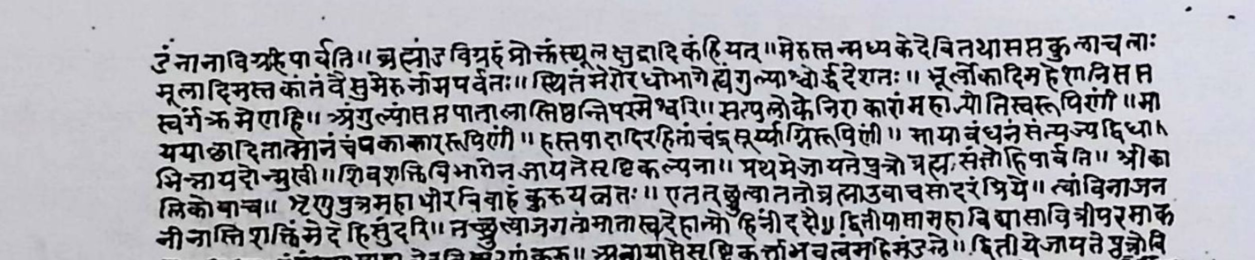

पत्रसङ्ख्या २क

१ हेर्नुहोस् पत्रसङ्ख्या २३ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

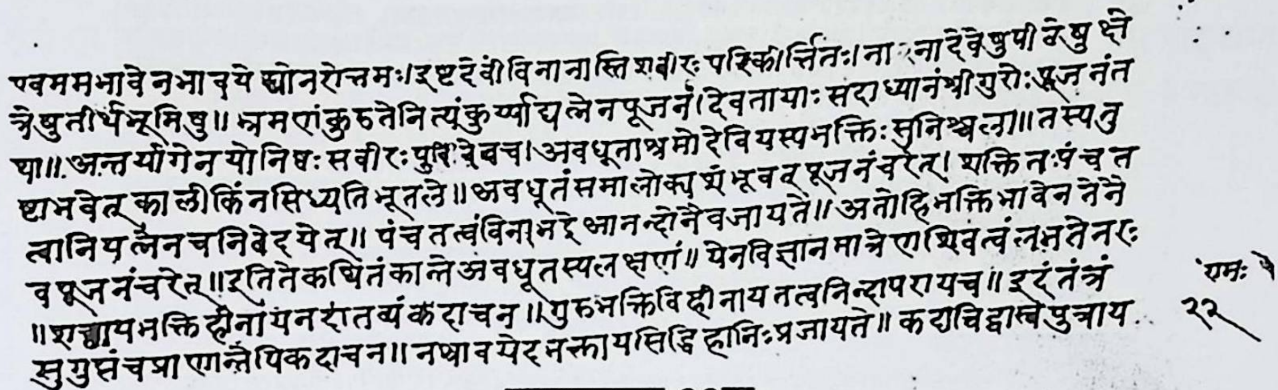
एवमम भावेन भावये ध्योनरोत्तमः। इष्टदेवी विना नास्ति शरीरः परिकीर्त्तितः। ना ना देवेषु पीठेषु क्षे
त्रेषु तीर्थभूमिषु॥ भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्य्याद्यत्नेन पूजनं। देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं त
था॥ अन्तर्योगेन योनिषः स वीरः पुत्र देवच। अवधूताश्रमो देवि यस्य भक्तिः सुनिश्चला॥ तस्य तु
ष्टा भवेत् काली किं न सिध्यति भूतले॥ अवधूतं समालोक्य धर्मं भूपवत् पूजनं चरेत्। शक्तितः पंच त
त्वानि यत्नेन च निवेदयेत्॥ पंचतत्त्वं विना भद्रे आनन्दो नैव जायते॥ अतो हि भक्तिभावेन नैने
व पूजनं चरेत्॥ इति ते कथितं काले अवधूतस्य लक्षणं॥ येन विज्ञानमात्रेण शिवत्वं लभते नरः
॥ शठाय भक्तिहीनाय न दातव्यं कदाचन॥ गुरुभक्तिविहीनाय तत्त्वनिन्दापराय च॥ इदं तंत्रं
सुगुप्तं च प्राणान्तेपि कदाचन॥ नष्टा वर्य्येत नस्मान् सिद्धि हानिः प्रजायते॥ कदाचिद्दास्ते पुत्राय
एम: २२

पत्रसङ्ख्या २२ख

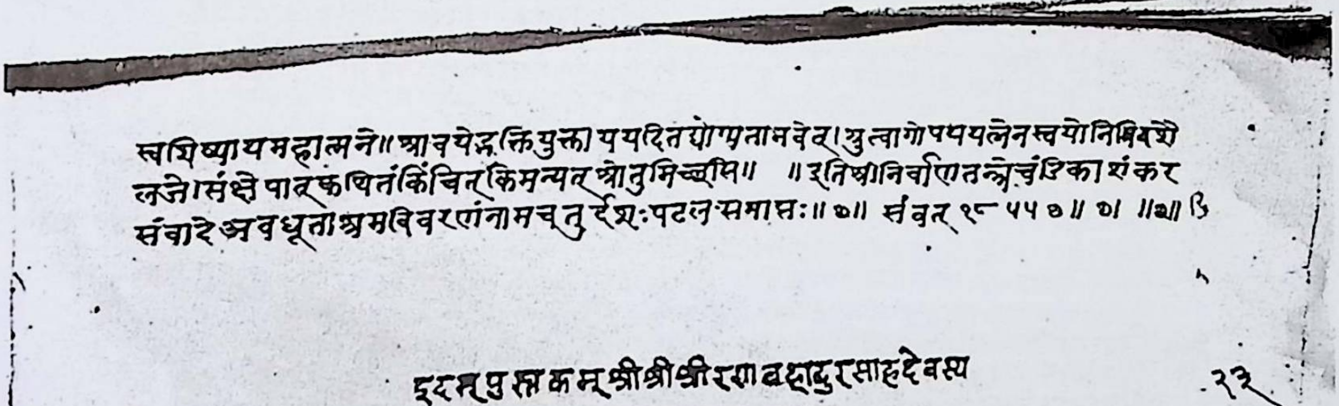
स्वशिष्याय महात्मने॥ श्रावयेद्भक्तियुक्ताय यदि तद्योग्यतां भवेत्। श्रुत्वा गोपय यत्नेन स्व योनिरिव शै
लजे। संक्षेपात् कथितं किंचित् किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि॥ ॥ इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे चंडिकाशंकर
संवादे अवधूताश्रमविवरणं नाम चतुर्दशः पटलः समाप्तः॥ ०॥ संवत् १९ ५५०॥ ०॥ ॥ श्री॥

इदम् पुस्तकम् श्रीश्रीश्री रणबहादुर साहदेवस्य २३

पत्रसङ्ख्या २३क

मातृका 'ख' को सामान्य परिचय

राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँमा शैवतन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत पाँचौँ लगतको पाण्डुलिपि सङ्ख्या २७४१ र विषयसङ्ख्या ६९५ रहेको तथा देवनागरी लिपिमा सारिएको मातृकालाई यहाँ मातृका 'ख' संज्ञा दिइएको छ । उक्त पाण्डुलिपि नेपाल–जर्मन हस्तलिखित पाण्डुलिपि संरक्षण परियोजनाअन्तर्गत रिल नं. ए-१६१/१० मा माइक्रोफिल्म गरिएको छ । पुरानो कागजमा कालो पाको मसीले देवनागरी लिपिमा सारिएको उक्त मातृका ३६ से.मी. लम्बाइ र १५.५ से.मी. चौडाइ परिमाणको रहेको छ । यस मातृकामा जम्मा सोह्रवटा पत्र रहेका छन् । प्रस्तुत मातृकामा अन्तिम सोह्रौँ पत्रबाहेक अन्य पत्रहरूमा दश हरफ रहेका छन् भने उक्त अन्तिम पत्रमा चाहिँ सात हरफ रहेका छन् । उक्त मातृकामा प्रति हरफ सरदर ५७ अक्षर रहेका छन् । उक्त मातृका वि.सं १९०० वैशाखशुक्लप्रतिपदा आइतवारका दिन जोगनरसिंह नाम गरेको व्यक्तिले सारेर सिध्याएको देखिन्छ[२] ।

२ हेर्नुहोस् पत्रसङ्ख्या १६ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

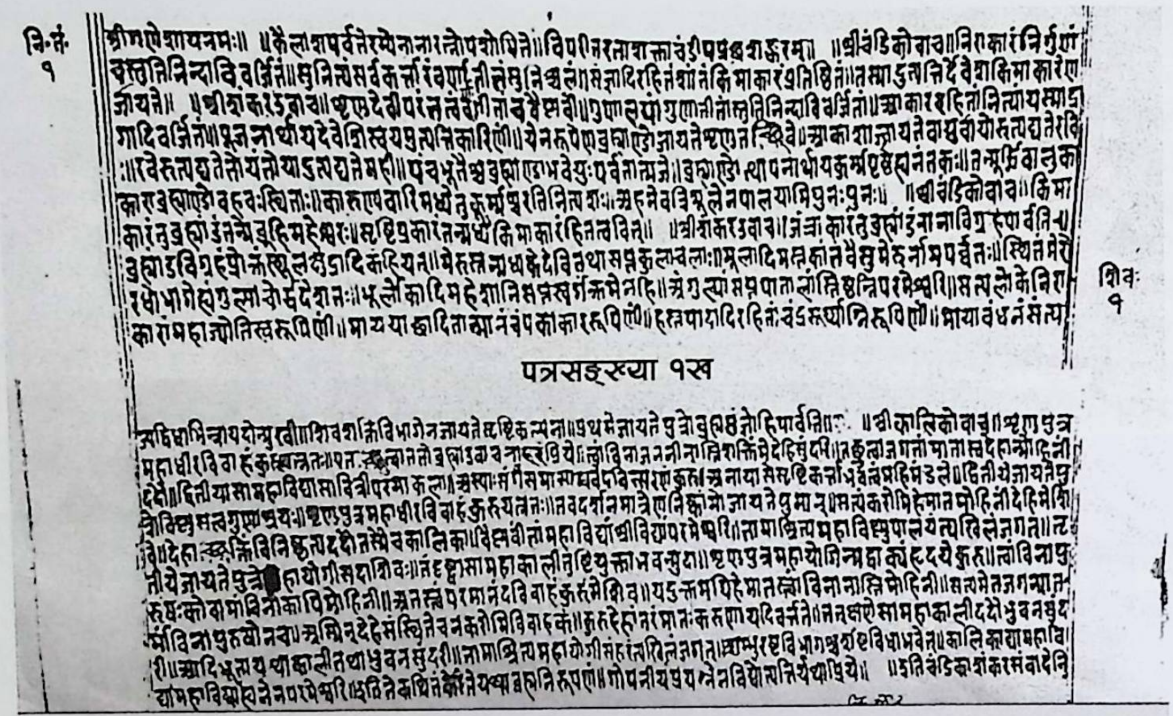

पत्रसङ्ख्या २क

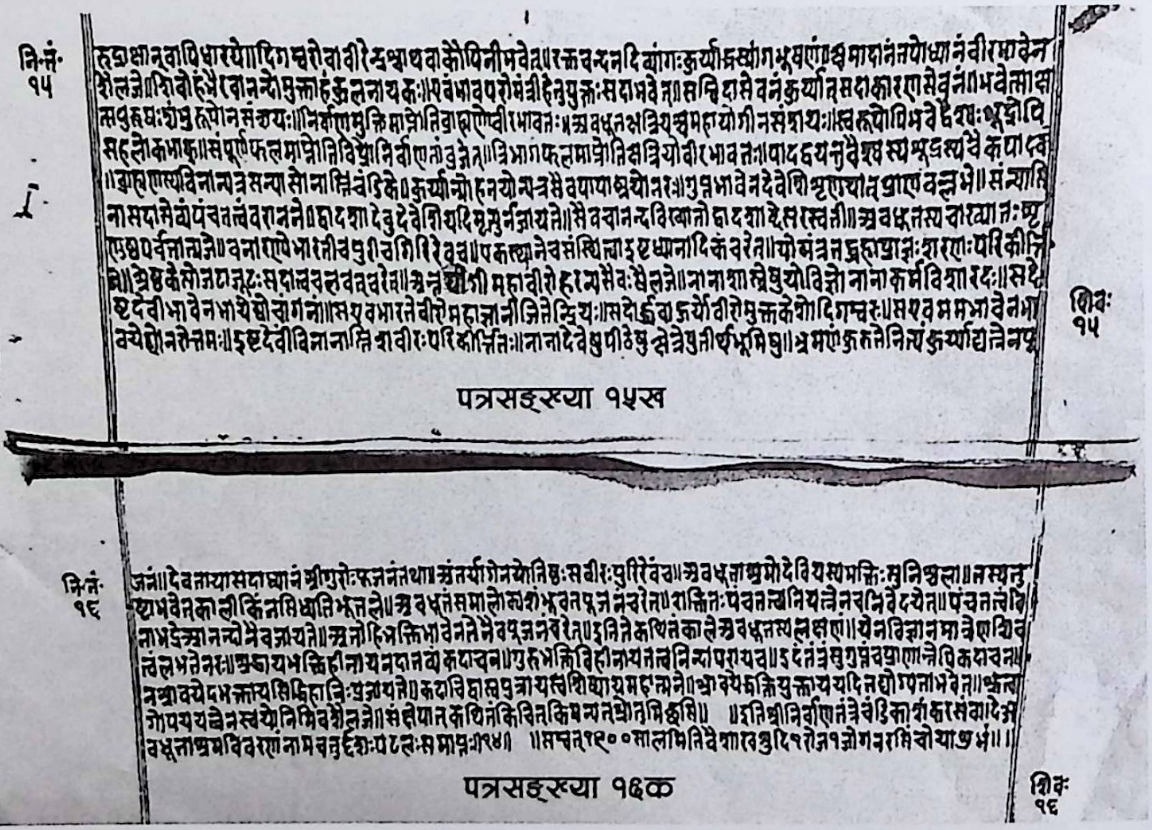

मातृका 'ग' को सामान्य परिचय

केसर पुस्तकालय, काठमाडौँमा तन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत दोस्रोलगतको पाण्डुलिपि सङ्ख्या २१७ रहेको तथा देवनागरी लिपिमा सारिएको मातृकालाई यहाँ मातृका 'ग' संज्ञा दिएको छ । उक्त पाण्डुलिपि नेपाल–जर्मन हस्तलिखित पाण्डुलिपि संरक्षण परियोजनाअन्तर्गत रिल नं. सी-२४/२मा माइक्रोफिल्म गरिएको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

छ । पुरानो कागजमा कालो पाको मसीले देवनागरी लिपिमा सारिएको उक्त मातृका ३५.५ से.मी. लम्बाइ र १३.९ से.मी. चौडाइ परिमाणको रहेको छ । उक्त मातृकामा जम्मा तेइसवटा पत्र रहेका छन् । यस मातृकामा पत्रसङ्ख्या १खमा आठ हरफ र अन्तिम पत्रसङ्ख्या २३ मा दश हरफ रहेका छन् भने अन्य पत्रहरूमा नौ हरफ रहेका छन् । त्यसैगरी हरेक हरफमा सरदर ४१ अक्षर रहेका छन् ।

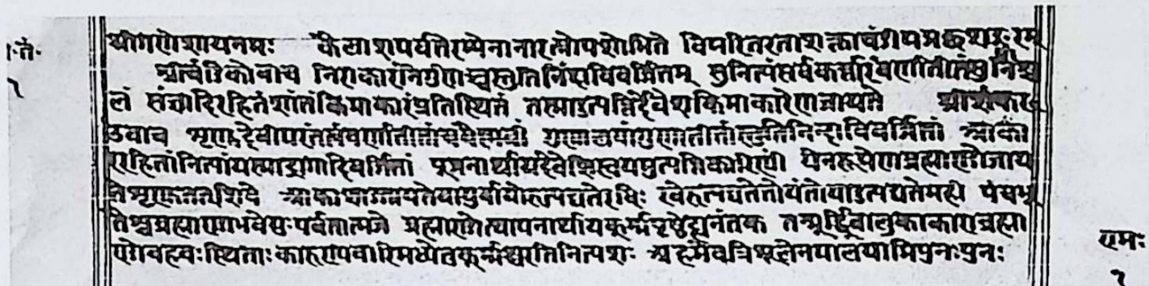

पत्रसङ्ख्या १ख

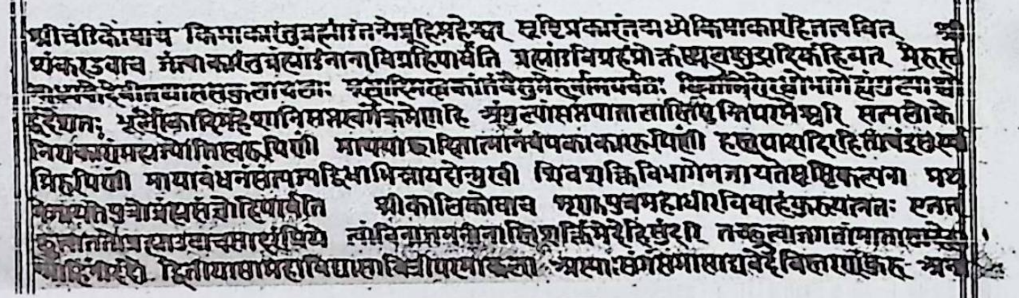

पत्रसङ्ख्या २क

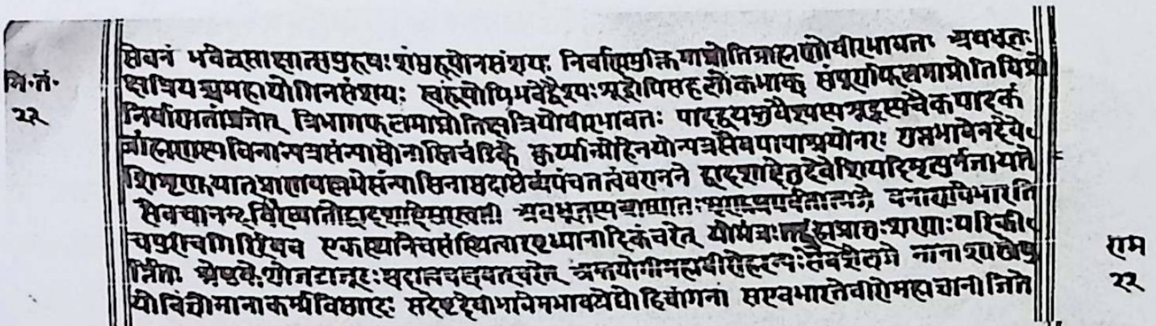

पत्रसङ्ख्या २२ख

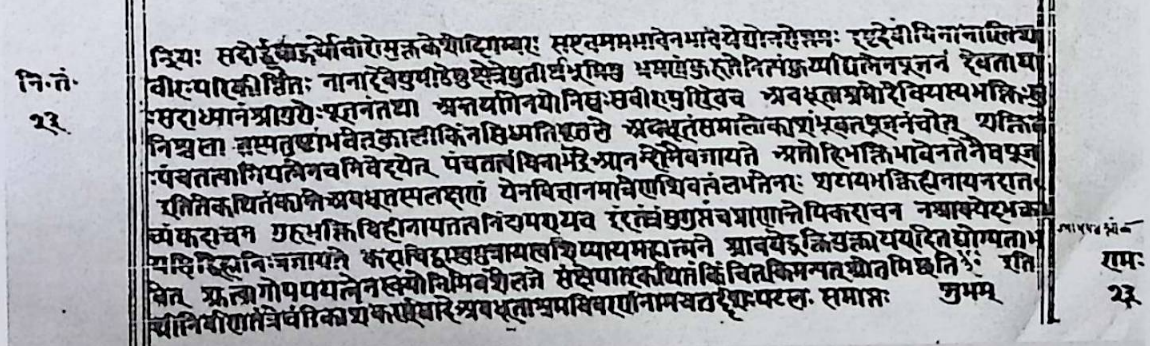

पत्रसङ्ख्या २३क

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मातृका 'घ' को सामान्य परिचय

राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँमा शैवतन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत तेस्रो लगतको पाण्डुलिपि सङ्ख्या १ र विषयसङ्ख्या ६९२ रहेको तथा देवनागरी लिपिमा सारिएको मातृकालाई यहाँ मातृका 'घ' संज्ञा दिइएको छ । उक्त पाण्डुलिपि नेपाल–जर्मन हस्तलिखित पाण्डुलिपि संरक्षण परियोजनाअन्तर्गत रिल नं. ए-१६१/२ मा माइक्रोफिल्म गरिएको छ । पुरानो कागजमा कालो पाको मसीले देवनागरी लिपिमा सारिएको उक्त मातृका २२ से.मी. लम्बाइ र १० से.मी. चौडाइ परिमाणको रहेको छ । उक्त मातृकामा जम्मा उनन्तीसवटा पत्र रहेका छन् । यस मातृकामा अन्तिमको पत्रसङ्ख्या २९ बाहेक हरेक पत्रमा नौ हरफ रहेका छन् भने उक्त अन्तिम पत्रमा चाहिँ छ हरफ रहेका छन् । उक्त मातृकामा हरेक हरफमा सरदर ३४ अक्षर रहेका छन् ।

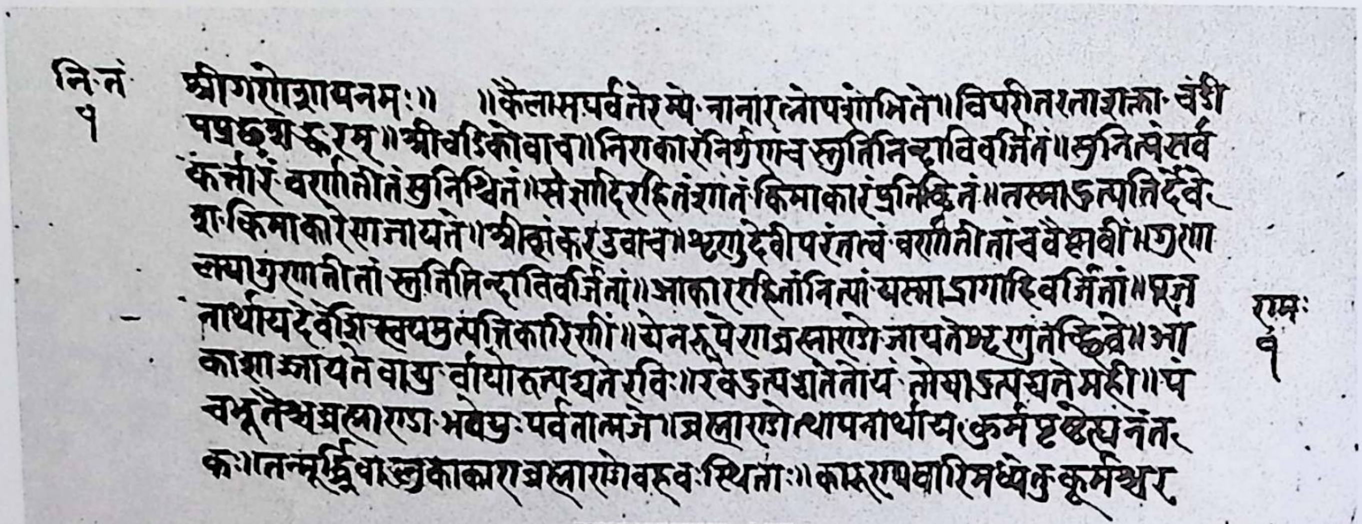
नि·तं
१
श्रीगणेशायनमः॥ ॥कैलासपर्वतेरम्ये नानारत्नोपशोभिते॥ विपरीतरताशक्ता चंडी
पप्रच्छ शंकरम्॥ श्रीचंडिकोवाच॥ निराकारं निर्गुणञ्च स्तुतिनिन्दाविवर्जितं॥ कुनित्यं सर्व
कर्त्तारं वर्णातीतं सुनिश्चितं॥ स्नेहादिरहितं शान्तं किमाकारं प्रतिष्ठितं॥ तस्मादुत्पत्ति देवे
श किमाकारं सा जायते॥ श्रीशंकर उवाच॥ शृणु देवी परं तत्त्वं वर्णातीतां च वैष्णवीं॥ गुणा
त्मया गुणातीतां स्तुतिनिन्दातिवर्जितां॥ आकारं र्ह्रींतिनित्यां यस्मा जगाद्विवर्जितां॥ प्रज
नार्थाय देवेशि स्वयमुत्पत्तिकारिणीं॥ येनरूपेण ब्रह्माण्डे जायते सृणुतच्छिवे॥ आ
काशं जायते वायु र्वायोरुत्पद्यते रविः॥ रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही॥ पं
चभूतेषु ब्रह्माण्डं भवेच्च पर्वतात्मजे॥ ब्रह्माण्डे स्थापनार्थाय कुर्म पृष्ठेस्य नंतर
कः॥ तन्मूर्द्धे वासुकी काम ब्रह्माण्डे बहवः स्थिताः॥ कारणं पदारि मध्ये कुर्मेश्वर
एकः १

पत्रसङ्ख्या १ख

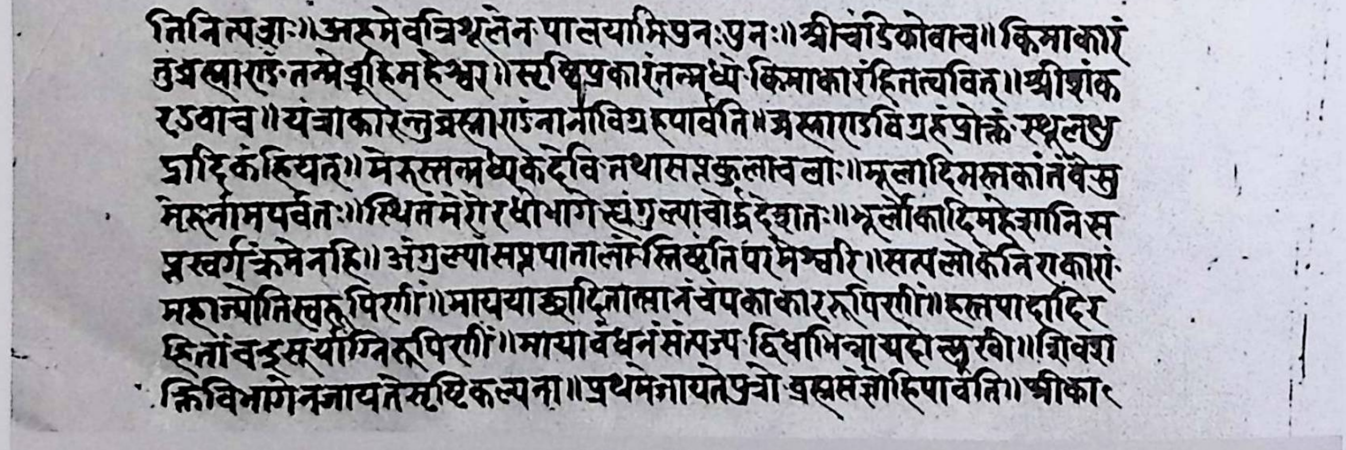
तिनित्यज्ञाः॥ अहमेवत्रिशूलेन पालयामि पुनः पुनः॥ श्रीचंडिकोवाच॥ किमाकारं
तु ब्रह्माण्डं तन्मे ब्रूहि महेश्वर॥ सप्तप्रकारं तन्मध्ये किमाकारं हितत्त्ववित्॥ श्रीशंक
र उवाच॥ यत्राकारं तु ब्रह्माण्डं नानाविग्रह पार्वति॥ ब्रह्माण्डविग्रहं प्रोक्तं स्थूलसू
क्ष्मादिकं हि यत्॥ मेरुस्तन्मध्यके देवि तथा सप्तकुलाचलाः॥ मूलादि मस्तकान्तं वसु
मेरुर्नाम पर्वतः॥ स्थितं मेरोरधो भागे सप्तपातालदेशतः॥ भूर्लोकादि महज्ञानि स
प्तस्वर्गं क्रमेन हि॥ अंगुल्यां सप्तपातालं तिष्ठति परमेश्वरि॥ सप्तलोके निराकारां
महामेति स्वरूपिणीं॥ मायया छादितात्मानं चंपकाकार रूपिणीं॥ हस्तपादादि र
हितां चन्द्रसूर्याग्नि रूपिणीं॥ माया बंधनं संसज्य द्विधाभिन्ना परा स्मृता॥ शिवश
क्ति विभागेन जायते सृष्टि कल्पना॥ प्रथमं जायते पुत्रो ब्रह्मसंज्ञो हि पार्वति॥ श्रीका

पत्रसङ्ख्या २क

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

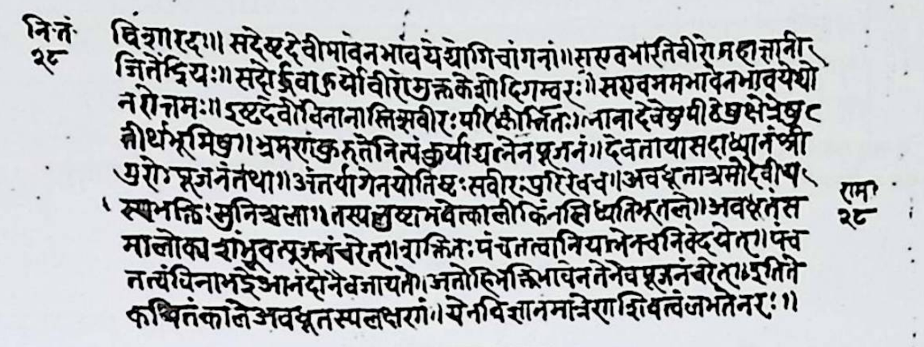

पत्रसङ्ख्या २८ख

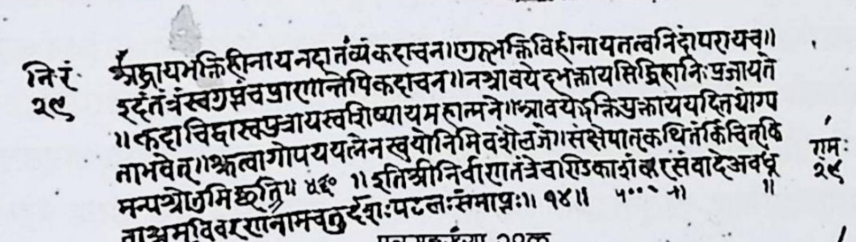

पत्रसङ्ख्या २९क

मातृका 'ङ' को सामान्य परिचय

राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँमा शैवतन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत पाँचौं लगतको पाण्डुलिपि सङ्ख्या २१०६ र विषयसङ्ख्या ६९४ख रहेको तथा देवनागरी लिपिमा सारिएको मातृकालाई यहाँ मातृका 'ङ' संज्ञा दिएको छ । उक्त पाण्डुलिपि नेपाल–जर्मन हस्तलिखित पाण्डुलिपि संरक्षण परियोजनाअन्तर्गत रिल नं. ए-२२९/४मा माइक्रोफिल्म गरिएको छ । पुरानो कागजमा कालो पाको मसीले देवनागरी लिपिमा सारिएको उक्त मातृका २७ से.मी. लम्बाइ र ११ से.मी. चौडाइ परिमाणको रहेको छ । उक्त मातृकामा जम्मा एक्काइसवटा पत्र रहेका छन् । यस मातृकामा अन्तिमको पत्रसङ्ख्या २१ बाहेक हरेक पत्रमा नौ हरफ रहेका छन् भने उक्त अन्तिम पत्रमा चाहिँ छ एक हरफमात्र रहेको छ । यस मातृकामा हरेक हरफमा सरदर ४८ अक्षर रहेका छन् ।

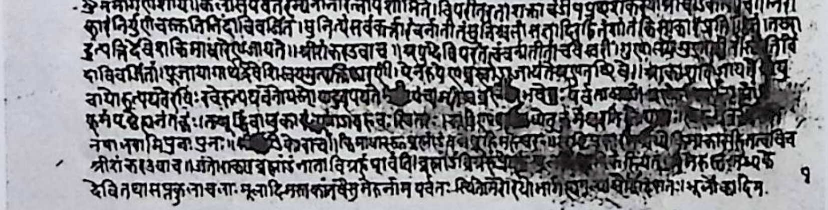

पत्रसङ्ख्या १ख

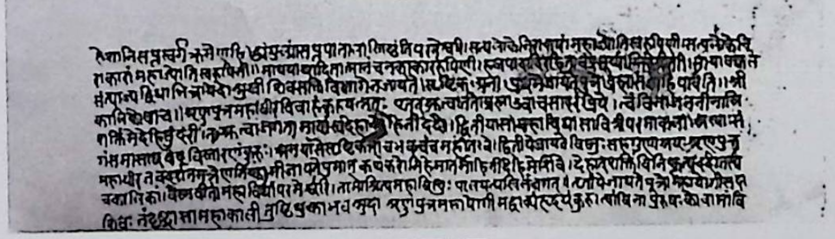

पत्रसङ्ख्या २क

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

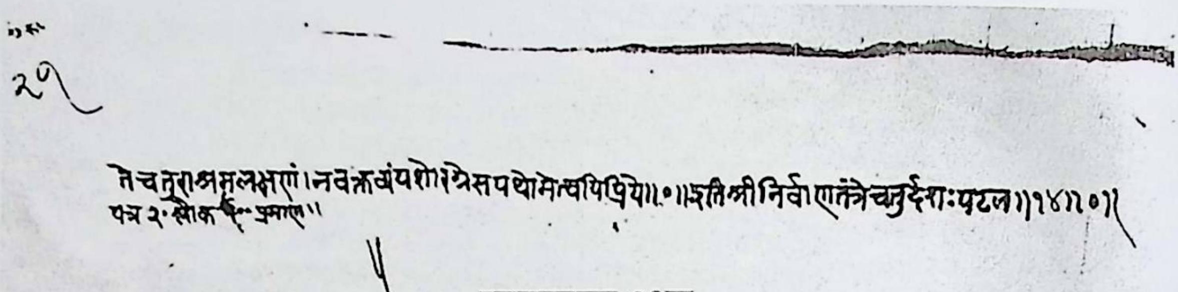

पत्रसङ्ख्या २१ख

मातृका 'च' को सामान्य परिचय

राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँमा तन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत तथा नेपाल–जर्मन हस्तलिखित पाण्डुलिपि संरक्षण परियोजनाअन्तर्गत रिल नं. इ-३४२५/६ मा माइक्रोफिल्म गरिएको मातृकालाई यहाँ मातृका च संज्ञा दिइएको छ । नेपाली कागजमा कालो पाको मसीले देवनागरी लिपिमा सारिएको उक्त मातृका २४.१ से.मी. लम्बाइ र १३ से.मी. चौडाइ परिमाणको रहेको छ । यस मातृकामा जम्मा अठ्ठाइसवटा पत्र रहेका छन् । प्रस्तुत मातृकामा अन्तिम अठ्ठाइसौँ पत्रबाहेक अन्य पत्रहरूमा दश हरफ रहेका छन् भने उक्त अन्तिम पत्रमा चाहिँ पाँच हरफ रहेका छन् । उक्त मातृकामा प्रति हरफ सरदर ३१अक्षर रहेका छन् ।

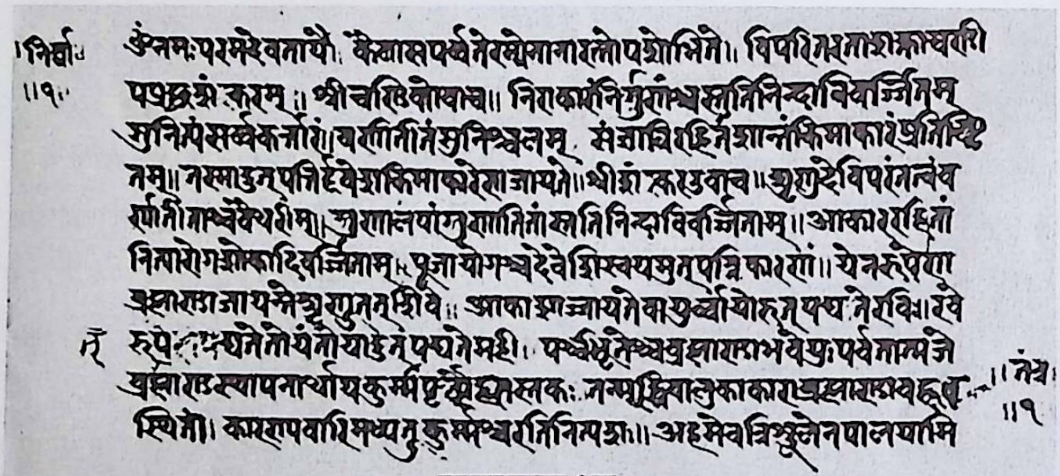

पत्रसङ्ख्या १ख

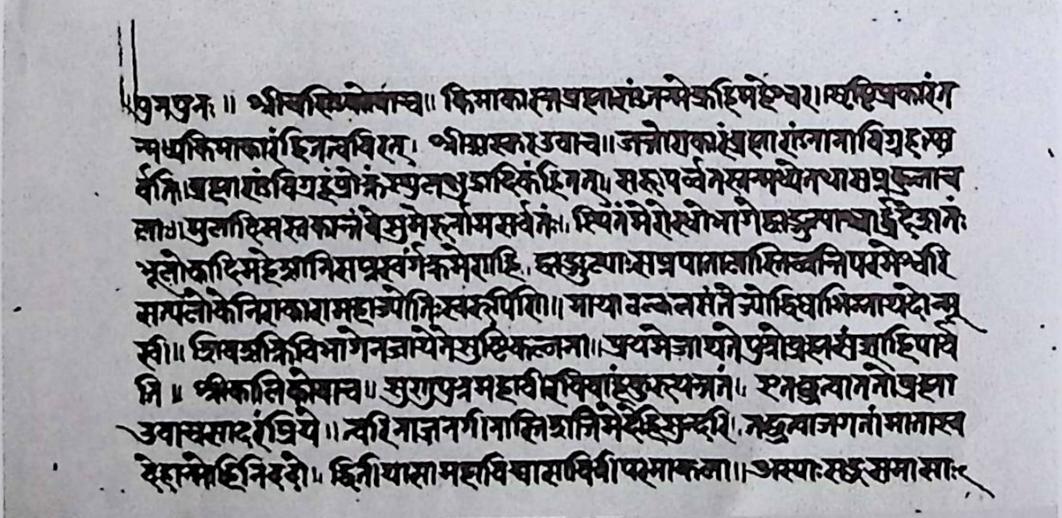

पत्रसङ्ख्या २क

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

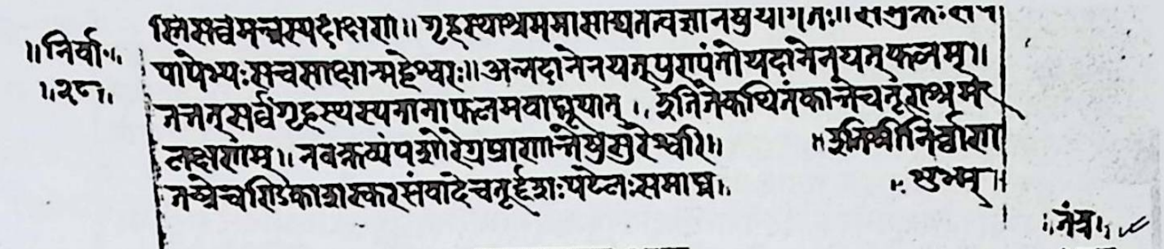

पत्रसङ्ख्या २८ख

मातृका 'छ' को सामान्य परिचय

राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौँमा तन्त्रअन्तर्गत सूचीकृत तथा नेपाल–जर्मन हस्तलिखित पाण्डुलिपि संरक्षण परियोजनाअन्तर्गत रिल नं. इ-१४१/११ मा माइक्रोफिल्म गरिएको मातृकालाई यहाँ मातृका छ संज्ञा दिइएको छ। नेपाली कागजमा कालो पाको मसीले देवनागरी लिपिमा सारिएको उक्त मातृका २६ से.मी. लम्बाइ र १२.५ से.मी. चौडाइ परिमाणको रहेको छ। यस मातृकामा जम्मा बाइसवटा पत्र रहेका छन्। प्रस्तुत मातृकामा पत्रसङ्ख्या १ख, २क, ३ख, ४क, ४ख, ५क, ५खमा नौ हरफ र अन्तिम पत्रमा सात हरफ रहेका छन् भने अन्य पत्रहरूमा दश हरफ रहेका छन्। उक्त मातृकामा प्रति हरफ सरदर ३८ अक्षर रहेका छन्। उक्त मातृका ने.सं. ९८५ ज्येष्ठकृष्णसप्तमी सोमवारका दिन कान्तिपुरनिवासी ऋद्धिनरसिंह राजभण्डारीले योगेश्वरी भगवती [गुह्येश्वरी]को प्रीतिका लागि सारेर सिध्याएको देखिन्छ।[3] वि.सं १९०० वैशाखशुक्लप्रतिपदा आइतवारका दिन जोगनरसिंह नाम गरेको व्यक्तिले सारेर सिध्याएको देखिन्छ[4]।

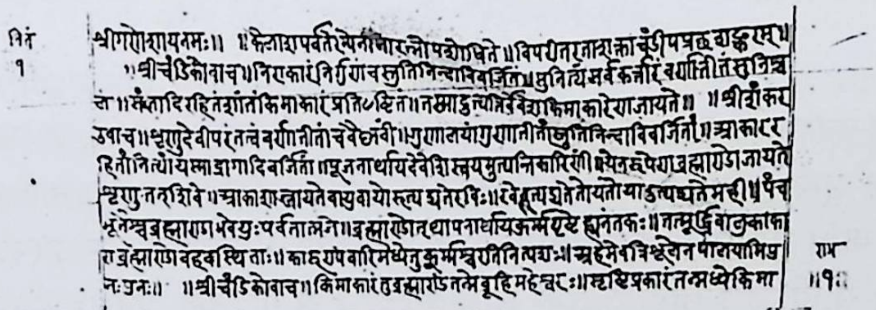

पत्रसङ्ख्या १ख

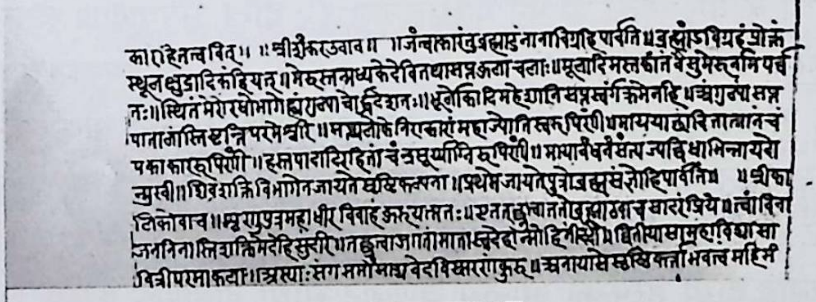

पत्रसङ्ख्या २क

---

३ संयाते सरनागनंदकलिते नेपालीके हायने।
ज्येष्ठे मास्यसिते ग्रहेश्वरतिथौ वारे शशीनंदने॥
श्रीमत् कान्तिपुरे महादीनगरे श्रीसूर्य्यवंशोद्भवे।
रिद्धिनर्सिराजभण्डारिलिखिते योगेश्वरीं प्रीतये॥[पत्रसङ्ख्या २२ख]

४ हेर्नुहोस् पत्रसङ्ख्या १६।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

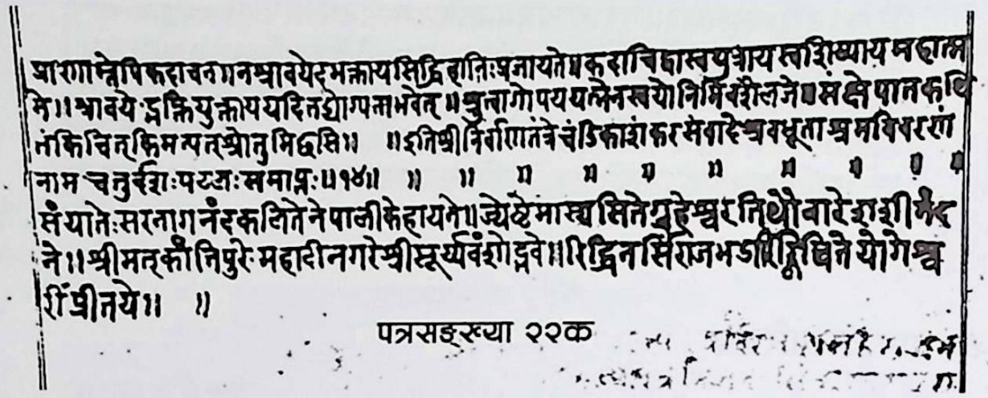
ने तं
२२

आरणान्तेपि कदाचन गानश्रावयेद्भक्ताय सिद्धिहानिः प्रजायते ॥ कराचित्दास्य पुत्राय स्ताशिष्याय महात्म
मे ॥ श्रावयेद्भक्तियुक्ताय यदि तद्योग्यता भवेत् ॥ गुप्तागोपय यत्नेन स्वयोनिमिव शैलजे ॥ संक्षेपात कथि
तं किञ्चित् किमन्यत्श्रोतुमिच्छसि ॥ ॥ इति श्री निर्वाणतन्त्रे चण्डिकाशंकरसंवादे अवधूताश्रमविवरणं
नाम चतुर्दशः पटलः समाप्तः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
संयाते सरनागनंदकलिते नेपालीके हायने ॥ ज्येष्ठे मास्यसिते गुरौ हरतिथौ वारे शशी ...
ने ॥ श्रीमत्कीर्तिपुरे महादीनगरे श्रीसूर्यवंशोद्भवे ॥ रिद्धिनरसिंहराजभण्डारि लिखितं योगेश्व
रीप्रीतये ॥ ॥

पत्रसङ्ख्या २२क

राम
॥२२॥

मातृका 'ज' को सामान्य परिचय

वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसीबाट ई.सं. १९७० मा योगतन्त्र–ग्रन्थमालाको चौथो पुष्पका रूपमा उक्त विश्वविद्यालयको योगतन्त्रविभागका तात्कालिक अध्यक्ष गोपीनाथ कविराजको सम्पादकत्वमा प्रकाशित तन्त्रसङ्ग्रहको दोस्रो भागमा पृष्ठसङ्ख्या १–५२ सम्ममा सङ्गृहीत प्रकाशित पुस्तकलाई यहाँ मातृका 'ज' संज्ञा दिइएको छ । उक्त प्रकाशित पुस्तकको अन्तिम संस्करण तयार पार्नका लागि सरस्वतीभवन, वाराणसीमा रहेका वङ्गलिपिमा लिखित पाँचवटा हस्तलिखित ग्रन्थ र वङ्गलिपिमा नै मुद्रित पुस्तकको आधार लिएको जानकारी सम्पादकले दिएका छन्[५] ।

मातृकाको बाह्य समीक्षा

पत्रसङ्ख्याङ्कन

मातृका कमा पत्रहरूको सङ्ख्याङ्कन हरेक पत्रको माथिल्लो पानाको दायाँ र बायाँ भागमा गरिएको छ । बायाँ भागमा सुरुको हरफको पहिलो वर्णबाट बायाँपट्टि सरदर २ से.मी. ठाउँ छोडी त्यसको सीधा सरदर १ से.मी. माथि पत्रसङ्ख्याङ्कन गरिएको छ भने दायाँ भागमा अन्तिम हरफको अन्तिम वर्णबाट दायाँपट्टि सरदर १ से.मी. ठाउँ छोडी त्यसको सीधा सरदर १ से.मी. तल पत्रसङ्ख्याङ्कन गरिएको छ । यो क्रम पत्रसङ्ख्या ११ सम्म कायम रहेको छ भने पत्रसङ्ख्या १२ देखि अपवादका रूपमा पत्रसङ्ख्या १३, १७ र १९ लाई छोडेर हरेक पत्रको माथिल्लो पानाको दायाँ भागमा तल अन्तिमबाट दोस्रो हरफको अन्तिम वर्णबाट सीधा दायाँपट्टि सरदर १.५ से.मी. ठाउँ छोडी रामः लेखेर त्यसको ठीक मुनि अन्तिम हरफको सीधा पर्ने गरी पत्रसङ्ख्याङ्कन गरिएको छ । पत्रसङ्ख्या १३, १७ र १९ मा रामः शब्द अन्तिमबाट तेस्रो हरफको अन्तिम वर्णबाट सीधा दायाँपट्टि सरदर २ से.मी. ठाउँ छोडी लेखिएको छ र अङ्क १३, १७ र १९ अन्तिम हरफ र अन्तिमबाट दोस्रो हरफको अन्तिम वर्णबाट सीधा दायाँपट्टि करिब १ से.मी. ठाउँ छोडी माथि उल्लिखित दुइवटा हरफको बिचमा पर्ने गरी लेखिएको छ ।

मातृका 'ख'मा पनि पत्रहरूको सङ्ख्याङ्कन हरेक पत्रको माथिल्लो पानाको दायाँ र बायाँ भागमा गरिएको छ । यस मातृकामा हरेक पत्रको दायाँ र बायाँ भागमा तीन तीनवटा रेखा तानी त्यसको बिचमा ग्रन्थको मूल पाठ लेखिएको कुरा मातृकापरिचयका क्रममा उल्लेख भइसकेको छ । पत्रको बायाँ भागमा

५ हेर्नुहोस् तन्त्रसङ्ग्रह भाग २, प्रास्ताविकम् छ–ज ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कोरिएको तीनवटा रेखामध्ये पहिलो हरफको सीधा पर्ने पहिलो रेखाबाट बायाँपट्टि सरदर ०.५ से.मी. ठाउँ छोडी ग्रन्थको पूरा नाम निर्वाणतन्त्रको सङ्क्षिप्त रूप नि.तं. लेखी त्यसको ठीक मुनि पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ भने पत्रको दायाँ भागमा कोरिएको तीनवटा रेखामध्ये अन्तिमबाट दोस्रो हरफको सीधा पर्ने अन्तिम रेखाबाट सरदर ०.५ से.मी. ठाउँ छोडी शिव लेखेर त्यसको ठीक मुनि पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ ।

मातृका गमा पनि पत्रहरूको सङ्ख्याङ्कन हरेक पत्रको माथिल्लो पानाको दायाँ र बायाँ भागमा गरिएको छ । यस मातृकामा पनि पत्रको दायाँ र बायाँ भागमा रेखाङ्कन गरी त्यसको बिचमा ग्रन्थको मूल पाठ लेखिएको छ । पत्रको बायाँ भागमा पहिलो हरफको बायाँपट्टि रेखाङ्कनका लागि कोरिएको पहिलो रेखाबाट बायाँतिर सरदर १.५ से.मी ठाउँ छोडी ग्रन्थको पूरा नाम निर्वाणतन्त्रको सङ्क्षिप्त रूप नि.तं. लेखी त्यसको ठीक मुनि पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ भने पत्रको दायाँ भागमा अन्तिमबाट दोस्रो हरफको दायाँपट्टि रेखाङ्कनका लागि कोरिएको अन्तिम रेखाबाट दायाँतिर सरदर १.५ से.मी. ठाउँ छोडी रामः लेखेर त्यसको ठीक मुनि पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ ।

मातृका घमा पनि पत्रहरूको सङ्ख्याङ्कन हरेक पत्रको माथिल्लो पानाको दायाँ र बायाँ भागमा गरिएको छ । पत्रको बायाँ भागमा पहिलो हरफको सीधा बायाँतिर हरफको पहिलो अक्षरबाट सरदर १ से.मी. ठाउँ छोडी ग्रन्थको पूरा नाम निर्वाणतन्त्रको सङ्क्षिप्त रूप नि.तं. लेखी त्यसको ठीक मुनि पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ भने पत्रको दायाँ भागमा माथिबाट पाँचौं हरफको सीधा दायाँतिर सरदर १ से.मी. ठाउँ छोडी रामः लेखेर त्यसको ठीक मुनि पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ ।

मातृका 'ङ'मा हरेक पत्रको माथिल्लो पानाको दायाँ भागमा अपवादका रूपमा पत्रसङ्ख्या २, ६, ८ र १८ लाई छाडी अन्तिमबाट दोस्रो हरफको बायाँतिर सरदर १ से.मी. ठाउँ छोडी पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ । माथि उल्लिखित पत्रहरूमा भने अन्तिमबाट तेस्रो हरफको बायाँतिर सरदर १ से.मी. ठाउँ छोडी पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ ।

मातृका चमा पत्रहरूको सङ्ख्याङ्कन हरेक पत्रको माथिल्लो पानाको दायाँ र बायाँ भागमा गरिएको छ । पत्रको बायाँ भागमा पहिलो हरफको सीधा बायाँतिर हरफको पहिलो अक्षरबाट सरदर १ से.मी. ठाउँ छोडी दुई जोडी दण्डका बिचमा ग्रन्थको पूरा नाम निर्वाणतन्त्रको सङ्क्षिप्त रूप निर्वा. लेखी त्यसको ठीक मुनि दुई जोडी दण्डका बिचमा पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ भने पत्रको दायाँ भागमा तलबाट दोस्रो हरफको सीधा दायाँतिर सरदर ०.५ से.मी. ठाउँ छोडी दुई जोडी दण्डका बिचमा तंत्र लेखी त्यसको ठीक मुनि दुई जोडी दण्डका बिचमा पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ ।

मातृका छमा पनि पत्रहरूको सङ्ख्याङ्कन हरेक पत्रको माथिल्लो पानाको दायाँ र बायाँ भागमा गरिएको छ । पत्रको बायाँ भागमा पहिलो हरफको सीधा बायाँतिर सरदर १ से.मी. ठाउँ छोडी ग्रन्थको पूरा नाम निर्वाणतन्त्रको सङ्क्षिप्त रूप नि.तं. लेखी त्यसको ठीक मुनि दुई जोडी दण्डका बिचमा पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ भने पत्रको दायाँ भागमा तलबाट दोस्रो हरफको सीधा दायाँतिर सरदर १ से.मी. ठाउँ छोडी राम लेखेर त्यसको ठीक मुनि दुई जोडी दण्डका बिचमा पत्रसङ्ख्या लेखिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चिह्न र बुट्टाको प्रयोग

मातृका कमा श्रीगणेशाय नमः भन्ने मङ्गलाचरण वाक्यको अगाडि र पछाडि दुइवटा दण्डको प्रयोग गरिएको छ । मातृका ख र घमा उक्त मङ्गलाचरण वाक्यको पछाडि दुइवटा दण्डको प्रयोग गरिएको छ । मातृका गमा कतै पनि दण्डको प्रयोग देखिँदैन । मातृका 'ङ'मा ॐनमो गणेशाय भन्ने मङ्गलाचरण वाक्यको पछाडि दुइवटा दण्डको प्रयोग गरिएको छ । मातृका चमा ॐ नमः परमदेवतायै भन्ने मङ्गलाचरण वाक्यको पछाडि दुइवटा दण्डको प्रयोग गरिएको छ । मातृका छमा श्रीगणेशाय नमः भन्ने मङ्गलाचरण वाक्यको पछाडि दुइवटा दण्डको प्रयोग गरी आधा सेन्टिमिटर जति ठाउँ खाली छोडेर युग्मदण्डको प्रयोग गरी ग्रन्थको आरम्भ गरिएको छ । मातृका क, ख र घमा अर्धश्लोक पूरा भएपछि र श्लोकको समाप्तिमा दुइवटा दण्डको प्रयोग गरिएको छ । मातृका 'ङ'मा भने अर्धश्लोक पूरा भएपछि एउटा दण्ड र कतै श्लोकको समाप्तिमा दुइवटा दण्डको प्रयोग देखिन्छ भने कतै श्लोकको समाप्तिमा एउटामात्रै दण्डको प्रयोग पनि देखिन्छ । मातृका च र छमा अर्धश्लोक पूरा भएपछि र श्लोक पूरा भएपछि दुवै ठाउँमा दुइवटा दण्डको प्रयोग देखिन्छ । मातृका क, ख, घ, ङ, च र छमा श्रीचण्डिकोवाच, श्रीशङ्कर उवाचजस्ता वाक्यहरूको पछाडि युग्मदण्डको प्रयोग देखिन्छ । मातृका चमा भने श्रीचण्डिकोवाच, श्रीशङ्कर उवाच, श्रीकालिकोवाचजस्ता वाक्यको अगाडि पनि युग्मदण्डको प्रयोग पाइन्छ । मातृका कमा पटलको समाप्तिमा अन्तिम श्लोकको पछाडि पूर्ववत् युग्मदण्डको प्रयोग गरी सरदर आधा सेन्टिमिटर ठाउँ खाली छोडेर पुनः युग्मदण्डको प्रयोग गरेपछि पुष्पिकावाक्य लेखिएको छ र पुष्पिकावाक्यको समाप्तिमा युग्मदण्डको प्रयोग, पटलसङ्केतक सङ्ख्या र पुनः युग्मदण्डको प्रयोग गरिएको छ । मातृका 'ख'मा पनि यस सन्दर्भमा मातृका ककै परम्पराको निर्वाह भएको छ । मातृका घमा भने यस सन्दर्भमा पटलको अन्तिम श्लोकको पछाडि पूर्ववत् युग्मदण्डको प्रयोगपश्चात् पटलगत श्लोकसङ्ख्या लेखी पुनः युग्मदण्डको प्रयोग गरेर पुष्पिकावाक्य लेखिएको छ र पुष्पिकावाक्यको समाप्तिमा युग्मदण्डको प्रयोग, पटलसङ्केतक सङ्ख्या र पुनः युग्मदण्डको प्रयोग गरिएको छ । यस सन्दर्भमा मातृका 'ङ'मा भने एक, दुई र पाँच पटलमा पटलको अन्तिम श्लोकको पछाडि युग्मदण्डको प्रयोगपश्चात् वृत्ताकार बुट्टा प्रयोग गरी पुनः युग्मदण्डको प्रयोग गरेर पुष्पिकावाक्य लेखिएको छ र पुष्पिकावाक्यको समाप्तिमा युग्मदण्डको प्रयोग, वृत्ताकार बुट्टा र पुनः युग्मदण्डको प्रयोग गरिएको छ । तृतीय पटलको समाप्तिमा भने पूर्ववत् पुष्पिकावाक्यको समाप्तिमा युग्मदण्डको प्रयोग गरी पटलसङ्केतक अङ्क लेखेर पुनः युग्मदण्ड, वृत्ताकार बुट्टा र युग्मदण्डको प्रयोग गरिएको छ तर चतुर्थ पटलको समाप्तिमा भने पूर्ववत् पुष्पिकावाक्यको समाप्तिमा युग्मदण्डको प्रयोगपछि पटलसङ्केतक अङ्कमात्र लेखिएको छ । सात, आठ, नौ, एघार र बाह्र पटलको समाप्तिमा पुष्पिकावाक्यको समाप्तिपछि युग्मदण्डको प्रयोग नगरिकनै पटलसङ्केतक चिह्न लेखी युग्मदण्ड, वृत्ताकार बुट्टा र युग्मदण्डको प्रयोग गरिएको छ । मातृका 'ङ'मा पत्रसङ्ख्या १८कको अन्तिम हरफमा श्लोकको समाप्तिपछि युग्मदण्डले पुटित चारवटा वृत्ताकार बुट्टाको प्रयोग गरिएको छ । मातृका चमा पटलको समाप्तिमा अन्तिम श्लोकको पछाडि पूर्ववत् युग्मदण्डको प्रयोग गरी सरदर १.२ सेन्टिमिटर ठाउँ खाली छोडेर पुनः युग्मदण्डको प्रयोग गरेपछि पुष्पिकावाक्य लेखिएको छ र पुष्पिकावाक्यको समाप्तिमा युग्मदण्डको प्रयोग गरिएको छ । मातृका छमा यस सन्दर्भमा मातृका क र खको परम्पराको निर्वाह भएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मातृका 'क'मा पत्रको दायाँ भागमा अक्षर लेख्दै जाँदा स्थान शेष रहन गएमा हरफलाई समानक्रमले मिलाउनका लागि शेष रहन गएको उक्त स्थानमा ∧ चिह्नको प्रयोग गरेको देखिन्छ । त्यस्तो चिह्न मातृका 'क'मा पत्रसङ्ख्या १खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या २'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ५'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ६खमा दुईपटक गरी जम्मा छपटक प्रयोग भएको छ । उक्त प्रयोजनका लागि मातृका 'ख'मा (चिह्नको प्रयोग गरेको देखिन्छ । त्यस्तो चिह्न मातृका 'ख'मा पत्रसङ्ख्या ८खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ९'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १०'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १३'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या १४ 'क'मा एकपटक गरी जम्मा छपटक प्रगोग गरेको देखिन्छ । मातृका गमा उक्त प्रयोजनका लागि ॰ चिह्नको प्रयोग भएको छ । त्यस्तो चिह्न मातृका गमा पत्रसङ्ख्या १खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ३'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ४'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या ५'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ६'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ६खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ७'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या ७खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या ८'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ८खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या ९खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १०'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या १०खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या ११'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ११खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १२ 'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १२खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १३'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १३खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या १४खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १५'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या १५खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १६'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या १७'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २०खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या २१'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या २१खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २२'क'मा तीनपटक, पत्रसङ्ख्या २२खमा दुईपटक र अन्तिम पत्रसङ्ख्या २३मा एकपटक गरी जम्मा पैँतालीसपटक प्रयोग गरेको देखिन्छ । मातृका घमा पनि उक्त प्रयोजनका लागि मातृका गमा प्रयोग भएकै जस्तो चिह्न प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तो चिह्न मातृका घमा पत्रसङ्ख्या १खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या २'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ३खमा तीनपटक, पत्रसङ्ख्या ४खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ५'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या ६खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ८'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १०'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १०खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ११'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या ११खमा तीनपटक, पत्रसङ्ख्या १२'क'मा तीनपटक, पत्रसङ्ख्या १२खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १३'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १३खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १४खमा तीनपटक, पत्रसङ्ख्या १५'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १६'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १६खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १७'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १८'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १९खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २१खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २२'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २२खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २३'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २४खमा तीनपटक, पत्रसङ्ख्या २५'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २६खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २७'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २७खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २८'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या २८खमा दुईपटक गरी जम्मा सतचालीसपटक प्रयोग भएको छ । उपर्युक्त प्रयोजनका लागि मातृका 'ङ'मा कुनै पनि चिह्नको प्रयोग भएको देखिँदैन । मातृका चमा उक्त प्रयोजनका लागि ॰ चिह्नको प्रयोग भएको छ । त्यस्तो चिह्न मातृका चमा पत्रसङ्ख्या २'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १३'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या १४'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या २४ 'क'मा एकपटक र पत्रसङ्ख्या २८खमा एकपटक गरी जम्मा पाँचपटक प्रयोग भएको छ । मातृका छमा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

उक्त प्रयोजनका लागि लघुकोष्ठक चिह्न (र) चिह्नको प्रयोग भएको छ । उक्त मातृकामा पत्रसङ्ख्या ३खमा एकपटक लघुकोष्ठक चिह्नको प्रयोग भएको छ ।

शुद्धिप्रक्रिया

मातृका 'क'मा अशुद्ध वर्ण वा शब्दशुद्धिका लागि अशुद्ध वर्ण वा शब्दका माथि = चिह्न दिने र अशुद्ध शब्दको सीधा तल, माथि, दायाँ वा बायाँ पत्रको खाली स्थानमा शुद्ध वर्ण वा शब्द लेखी सो शब्दका पछाडि = चिह्न दिएर कतै हरफसङ्केतक अङ्क दिने र कतैचाहिँ हरफसङ्केतक अङ्क नदिने गरेको देखिन्छ । यो प्रक्रिया मातृका 'क'मा पन्ध्र ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या १खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या २'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ३'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या ४खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ५खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ७'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ८खमा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ९'क'मा एकपटक, पत्रसङ्ख्या ११'क'मा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या १३खमा दुईपटक, पत्रसङ्ख्या १७खमा एकपटक] अपनाइएको छ । मातृका 'क'मा एक ठाउँ [पत्रसङ्ख्या १४ख : १]मा ण वर्ण हुनुपर्ने स्थानमा न लेखिएकोमा सोही वर्णको माथि ˘ चिह्न दिएर त्यसको ठीक माथि ण वर्ण लेखिएको छ । मातृका ग, घ, च र छमा कतै पनि शुद्धिका लागि कुनै प्रक्रिया अपनाएको देखिँदैन । मातृका 'ङ'मा अशुद्ध शब्दको माथि˘ चिह्न दिएर सो शब्दको सीधा बायाँपट्टि खाली स्थानमा शुद्ध शब्द लेखिएको देखिन्छ । यो प्रक्रिया मातृका 'ङ'मा एक ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या ३ख : ८]अपनाइएको छ ।

छुटेको वर्ण वा शब्द थप्ने प्रक्रिया

मातृका 'क'मा ३६ ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या १ख : ९, पत्रसङ्ख्या २ख : ३, पत्रसङ्ख्या ३क : ६, पत्रसङ्ख्या ४क : ८, पत्रसङ्ख्या ४ख : ४, ६ र ९, पत्रसङ्ख्या ६क : ५, पत्रसङ्ख्या ७क : १, २ र ३, पत्रसङ्ख्या ७ख : १, पत्रसङ्ख्या ८क : १, पत्रसङ्ख्या ९ख : १, पत्रसङ्ख्या १०क : २, पत्रसङ्ख्या १२ख : ४ र ८, पत्रसङ्ख्या १३क : ५, पत्रसङ्ख्या १३ख : ५, पत्रसङ्ख्या १४ख : ८, पत्रसङ्ख्या १५क : ९, पत्रसङ्ख्या १६ख : १ र ९, पत्रसङ्ख्या १७क : १ र ९, पत्रसङ्ख्या १७ख : ४, पत्रसङ्ख्या १८क: ६, ७ र ९, पत्रसङ्ख्या १८ख : २, पत्रसङ्ख्या १९क : २, पत्रसङ्ख्या १९ख : १, पत्रसङ्ख्या २०क : ७, पत्रसङ्ख्या २१क : १, पत्रसङ्ख्या २१ख : २, पत्रसङ्ख्या १४ख : ८] लेख्न छुटेको वर्ण वा शब्द थप्ने प्रक्रिया अपनाइएको छ । त्यसका लागि त्यहाँ निम्नलिखित दुइवटा शैली अपनाएको देखिन्छ ।

१. जहाँ वर्ण वा शब्द छुटेको छ त्यहाँ डिकोमाथि˘ चिह्न दिई सोही हरफको सीधा दायाँ वा बायाँ पत्रको खाली स्थानमा छुटेको शब्द लेख्ने र सो शब्दका पछाडि हरफसङ्केतक अङ्क दिने : यो शैली एक्काइस ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या १ख : ९, पत्रसङ्ख्या ३क : ६, पत्रसङ्ख्या ४क : ८, पत्रसङ्ख्या ४ख : ४, ६ र ९, पत्रसङ्ख्या ६क : ५, पत्रसङ्ख्या ९ख : १, पत्रसङ्ख्या १०क : २, पत्रसङ्ख्या १२ख : ४ र ८, पत्रसङ्ख्या १३क : ५, पत्रसङ्ख्या १४ख : ८, पत्रसङ्ख्या १६ख : ९, पत्रसङ्ख्या १७क : १, पत्रसङ्ख्या १७ख : ४, पत्रसङ्ख्या १८क: ७, पत्रसङ्ख्या १८ख : २, पत्रसङ्ख्या १९क : २, पत्रसङ्ख्या २१क : १ र पत्रसङ्ख्या २१ख : २] अपनाइएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

२. जहाँ वर्ण वा शब्द छुटेको छ त्यहाँ डिकोमाथि ˘ चिह्न दिई वर्ण वा शब्द छुटेको स्थानको सीधा तल वा माथि पत्रको खाली स्थानमा छुटेको शब्द लेख्ने र सो शब्दका पछाडि हरफसङ्केतक अङ्क दिने[1] : यो शैली पन्ध्र ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या २ख : ३, पत्रसङ्ख्या ७क : १, २ र ३, पत्रसङ्ख्या ७ख : १, पत्रसङ्ख्या ८क : १, पत्रसङ्ख्या १३ख : ५, पत्रसङ्ख्या १५क : ९, पत्रसङ्ख्या १६ख : ९, पत्रसङ्ख्या १७क : ९, पत्रसङ्ख्या १८क: ६ र ९, पत्रसङ्ख्या १९क : २, पत्रसङ्ख्या १९ख : १ र पत्रसङ्ख्या २० क : ७] अपनाइएको छ ।

मातृका 'ख'मा तेह्र ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या २क : १०, पत्रसङ्ख्या २ख : ५, पत्रसङ्ख्या ३क : १, पत्रसङ्ख्या ३ख : ९, पत्रसङ्ख्या ८ख : ५ र १०, पत्रसङ्ख्या १०ख : ५, पत्रसङ्ख्या १२क : १०, पत्रसङ्ख्या १२ख : ९ र १०, पत्रसङ्ख्या १३क : ३, पत्रसङ्ख्या १४ख : ६, पत्रसङ्ख्या १५क : १] लेख्न छुटेको वर्ण वा शब्द थप्ने प्रक्रिया अपनाइएको छ । मातृका 'ख'मा पनि मातृका ककै शैली अपनाइएको छ । जसअनुसार जहाँ वर्ण वा शब्द छुटेको छ त्यहाँ डिकोमाथि ˘ चिह्न दिई सोही हरफको सीधा दायाँ वा बायाँ पत्रको खाली स्थानमा छुटेको शब्द लेख्ने र सो शब्दका पछाडि हरफसङ्केतक अङ्क दिने[2] शैली दुई ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या २ख : ५ र पत्रसङ्ख्या १०ख : ५] अपनाइएको छ भने जहाँ वर्ण वा शब्द छुटेको छ त्यहाँ डिकोमाथि ˘ चिह्न दिई वर्ण वा शब्द छुटेको स्थानको सीधा तल वा माथि पत्रको खाली स्थानमा छुटेको शब्द लेख्ने र सो शब्दका पछाडि हरफसङ्केतक अङ्क दिने शैली एघार ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या २क : १०, पत्रसङ्ख्या ३क : १, पत्रसङ्ख्या ३ख : ९, पत्रसङ्ख्या ८ख : ५ र १०, पत्रसङ्ख्या १२क : १०, पत्रसङ्ख्या १२ख : ९ र १०, पत्रसङ्ख्या १३क : ३, पत्रसङ्ख्या १४ख : ६, पत्रसङ्ख्या १५क : १] अपनाइएको छ तर पत्रसङ्ख्या १२ क : १० र पत्रसङ्ख्या १२ख : १०मा भने छुटेको शब्द लेखी सो शब्दका पछाडि हरफसङ्केतक अङ्क दिइएको छैन ।

मातृका घमा दुई ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या १०क : ४, पत्रसङ्ख्या २३क : ९] लेख्न छुटेको वर्ण वा शब्द थप्ने प्रक्रिया अपनाइएको छ । जहाँ वर्ण वा शब्द छुटेको छ त्यहाँ डिकोमाथि ˘ चिह्न दिई वर्ण वा शब्द छुटेको स्थानको सीधा तल वा माथि पत्रको खाली स्थानमा छुटेको शब्द लेख्ने र सो शब्दका पछाडि हरफसङ्केतक अङ्क दिने शैली एक ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या १०क : ४] अपनाइएको छ भने जहाँ वर्ण वा शब्द छुटेको छ त्यहाँ डिकोमुनि... चिह्न दिई वर्ण वा शब्द छुटेको स्थानको सीधा तल वा माथि पत्रको खाली स्थानमा छुटेको शब्द लेख्ने र सो शब्दका पछाडि हरफसङ्केतक अङ्क दिने शैली एक ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या २३क : ९] अपनाइएको छ ।

मातृका 'ङ'मा तीन ठाउँमा [पत्रसङ्ख्या ५क : ३, पत्रसङ्ख्या १३क : ९, पत्रसङ्ख्या १६ख : २] लेख्न छुटेको वर्ण वा शब्द थप्ने प्रक्रिया अपनाइएको छ । लेख्न छुटेको वर्ण वा शब्द थप्नका लागि मातृका 'ङ'मा अपनाइएको शैली माथि उल्लिखित मातृकाको जस्तै छ ।

---

१ पत्रसङ्ख्या ७क : १ मा शैलीको पूर्ण पालना भएको छैन । त्यहाँ हरफसङ्केतक चिह्न दिइएको छैन ।

२ पत्रसङ्ख्या १०ख : ५ मा हरफसङ्केतक चिह्न दिइएको छैन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वर्णविन्यास

अवग्रहचिह्न [खण्डाकार]

विसर्गयुक्त अकारान्त शब्द र अवर्णाद्य शब्द एवम् एकारान्त शब्द र अवर्णाद्य शब्दका बिच सन्धि हुँदा अवर्णाद्य शब्दको अकार लोप भई त्यसको स्थानमा अवग्रहचिह्नको प्रयोग गर्ने आधुनिक संस्कृत लेखनशैली रहेको छ । विसर्गयुक्त अकारान्त शब्द र अवर्णाद्य शब्दका बिच सन्धि भएको अवस्थामा विसर्गयुक्त अकारान्त शब्दको विसर्ग उकारमा परिणत भई त्यसको अगाडिको अवर्णका साथ गुण हुँदा ओकारमा परिणत हुने र अवर्णाद्य शब्दको अकार लोप भई त्यसको स्थानमा अवग्रहचिह्नको प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको छ । त्यसैगरी एकारान्त शब्द र अवर्णाद्य शब्दका बिच सन्धि हुँदा अवर्णाद्य शब्दको अकार लोप भई त्यसका स्थानमा अवग्रहचिह्नको प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको छ । प्रस्तुत ग्रन्थमा जम्मा तेत्तीसवटा शब्दहरू अवग्रहचिह्न प्रयोग गर्नुपर्ने खालका छन् । तीमध्ये विसर्गयुक्त अकारान्त शब्द र अवर्णाद्य शब्दका बिच सन्धि भई अवग्रहचिह्नको प्रयोग गर्नुपर्ने शब्दहरू यसप्रकार रहेका छन्-

सोऽव्ययः [२ : ६ख]	ततोऽपि [२ : ७ग]	स्नेहोऽस्ति [२ : २१घ]
तेजोऽसि [३ : २०क]	महापातकयुक्तोऽपि [३ : ४६ग]	पितृरूपोऽसौ [४ : ३ग]
साकारोऽपि [५ : १७ख]	साकाररूपोऽसौ [५ : १७ग]	बहवोऽभवन् [१० : ९ख]
भेदोऽस्ति [१० : १८ग]	चान्योऽस्मि [१२ : ८क]	मूढोऽपि [१३ : २घ]
मन्त्रोऽपि [१३ : १४ख]	पुरुषोऽस्ति [१३ : १४घ]	ह्यमुकोऽहं [१३ : २७घ]
ततोऽपि [१३ : ४६क]	मृतदेहस्वरूपोऽयं [१३ : ४७ग]	शरीरोऽयं [१३ : ४७घ]
दण्डोऽयं [१३ : ७०ख]	शिवोऽहं [१४ : ६ग]	मुक्तोऽहं [१४ : ६घ]
स्वरूपोऽपि [१४ : ९ग]	शूद्रोऽपि [१४ : ९घ]	योऽन्यत्र [१४ : १२क]

त्यसैगरी एकारान्त शब्द र अवर्णाद्य शब्दका बिच सन्धि भई अवग्रहचिह्न प्रयोग गर्नुपर्ने शब्दहरू यसप्रकार रहेका छन्-

कथ्यतेऽधुना [५ : १६ख]	तेऽपि [१० : १६घ]	तेऽपि [१० : १७क]
कथ्यतेऽधुना [१० : ५६ख]	तेऽपि [११ : ४घ]	प्राणान्तेऽपि [१३ : ८३घ]
मुण्डनेऽक्षि [१४ : ४ख]	प्राणान्तेऽपि [१४ : २८ख]	

मातृका क, ख, ग, घ र छमा कतै पनि अवग्रहचिह्नको प्रयोग देखिँदैन तर मातृकामा अवग्रहचिह्नको प्रयोगबाहेक सन्धिका अन्य सबै नियमहरूको अनुसरण गरिएको छ । मातृका 'ङ'मा तीन ठाउँमा [सोऽव्ययः- पत्रसङ्ख्या २ख : ९, कथ्यतेऽधुना- ५ : १६ख, पत्रसङ्ख्या ७क : २, ततोऽपि- १३ : ४६क, पत्रसङ्ख्या १८क : ८] अवग्रहचिह्नको प्रयोग गरिएको छ, अन्यत्र उक्त चिह्नको प्रयोग देखिँदैन तर माथि उल्लिखित सन्धिका नियमहरूको भने अनुसरण गरिएको छ । त्यसैगरी मातृका चमा पाँच ठाउँमा [पितृरूपोऽसौ- पत्रसङ्ख्या ७क : ६, कथ्यतेऽधुना- पत्रसङ्ख्या ९क : ४, साकारोऽपि- पत्रसङ्ख्या

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

९क : ५, साकाररूपोऽसौ- पत्रसङ्ख्या ९क : ५, कथ्यतेऽधुना- पत्रसङ्ख्या १७ख : २] अवग्रहचिह्नको प्रयोग गरिएको छ । अन्यत्र उक्त चिह्नको प्रयोग देखिँदैन तर माथि उल्लिखित सन्धिका नियमहरूको भने अनुसरण गरिएको छ ।

द्वित्व

मातृका 'क'मा रेफभन्दा पछाडि आउने ज, त, द, प, म, य, ल र व गरी आठवटा वर्णलाई द्वित्व गरेको देखिन्छ । रेफपछि आउने जवर्णको द्वित्व लगभग पचहत्तर प्रतिशत देखिन्छ भने तवर्ण, मवर्ण र यवर्णको द्वित्व शत प्रतिशत देखिन्छ । त्यसैगरी रेफपछि आउने दवर्णको द्वित्व लगभग साठी प्रतिशत देखिन्छ भने पवर्णको द्वित्व लगभग नब्बे प्रतिशत देखिन्छ । त्यसैगरी रेफपछि आउने लवर्ण र ववर्णको द्वित्व लगभग पचास प्रतिशत देखिन्छ भने वर्णको द्वित्व लगभग चालीस प्रतिशत देखिन्छ ।

अद्वित्व

तत्, सत्, महत्जस्ता शब्दमा त्व प्रत्यय लागेर बन्ने तत्त्व, सत्त्व, महत्त्वजस्ता शब्दको त्वर्ण द्वित्व गरिन्छ । प्रस्तुत ग्रन्थमा तत् शब्दमा त्व प्रत्यय लागेर बन्ने तत्त्व शब्द एकाउन्नवटा छ भने सत् शब्दमा त्व प्रत्यय लागेर बन्ने सत्त्व शब्द सातवटा छ । प्रस्तुत ग्रन्थको सम्पादनका क्रममा उपयोगमा ल्याइएका हस्तलिखित कुनै पनि मातृकामा उपर्युक्त तत्त्व र सत्त्व शब्दमा त्वर्णलाई कतै पनि द्वित्व गरिएको छैन ।

अनुनासिक वर्ण

अघिल्लो वर्ण अनुस्वारले युक्त छ र पछिल्लो वर्ण स्पर्शवर्ण (कदेखि मसम्मका वर्णहरु) छ भने त्यस्तो अवस्थामा अनुस्वार परिवर्तन नभई अनुस्वार नै रहने अथवा अनुस्वारपछिको वर्ण जुन वर्गको छ सोही वर्गको अनुनासिक वर्णमा परिवर्तन हुने वैकल्पिक प्रयोग संस्कृतभाषाको लेख्यपरम्परामा पाइन्छ । जसअनुसार उपर्युक्त सन्दर्भमा मातृका 'क'मा तेत्तीस प्रतिशत शब्दहरुमा अनुनासिक वर्णको प्रयोग भएको छ भने मातृका 'ख'मा पच्चीस प्रतिशत अनुनासिक वर्णको प्रयोग भएको छ । त्यसैगरी मातृका गमा सत्र प्रतिशत अनुनासिक वर्णको प्रयोग भएको छ भने मातृका घमा अठ्ठाइस प्रतिशत अनुनासिक वर्णको प्रयोग भएको छ । मातृका 'ङ'मा कतै पनि अनुनासिक वर्णको प्रयोग गरिएको छैन भने मातृका चमा बयान्नब्बे प्रतिशत अनुनासिक वर्णको प्रयोग भएको छ । त्यसैगरी मातृका छमा चौध प्रतिशत अनुनासिक वर्णको प्रयोग भएको छ ।

निर्वाणतन्त्रमा प्रतिपादित विषयवस्तु

प्रथम पटल

श्रीगणेशजीलाई नमस्कारपूर्वक ग्रन्थको आरम्भ गरिएको छ । कैलासपर्वतमा भगवान् शङ्करका साथ विपरीत रतमा आसक्त भगवती चण्डीले परमतत्त्वको स्वरूप र त्यसबाट हुने उत्पत्तिका विषयमा शङ्करसँग जिज्ञासा राखेकी छिन् । उनको यसै जिज्ञासाबाट ग्रन्थको प्रथम पटल आरम्भ भएको छ । देवी चण्डीको जिज्ञासाको उत्तर दिँदै भगवान् शङ्कर भन्दछन् -"वर्णातीत, गुणातीत, गुणाश्रय, स्तुतिनिन्दाविवर्जित, निराकार, नित्य, रागादिले रहित भगवती वैष्णवी जगत्को उत्पत्तिको कारणतत्त्व हुन् । पञ्चमहाभूतबाट

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नै ब्रह्माण्डहरूको उत्पत्ति हुन्छ । त्यसक्रममा आकाशबाट वायु, वायुबाट तेज, तेजबाट जल र जलबाट पृथिवीको उत्पत्ति हुन्छ । कछुवाको रूप लिएर आफ्नो पिठ्यूँमा ब्रह्माण्डलाई उठाइराख्नका लागि नै अनन्त नामधारी विष्णुको अवतार भएको हो । तिनै कछुवारूपी विष्णुको शिरमा अनगिन्ती ब्रह्माण्डहरू रहेका छन् । करुणाको भावरूपी जलमा कछुवारूपी विष्णु सधैँ हिँडडुल गरिरहन्छन् । म नै [३]त्रिशूलद्वारा वारंवार ब्रह्माण्डको रक्षा गर्दछु ।" शङ्करले यति कुरा बताइसकेपछि पुनः चण्डिकाले ब्रह्माण्डको आकार र उक्त ब्रह्माण्डभित्र सृष्टिको प्रकार कस्तो रहेको छ भन्ने विषयमा जिज्ञासा राखेकी छिन् । चण्डिकाको जिज्ञासाको उत्तरमा भगवान् शङ्करले ब्रह्माण्ड यन्त्राकार रहेको तथा यो ठूलो सानो आदि विभिन्न रूपको रहेको बताएका छन् । ब्रह्माण्डको मध्यभागमा मेरु पर्वत तथा सातवटा कुलपर्वतहरू रहेको कुरा पनि बताइएको छ । यो बाह्य ब्रह्माण्डको कुरा भयो, अन्तर्ब्रह्माण्ड हाम्रै शरीर हो त्यसैले शरीरको मेरुदण्ड सुमेरु पर्वत हो, उक्त पर्वत शरीररूपी ब्रह्माण्डको मूलदेखि मस्तकसम्म रहेको छ । मेरुको तल्लो भागमा दुई अङ्गुल माथिदेखि भूर्लोक आदि गरिएका सातवटा स्वर्गलोकहरू क्रमशः रहेका छन् । औँलामा सातवटा पातालहरू रहन्छन् । सत्यलोकमा कुनै आकार नभएकी महाज्योतिस्वरूप भएकी, चम्पक फूलको आकार भएकी, हातखुट्टाले रहित, चन्द्र, सूर्य र अग्निस्वरूप भएकी, मायाद्वारा आफूलाई ढाकेर रहेकी पराशक्ति रहन्छिन् । मायाको बन्धनलाई छोडेर ती पराशक्ति जब सृष्टिका प्रति उन्मुख हुन्छिन् तब शिव र शक्तिको विभागले उक्त शक्ति दुई रूपमा भिन्न बन्दछिन् र सृष्टिको कल्पना हुन्छ । सर्वप्रथम ती दुईको संयोगबाट ब्रह्माको उत्पत्ति हुन्छ । जगत्को सृष्टिका लागि कालिकाले आफ्नो देहबाट मोहिनी उत्पन्न गरेर ब्रह्मालाई दिइन् र भनिन्–"यी सर्वोच्च कला सावित्री द्वितीया महाविद्या हुन् । यिनको साथमा रहेर तिमी वेदको विस्तर गर्ने कार्य गर । तिमी ब्रह्माण्डमण्डलमा सृष्टिकर्ता बन ।" शिव र शक्तिको संयोगबाट पुनः सत्त्वगुणका आश्रयस्वरूप विष्णु नामक पुत्र जन्मे । तिनलाई पनि कालिकाले आफ्नो शरीरबाट शक्ति निकालेर दिइन् । तिनै महाविद्या श्रीविद्या परमेश्वरी वैष्णवीको आश्रय लिएर महाविष्णुले समस्त जगत्को पालना गर्दछन् । फेरि शिवशक्तिको संयोगबाट महायोगी सदाशिव जन्मे । तिनलाई देखेर महाकाली खुसीले सन्तुष्ट भइन् । तिनै सदाशिव भुवनसुन्दरी कालीको आश्रय लिएर समस्त जगत्को संहार गर्दछन् ।

द्वितीय पटल

द्वितीय पटलमा चण्डिकाले पृथिवीमा कसरी सृष्टि हुन्छ भन्ने जिज्ञासा राखेकी छिन् । सोही जिज्ञासाको उत्तर शिवजीले दिएका छन् । सत्यलोकमा महाकाली महारुद्रका साथ संयुक्त भएर रहेकी हुन्छिन् । तिनी

---

३ यहाँ शङ्करले त्रिशूललाई ब्रह्माण्डको रक्षाका लागि आफ्नो साधन बताएका छन् । वास्तवमा त्रिशूल शङ्करको परा, परापरा र अपरारूप त्रिशक्तिको प्रतीक हो । त्रिशूलको शूल पराशक्ति, त्यसको दाहिनेपट्टिको शूल परापराशक्ति र देब्रेपट्टिको शूल अपराशक्तिको प्रतीक हो । यी तीनै शक्तिको समष्टिशक्ति जो परातीता कालसङ्कर्षिणी हुन् तिनी मध्यशूलको माथि रहन्छिन् । यसै विषयलाई देव्यायामलशास्त्रबाट उद्धृत गर्दै जयरथले तन्त्रालोकको विवेकव्याख्यामा यसरी व्यक्त गरेका छन्-

तन्मध्ये तु परादेवी दक्षिणे च परापरा ।
अपरा वामशृङ्गे तु मध्यशृङ्गोर्ध्वतः शृणु ।।
या सा सङ्कर्षिणी देवी परातीता व्यवस्थिता । (तन्त्रालोक, ३१।९७ विवेकव्याख्या, पृ. ४९४) ।

यिनै परातीता कालसङ्कर्षिणी, पराशक्ति, अपराशक्ति र परापराशक्ति शङ्करका क्रमशः शान्ता, विद्या, प्रतिष्ठा र निवृत्तिरूप कला हुन् (तन्त्रालोक, ३१।९८) । त्रिशूलका तीन शूललाई सोम, सूर्य र अग्नि अथवा सत्त्व, रज र तमोगुणको प्रतीकका रूपमा पनि ग्रहण गरिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चम्पक फूलको आकृतिसमान, चन्द्र, सूर्य र अग्निरूपकी, अनादिरूपले युक्त छिन् । जीवहरू उनकै अंशस्वरूप हुन् । बलिरहेको आगोबाट जसरी ज्वालाहरू निस्किन्छन् त्यसरी नै जब महाकालीबाट निस्किएको परम बिन्दु भूमिमा खस्छ त्यति नै खेर अचानक स्थावर, कीट, पशुपक्षीमा त्यो बिन्दु मिल्छ र त्यो जीवले चौरासी लाख जन्म पाउँछ । त्यसै क्रममा दुर्लभ मनुष्य देहको प्राप्ति हुन्छ । मनुष्यदेह चाहिँ धर्म र अधर्मको पालना गर्ने भएकाले, कर्मको पाशले गर्दा नाना प्रकारका चौरासी लाख योनिमा जन्मने र मर्ने भइरहन्छ । यस लोकमा जुन कर्म गरिन्छ त्यसको फल परलोकमा भोग गरिन्छ । घाँस र पानीमा उम्रने झारजस्तै जीव एउटा देहबाट अर्को देहमा जन्म लिइरहन्छ । पछिल्लो देह प्राप्त गरेपछि पहिलो देहलाई छोडिदिन्छ । मृत्युपछि जीवले वायुरूप देह धारण गर्दछ । वायुरूप मायादेह आकाशमा रहने, निराश्रय रहने हुनाले पिण्डदानले उक्त वायुरूप देह स्थिर हुन्छ । सबैभन्दा पहिले शिर हुन्छ, त्यसपछि क्रमैले अन्य अङ्गहरू हुन्छन् । त्यसपछि यमपुरमा गएर जुन धर्म, अधर्म आदि कर्मको फल छ त्यसलाई भोगेर अर्को जन्ममा यदि धर्म, अधर्मरूप कुनै कर्म छैन भने तब यमको आज्ञाले जीव ब्रह्माको सृष्टिसाधनमा जान्छ । उक्त सृष्टिसाधनबाट कर्मअनुसारले यदि दुर्लभ मनुष्यशरीर भयो भने भाग्यवश उसले श्रेष्ठ गुरु प्राप्त गर्दछ । भाग्यवश गुरुबाट यदि महाविद्या र तत्त्वज्ञान पायो भने त्यतिखेर मात्रै ब्रह्माण्ड रहेसम्म परम मोक्ष प्राप्त गर्दछ । ब्राह्मणलाई सायुज्य, क्षत्रिय र वैश्यलाई सारूप्य र शूद्रलाई सहलोक नामक महामोक्ष प्राप्त हुन्छ ।[४] महाविद्याको कृपाले फेरि प्राणीका रूपमा आगमन हुँदैन । महाप्रलयको अवस्थामा त सबैको नै मोक्ष हुन्छ । त्यतिखेर सबैको निर्वाण हुन्छ । त्यसपछि पुनः चण्डिकाले बृहद् ब्रह्माण्डको बाहिर के रहेको हुन्छ भनेर जिज्ञासा राखेकी छिन् । त्यसको उत्तरमा शिवजीले बृहद् ब्रह्माण्डको बाहिरी भागमा धेरै ब्रह्माण्डहरू रहेका र त्यो अनन्त बृहद् ब्रह्माण्डको सीमा बताउन आफू पनि असमर्थ रहेको र समग्र विश्वब्रह्माण्ड उनै परमेश्वरीले बनाएको, उनी नै समग्र विश्वब्रह्माण्डका रूपमा रहेको बताएका छन् ।

तृतीय पटल

तृतीय पटलको प्रारम्भमा द्वितीय पटलमा चण्डिकाले राखेको जगत्को सृष्टिसम्बन्धी जिज्ञासाको नै उत्तर शिवजीले दिएका छन् । जसरी पानीबाट उत्पन्न हुने फोका फेरि त्यही पानीमा नै बिलाउँछ त्यसरी नै प्रकृतिबाट जगत्को सृजना हुन्छ र त्यो जगत् प्रकृतिमै लय हुन्छ । ब्रह्मा, विष्णु र शिव प्रकृतिबाट नै उत्पन्न हुन्छन् र प्रलयकालमा प्रकृतिद्वारा फेरि तिनलाई आफैँमा विलीन गरिन्छ । यसपछि शिवजीले चण्डिकालाई गायत्रीमन्त्रका विषयमा बताएका छन् । परम अक्षरस्वरूप गायत्रीदेवीको उपासना गर्ने भएकाले सबै द्विज (ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य)हरू शाक्त नै हुन् । वेदमाता भनेर विख्यात, त्रिवर्गफल

४ महाकालसंहितामा सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य र सायुज्य नामक चार प्रकारको मोक्षको वर्णन पाइन्छ तर यहाँ सामीप्य नामक मोक्षको उल्लेख नगरी सायुज्य, सारूप्य र सालोक्य नामक तीन प्रकारको मोक्षको उल्लेख गरिएको छ । मेरुतन्त्रमा आम्नायगत उपासनाभेदका आधारमा मोक्षभेदको कल्पना गरिएको छ । जसअनुसार दक्षिणाम्नायको उपासक स्वयं महाकालसमान हुन्छ, ऊर्ध्वाम्नायको उपासकले सायुज्य नामको मोक्ष प्राप्त गर्छ भने, पूर्वाम्नायको उपासकले सारूप्य, उत्तराम्नायको उपासकले सामीप्य र अधराम्नायको उपासकले ऐहिक फल प्राप्त गर्छ भन्ने कुरा यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ–

दक्षिणोपासकः काल ऊर्ध्वः सायुज्यमाप्नुयात् ।
देवतायास्तथा पूर्वः सारूप्यं लभते परम् ॥
सामीप्यं चोत्तरो लोकमधोगस्त्वैहिकं फलम् ।

प्रस्तुत निर्वाणतन्त्रमा भने ब्राह्मण आदि वर्णगत आधारमा मोक्षभेदको कल्पना गरिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(सांसारिक जीवनका धर्म, अर्थ र कामस्वरूप फल) दिने गायत्रीको जप गर्नाले साधक साक्षात् नारायण बन्दछ । यसै पटलमा गायत्रीमन्त्रको उद्धार, उक्त मन्त्रको अङ्गन्यासविधि, गायत्रीको ध्यान, गायत्रीयन्त्र, पूजाविधि, मन्त्रसिद्धिका लागि पुरश्चरणको आवश्यकता र पुरश्चरणसिद्धिका लागि जपको दशांश हवन, हवनको दशांश तर्पण, तर्पणको दशांश अभिषेक, अभिषेकको दशांश ब्राह्मणभोजनको निर्देश दिइएको छ । त्यसैगरी यहाँ आपोमार्जनको प्रक्रिया, सहस्रारचक्रमा महादेव तथा परमगुरुको स्थिति, सहस्रारचक्रको बाहिर गुरुचतुष्टयलाई महादेवको रूपमा चिन्तन गर्ने निर्देश पनि दिइएको छ । त्यसैगरी ब्राह्मण, ब्रह्मचारी, यतित्रय [सन्न्यासी, वानप्रस्थ र भिक्षुक], रक्तवस्त्रधारी शाक्त, भस्मधारी शैव, दण्डधारी सन्न्यासी र त्रिशूल देखेपछि अवश्य पनि नमस्कार र तीनपटक प्रदक्षिणा गर्नुपर्छ भन्ने निर्देश यस पटलमा दिइएको छ ।

चतुर्थ पटल

यस पटलको प्रारम्भमा देवीले सन्न्यासी, अवधूत, ब्रह्मचारी र गृहस्थविषयक जिज्ञासा राखेकी छिन् । देवीको जिज्ञासाको उत्तरमा शिवजीले दण्डधारी सन्न्यासीलाई दिव्यप्रकाशस्वरूप सम्झनू, कौलिकको स्वरूपलाई सधैँ भस्मादिले विभूषित सम्झनू, कौलिक गृहस्थको स्वरूपलाई ब्रह्मचारीको स्वरूप सम्झनू । गृहस्थको स्वरूपलाई चन्दन आदिले विभूषित दिव्यस्वरूप सम्झनू, साधुस्वरूप गृहस्थ सबैको पितास्वरूप हो भनेर उपदेश दिएका छन् ।

त्यसपछिको प्रसङ्गमा बृहत् ब्रह्माण्डका विषयमा शिवजीले बताएका छन् । मेरुपर्वतको बिचमा सबै देवताहरूको आश्रय रहेको छ । मेरुपर्वतको बिच भागमा सधैँ महाधीरा नदी रहेको छ । सुमेरुको माथिको भागमा सत्यलोक रहेको छ भने तलको भागमा रसातल रहेको छ । एवंक्रमले मेरुको माझमा चौदह भुवनहरू रहेका छन् । सप्तपातालको माथि ब्रह्मपद्म रहेको छ । तलतिर मुख फर्केको, चारवटा पात भएको त्यो ब्रह्मपद्म पृथिवीमण्डलको बिचमा रहेको छ । कमलको बिचमा बीजकोषमा मनोहर क्षितिचक्र रहेको छ । त्यहाँ सातवटा समुद्रहरू घुमेर रहेका छन् । माझमा चतुष्कोण भएको मनोहर जम्बुद्वीप रहेको छ । सोही क्षितिचक्रको बिचमा कामदेवको घर त्रिकोण छ । त्यसका अधिदेवता कन्दर्प हुन् । हात्तीलाई वाहन बनाएको लंरूप ऐन्द्रबीज त्यहाँ रहेको छ । कामदेवको घरस्वरूप उक्त त्रिकोणमा बिन्दुरूप महेश्वर तथा सर्पाकार मायाशक्ति रहेका छन् । तिनै साँढे तीन फन्को लगाएको सर्पाकार मायाशक्तिले बिन्दुरूप लिङ्ग बेरिएको छ । आफ्नो मुखले उक्त बिन्दुरूप लिङ्गको प्वाललाई सधैँ ढाकेर ती मायाशक्ति रहेकी छिन् । बिन्दुरूप लिङ्गको बायाँ भागमा ऐन्द्रबीज रहेको छ । उक्त ऐन्द्रबीजको नादको माथि अतिसुन्दर, अतिसिद्ध ब्रह्मसदन रहेको छ । त्यहीँ नै सृष्टिकर्ता प्रजापति ब्रह्मा बस्दछन् । उनको बायाँ भागमा वेदमाता सुरेश्वरी सावित्री बस्दछिन् । तिनै सावित्रीको कृपा पाएर प्रजापति ब्रह्मा सधैँ सृष्टिको विस्तार गर्दछन् । उनको अतिसुन्दर ब्रह्मसदन एक लाख योजन फैलिएको छ । कामदेवको घरको रूपमा रहेको त्रिकोण बैसट्ठी कोठाले युक्त छ । त्यही नै सबै देवताहरूको आश्रयभूत मेरु पर्वत हो भनेर भनिएको छ । त्रिकोणको बाहिर चतुष्कोणमा अनेक रूपका नीलाचल, मन्दर, चन्द्रशेखर, हिमालय, सुमेरु, मलय र भस्मपर्वत नामका सप्तकुलाचल रहेका छन् । यिनै सप्तकुलाचलको शिखरबाट अनेक रूपका पर्वत, नाना प्रकारका देवालय तथा दानवालय बनेका छन् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पञ्चम पटल

पञ्चम पटलमा मूलाधारचक्रलेखि माथि रहेको स्वाधिष्ठान आदि चक्रको विषयमा वर्णन गरिएको छ । मूलाधारपद्मको माथिल्लो भागमा भीम नामक सुन्दर कमल रहेको छ । उक्त कमल छवटा पात, वृत्त र चारवटा द्वार (भूपुर)ले विभूषित छ । उक्त पद्मको माझमा बीजकोषमा सुन्दर भुवर्लोक रहेको छ जुन सिन्दूरजस्तो रातो वर्णले सुशोभित छ । त्यो कमलमाथि विष्णु बस्दछन्, बायाँ र दायाँ श्री र वाणी बस्दछिन् । ब्रह्माले लोकको सृजना गर्दछन् भने विष्णुले त्यसको पालना गर्दछन् । वैकुण्ठ नामक त्यो स्वर्ग नाना प्रकारका देवताहरूको घर हो । वैकुण्ठको दक्षिण भागमा सबैलाई मोहित पार्ने गोलोक रहेको छ । त्यहाँ नै राधिका तथा दुई हात भएका मुरलीधर कृष्ण रहेका छन् । सो वैकुण्ठ चार हात भएका, पहेँलो वस्त्र लगाएका, शान्तस्वरूप, वनमालाले विभूषित विष्णु विराजमान भएको महासत्त्वमय लोक हो । मूलाधारपद्मको बीजकोषको बाहिरी भागमा क्षीरोदसागर प्रमाणको सुन्दर जलमण्डल छ । उक्त जलमण्डल धूस्तूर फूलको जस्तो ज्योतिस्वरूपको, करोडौँ चन्द्रमाको जस्तो प्रकाश भएको घुमाउरो आकारले बडो सुन्दर छ । गङ्गा आदि सबै नदीहरू त्यहीँ नै झल्किन्छन् । निरन्तर स्तुति गर्ने इन्द्र आदि सबै देवताहरू, गन्धर्व, यक्ष, नाग आदि, कुष्माण्ड, त्यसैगरी भैरवहरू मूर्तिमान् बन्दै सधैँ नै वेदगानले चम्किन्छन् । विद्वान्हरू सधैँ मालवरागले सामगान, मल्लार तथा वसन्तरागले अथर्वगान, हिन्दोलरागले यजुर्वेदको पाठ, कर्णाटराग तथा श्रीरागले ऋग्वेदगान गर्दछन् । त्यहाँ नै विभिन्न प्रकारका सुखमा रमाउने तथा आफ्ना प्रेमी कृष्णलाई हे प्रिय! मनलाई मोहित बनाउने मुरलीगान गर्नुहोस् जुन शब्दले सधैँ कामको उत्पत्ति हुन्छ, त्यस्तो राग र तालले युक्त गान गर्नुहोस् भनेर प्रार्थना गर्ने भएकी, आनन्दले युक्त, रतिको महान् आवेशमा रमाउने, भक्तवत्सल राधिका देवी सधैँ कृष्णको बायाँ भागमा रहन्छिन् । यसप्रकार महासत्त्वमय विष्णुलोक र गोलोकको वर्णनपछि यस पटलमा राधाले कृष्णलाई तपाईँका भक्तहरूको स्थिति के रहन्छ भनेर प्रश्न गरेकी छिन् । त्यसको प्रत्युत्तरमा कृष्णले जसले मलाई जुन मार्गले भज्दछन् तिनीहरूलाई त्यही मार्गले म सद्गति दिन्छु । गुरुले दिएको निर्देशअनुसार जो मानिसहरू भावमार्गले वा मन्त्रमार्गले मेरो उपासना गर्दछन् ती मानिसहरू सधैँ मजस्तै हुन् । जुन नारीले सधैँ आफ्नो लोग्नेलाई मसँग अभेदरूपले सेवा गर्दछे त्यो नारी सधैँ तिमीजस्तै हुन्छे, यसमा कुनै संशय छैन । भक्तिले अथवा भक्तिविना पनि यदि हाम्रो युगल स्वरूपलाई आराधना गर्दछन् भने म तिनीहरूलाई सद्गति दिनेछु भनेर कृष्णले बताएको प्रसङ्गका साथ यो पटलको समाप्ति भएको छ ।

षष्ठ पटल

यस पटलमा स्वाधिष्ठानचक्रदेखि माथि भावना गरिने मणिपूरचक्रको वर्णन छ । स्वाधिष्ठानपद्मको माथि घना नीलो वर्ण भएको, दशवटा पत्र भएको, जलले सहित, अत्यन्त दुर्लभ महापद्म रहेको छ । उक्त कमल चन्द्रबिन्दुले युक्त तदेखि फसम्मका वर्णहरूले अत्यन्त सुशोभित छ । त्यस कमलको बिचमा बीजकोषमा सधैँ सुसिद्ध वह्निबीजको निवास रहेको छ । त्यसको बाहिर उदाउँदो सूर्यको जस्तो तेज भएको त्रैपुर नामक स्वस्तिक यन्त्र रहेको छ । यो सबै देवताहरूद्वारा पूजित महास्वर्ग नामक लोक हो । सधैँ नै मेषवाहन वह्निबीज रकार त्यहाँ रहेको छ । त्यहाँ महामोहलाई नाश गर्ने रुद्रालय रहेको छ । रुद्रको बायाँ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भागमा भद्रकाली महाविद्या शोभित भएर रहेकी छिन् । ब्रह्माद्वारा लोकको सृष्टि हुन्छ, विष्णुको रूपले पालन हुन्छ भने रुद्रले भद्रकालिकाका साथमा संहार गर्दछन् । रुद्रको चिन्तन गर्नाले के कुरा सिद्ध हुँदैन र! पहिले सबैलाई मोहित गर्ने जुन रूपको गोलोक बताइयो त्यसभन्दा रुद्रलोक चार गुना विशाल छ । लोकहरूको रक्षाका लागि राधिकाले सहित मुरलीधर सधैँ भद्रकालीको आराधना गरेर गोलोकमा बस्दछन् । कालिकाको प्रसादले नै विष्णुले सदा आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दछन् ।

सप्तम पटल

यस पटलमा महर्लोकका विषयमा बताइएको छ । उक्त महर्लोक मणिपूरचक्रदेखि माथि भावना गरिने षट्कोणमण्डल रहेको छ । मणिपूरचक्रदेखि माथि बाह्रवटा पत्रहरूले शोभित, रातो बन्धूक पुष्पको जस्तो छटा भएको, सफा, सुन्दर, अभिलाषा गरेभन्दा पनि बढी फल दिने, शुद्ध सिन्दूरजस्तै कमल रहेको छ । उक्त कमलको बिचमा बीजकोषमा राम्रो षट्कोणमण्डल रहेको छ । उक्त मण्डलको माझमा मनोहर वायुबीज रहेको छ । सो वायुबीज चार हातले युक्त छ । उक्त कमलमा तीनै लोकका स्वामी, सबैद्वारा पूजित महर्लोकका अधिष्ठाता ईश्वर रहेका छन् । उक्त महर्लोक गोलोकभन्दा सय गुणा सुन्दर, सय गुणा बढी फैलिएको र सबै दृष्टिले सय गुणा उत्कृष्ट छ । महर्लोकमा बस्ने परमेश्वरको आज्ञा पाएर पद्मयोनि ब्रह्माले जगत्को सृजना गर्दछन् । तिनैको आज्ञाले मुरलीधरले लोकहरूको पालन गर्दछन् भने रुद्रले सम्पूर्ण जगत्को संहार गर्दछन् । ईश्वर सर्वकर्ता, निर्गुण, कल्याणस्वरूप भए तापनि भुवनेशीविना चल्न चट्पटाउन पनि सक्तैनन् । भुवनेशीको आराधना गरेर नै ती ईश्वर सबैका मालिक भएका हुन् । ती देवी विश्वमाता, विश्वलाई पालन गर्नेवाली, सबै लोकहरूलाई मोक्ष प्रदान गर्नेवाली एवं विश्वमातृका हुन् । भुवनेशी विना ईश्वरले केही पनि गर्न सक्तैनन् भन्ने प्रसङ्गका साथ यो पटल समाप्त भएको छ ।

अष्टम पटल

महर्लोकदेखि माथि सबैलाई मोहमा राख्ने, कारणस्वरूप, सोह्र पत्रले युक्त, मोहस्वरूप अन्धकारलाई नाश गर्ने निर्मल पद्म रहेको छ । धूवाँको माझमा जसरी झल्झलाउँदो आगो रहन्छ त्यसरी नै सो कमलको भित्र डाँठमा अति सुन्दर जनलोक रहेको छ । त्यस जनलोकको बाहिर देवगण, गन्धर्वगण तथा मुनिहरूले सुशोभित महामोहस्वरूप अन्धकारलाई शमन गर्ने चन्द्रमण्डल रहेको छ । यो अति दुर्लभ स्थान गोलोकभन्दा लाख गुणा विस्तृत छ । उक्त कमलको बीजकोषमा मणिद्वीपमा षट्कोणले युक्त उत्तम यन्त्र रहेको छ । सो यन्त्रको माझमा महासिंहको आधा परिमाण शरीर भएको वृषभ रहेको छ । त्यसमाथि गौरी र उनको दाहिने भागमा सधैँ सदाशिव रहन्छन् । ती सदाशिव पाँच मुख भएका, हरेक मुखमा तीन आँखा भएका, भस्मले शरीर सिँगारिएका, चाँदीको पर्वतजस्तै सेता, बाघका छाला लगाएका, मणिमालाले सिँगारिएका, लोकहरूका इष्टदाता तथा भयलाई नाश गर्ने स्वभावका छन् । सबैलाई आनन्द दिने, अर्धनारीश्वर, व्यापक, कहिले ज्योतिर्मय स्वरूप भएका, कहिले आकारले रहित, देवताहरूका पूज्य तथा स्वामिरूप भएका, भक्तलाई सधैँ मुक्ति दिने तथा विष्णुत्व प्रदान गर्ने ती सदाशिव सबैका मालिक हुन् । लोकमाता, शम्भुको आधा अङ्ग धारण गर्ने भएकी, त्रिगुण स्वरूप भएकी जो महागौरी हुन् तिनैको साथ पाएर पिनाकधारी सदाशिव सर्वकर्ता भएका हुन् भनेर शङ्करले बताएका छन् र यो पटल समाप्त भएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नवम पटल

यो पद्मको माथि अति दुर्लभ दुइवटा पत्रले युक्त पूर्णचन्द्रको मण्डलस्वरूप ज्ञानपद्म रहेको छ। पद्मको बिचमा बीजकोषमा चिन्तामणि पुरीको चिन्तन गर्नू। त्यसको माझमा परम दुर्लभ नवकोण यन्त्र रहेको छ। त्यसको माझमा साकार तथा हंसरूपको शम्भुबीज रहेको छ। हंस परब्रह्म रूप हो भने साकार शिवरूप हो। शून्य कमलले भरिएको मणिद्वीपमा हाँस डुलिरहन्छ। त्यसको छेवैमा अलिक पर शिव रहन्छन्। शिवको बायाँ भागमा सदैव आनन्दस्वरूपिणी सिद्धिकाली रहन्छिन्। तिनको कृपा पाएर महेश्वर सर्वकर्ता भएका हुन्। यो देवताहरूका लागि पनि अति दुर्लभ तपोलोक हो, जहाँ ब्रह्मा आदि देवताहरू ध्यानयोगको अभ्यास गर्दछन्। यो तपोलोक न योगले पाइन्छ न त तपस्याले अथवा मनले नै पाइन्छ। तपोलोक गोलोकभन्दा चार लाख गुणा विस्तीर्ण छ। ब्रह्मलोकमा, वैकुण्ठमा, शम्भुलोकमा जो जो देवता बसेका छन् तथा जो भक्तिपरायण छन्, तिनले तपस्याबाट पनि तपोलोक प्राप्त गर्दैनन् त्यसैले लोकहरूमध्ये तपोलोकसमान अरू छैन। महर्लोकमा सालोक्य, जनलोकमा सारूप्य, तपोलोकमा सायुज्य, त्यसभन्दा माथि निर्वाण प्राप्त हुन्छ त्यसैले ब्रह्मा आदि देवताहरू सधैँ तपोलोकको चाहना राख्ने हुन्छन्। यसप्रकार शिवजीले पार्वतीलाई विभिन्न स्वर्गलोकहरूको वर्णन गर्दै यी स्वर्गहरूलाई जान्नाले साधकले अमरत्व प्राप्त गर्दछ एवं ऊ जीवन्मुक्त बन्दछ, जसलाई जान्नाले कहिल्यै पनि मनुष्यहरू फेरि संसारमा आउँदैनन् र त्यस्ता साधकले आयु, आरोग्य, ऐश्वर्य प्राप्त गर्दछन्, यसमा शङ्का छैन भन्ने बताएका छन्।

दशम पटल

ज्ञानपद्मको माथि सुमेरुको शिरोभागमा तलतिर मुख फर्केको महावक्त्र सहस्रदल कमल रहेको छ जसको पात सबै शक्तिले युक्त भएको सेतो, रातो, पहेँलो, कालो, हरियो, चित्र विचित्र प्रकारका विभिन्न रङ्गले शोभित, छिनमा सेतो, छिनमा रातो, छिनमा पहेँलो रङ्गले सिँगारिएको छ। यो सहस्रदल कमलले कुनै क्षणमा सेतो वर्ण, कुनै क्षणमा उत्तम हरियो वर्ण, कुनै क्षणमा विचित्र रूप धारण गर्दछ। त्यो पद्म जसरी गोलोक धाम शोभित छ त्यसरी नै नाना प्रकारले सधैँ शोभित छ। गोलोकका अधिपति तथा कैलासका अधिपतिले भक्तिभावपरायण हुँदै हरेक पत्रमा ध्यानयोगको अभ्यास गर्दछन्। यसैगरी सदैव दिव्य भावमा रहेका स्तुति एवं भक्तिपरायण ब्रह्मा आदि देवताहरू तथा इन्द्र आदि स्वर्गका देवताहरू ध्यानयोगको अभ्यास गर्दछन्। त्यहाँ लाखौँ लाख मुरलीधर, करोडौँ शिव तथा ब्रह्मा रहन्छन्। अनगिन्ती ब्रह्माण्डहरू छन्। त्यसैभित्र ब्रह्माको स्थापना गर्नू, त्यहीँ नै विष्णु, त्यहीँ नै धेरै स्वरूपका शिवको स्थापना गर्नू। त्यसैगरी विभिन्न शक्तिहरूलाई त्यहाँ स्थापना गर्नू। हरेक ब्रह्माण्डभित्र ब्रह्मा आदि गरिएका तीन जना देवताहरूलाई विभिन्न शक्तिले युक्त गरेर ब्रह्माण्डको स्थापना गर्नू भन्ने निर्देश यहाँ दिइएको छ। पृथिवी ब्रह्मपद्ममा त सबै मनुष्य आदि रहेका छन्। त्यसभित्र ब्रह्माण्डहरू, भुवनहरू पनि रहेका छन्। त्यहाँ सप्त पाताल, सप्त स्वर्ग एवं क्रमले देहमा चौध भुवनहरू रहेका छन्। हरेक देह ब्रह्माण्ड हो, यसमा संशय छैन। जसभित्र साक्षात् चौध भुवनहरू रहेका छन्, त्यो नै महाब्रह्माण्डभित्र रहने विग्रह हो। त्यसैगरी ब्रह्माण्डरूपी पृथिवीमा धेरै प्रकारका विग्रहहरू छन्। बृहद् ब्रह्माण्डमा जे छन् ती सबै शरीरीहरूका देहमा पनि छन्। जीवको स्वरूप लिएका तिनीहरू पृथिवीमा पनि छन्। महाब्रह्माण्डभित्र त

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बृहद् ब्रह्माण्ड रहन्छ । त्यसभित्र प्राणीहरू, भुवनहरू पनि छन् । सृष्टिमार्गले तथा स्थूल र सूक्ष्म आदिको भिन्नताले भेद छ । महाब्रह्माण्डमा जे जे प्रकार छन्, ती ती सबै नै बृहत् ब्रह्माण्डभित्रबाट नै आएका हुन् । त्यो रूप तथा चौध भुवनहरू पनि देहभित्र छन् । ब्रह्माण्डको सृष्टिप्रकारमा कुनै भेद छैन । ठूलो तथा सानो नै भेदको परिचायक हो । पद्मभित्र बीजकोषमा चौध भुवनहरू रहेका छन् । त्यसभित्र सबै देवताहरूको आश्रयस्वरूप धेरै प्रकारको आकार भएको महारुद्रको कारणस्थान सत्यलोक रहेको छ । चक्रपाणिले दिशा, जलमण्डल तथा पूर्णचन्द्रको मण्डल बनाएका हुन् । त्यसको चारैतिर पारिजात तथा बिचमा कल्पद्रुम रहेको छ । कल्पवृक्षाको नजिकमा उत्तम ज्योतिमण्डल रहेको छ । उक्त ज्योतिमण्डल उदाउँदो सूर्यको जस्तो तेज भएको, चारवटा द्वारले सिँगारिएको, मन्द मन्द हावाले युक्त भएको, गन्धधूपहरूले सिँगारिएको छ । त्यसको बिचमा वेदिका रूप रत्नसिंहासन रहेको छ । त्यस वेदिकाको बिचमा आत्मालाई मायाले ढाकेकी परम महाकाली चनाको आकारको रूपले रहेकी छिन् । नाममात्रले भिन्न भएको त्यो आत्मा नै समान भागले महारुद्र, महाविष्णु र महाब्रह्मा हो । एउटै मूर्ति ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको नामले रहेका छन् । तिनै निर्गुण, बिन्दुरूप, सिद्धिका कारण, एक, निरञ्जन, देवलाई कसैले विष्णु, कसैले ब्रह्मा र कसैले महारुद्र भन्दछन् । सत्यलोकमा बीजकोषमा सुन्दर चिन्तामणिगृहमा रहेको रत्नसिंहासनको माथि निरञ्जन देवलाई ध्यान गर्नू । त्यसभित्र पूजाध्यानपरायण आफ्ना गुरु जो कान्ताले सहित छन्, चाँदीको पर्वतजस्तै सेतो वर्णका छन् त्यस्ता देवलाई मानस पूजा गर्नू । सुन्दर अनुहार भएका, सुन्दर प्रकाशस्वरूप भएका यस्ता कान्ताले युक्त देवलाई आफ्नो शरीरमा चिन्तन गर्नू । जसरी ऐनामा पर्वत देखिन्छ त्यसरी नै सहस्रार महापद्ममा देवलाई चिन्तन गर्नू । यो निश्चय नै ब्रह्मालय हो, मोक्षालय हो, निर्गुणको आलय हो, साक्षात् महाकालीको आलय हो । त्यहाँ नै सधैँ नित्य, निराकार, निश्चल, जसको रूप परम आनन्द हो त्यस्ता परात्पर जगत्का पति तथा सधैँ आनन्दमा मग्न, काललाई पनि प्रकाशित गर्ने, आद्याशक्ति, महाकाली, देवताहरूलाई मुक्त गराउने देवी काली रहन्छिन् । जसरी वृक्षहरू पृथिवीमा उत्पन्न हुन्छन्, पृथिवीमा नै बिलाउँछन्, जलबाट फोका उत्पन्न हुन्छ, त्यो फोका पुनः जलमै बिलाउँछ, मेघमा बिजुली उत्पन्न हुन्छ, मेघमै लय पनि हुन्छ त्यसरी नै ब्रह्मा आदि देवताहरू कालिकाबाट उत्पन्न हुन्छन् तथा प्रलयकालमा तिनैमा लीन हुन्छन् । शक्तिविना मुक्तिको कल्पना हाँसो मात्र हो । कालिकाको एक अंशले ब्रह्मा, एक अंशले जनार्दन तथा एक अंशले शम्भु हुन्छन् । ती अपरा (जसभन्दा पर अरू कोही छैन) महाकाली नदीहरूका लागि समुद्रजस्तै हुन् । ती कालिकाको सापेक्षामा ब्रह्मा आदि देवताहरू गाईले कुल्चेको ठाउँमा बनेको सानो खाल्डोमा रहने थोरै परिमाणको जलजस्तै हुन् । गाईले कुल्चेको ठाउँमा बनेको सानो खाल्डोमा जमेको पानीले समुद्रको जललाई के जानोस् ? ती ब्रह्मा, विष्णु र शङ्करले पनि कालिकालाई जान्दैनन् ।सृष्टि गर्नका लागि कालीबाट जसरी देवता आदिहरू बहिर तानिन्छन् त्यसरी नै प्रलयकालमा फेरि तिनैमा लीन गरिन्छ । संसारको भयदेखि चारैतिरबाट डराएकाहरू कालीको नामले भाग्दछन् । त्यसपछि तिनी तीनै लोकहरूमा दक्षिणा नामले स्तुति गरिन्छिन् । पुरुष दक्षिण भनिन्छन् भने वामा महामोक्ष प्रदान गर्ने शक्ति भनिन्छिन् । कालीद्वारा निर्गुण पुरुष सिर्जना गरिन्छ तथा फेरि आफैँमा लीन गरिन्छ । त्यसैले तिनी तीनै लोकहरूमा दक्षिणा नामले स्तुति गरिन्छिन् । जो वैष्णवी महाविद्या जगदम्बिका कालिका हुन् ती साकाररूप काली हातखुट्टाले रहित भएकी, चन्द्र, सूर्य र अग्निस्वरूपकी छिन् । तिनैको स्थानलाई सत्यलोक भनिन्छ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

जुन स्थान सबै देवताको प्रार्थनीय स्थान हो । सहस्रदल पद्मको एउटा पत्रमा हजारौँ गोलोक धाम रहेका छन् त्यसैले हजारौँ जन्मले तथा करोडौँ जिभ्राले पनि त्यस स्थानको माहात्म्य बताउन सकिँदैन । त्यसको माझमा कर्णिका, कर्णिकाको माझमा बीजकोष, बीजकोषको माझमा एक लाख योजन विस्तारको अति सुन्दर उत्तम जलमण्डल अमृतसागर रहेको छ । त्यस जलमण्डलको बिचमा हजार योजनको मणिद्वीप रहेको छ । त्यस मणिद्वीपको चारैतिर पारिजातहरू, कदम्बको उत्तम वन रहेको छ । त्यस वनको माझमा कल्पवृक्ष, त्यहाँ चारवटा ढोकाले युक्त, सुनको भित्ताले सिँगारिएको उत्तम ज्योतिस्वरूप मन्दिर रहेको छ जुन मन्द मन्द हावाले युक्त, सुगन्ध एवं फूलले युक्त छ । त्यहाँ पूजापरायण हजारौँ देवकन्याहरू छन् । त्यस मन्दिरको बिचमा पचास वर्णमातृकास्वरूप वेदिका रहेको छ । त्यसको माथि सुनको सिंहासन रहेको छ । सुनको त्यस सिंहासनमा महाकाली, चणकाकार महारुद्र, इन्द्रजालको दियोको जस्तो प्रकाश भएको सनातन महाज्योति रहेका छन् । सप्तस्वर्गको यस किसिमको वर्णन गरेपछि शिवजीले देवी पार्वतीलाई यो कुरा यत्नपूर्वक गोप्य राख्न, कुनै हालतमा पनि प्रकाशमा नल्याउन निर्देश दिएका छन् ।

एकादश पटल

म अति दुर्लभ तत्त्वज्ञान सुन्न चाहन्छु भन्ने पार्वतीको आग्रह सुनेपछि शङ्करजीले यो तत्त्वज्ञान अति गोप्य रहेको, यही तत्त्वज्ञानरूपी प्रसादले सत्त्वगुणका आश्रय विष्णु, तिनै लोकका पितामह ब्रह्मा, संहारकारक शम्भु मुक्त भएका र उक्त परम दुर्लभ तत्त्वज्ञान यत्नपूर्वक गोप्य राख्नुपर्छ भनेका छन् । मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा र मैथुन– यी पाँच तत्त्व निर्वाणस्वरूप मुक्तिका लागि हुन् । मद्यपानले आठ ऐश्वर्य तथा परम मोक्ष प्राप्ति हुने, मांसभक्षणमात्रले साक्षात् नारायण हुने, मत्स्यभक्षणमात्रले कालीको साक्षात्कार हुने, मुद्राभक्षणमात्रले पृथिवीमा पूज्य हुने तथा विष्णुको रूप धारण गर्ने र मैथुनले आफूजस्तै महायोगी हुने कुरा बताएका छन् । पाँचवटा तत्त्वहरूको जहाँ एकत्र मिलन हुन्छ त्यहाँ आफैँ जाने, ती पुरुषहरू सधैँ आफूसमान हुने, ती नारी कालिकाका रूप हुने, मरे छँदामा तिनैमा लीन हुने, जो साधुरूप, तत्त्वज्ञानपरायण मानिसहरू छन् ती ब्रह्मरूप, जीवन्मुक्त हुने कुरा बताइएको छ । दिव्यभावले युक्त भएकालाई सधैँ तत्त्वज्ञान हुने तथा वीरभावले युक्त भएकाहरूले सधैँ पञ्चतत्त्वको सेवन गर्नुपर्ने निर्देश पनि दिइएको छ । पशुभावले युक्त साधकले पञ्चतत्त्वको सेवन नगर्नू भनी यहाँ बताइएको छ । कौलिक साधकले पञ्चतत्त्वले यत्नपूर्वक पूजा गर्नुपर्छ । त्यसो गर्नाले सिद्धि प्राप्त हुन्छ भन्ने बताइएको छ भने धनसिद्धिका लागि श्रीचक्रको पूजा गर्नुपर्ने तथा श्रीचक्रको पूजाले कामनासिद्धि हुने कुरा यस पटलमा बताइएको छ । श्रीचक्रको पूजनबाट साधकको आयु, आरोग्य, ऐश्वर्य, कीर्ति र यशको वृद्धि हुने, ऊ मुक्तिभागी हुने, कामनासिद्धि, ज्ञानसिद्धि र देवीको प्रीतिका लागि श्रीचक्रको पूजा गर्नुपर्ने तथा जसले श्रीचक्रको पूजा गर्दछ त्यो शम्भु नै हो, अव्ययतत्त्व नै हो भन्ने कुरा यहाँ बताइएको छ । श्रीचक्रको पूजाले एक हजार अश्वमेध, एक सय वाजपेय यज्ञ गर्दाको फल प्राप्त हुने कुरा पनि यहाँ बताइएको छ । शैव, शाक्त, गाणपत्य, वैष्णव, सौर, चान्द्रपरम्परामा जुन देवतामा, जुन मन्त्रसाधनामा जुन आचार निर्दिष्ट छ त्यो आचार विशिष्ट हुन्छ जुन कौलिक नै भनिएको छ भनी तत्त्वविवरण नामक एघारौँ पटल पूरा भएको छ । यस पटलमा आएको पञ्चतत्त्वसम्बन्धी थप विवरण यहाँ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पञ्चतत्त्व

तन्त्रशास्त्रमा मकारादि पञ्चक (मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा र मैथुन)लाई पञ्चतत्त्व पनि भनिन्छ। आचारभेदका कारण मकारादि पञ्चकलाई कुन रूपमा ग्रहण गर्ने भन्ने कुरामा पनि भेद देखापर्दछ त्यसैले तान्त्रिक आचार र तदनुरुप मकारादि पञ्चकको व्याख्यालाई सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक हुन आउँछ। तन्त्रमा मूलभूत रूपमा तीन प्रकारको आचारको उल्लेख पाइन्छ। ती हुन्– दक्षिणाचार, वामाचार र दिव्याचार।

श्रुतिस्मृतिअनुकूलको आचार नै दक्षिणाचार हो। दक्षिणाचारलाई पश्वाचार पनि भनिन्छ। पशुभावमा स्थित साधकहरूको आचार भएकाले यसलाई पश्वाचार भनिएको हो। तन्त्रशास्त्रमा व्यक्तिलाई पशुभावापन्न बनाउने पाश घृणा, शङ्का, भय, लज्जा, जुगुप्सा, कुल, शील र जाति गरी आठ प्रकारको बताइएको छ (कुलार्णवतन्त्र, १३।९०)। यिनै पाशहरूले बाँधिएको अवस्थामा जीवले आफूलाई शिवभन्दा भिन्न ठान्छ। यिनै पाशहरूलाई साधनाद्धारा काट्तै शिव वा पराशक्तिका साथ आफ्नो अभिन्नता बोध गर्नु नै साधनाको चरम लक्ष्य हो। जबसम्म साधक पशुभावले बाँधिएको हुन्छ तबसम्म उसले पश्वाचारकै अवलम्बन गर्नु श्रेयस्कर हुन्छ। उदाहरणका लागि जेलमा रहेका कैदीहरूले जेलका नियमहरूको पालना गर्नु नै उनीहरूका लागि श्रेयस्कर हुन्छ अन्यथा उनीहरूले थप कष्ट भोग्नुपर्ने हुन जान्छ। जबसम्म साधकमा पशुभाव विद्यमान रहन्छ तबसम्म उसले पशुभावभन्दा भिन्न तरिकाले उपासना गर्नै सक्तैन। पशुभावरूपी पाशलाई नछिनालेसम्म शक्तिसाधनाको यात्रामा दोस्रो सिँढीका रूपमा रहेको वीरभाव र उक्त भावअनुसार व्यवस्थित वामाचारमा उसले पाइला टेक्नै सक्तैन। अतः पशुभावमा रहेर साधना गर्दै जाँदा जब उसमा निहित पशुत्वको जालो नष्ट हुन्छ तब ऊ शक्तिसाधनाको यात्रामा वीर कहिन्छ। त्यतिखेर उसको आचार वामाचार वा वीराचार बन्न पुग्छ त्यसैले तन्त्रशास्त्रमा साधनाको प्रारम्भिक सोपानका रूपमा पशुभावलाई ग्रहण गरिएको छ। पशुभावमा स्थित साधकहरूको आचारका रूपमा व्यवस्थित दक्षिणाचार वा पश्वाचारमा साधकले सेतो वर्णको देवताको ध्यान, त्रिकाल सन्ध्या एवं देवपूजन, वेदपुराण आदि शास्त्रमा श्रद्धा, नित्य श्राद्ध, ब्रह्मचर्यको पालना, आत्मप्रशंसा र परनिन्दाको त्याग आदि आचारहरूको कट्टरतापूर्वक पालना गर्नुपर्ने उपदेश दिएको पाइन्छ (मेरुतन्त्र, ७।५-१०) दक्षिणाचार वा पश्वाचारका मूलतः दुइवटा भेद रहेका छन् - सभाव पश्वाचार र विभाव पश्वाचार। सभाव पश्वाचारमा पञ्चमकारको प्रत्यक्ष वा अनुकल्पीय प्रयोग सर्वथा निषिद्ध मानिन्छ। सभाव पाशवकल्पका साधकहरूले मद्य र मांस सुँघ्न, हेर्न, स्पर्श गर्न र पिउन वा खान वर्जित छ तर त्यही कुरा दिव्यभावमा स्थित कौल साधकका लागि भने महाफलप्रद मानिन्छ (कुलार्णवतन्त्र, २।१४) सभाव पाशवकल्पका साधकहरूले सुरा देखेमात्रै भने पनि सूर्यको दर्शन गर्नुपर्छ, त्यसको गन्ध नाकमा पऱ्यो भने तीन पटक प्राणायाम गर्नुपर्छ तथा शरीरको घुँडादेखि तलको भाग पानीमा डुबाएर दिनभरि उभिनुपर्छ, सुराको स्पर्श गऱ्यो भने नाभिदेखि तलको भाग पानीमा डुबाएर उपवासपूर्वक तीन रात उभिनुपर्छ, सुराको सेवन गरेमा सुरालाई उमालेर मुख कोचिदिनुपर्छ। सो उम्लिएको सुराले मुख डढेपछि मात्रै मद्यसेवनको दोष हट्तछ (कुलार्णवतन्त्र, २।१२७-१२९)। विभाव पश्वाचारमा भने पञ्चमकारको अनुकल्पीय प्रयोगद्धारा उपासना गरिन्छ। वेदोक्त मार्गबाट मद्य, मांस आदिको प्रतिनिधिस्वरूप अनुकल्पीय द्रव्यको प्रयोग गरी इष्टदेवताको पूजा गर्नु नै विभाव पश्वाचार हो

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(ज.ब.रा., वि.सं. २०४६, पृ. ९) विभाव पश्वाचारमा खजूरीको रस, गाई र भैंसीको दूधमा चाकु र पानको पातको धुलो मिलाएर पकाएको झोल, घिउमा नुन हालेर पकाएको आमान्नको तरकारी मद्यको अनुकल्प हुन्छ । गहुँ, हलेदो, अदुवा, सेतो तिल, शरद्कालमा पाक्ने अन्नको बिउ, रातो अन्नको बिउ र कुभिन्डो मांसको अनुकल्प हुन्छ । पोलेको नरिवल, बेल, अमला वा हर्रो मत्स्यको अनुकल्प हुन्छ नुन र पानी नहाली भुटेको अन्नको विउ मुद्राको अनुकल्प हुन्छ । विभाव पश्चाचारमा मैथुनको अनुकल्पीय बाह्य द्रव्य नहुने भएकाले आफ्नो सहस्रारचक्रमा शिवशक्तिको समन्वय सम्झेर शिवशक्तिको सामरस्यजन्य अमृतले परदेवतालाई तर्पण गर्नु मैथुनको अनुकल्प हो (ज.ब.रा., वि.सं. २०२०, पृ. ११४- ११५) । यसप्रकार पश्वाचार वा दक्षिणाचारमा द्वैतभावको प्राधान्य रहने भएकाले यस आचारको अवलम्बनद्वारा गरिने इष्टदेवदेवीको पूजाउपासना अपरापूजाको कोटीमा पर्दछ । पशुभावअनुसार पश्वाचार वा दक्षिणाचारको अवलम्बन गरी उपासना गर्दै गएपछि पशुभावका बन्धनहरू शिथिल बन्दै जान्छन्, साधक सदा प्रसन्न, सन्तुष्ट, निर्द्वन्द्व, मात्सर्यरहित, कुलसम्बन्धी ज्ञानमा तत्पर, शान्त, कुलज्ञानको चर्चा गर्दा आनन्दातिरेकका कारण रोमाञ्चित हुने, हर्षले गद्गद् स्वर हुने, खुसीको आँसु खस्ने आदि लक्षणले युक्त बन्न पुग्छ (कुलार्णवतन्त्र, ९।८४-८६) । उपर्युक्त लक्षणले साधक वीरभावमा आरूढ भएको जनाउँछ । यसपछि उक्त साधकको साधना वीरभावमा व्यवस्थित वामाचारबाट प्रारम्भ हुन्छ । वीरभावमा आरूढ साधकहरूले अवलम्बन गर्ने आचारलाई नै वामाचार भनिन्छ । वाम अर्थात् श्रेष्ठ आचार भएकाले यसलाई वामाचार भनिएको हो। निरुक्तमा 'वाम' शब्दको अर्थ प्रशस्य भन्ने दिइएको छ -अस्रेमा, अनेमा, अनेद्य:, अनवद्य:, अनभिशस्ता:, उक्थ्य:, सुनीथ:, पाक:, वाम:, वयुनमिति दश प्रशस्यनामानि (श्रीतारानन्दतीर्थ, वि.सं. २०६२, कल्याण, शक्तिअङ्क, पृ. १६७) प्रशस्य भनेको के हो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा भनिएको छ- य एव हि प्रज्ञावन्तस्त एव हि प्रशस्या भवन्ति अर्थात् जो प्रज्ञावान् छन् तिनीहरू नै प्रशस्य हुन्छन् । अत: प्रज्ञावान् प्रशस्य योगीलाई नै वाम भनिन्छ र उक्त योगीको आचारलाई नै वामाचार भनिन्छ । परद्रव्य, परस्त्री एवं परापवादबाट विमुख निर्लोभी, रागवर्जित, संयमी, जितेन्द्रिय ब्राह्मण (ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न समर्थ) व्यक्ति नै वाममार्गमा अधिकारी हुन्छ (मेरुतन्त्र, १०।४५) । वामाचारअनुसार साधना गर्नका लागि दृढ भक्ति चाहिन्छ र त्यस्तो दृढ भक्तले नै यस मार्गमा सिद्धि प्राप्त गर्दछ । चाहे बन्धुबान्धवहरूले निन्दा गरून्, चाहे पत्नी तथा छोराछोरीहरूले साथ छोडून्, चाहे मलाई देखेर मानिसहरू हाँसून, चाहे राजाहरूले दण्ड दिऊन्, चाहे म सधैँ रोग दु:ख आदिले पीडित बनूँ, चाहे धन रहोस् वा नरहोस् तर म यस मार्गलाई छोड्दिनँ भन्ने दृढ भक्ति जसमा हुन्छ त्यही व्यक्तिले वामाचारमा सिद्धि प्राप्त गर्दछ (तन्त्रचिन्तामणि, १२।१७१-१७३) । उपासनामा पञ्चमकार अर्थात् मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा र मैथुनको उपयोग वीराचार अर्थात् वीरहरूले अवलम्बन गर्ने वामाचार हो र यो साधकका लागि साधनाको बीज हो। वीरभावमा पनि विभाववीर र सभाववीर गरी दुई प्रकारको भेद हुन्छ । विभाववीरहरूले मानसभावमा पञ्चतत्वले अथवा पञ्चमकारको प्रतिनिधिका रूपमा अनुकल्पीय द्रव्यको प्रयोगद्वारा उपासना गर्दछन् । मानसभावले पञ्चतत्वको उपयोग गर्दा मांसका रूपमा पृथ्वीतत्व, मत्स्यका रूपमा जलतत्व, मद्यका रूपमा तेजतत्व, मुद्राका रूपमा वायुतत्व र मैथुनका रूपमा आकाशतत्वको उपयोग गरिन्छ । विभाववीरका लागि पञ्चमकारको अनुकल्पीय द्रव्य भने यसप्रकार रहेका छन्- गाईको दूध, पान, ताम्रकूट, गाँजा, ताड, अफिम, खजूरको चोप, धतुरो र

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भाँड यति आठ थोक मद्यको अनुकल्प; नुन मिलाएको अदुवा, प्याज, तिल, गहुँ, मास र लसुन मासुको अनुकल्प; डढेको खाना मत्स्यको अनुकल्प; भुटेको चना वा भटमास मुद्राको अनुकल्प र हाँसको फुल मैथुनको अनुकल्प हुन्छ कसैको मतमा गुरुले बताएबमोजिम तन्त्रोक्त मन्त्रोच्चारण गर्दै अपराजितापुष्प र करवीरपुष्पमा रक्तचन्दन र श्रीखण्ड मिसाएर भगलिङ्गामृत बनाई परदेवतालाई तर्पण गर्नु मैथुनको अनुकल्प हो (ज.ब.रा., वि.सं. २०२०, पृ. २८६ - २८७)। सभाववीरले चाहिँ पञ्चमकारको प्रत्यक्ष प्रयोग गर्दछन् वामाचारमा कस्ता व्यक्तिहरूको अधिकार रहन्छ भन्ने विषयमा माथि उल्लेख गरिएको विवरणबाट यो आचार अत्यन्त कठिन र मर्यादित आचार हो भन्ने कुरा स्पष्ट भइसकेको छ। अल्पज्ञताका कारण प्राकृतजन (अदीक्षित व्यक्ति)हरूले सोचेजस्तो स्वच्छन्दरूपले पञ्चमकारको प्रयोग यस आचारमा हुँदैन। पञ्चमकारको प्रयोग वामाचारमा केवल साधनाका अवसरमा गरिन्छ। साधनाकालमा बाहेक अन्य समयमा गरिने मद्यपान निषिद्ध सुरापान कहिन्छ। त्यस्तो मद्यपान महापातक हो भनेर वेदादि शास्त्रमा निरूपण गरिएको छ भनी कुलार्णवतन्त्रमा बताइएको छ (कुलार्णवतन्त्र, २।१२३)। संसारमा मैथुन, मांस र मद्यका प्रति प्राणीहरूको स्वाभाविक प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ। जुन वस्तुप्रति स्वाभाविक प्रवृत्ति हुन्छ त्यसमा प्रवृत्त गराउनका लागि कुनै विधिको आवश्यकता पर्दैन। यस्तो स्थितिमा विवाह, यज्ञ र सौत्रामणि यज्ञमा मैथुन, मास र महको जुन व्यवस्था बताइएको छ त्यो वास्तवमा उच्छृङ्खल प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्नका लागि त्यसमा मर्यादा स्थापनाका लागि नै गरिएको हो त्यसमा निवृत्ति नै श्रुतिको अभीष्ट हो भनी भागवतमहापुराणमा बताइएको छ (भागवतमहापुराण, ११।५।११)। अतः वामाचारमा पञ्चमकारको सेवनको व्यवस्था सोही उद्देश्यमा आधारित रहेको छ त्यसैले कुलार्णवतन्त्रमा जसले आफ्नो सुखका लागि मद्य आदि द्रव्यको सेवन गर्दछ त्यो पातकी हो, साधकले आफ्नो तृप्तिका लागि नभई देवताको प्रीतिका लागि मद्य, मांस आदि द्रव्यको सेवन गर्नुपर्दछ भनी बताइएको छ (कुलार्णवतन्त्र, ५।८८)। त्यसैगरी बुद्धिमान् व्यक्तिले देवताप्रीतिका लागि शास्त्रोक्त विधिपूर्वक पञ्चमकारको सेवन गरोस्। यदि कुनै व्यक्ति तृष्णापूर्वक पञ्चमकारको सेवनमा प्रवृत्त हुन्छ भने त्यो पातकी कहिन्छ भनी कुलार्णवतन्त्रमै भनिएको छ (कुलार्णवतन्त्र, १०।६)। यसप्रकार पशुभावबाट मुक्त वीरभावमा स्थित साधकले शास्त्रोक्त विधिपूर्वक आफ्नो तृष्णापूर्तिका लागि नभई देवताप्रीतिका लागि पञ्चमकारको सेवनद्वारा साधना गर्दै जाँदा उसमा इष्टदेव र आफूबिच ऐक्यबोध हुन जान्छ र ऊ साधनाको अन्तिम सोपानस्वरूप दिव्यभावमा प्रवेश गर्दछ। वामाचारको अवलम्बनद्वारा गरिने इष्टदेव वा इष्टदेवीको उपासना परापर कोटीको पूजा वा उपासना हो।

सम्पूर्ण भेदप्रथालाई परिहार गर्न सक्षम निर्विकल्प दशामा आरूढ साधकमा जब आफू भन्ने भावसमेत हटेर दिव्यभावको उदय हुन्छ त्यस्तो निर्विकल्प दिव्यभावमा स्थित साधकको आचारलाई नै कुलाचार भनिन्छ। दिव्यभावमा स्थित साधकमा पूर्ण ज्ञानको उदय र राजाधिराजयोगसमेत सिद्ध भइसकेको हुन्छ त्यसैले त्यस्तो साधकले अपनाउने कुलाचारमा पञ्चमकारको प्रयोग प्रत्यक्ष रूपमा नभई अन्तर्यागद्वारा यौगिक भावले गरिन्छ। दिव्यभावको अवस्थामा मूलाधारचक्रमा रहेकी चैतन्यरूपिणी कुण्डलिनीशक्ति त्यहाँबाट जागृत भएर ब्रह्मरन्ध्रमा अवस्थित सहस्रारचक्रमा पुगी परमशिवका साथ समरसभावमा प्राप्त हुँदा त्यहाँबाट चुहिएको अमृतलाई नै मद्य भनिन्छ भने त्यस्तो अमृतस्वरुप मद्यलाई पान गर्ने दिव्यसाधक नै वास्तविक सुधापान गर्ने व्यक्ति हो अरु त मद्यपान गर्ने हुन्। (कुलार्णवतन्त्र, ५।१०७-१०८)।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दिव्यभावमा स्थित कुलाचारी साधकका लागि काम, क्रोध, लोभ र मोहरूपी पशुलाई विवेकरूपी तरवारले काटेर परम सुख प्रदान गर्ने निर्विषयको सेवन गर्नु नै मांससेवन हो । विवेकी विद्वान् साधकहरू काम, क्रोध, लोभ र मोहरूपी पशुलाई विवेकरूपी तरवारले काटेर परम सुख प्रदान गर्ने निर्विषयरूप मासु खान्छन्, तिनीहरू नै परम रहस्यवेत्ता, पृथ्वीका वास्तविक देवता र पुण्यवान् हुन् । सज्जन व्यक्तिले आफ्नो तृप्तिका लागि प्रत्यक्ष पशुको मासु नखाओस्, त्यस्तो हिंसा नगरोस् (आगमसार, ज.ब.रा., वि.सं. २०२०, पृ. १६ मा उद्धृत) । योगवित् साधकले पुण्य र पापरूपी पशुलाई ज्ञानरूपी खड्गले काटेर आफ्नो चित्तलाई परम तत्त्वमा लीन गरोस् । त्यसो गर्ने व्यक्ति नै मांसभोजी भनेर चिनिन्छ (कुलार्णवतन्त्र, ५।१०९) । बाह्य विषयमा रमाइरहेका चञ्चल इन्द्रियसमूहलाई मनले नियन्त्रणमा लिए पूजालाई बाह्य विषयवृत्तिबाट विरत सो मनलाई आत्मामा लगाउनू नै दिव्यभावमा स्थित कुलाचारमा रत साधकका लागि मत्स्यसेवन हो । यसो गर्न सक्ने साधक नै मत्स्यभोजी हो, अरू त प्राणीको हिंसा गर्ने हुन् (कुलार्णवतन्त्र, ५।११०) । त्यसैगरी दिव्यभावमा स्थित साधकका लागि मुद्राका विषयमा कुलार्णवतन्त्रमा के लेखिएको छ भने पशुभावमा स्थित साधकको शक्ति अप्रबुद्ध (सुषुप्त) अवस्थामा रहेको हुन्छ भने दिव्यभावमा स्थित कौल साधकको शक्ति प्रबुद्ध (जाग्रत) हुन्छ । जुन साधक यस्तो प्रबुद्ध शक्तिको सेवन गर्दछ त्यो नै शक्तिसेवक (मुद्रासेवक) हो (कुलार्णवतन्त्र, ५।१११) । त्यसैगरी दिव्यभावमा स्थित साधकका लागि पराशक्ति र आत्माको मिथुनभावस्वरूप संयोगसुखको शाश्वत आनन्दमा निमग्न हुनु नै वास्तविक मैथुन हो त्यसअतिरिक्त दैहिक सुखोपलब्धियुक्त मैथुन त स्त्रीसेवन मात्र हो (कुलार्णवतन्त्र, ५।११२) । दिव्यभावमा स्थित साधकले पालना गर्ने कुलाचार परापूजाको कोटीमा पर्दछ जुन पराशक्तिका साथ अद्वयबोध जगाउने बाह्य एवं आन्तर विषयमा आफ्नो चिन्मय स्वरूपलाई अभिन्न देख्ने उपासनापद्धति हो ।

द्वादश पटल

यस पटलमा वैष्णवको यथार्थ कुरा बताउन पार्वतीले शङ्करजीलाई आग्रह गरेकी छिन् । त्यसको प्रत्युत्तरमा शङ्करजीले पार्वतीलाई वैष्णवको यथार्थ तत्त्व गुरुतत्त्व, मन्त्रतत्त्व, वर्णतत्त्व, देवतत्त्व र ध्यानतत्त्व सुनाउने प्रतिज्ञा गरेका छन् । त्यस क्रममा सर्वप्रथम गुरुतत्त्व बताइएको छ । देहमा रहेको ब्रह्मतेज तेलले सहित भएको बत्तीले युक्त धागोजस्तै हो त्यो गुरुद्वारा दिइएको मन्त्रदानले प्रदीप्त बन्छ । देवताको शरीर बीजबाट उत्पन्न हुन्छ त्यसैले देवताको आत्मा देवरूप हुन्छ, यसमा संशय छैन । ईश्वरको जुन बीज हो त्यो अक्षरस्वरूप नै छ त्यसैले प्राणीहरूको शरीर वर्णस्वरूप नै छ, यसमा सन्देह छैन । सबै वर्णहरू मन्त्रवर्णमा लीन हुन्छन् । म स्वयं निर्मल देहस्वरूप देव हुँ अर्को कोही होइन, घाँसपातलहरा आदिमा सर्वत्र देवताको ध्यान गर्नू । ध्यानले सबै पाइन्छ, ध्यानले नै विष्णुरूप बनिन्छ, ध्यानले सिद्धि प्राप्त हुन्छ, ध्यानविना केही पनि सिद्ध हुँदैन भनी शङ्करले पार्वतीलाई बताएका छन् ।

त्रयोदश पटल

यस पटलको प्रारम्भमा चण्डिकाले प्रकाशरूप दशार्ण मन्त्र बताउन शङ्करलाई आग्रह गरेकी छिन् । जसको श्रवणमात्रले मूर्ख पनि विष्णुरूप बन्छ त्यस्तो दश अक्षरको मन्त्र बताउने प्रतिज्ञा शङ्करले गरेका छन् र उक्त मन्त्र चण्डिकालाई बताएका छन् । उक्त मन्त्रको ज्ञानले अमरत्व प्राप्त हुने तथा नर नारायण

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बन्ने बताइएको छ । यस मन्त्रबाट महामन्त्रहरूको उत्पत्ति हुने भएकाले गुरुले आफ्ना शिष्यहरूलाई अवश्य पनि यस मन्त्रको उपदेश गर्नुपर्ने कुरा यहाँ बताइएको छ । जसले दशार्ण मन्त्र सुनाउँछन् ती गुरु उत्तम गुरु हुन् । जसरी सबै नदीहरू गङ्गा होइनन् त्यसरी नै जो दश वर्ण मन्त्र प्रदान गर्ने व्यक्ति हो त्यो नै परम गुरु हो अरू होइनन् भन्ने भाव यहाँ व्यक्त गरिएको छ । दशार्ण मन्त्रको यो प्रसङ्गपछि दण्डधारणको विधिमाथि प्रकाश पारिएको छ । सम्पूर्ण मायालाई परित्याग गरेको, सधैँ धर्ममा निष्ठा राख्ने, इन्द्रिय जितेको, क्रोध जितेको, सबै जातिहरूमा समभाव राख्ने, छोरो र शत्रुमा तथा सुन र माटोमा समता राख्ने, छोरो, साथी तथा शत्रुमा सर्वत्र एउटै दयाभाव राख्ने, लाभ तथा हानि, जित तथा हार, निन्दा तथा प्रशंसामा समभाव राख्ने, शरीर र प्राणमा सम्बन्ध नराख्ने, जसको चित्तमा ब्रह्मज्ञानविना अर्को ज्ञान छैन त्यस्तो सज्जन स्वभावको गृहस्थ ब्रह्मवादी ब्राह्मणको नै सन्न्यासधर्म हो, अरूको होइन भन्ने कुरा यहाँ बताइएको छ । सन्न्यासग्रहणका लागि सबै लक्षणले युक्त ब्राह्मण गुरुकहाँ जाओस् तथा सन्न्यासग्रहणका लागि प्रार्थना गरोस् । मातापिता हुँदै, पत्नी, छोराछोरी बच्चा छँदै जसले दण्डधारण गर्दछ, उसको सन्न्यासधारण निष्फल हुने तथा त्यस्तालाई सन्न्यास प्रदान गर्ने गुरु पनि रौरव नामक नरकमा पर्ने भएकाले माथि बताइएका कुराले बाधा नपर्ने शिष्यलाई नै गुरुले सन्न्यासदान र शाश्वती मुक्ति दिऊन् भन्ने निर्देश गरेपछि यसै पटलमा सन्न्यासदानका लागि विभिन्न संस्कारहरू बताइएका छन् ।

चतुर्दश पटल

यस पटलमा अवधूत आश्रमको विवरण पाइन्छ । अवधूतको लक्षण र अवधूतका प्रकारभेदको वर्णन यस पटलमा गरिएको छ । वीरभावमा स्थित तत्त्वपरायण साधक नै अवधूत हुने भएकाले अवधूतलाई वीर भनेर जान्नू भन्ने शङ्करको वचन रहेको छ । गुरुबाट विधिपूर्वक दण्डधारण वा सन्न्यासग्रहण गरेको त्यस्ता वीर साधक अवधूतका केही बाह्य आचरण पनि यहाँ बताइएका छन् । उदाहरणका लागि सन्न्यासधारण गरेको दण्डीले आवश्यक मुण्डन गर्नू र उसले अस्थिमाला वा रुद्राक्ष धारण गर्नू, वीरभावमा स्थित ती अवधूतहरू दिगम्बर बनून् अथवा कौपिन धारण गर्ने बनून्, रक्तचन्दनले दिव्य अङ्गवाला बनून् अथवा भस्मधारण गरून् भन्ने निर्देश यहाँ पाइन्छ । म कुलपरम्पराको नायक हुँ, म मुक्त हुँ, म भैरव हुँ, म शिव हुँ भन्ने भाव सर्वदा हृदयमा धारण गरून् । यहाँ मकारादि पञ्चतत्त्वको माहात्म्य बताइएको छ र अवधूतका लागि त्यो ग्राह्य हुने पनि बताइएको छ । अवधूतका आनन्द, सरस्वती, वन, आरण्य, भारती, पुरी, गिरि, शरण नामक आख्यात (नामपद)को उल्लेख गर्नुका साथै तिनको सामान्य लक्षण पनि बताइएको छ । अवधूत आश्रममा निश्चल भक्ति हुने व्यक्तिप्रति काली प्रसन्न हुन्छिन्, त्यस्तो व्यक्तिको यो संसारमा के कुरा सिद्ध हुँदैन र? त्यसैले अवधूतलाई देखेर शम्भुलाई झैँ पूजा गर्नू, आफ्नो सामर्थ्यले यत्नपूर्वक पञ्चतत्त्व अर्पण गर्नू भन्ने निर्देश यहाँ दिइएको छ । अवधूत आश्रम र पञ्चतत्त्वविषयक ज्ञान मूर्ख, अभक्त, मकारादि पञ्चतत्त्वको निन्दा गर्ने व्यक्ति, गुरुप्रति भक्तिभाव नराख्ने व्यक्तिलाई नदिनू, योग्यता पुगेको भए आफ्नो पुत्र वा आफ्नो उत्तम शिष्यलाई दिनू भन्ने निर्देशका साथ यो चौध पटलका साथै निर्वाणतन्त्र पूरा भएको छ ।

उपसंहार

निर्वाणतन्त्रमा प्रतिपादित विषयवस्तुमाथि दृष्टि दिँदा के देखिन्छ भने यस ग्रन्थमा सर्ग, प्रतिसर्ग,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बाह्य ब्रह्माण्ड, अन्तर्ब्रह्माण्ड, षट्चक्रविवरण, मकारादि पञ्चतत्त्वको माहात्म्य, गुरुतत्त्व, दशार्ण मन्त्रको माहात्म्य, अवधूतको लक्षण र प्रकारभेद आदि विषयवस्तुहरूको वर्णन गरिएको छ । कुनै एउटै विषयवस्तुमा केन्द्रित नरही यस ग्रन्थमा धेरै विषयवस्तुलाई सङ्क्षेपमा समेटिएको देखिन्छ । हाम्रै शरीरको रूपमा रहेको अन्तर्ब्रह्माण्ड र त्यसअन्तर्गत सप्तस्वर्गको कल्पना, षट्चक्रको भावनाजस्ता विषयलाई केही विस्तारमा चर्चा गरिएको छ र यद् ब्रह्माण्डे तत् पिण्डे अर्थात् जे ब्रह्माण्डमा छ त्यो पिण्ड शरीरमा नै छ भन्ने तान्त्रिक मान्यतालाई स्पष्ट पारिएको छ । वीरभाव र दिव्यभावमा स्थित कौलिक साधकहरूका लागि विधिका रूपमा रहेको पञ्चतत्त्वसेवनको विषयलाई पनि यहाँ विशेष महत्त्वक साथ समावेश गरिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निर्वाणतन्त्रम्

प्रथमः पटलः

श्रीगणेशाय नमः[१] ।।

कैलासपर्वते रम्ये नानारत्नोपशोभिते ।

विपरीतरतासक्ता चण्डी पप्रच्छ शङ्करम् ।। १ ।।

श्रीचण्डिकोवाच[२]

निराकारं निर्गुणं च स्तुतिनिन्दाविवर्जितम् ।

सुनित्यं सर्वकर्तारं वर्णातीतं सुनिश्चलम्[३] ।। २ ।।

संज्ञादिरहितं[४] शान्तं किमाकारं प्रतिष्ठितम् ।

तस्मादुत्पत्तिर्देवेश किमाकारेण[५] जायते ।। ३ ।।

श्रीशङ्कर उवाच

श्रृणु देवि परं तत्त्वं वर्णातीतां च वैखरीम्[६] ।

गुणालयां गुणातीतां स्तुतिनिन्दाविवर्जिताम् ।। ४ ।।

आकाररहितां नित्यां यस्माद्रागादिवर्जिताम्[७] ।

पूजनार्थाय[८] देवेशि स्वयमुत्पत्तिकारिणीम्[९] ।। ५ ।।

येन रूपेण ब्रह्माण्डो[१०] जायते[११] श्रृणु तच्छिवे[१२] ।

आकाशाज्जायते वायुर्वायोरुत्पद्यते रविः ।। ६ ।।

रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही ।

पञ्चभूतैश्च ब्रह्माण्डा भवेयुः पर्वतात्मजे ।। ७ ।।

ब्रह्माण्डोत्थापनार्थाय[१३] कूर्मपृष्ठे ह्यनन्तकः ।

तन्मूर्ध्नि वालुकाकारा ब्रह्माण्डा बहवः स्थिताः ।। ८ ।।

कारुण्यवारिमध्ये तु कूर्मश्चरति नित्यशः ।

१ ॐ नमः परमदेवतायै –च, ज । ॐ नमो गणेशाय -ङ ।
२ श्रीचण्डिका उवाच –ज
३ सुनिश्चितम् – क
४ संज्ञाविरहितं –च, ज
५ किमाधारेण -ङ
६ वैष्णवीम् –क, ख, ग, घ, छ
७ रोगशोकादिवर्जिताम् –च, ज
८ पूजायागार्थं-ङ, पूजायोगं च –च, ज
९ कारणम् –च, ज
१० ब्रह्माण्डा –च, ज
११ जायन्ते –च, ज
१२ तत् शिवे –च, ज
१३ ब्रह्माण्डस्थापनार्थाय –च

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अहमेव[१४] त्रिशूलेन पालयामि पुनः पुनः ।। ९ ।।

श्रीचण्डिकोवाच[१५]

किमाकारं[१६] तु ब्रह्माण्डं तन्मे ब्रूहि महेश्वर ।

सृष्टिप्रकारं तन्मध्ये किमाकारं हि तत्त्ववित् ।। १० ।।

श्रीशङ्कर उवाच

यन्त्राकारं तु[१७] ब्रह्माण्डं नानाविग्रहं[१८] पार्वति ।

ब्रह्माण्डविग्रहं[१९] प्रोक्तं स्थूलक्षुद्रादिकं हि यत्[२०] ।। ११ ।।

मेरुस्तन्मध्यके देवि[२१] तथा सप्तकुलाचलाः ।

मूलादिमस्तकान्तं वै सुमेरुर्नाम पर्वतः ।। १२ ।।

स्थितं मेरोरधोभागे ह्यङ्गुलश्चोर्ध्वदेशतः[२२] ।

भूर्लोकादि महेशानि सप्तस्वर्गं क्रमेण हि ।। १३ ।।

अङ्गुल्यां[२३] सप्तपातालास्तिष्ठन्ति परमेश्वरि ।

सत्यलोके निराकारा महाज्योतिःस्वरूपिणी ।। १४ ।।

माययाच्छादितात्मानं चम्पकाकाररूपिणी[२४] ।

हस्तपादादिरहिता चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।। १५ ।।[२५]

मायाबन्धनं[२६] सन्त्यज्य[२७] द्विधा भिन्ना यदोन्मुखी ।

शिवशक्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्पना ।।

प्रथमे जायते पुत्रो ब्रह्मसंज्ञो हि पार्वति ।। १६ ।।

श्रीकालिकोवाच[२८]

श्रृणु पुत्र महाधीर[२९] विवाहं कुरु यत्नतः ।

एतच्छ्रुत्वा ततो ब्रह्मा उवाच नो हरप्रिये[३०] ।। १७ ।।

---

१४ त्वहमेव -ङ
१५ श्रीचण्डिका उवाच –ज
१६ किमाधारं -ङ
१७ जन्त्वाकारं – क, ग, । जन्तोराकारब्रह्माण्ड-ङ, जन्तोराकारं –च, ज
१८ नानाविग्रहि –क, ख, ग
१९ ब्रह्माण्डं विग्रहं –च, ज
२० तत् –च, ज
२१ मेरुः पर्वतस्तन्मध्ये –च, ज
२२ द्व्यङ्गुल्यश्चोर्ध्वदेशतः –च, ज ।
२३ द्व्यङ्गुल्याः –च, ज । ह्यङ्गुल्यां-ङ
२४ चणकाकाररूपिणी –ङ, ज
२५ यो पाठ मातृका चमा छैन
२६ मायाबल्कल -ङ
२७ मायावल्कलसंत्यज्या –च, ज
२८ श्रीकालिका उवाच –ज
२९ महावीर –च, ज
३० सादरं –क, ग, ङ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

त्वां विना जननी नास्ति शक्तिं मे देहि सुन्दरि[३१] ।
तच्छ्रुत्वा जगतां माता स्वदेहान्मोहिनीं ददौ ।। १८ ।।
द्वितीया सा महाविद्या सावित्री परमा कला ।
अस्याः सङ्गं समासाद्य वेदविस्तरणं[३२] कुरु ।। १९ ।।
अनया सह[३३] सृष्टिकर्ता भव त्वं महिमण्डले ।
द्वितीये जायते पुत्रो विष्णुः सत्त्वगुणाश्रयः ।। २० ।।
श्रृणु पुत्र महाधीर[३४] विवाहं कुरु यत्नतः[३५] ।
तव दर्शनमात्रेण निष्कामो[३६] जायते पुमान् ।। २१ ।।
सत्यं करोमि हे मातर्मोहिनीं देहि मे शिवे ।
देहाच्छक्तिं विनिष्कृत्य[३७] ददौ तस्मै च कालिका ।। २२ ।।
वैष्णवीं तां महाविद्यां श्रीविद्यां परमेश्वरीम् ।
तामाश्रित्य महाविष्णुः पालयत्यखिलं जगत् ।। २३ ।।
तृतीये जायते पुत्रो महायोगी सदाशिवः ।
तं दृष्ट्वा सा महाकाली तुष्टियुक्ताऽभवन्मुदा ।। २४ ।।
श्रृणु पुत्र महायोगिन् मद्वाक्यं हृदयङ्कुरु ।
त्वां विना पुरुषः को वा मां विना कापि मोहिनी ।।
अतस्त्वं परमानन्द विवाहं कुरु मे शिव ।। २५ ।।
श्रीशिव उवाच[३८]
यदुक्तं मयि हे मातस्त्वां विना नास्ति मोहिनी ।
सत्यमेतज्जगन्मातर्मा विना पुरुषो न च ।। २६ ।।
अस्मिन् देहे संस्थिते च न करोमि विवाहकम् ।
कुरु देहान्तरं मातः करुणा यदि वर्तते ।। २७ ।।
तत्क्षणे सा महाकाली ददौ भुवनसुन्दरीम् ।
आदिभूता यथा काली तथा भुवनसुन्दरी ।। २८ ।।[३९]
तामाश्रित्य महायोगी संहरत्यखिलं जगत् ।
शम्भुरष्टविभागश्च[४०] शक्तिश्चाष्टविधा[४१] भवेत् ।। २९ ।।

३१ देह सुन्दरीम् –ङ, च, ज
३२ वेदविस्तारणं –ङ, च, ज
३३ अनायासे –क, ख, ग, घ । अनायासं –च, ज ।
३४ महावीर –च, ज
३५ विवाहं कुरु यत्नतः पाठ लेख्न छुटेको -ङ
३६ निष्कामी –ङ, च, ज
३७ च निर्गत्य –च, ज
३८ क, ख, ग, घ, ङ मातृकामा यो पाठ छैन ।
३९ यो पाठ कातृका 'ङ'मा छैन
४० शम्भोरष्टविभागश्च –च, ज
४१ शत्तिश्चाष्ट्यधिकं -ङ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कालिकाद्या महाविद्या ह्यनेन परमेश्वरि ।
इति ते कथितं कान्ते यथा ब्रह्मनिरूपणम् ।।
गोपनीयं प्रयत्नेन विद्योत्पत्तिर्यथा प्रिये ।। ३० ।।

इति चण्डिकाशङ्करसंवादे निर्वाणतन्त्रे प्रथमः पटलः ।। १ ।।[४२]

४२ इति निर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे चण्डिकाशङ्करसंवादे परब्रह्मनिरूपणं नाम प्रथमः पटलः ।। –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निर्वाणतन्त्र

पहिलो पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीगणेशजीलाई नमस्कार छ ।

विभिन्न प्रकारका रत्नहरूले सुशोभित भएको रमणीय कैलास पर्वतमा विपरीत रतमा आसक्त भएकी चण्डीले शङ्करलाई सोधिन् ।। १ ।।

श्रीचण्डीले भन्नुभयो ।

हे प्रभु ! कुनै आकार नभएको, सत्त्व, रजस् र तमोरूप कुनै पनि गुण नभएको, स्तुति र निन्दाले रहित, नित्य स्वरूपले रहेको, सबैको कर्तास्वरूप भएको, वर्णभन्दा पर रहेको, अत्यन्त निश्चल स्वभाव भएको, [कुनै] नाम आदि नभएको, शान्त स्वभाव भएको [परम तत्त्व] कुन स्वरूपको छ, [त्यो कसरी] रहेको छ ? हे देवताका स्वामी त्यसबाट कुन स्वरूपले उत्पत्ति हुन्छ ? ।। २–३ ।।

श्रीशङ्करले भन्नुभयो ।

हे देवी! वर्णहरूदेखि पर रहेकी तथा वैखरी वर्णका रूपमा रहेकी, गुणहरूकी घर भएकी, गुणदेखि पर रहेकी, स्तुति र निन्दाले रहित, आकारले रहित, नित्यस्वरूपकी, राग आदिले रहित, आफैँले जगत्‌को उत्पत्ति गर्ने भएकी, [भक्तहरूको] उपासनाका लागि प्रकट भएकी परम तत्त्व वैष्णवीका विषयमा सुन ।। ४–५ ।।

हे कल्याणी ! जुन रूपले ब्रह्माण्डको उत्पत्ति हुन्छ त्यो सुन । आकाशबाट वायुको उत्पत्ति हुन्छ, वायुबाट रवि (तेज) को उत्पत्ति हुन्छ । रवि (तेज)बाट जलको उत्पत्ति हुन्छ, जलबाट पृथिवीको उत्पत्ति हुन्छ । हे हिमालय पर्वतकी पुत्री ! पञ्चमहाभूतहरूका माध्यमबाट ब्रह्माण्डहरूको उत्पत्ति हुन्छ ।। ६–७ ।।

कछुवाको रूप लिएर आफ्नो पिठ्यूँमा ब्रह्माण्डलाई उठाइराख्नका लागि नै अनन्त नामधारी विष्णुको अवतार भएको हो । त्यसको (कछुवारूपी विष्णुको) शिरमा अनगिन्ती ब्रह्माण्डहरू रहेका छन् ।। ८ ।।

करुणाको भावरूपी जलमा कछुवारूपी विष्णु सधैँ हिँडडुल गरिरहन्छन् । म नै त्रिशूलद्वारा [ब्रह्माण्डलाई] वारंवार रक्षा गर्दछु ।। ९ ।।

श्रीचण्डिकाले भन्नुभयो ।

वास्तव कुरा जान्ने हे महेश्वर! ब्रह्माण्ड कुन आकारको छ, त्यो ब्रह्माण्डभित्र सृष्टिको प्रकार कस्तो रूपको छ त्यो मलाई बताउनुहोस् ।। १० ।।

श्रीशङ्करले भन्नुभयो ।

हे पार्वती! यन्त्राकार ब्रह्माण्ड विभिन्न रूपको छ । यो ब्रह्माण्डको रूप ठूलो सानो आदि बताइएको छ ।। ११ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हे देवी! ब्रह्माण्डको मध्यभागमा मेरु पर्वत तथा सातवटा कुलपर्वतहरू रहेका छन् । उक्त ब्रह्माण्डको मूलदेखि मस्तकसम्म सुमेरु नामको पर्वत रहेको छ ।। १२ ।।

हे पार्वती! मेरुको तल्लो भागमा दुई अङ्गुलमाथिदेखि भूर्लोक आदि गरिएका सातवटा स्वर्गलोकहरू क्रमशः रहेका छन् ।। १३ ।।

हे परमेश्वरी! आँलामा सातवटा पातालहरू रहन्छन् । सत्यलोकमा कुनै आकार नभएकी, महाज्योतिस्वरूप, चम्पक फूलको आकार भएकी, हातखुट्टाले रहित, चन्द्र, सूर्य र अग्निस्वरूप, मायाद्वारा आफूलाई ढाकेकी [पराशक्ति] रहन्छिन् ।। १४–१५ ।।

हे पार्वती! मायाको बन्धनलाई छोडेर ती पराशक्ति जब सृष्टिका प्रति उन्मुख हुन्छिन् तब शिव र शक्तिको विभागले उक्त शक्ति दुई रूपमा भिन्न बन्दछ र सृष्टिको कल्पना हुन्छ । सर्वप्रथम ती दुईको संयोगबाट ब्रह्मा नामका पुत्रको उत्पत्ति हुन्छ ।। १६ ।।

श्रीकालिकाले भन्नुभयो ।

ठूलो धैर्य भएका हे पुत्र! यत्नपूर्वक विवाह गर । यस्तो कुरा सुनेर ब्रह्माले भने– हे शङ्करकी प्रियतमा! तपाईँका अतिरिक्त [कोही] जननी छैन त्यसैले मलाई राम्री शक्ति दिनुहोस् । त्यो सुनेर जगज्जननीले आफ्नो देहबाट मोहिनी उत्पन्न गरेर ब्रह्मालाई दिनुभयो ।। १७–१८।।

ती सर्वोच्च कला सावित्री द्वितीया महाविद्या हुन् । यिनको साथमा रहेर तिमी वेदको विस्तर गर्ने कार्य गर । यिनको साथले तिमी पार्थिव भुवनमा सृष्टिकर्ता बन । दोस्रोमा सत्त्वगुणका आश्रयस्वरूप विष्णु नामका पुत्र हुन्छन् ।। १९–२० ।।

ठूलो धैर्य भएका हे पुत्र! यत्नपूर्वक विवाह गर । तिम्रो दर्शनमात्रले पुरुष (जीव) निष्काम बन्दछ । कल्याणस्वरूपिणी हे माता! [तपाईँको वचनलाई] सत्य बनाउँछु, मलाई मोहिनी दिनुहोस् । कालिकाले आफ्नो शरीरबाट शक्ति निकालेर उनलाई (विष्णुलाई) दिनुभयो ।। २१–२२ ।।

ती महाविद्या श्रीविद्या परमेश्वरी वैष्णवीको आश्रय लिएर महाविष्णुले समस्त जगत्को पालना गर्दछन् ।। २३ ।।

तेस्रोमा महायोगी सदाशिव नामका पुत्र जन्मन्छन् । तिनलाई देखेर ती महाकाली खुसीले सन्तुष्ट भइन् ।। २४ ।।

हे पुत्र! हे महायोगी! मेरो वचनलाई हृदयमा धारण गर । तिमीविना (तिमीबाहेक) न कुनै पुरुष [छ], न त मविना (मबाहेक) कुनै मोहिनी [छे] त्यसैले हे परमानन्द! हे शिव! मलाई विवाह गर ।। २५ ।।

श्रीशिवजीले भन्नुभयो ।

हे माता! हे जगन्माता! तपाईँविना (तपाईँबाहेक) कुनै मोहिनी छैन र मविना (मबाहेक) कुनै पुरुष छैन भनेर तपाईँले मलाई जुन कुरा भन्नुभयो त्यो सत्य हो ।। २६ ।।

यसै देहमा रहेर त म विवाह गर्दिनँ [त्यसैले] हे माता! यदि [मप्रति] करुणा छ भने अर्कै शरीर धारण गर्नुहोस् ।। २७ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

त्यसै क्षणमा महाकालीले [सदाशिवलाई] भुवनसुन्दरी प्रदान गर्नुभयो । [ती] भुवनसुन्दरी सर्वप्रथम उत्पन्न भएकी जस्ती काली [हुन्] त्यस्तै [हुन्] ।। २८ ।।

तिनै (भुवनसुन्दरी)लाई साथमा लिएर महायोगी (सदाशिव)समस्त जगत्को संहार गर्दछन् । शम्भुका आठ भेद वा आठ प्रकार छन् भने शक्ति पनि आठ प्रकारकी छिन् ।। २९ ।।

विवरणः-

भव, शर्व, रुद्र, पशुपति, उग्र महादेव, भीम र ईशानलाई शिवका अष्टमूर्तिका रूपमा गणना गरिएको छ। शिवको अष्टमूर्तिको उल्लेख शिवमहिम्नस्तोत्रमा यसप्रकार गरिएको छ -

भवः शर्वो रुद्रः पशुपतिरथोग्रः सह महाँ-
स्तथा भीमेशानविति यदभिधानाष्टकमिदम् ।
अमुस्मिन् प्रत्येकं प्रविचरति देवः श्रुतिरपि
प्रियायास्मै धाम्ने प्रणिहितनमस्योऽस्मि भवते ।। (शिवमहिम्नस्तोत्र, २८)

हे परमेश्वरी! हे प्रिये! यस प्रकारले आदि महाविद्या कालिका तिमीलाई बताइयो । त्यसरी नै ब्रह्मको निरूपण पनि भयो । हे प्रिये! विद्याको उत्पत्ति [सम्बन्धी विषयलाई] जस्तो प्रयत्नले [हुन्छ] गोप्य राख्नुपर्छ ।। ३० ।।

श्रीचण्डिका र शङ्करको संवादस्वरूप निर्वाणतन्त्रमा पहिलो पटल पूरा भयो ।। १ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

द्वितीयः पटलः

श्रीचण्डिकोवाच[१]

त्वत्प्रसादान्महादेव श्रुतं ब्रह्मनिरूपणम् ।[२]

इदानीं श्रोतुमिच्छामि क्षितौ सृष्टिर्यथा भवेत् ।। १ ।।

श्रीशिव उवाच

श्रृणु देवि प्रवक्ष्यामि यथा सृष्टिः प्रजायते ।

सत्यलोके महाकाली महारुद्रेण सम्पुटा ।। २ ।।[३]

चम्पकाकृतिविस्तारा[४] चन्द्रसूर्याग्निरूपिका[५] ।

अनादिरूपसंयुक्ता[६] तदंशा जीवसंज्ञकाः ।। ३ ।।

ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरन्ति विस्फुलिङ्गकाः ।

तस्याश्च्युतं परं बिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यपि ।। ४ ।।

तदैव सहसा देवि सङ्गाद्युक्तो[७] भवत्यपि ।

स्थावरादिषु कीटेषु पशुपक्षिषु शैलजे ।। ५ ।।

चतुरशीतिलक्षां वै जन्म चाप्नोति सोऽव्ययः ।

ततो लभेत् परेशानि मानुष्यं[८] दुर्लभं[९] तनुः ।। ६ ।।

यतो मानुषदेहस्तु धर्माधर्माधिपश्च सः ।

ततोऽपि लभते जन्म पुनर्मृत्युर्मवाप्नुयात्[१०] ।। ७ ।।

जायते म्रियते चैव[११] कर्मपाशात् सुनिश्चयः[१२] ।

चतुरशीतिलक्षेषु[१३] नानायोनिषु शैलजे ।। ८ ।।

श्रीचण्डिकोवाच[१४]

कथं वा लभते जन्म कथं मृत्युर्भवेत् प्रभो ।

---

१ श्रीचण्डिका उवाच –ज

२ त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं नाथ परब्रह्मनिरूपणम् –च, ज

३ यसपछि मातृका 'ङ'मा न चकण्ठेति विस्तारं चन्द्रसूर्याग्निकप्रभं पाठ अधिक

४ चणकाकृतिविस्तारा –च, ज

५ चन्द्रसूर्यादिरूपिका –ग, च । चन्द्रसूर्यादिरूपका –क, ख । संशोधित पाठ –चन्द्रसूर्याग्निरूपिका ।

६ अनादिपुरुषं युक्ता –क, ख, ग, घ ।

७ संज्ञायुक्तो -ङ, शक्त्या युक्तो –च, ज

८ मानुष्यां -च, मानुषीं – ज

९ दुर्लभां –च, ज

१० पुनर्मृत्युमवाप्य स -ङ

११ जायन्ते च म्रियन्ते च –च, ज

१२ कर्मपाशनियन्त्रिताः –ङ, च, ज

१३ चतुरशीतिसहस्रेषु –ङ, च

१४ श्रीचण्डिका उवाच –ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तत्प्रकारं महादेव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।। ९ ।।
श्रीशङ्कर उवाच
इह यत् क्रियते कर्म तत् परे चोपभुज्यते[१५] ।
जीवस्तृणजलौकेव देहाद् देहान्तरं व्रजेत् ।। १० ।।
सम्प्राप्य चोत्तरं[१६] देहं देहं त्यजति पूर्वकम्[१७] ।
इति श्रुत्वा च सा चण्डी पप्रच्छ परमेश्वरम् ।।[१८]
प्राप्ते चोत्तरदेहे तु पिण्डदानादिकं कथम् ।। ११ ।।
श्रीशिव उवाच[१९]
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मायादेहं तदेव[२०] हि ।
मायादेहः[२१] परेशानि वायुरूपो न[२२] चान्यथा ।। १२ ।।
वायुरूपो यतो[२३] देह आकाशस्थो निराश्रयः ।
अतश्च[२४] पिण्डदानेन वायुः स्थिरतरो भवेत् ।। १३ ।।
प्रथमे मस्तकं देवि जायते च क्रमावधि ।
ततो यमपुरं गत्वा धर्माधर्मादिकं हि[२५] यत् ।। १४ ।।
तद्भुक्त्वा चापरे किञ्चिद् यदि[२६] कर्म न विद्यते ।
यमाज्ञया[२७] तदा जीवः प्रययौ ब्रह्मसाधनम्[२८] ।। १५ ।।
तस्मात् कर्मानुसारेण यदि स्याद् दुर्लभं[२९] तनुः ।
महाविद्यां भाग्यवशात्[३०] प्राप्नोति परमं गुरुम्[३१] ।। १६ ।।
तत्त्वज्ञानं महेशानि यदि भाग्यवशाल्लभेत् ।
तदैव परमं मोक्षं यावद् ब्रह्माण्डमृच्छति[३२] ।। १७ ।।

१५ परत्रोपभुज्यते –ङ, च, ज
१६ चोत्तमं –च, ज
१७ पूर्वजम् –क, ख, ग, घ, छ
१८ यसपछि मातृका च, जमा श्रीचण्डिका उवाच पाठ अधिक ।
१९ यो पाठ मातृका क, ख, ग, घ, 'ङ'मा छैन ।
२० तदैव –च, ज
२१ मायादेहं –च, ज
२२ वायुरूपेण –च, ज
२३ यथा –च, ज
२४ ततश्च –ङ, च, ज
२५ धर्माधर्मादिकञ्च –च, ज
२६ यदा –ङ, च, ज
२७ यदाज्ञया –च, ज
२८ ब्रह्मशासनम् –ङ, च, ज
२९ दुर्लभां –च, ज
३० महाविद्याभाग्यवशाद्यदि –च
३१ यदि प्राप्नोति सद्गुरुम् –ङ, च, ज
३२ ब्रह्माण्डं तिष्ठति –ङ, च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ब्राह्मणस्य महामोक्षं सायुज्यं क्षत्रियस्य च ।
सारूप्यं चोरुजातस्य शूद्रस्य सहलोकताम्[३३] ।। १८ ।।
महाविद्याप्रसादेन[३४] पुनरागमनं न हि ।
बृहद्ब्रह्माण्डशेषे[३५] तु सर्वमोक्षं[३६] सदाशिवे ।।
तदा सर्वस्य निर्वाणं भवत्येव न संशयः ।। १९ ।।
श्रीचण्डिकोवाच[३७]
बृहद्ब्रह्माण्डबाह्ये तु किं पुनः परमेश्वर ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि यदि स्नेहोऽस्ति मां प्रति ।। २० ।।
श्रीशङ्कर उवाच[३८]
ब्रह्माण्डस्य वाह्यदेशे ब्रह्माण्डा बहवः स्थिताः ।
अनन्तस्य प्रमाणं तु किं वक्तुं शक्यते मया ।।
तयैव[३९] निर्मितं सर्वं सैव सर्वं सुरेश्वरि[४०] ।। २१ ।।

इति चण्डिकाशङ्करसंवादे निर्वाणतन्त्रे द्वितीयः पटलः ।।[४१]

---

३३ सहलोककम् -क, ख, ग, घ, छ । सहलौकिकम् –च, ज
३४ महाविद्याप्रभावेण -ङ
३५ बृहद्ब्रह्माण्डनाशे –च, ज
३६ सर्वमुक्तं -ङ
३७ श्रीचण्डिका उवाच –ज
३८ श्री शिव उवाच -ङ, च
३९ सा एव –क, ख, ग, घ । स एव -ङ
४० महेश्वरि –च, ज
४१ इति निर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे श्रीचण्डिकाशङ्करसंवादे द्वितीयः पटलः ।। –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दोस्रो पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीचण्डिकाले भन्नुभयो ।

हे महादेव! तपाईँको कृपाले ब्रह्मसम्बन्धी निरूपण सुनियो । अब पृथिवीमा जुन प्रकारले सृष्टि हुन्छ त्यो कुरा सुन्न चाहन्छु ।। १ ।।

श्रीशिवजीले भन्नुभयो ।

हे देवी! जुन प्रकारले सृष्टि हुन्छ [त्यो कुरा] म बताउँनेछु, सुन । सत्यलोकमा महाकाली महारुद्रका साथ जोडिएर [सामरस्य भावले] रहेकी [हुन्छिन्] । तिनी चम्पक (चाँप) फूलको आकृतिसमान [छिन्] । चन्द्र, सूर्य र अग्निस्वरूपकी [उनी] अनादि पुरुषले युक्त [छिन्] । जीवहरू उनकै अंशस्वरूप हुन् ।। २–३ ।।

हे देवी! हे पार्वती! बलिरहेको आगोबाट जसरी ज्वालाहरू निस्किन्छन् [त्यसरी नै] जब महाकालीबाट निस्किएको परम बिन्दु भूमिमा खस्छ त्यति नै खेर अचानक स्थावर, कीट, पशुपक्षीमा [त्यो बिन्दु] मिल्छ र त्यो जीवले चौरासी लाख जन्म पाउँछ । त्यसपछि हे परमेश्वरी! दुर्लभ मनुष्य देह प्राप्त गर्दछ ।। ४–६ ।।

हे पार्वती! मनुष्यदेहले चाहिँ धर्म र अधर्मको पालना गर्ने भएकाले त्यसपछि पनि जन्म पाउने र फेरि मृत्यु पाउने हुन्छ । कर्मको पाशले गर्दा निश्चय नै नाना प्रकारका चौरासी लाख योनिमा जन्मने र मर्ने भइरहन्छ ।। ७–८ ।।

श्रीचण्डिकाले भन्नुभयो ।

हे प्रभु! हे महादेव! कसरी जन्म प्राप्त हुन्छ र कसरी मृत्यु हुन्छ, त्यसको प्रकार तात्त्विक रूपमा सुन्न चाहन्छु ।। ९ ।।

श्रीशङ्करजीले भन्नुभयो ।

यस लोकमा जुन कर्म गरिन्छ त्यसको फल परलोकमा भोग गरिन्छ । घाँस र पानीमा उम्रने झारजस्तै जीव एउटा देहबाट अर्को देहमा जन्म लिइरहन्छ । पछिल्लो देह प्राप्त गरेपछि पहिलो देहलाई छोडिदिन्छ । यस्तो कुरा सुनेर ती चण्डीले पछिल्लो देह प्राप्त हुँदा पिण्डदानादि कसरी [हुन्छ]? भनेर परमेश्वरलाई सोधिन् ।। १०–११ ।।

श्रीशिवजीले भन्नुभयो ।

हे देवी! म [त्यो कुरा] भन्छु, सुन । त्यतिखेर निश्चय नै [जीवलाई] मायारूप देह प्राप्त हुन्छ । हे परमेश्वरी! मायारूप देह [भनेको] वायुरूप [हुन्छ], अरू थोक केही होइन ।। १२ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

किनभने मायादेह वायुरूप हुन्छ, आकाशमा रहन्छ, निराश्रय हुन्छ त्यसैले पिण्डदानले वायु स्थिर हुन्छ ।। १३।।

हे देवी! सबैभन्दा पहिले शिर हुन्छ, त्यसपछि क्रमैले [अन्य अङ्गहरू] हुन्छन् । त्यसपछि यमपुरमा गएर निश्चय नै जुन धर्म, अधर्म आदि [कर्मको फल] छ त्यसलाई भोगेर अर्को जन्ममा यदि [धर्म, अधर्मरूप] कुनै कर्म छैन भने तब यमको आज्ञाले जीव ब्रह्म वा परम सत्ताको शासन वा पदमा जान्छ । त्यसकारण कर्मअनुसारले यदि दुर्लभ [मनुष्य] शरीर भयो भने भाग्यवश [उसले] श्रेष्ठ गुरु तथा महाविद्या प्राप्त गर्दछ । हे महेश्वरी! भाग्यवश यदि तत्त्वज्ञान पायो भने त्यतिखेर नै जबसम्म ब्रह्माण्ड रहन्छ [तबसम्म] परम मोक्ष प्राप्त गर्दछ ।। १४–१७ ।।

ब्राह्मण र क्षत्रियलाई सायुज्य नामक महामोक्ष [प्राप्त हुन्छ] । वैश्यलाई सारूप्य र शूद्रलाई सहलोक नामक महामोक्ष [प्राप्त हुन्छ] । महाविद्याको कृपाले निश्चय नै फेरि [प्राणीको रूपमा] आगमन हुँदैन । हे कल्याणी! बृहत् ब्रह्माण्ड शेष रहेको अवस्थामा त सबैको नै मोक्ष हुन्छ । त्यतिखेर सबैको नै निर्वाण हुन्छ, यसमा कुनै संशय छैन ।। १८–१९ ।।

श्रीचण्डिकाजीले भन्नुभयो ।

हे परमेश्वर! बृहत् ब्रह्माण्डको बाहिरचाहिँ फेरि के [छ]? यदि मप्रति स्नेह छ भने त्यो सबै सुन्न चाहन्छु ।। २० ।।

श्रीशङ्करले भन्नुभयो

[बृहद्] ब्रह्माण्डको बाहिरी भागमा धेरै ब्रह्माण्डहरू रहेका छन् । [त्यो] अनन्त [ब्रह्माण्ड] को सीमा त म के बताउन सक्छु र ! हे सुरेश्वरी! समग्र [विश्वब्रह्माण्ड] उनै [परमेश्वरी]]ले बनाएकी हुन्, उनी नै समग्र [विश्वब्रह्माण्ड] हुन् ।। २१ ।।

श्रीचण्डिका र शङ्करको संवादस्वरूप निर्वाणतन्त्रमा दोस्रो पटल पूरा भयो ।। २ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तृतीयः पटलः

श्रीशिव उवाच

प्रकृत्या जायते पुंसां प्रकृत्या सृज्यते जगत् ।
तोयाद् यद्[१] बुद्बुदं देवि यथा तोये विलीयते ।। १ ।।
प्रकृत्या जायते सर्वं पुनस्तस्यां विलीयते[२] ।
तस्मात् प्रकृतियोगेन जायते नान्यथा क्वचित् ।। २ ।।
ब्रह्मविष्णुशिवं[३] देवि प्रकृत्या जायते ध्रुवम् ।
तथा प्रलयकाले तु प्रकृत्या लुप्यते पुनः ।। ३ ।।
शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः ।
उपासते[४] यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षरीम् ।। ४ ।।
गायत्रीं शृणु चार्वङ्गि चतुर्वेदप्रपूजिताम् ।
वेदमातेति विख्यातां त्रिवर्गफलदायिनीम् ।। ५ ।।
हालाहलं समुद्धृत्य नाभ्यक्षरं समुद्धरेत् ।
वामकर्णसमायुक्तं[५] मूर्ध्नि रेफं[६] समुद्धरेत् ।। ६ ।।
कर्णयुक्तं पुनर्नाभिं[७] ततश्च सुरवन्दिते ।
वारुणं च समायुक्तं[८] नादयुक्तं[९] ततः परम् ।। ७ ।।
नादयुक्तं खगयुतं चैकं[१०] व्याहृतिमुद्धरेत् ।
तत्पदं च[११] समुद्धृत्य सवितुस्तदनन्तरम् ।। ८ ।।
वरेण्यमिति चोच्चार्य भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् प्रणवं तदनन्तरम् ।। ९ ।।
ततश्चाधीत गायत्रीं प्रणवं तदनन्तरम् ।[१२]
इति जप्त्वा महेशानि साक्षान्नारायणो भवेत् ।। १० ।।

---

१ तोयातु –ङ, च, ज
२ प्रलीयते –ङ, च, ज
३ ब्रह्मा विष्णुः शिवः –च, ज
४ उपासन्ते –च, ज
५ वामकर्म –ग, घ
६ पुनर्नाभिं –क, ख, ग, ङ, च, ज । संशोधित पाठ–मूर्ध्निरेफं ।
७ मूर्ध्निरेफं –क, ख, ग, घ, ङ, च, ज
८ रसनायुक्तं –ङ, च, ज
९ चन्द्रबीजं –घ, ङ, च, ज । संशोधित पाठ–नादयुक्तं ।
१० नादयुक्तं –क, ख, ग । शान्तयुक्तं स्वर्गयुक्तं चैवं –ङ, च, ज
११ तत्पञ्चाश –ग, घ
१२ यो पाठ मातृका ङ र चमा छैन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

धिनयोर्मध्यभागे[१३] च यकारद्वयमेव च ।
तत्र तत्र[१४] महादेवि[१५] अनन्तश्रुतिरेव च ।। ११ ।।
इति जप्त्वा महेशानि मुक्तो भवति तत्क्षणात् ।
अन्त्ययोकारयो:[१६] स्थाने यकारं इति यः पठेत्[१७] ।। १२ ।।
स चाण्डाल इति ख्यातो[१८] ब्रह्महत्या दिने दिने[१९] ।
अत एव महेशानि तव स्नेहात् प्रकाशितम् ।। १३ ।।
सावित्री परमा विद्या त्रैलोक्येषु च दुर्लभा ।
अस्या ग्रहणमात्रेण भूपूज्यो[२०] नात्र संशयः ।। १४ ।।
अङ्गन्यासस्य मन्त्रं[२१] यत्तच्छृणुष्व प्रियंवदे ।
प्रणवद्वयं च हृत्पद्मे भूःकारं शीर्षदेशके ।। १५ ।।
भुवः शिखायां स्वःकारं कवचे विन्यसेत्[२२] सुधीः ।
नेत्रत्रये[२३] भूर्भुव स्वः स्वःकारं करयुग्मके ।। १६ ।।
नमः स्वाहा वषट् हुँ[२४] च वौषट् फट् क्रमतो न्यसेत् ।
ध्यानं श्रृणु वरारोहे यथा ध्यात्वा यजेन्नरः ।।१७ ।।
श्वेतवर्णा समुद्दिष्य कौशेयवसना तथा ।
श्वेतैर्विलेपनैः[२५] पुष्पैरलङ्कारैश्च भूषिता ।। १८ ।।
आदित्यमण्डलान्तःस्था ब्रह्मलोकं गताऽथवा[२६] ।
अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगताऽथवा[२७] ।। १९ ।।
ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि ।
प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ।।

---

१३ धियोयोर्मध्यभागे –क, ख, ग, घ
१४ अत एव –ङ, च, ज
१५ महेशानि -ङ
१६ अन्त्ययकारयो: –घ, ङ, च, ज
१७ योकारत्रितय: पठेत् –क
१८ समाख्यातो -ङ
१९ ब्रह्महा स निगद्यते -ङ
२० भूब्रह्मा –च, ज
२१ षडङ्गन्यासमन्त्रं –ङ, च, ज
२२ तु न्यसेत् –च, ज
२३ नेत्रद्वयो: –च, ज
२४ ॐ –ग, कुर्यात् –च, ज
२५ श्वैतैर्विलेपनैर्युक्ता -ङ
२६ ब्रह्मलोकगतान्तरा –च, ज
२७ तथा –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

गायत्र्यस्येकपदी[२८] द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यः[२९] ।। २० ।।
नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय[३०] परोरजसे ।
एवं ध्यात्वा यजेद्[३१] देवीं गायत्रीं परमाक्षरीम्[३२] ।। २१ ।।
पुनर्ध्यात्वा यन्त्रपीठे पुष्पं दद्याद् वरानने ।
आदौ त्रिकोणं विन्यस्य षट्कोणं तद्बहिर्न्यसेत् ।। २२ ।।
वृत्तं चाष्टदलं पद्मं तद्बहिश्चतुरस्रकम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्तं सावित्रीयन्त्रमीरितम्[३३] ।। २३ ।।
जीवन्यासादिकं कृत्वा पूजयेत्तां त्रिवर्गदाम् ।
हालाहलादिकं मन्त्रं समस्तं परमेश्वरि ।। २४ ।।
समुच्चार्य वदेत् पाद्यं सावित्रीं ङेयुतां[३४] ततः ।
त्यागात्मकमनुः[३५] पश्चाद् यथाविभवविस्तरैः ।। २५ ।।
पूजयेद् बहुयत्नेन चान्यथा ब्राह्मणाच्च्युतः[३६] ।
द्रव्याभावे वरारोहे पाद्याद्यैरुदकात्मकैः ।। २६ ।।
पूजयित्वा जपेद्[३७] देवीं गायत्रीं परमाक्षरीम् ।
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।। २७ ।।
त्रियुतं तु[३८] सहस्रेण गायत्री हन्ति पातकम् ।
महेशवदनोत्पन्ना विष्णोर्हृदयसंस्थिता ।। २८ ।।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छया ।
इति मन्त्रं समुच्चार्य देव्या वामकरे बुधः ।। २९ ।।
समर्पयेज्जपफलं[३९] ततः स्तोत्रादिकं पठेत् ।
विधिवल्लक्षजापेन पुरश्चरणमीरितम् ।। ३० ।।
तद्दशांशं हुनेत् पश्चात् पुरश्चरणसिद्धये ।
होमस्य तु दशांशैक[४०] तर्पणं तदनन्तरम् ।। ३१ ।।

---

२८ चैकपदी –च, ज
२९ चतुष्पदी -ङ। चतुष्पद्यपि –च, ज
३० प्रदाय –क, घ
३१ एवं यजेत तां –च, ज
३२ परमेश्वरिम् -ङ
३३ °°मुत्तमं -ङ
३४ ङेयुतां –च, ज
३५ त्यागात्मकं पदं –च, ज
३६ ब्रह्मणः स्मृतः –क, ख, ग, घ।
३७ यजेद् –क, ख, ग, घ, ङ
३८ त्रियुगन्तु –च, ज
३९ समर्पयेदपि फलं –च, ज
४० होमयेत्तद्दशांशैकं –ङ। तद्दशांशेन -च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तर्पणस्य दशांशैकमभिषेकं ततः परम् ।[४१]
अभिषेकदशांशैकं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।। ३२ ।।
ततः सिद्धा भवेद् देवी त्रिवर्गफलसाधिनी ।
माहात्म्यं चास्य मन्त्रस्य चतुर्वेदेन भाषितम् ।। ३३ ।।
आपोमार्जनमन्त्रस्य[४२] प्रकारं श्रृणु यत्नतः[४३] ।
भूमौ शिरसि चाकाशे आकाशे भुवि मस्तके ।। ३४ ।।
मूर्ध्नि भूमौ तथाकाशे यजुर्वेदे सुरेश्वरि[४४] ।
सामाथर्वे त्विद[४५] देवि ऋग्वेदे श्रृणु शैलजे ।। ३५ ।।
शून्ये शिरसि चावन्यां[४६] भूमौ शून्ये शिरे तथा ।
भूमौ शून्ये तथा मूर्ध्नि चापोमार्जनमाचरेत् ।। ३६ ।।
आपोहिष्ठेति ये मन्त्राः[४७] अष्यक्षारपदेन तु ।
मार्जनं यत्क्रमेणैव[४८] सर्वपापविनाशनम्[४९] ।। ३७ ।।
व्यतिक्रमेण[५०] चार्वङ्गि ब्रह्महत्या पदे पदे ।
अत एवं क्रमं सर्वं तव स्नेहात् प्रकाशितम् ।।
स्तुतिं च कवचं देवि पठित्वा प्रणमेत् सुधीः ।। ३८ ।।
श्रीदेव्युवाच[५१]
तुरीयं धाम[५२] यो देवः परमात्मा स एव हि ।
शिरःपद्मे[५३] स्थिते बाह्ये नमस्कारः कथं भवेत् ।। ३९ ।।
श्रीशिव उवाच
शिरः[५४] पद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः ।
तत्समो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये ।। ४० ।।
तद्रूपं[५५] चिन्तयेन्मन्त्री बाह्ये गुरुचतुष्टयम् ।

---

४१ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
४२ अपिमार्जन॰॰॰ –क, ख, ग, घ । अपामार्जन -ङ
४३ पार्वति -ङ
४४ आकाशे भुवि मस्तके –ख
४५ सामार्थवेदिनं –क, ख, ग, घ
४६ चारण्यां -ङ
४७ मन्त्रेण –च, ज
४८ तत्क्रमेणैव –च, ज
४९ सर्वपापप्रणाशनम् –च, ज
५० व्यक्तिक्रमेण –च, ज
५१ श्रीपार्वत्युवाच -ङ । श्रीदेवी उवाच –च, ज
५२ तुरीयधामे –च, ज
५३ शिवः पद्मे -घ
५४ शिवः –क, ख, ग
५५ यद्रूपं -ङ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तदंशा भावसम्भूता ये चान्ये गुरवो जनाः ।। ४१ ।।
तथैव[५६] ब्राह्मणाः सर्वे चांशावतारसंस्थिताः ।
यदैव[५७] बाह्ये चैतांश्च प्रत्यक्षे भावयेत्तदा ।। ४२ ।।
सहस्रारे महापद्मे तदा चिन्तां विवर्जयेत् ।
प्रत्यक्षे दर्शने[५८] देवि बाह्ये तद्ब्रह्म चिन्तयन्[५९] ।। ४३ ।।
नमस्कारादिकं देवि कुर्यात् साधकसत्तमः ।
एभ्यो दर्शनमात्रेण नमस्कारादिकं चरेत् ।। ४४ ।।
न कुर्याद् यदि मोहेन स भवेदापदाश्रयः ।
ब्राह्मणादीन् समालोक्य ब्रह्मचारी यतित्रयम् ।। ४५ ।।
दृष्टिमात्रेण गिरिजे प्रणमेद् दण्डवद् भुवि ।
महापातकयुक्तोऽपि मुक्तो भवति तत्क्षणात्[६०] ।। ४६ ।।
न कुर्याद् यदि मोहेन महापातकवान् भवेत् ।
रक्तवस्त्रं समालोक्य तथा भस्माङ्गभूषणम्[६१] ।। ४७ ।।
दण्डहस्तं त्रिशूलं च दृष्ट्वा प्रदक्षिणत्रयम् ।
प्रकुर्यात् साधकश्रेष्ठश्चान्यथा पातकी भवेत् ।। ४८ ।।

इति निर्वाणतन्त्रे तृतीयः पटलः ।। ३ ।।[६२]

---

५६ तदैव –च, ज
५७ तथैव -ङ
५८ प्रत्यक्षादर्शनि -ङ
५९ चिन्तनम् -ङ, चिन्तयेत् –च
६० नान्यथा –च, ज
६१ °°°भूषितम् –च, ज
६२ इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे तृतीयः पटलः –ख, ग, घ । इति निर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे श्री शङ्करचण्डिकासंवादे तृतीयः पटलः ।। –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तेस्रो पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीशिवले भन्नुभयो ।

हे देवी! जसरी पानीबाट जुन फोका [उत्पन्न हुन्छ त्यो] पानीमा [नै] बिलाउँछ [त्यसरी नै] प्रकृतिबाट जगत्को सृजना हुन्छ [अनि त्यो जगत् प्रकृतिमै लय हुन्छ] ।। १ ।।

प्रकृतिबाट [नै] सबैथोक जन्मिन्छ फेरि प्रकृतिमै विलीन हुन्छ । त्यसकारण प्रकृतिको योगले [सबैथोक] उत्पन्न हुन्छ, नत्र भने केही पनि [हुँदैन] ।। २ ।।

हे देवी! निश्चय नै ब्रह्मा, विष्णु र शिव प्रकृतिबाट नै उत्पन्न हुन्छन् । त्यसैगरी प्रलयकालमा त प्रकृतिद्वारा फेरि [तिनलाई आफैँमा] विलीन गरिन्छ ।। ३ ।।

सबै द्विज (ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य)हरू शाक्त नै हुन्, शैव वा वैष्णव होइनन् किनभने उनीहरू परम अक्षरस्वरूप गायत्रीदेवीको उपासना गर्दछन् ।। ४ ।।

हे सुन्दरी! वेदमाता भनेर विख्यात, त्रिवर्गफल (सांसारिक जीवनका धर्म, अर्थ र कामस्वरूप फल) दिने भएकी चारै वेदले पूजित गायत्री सुन ।। ५ ।।

हालाहल (ॐ) उद्धृत गरेर वामकर्ण (ऊ) ले युक्त भएको नाभि (भ) अक्षरलाई उद्धार गर्नू अनि फेरि नाभि (भ) अक्षरलाई उद्धार गर्नू । त्यसपछि देवताहरूले वन्दना गरिएकी हे देवी! फेरि कर्ण (उ) ले युक्त नाभि (भ) अक्षर [उद्धार गर्नू] । त्यसपछि नाद (:)ले युक्त वारुण (व) अनि खग (:)ले युक्त चन्द्रबीज (स्व) पनि [भएको] एउटा व्याहृतिको उद्धार गर्नू । त्यसपछि तत् पदलाई उद्धार गरेर सवितुः वरेण्यं भन्ने (पद) पनि उच्चारण गरेर भर्गो देवस्य धीमहि [उच्चारण गर्नू] । त्यसपछि धियो यो नः प्रचोदयात् [अनि] प्रणव [उच्चारण गर्नू] । त्यसपछि [यसरी मन्त्रोद्धार गरिएको] गायत्री र प्रणव (ॐ) जप गर्नू । यसरी जप गर्नाले (साधक) साक्षात् नारायण बन्छ ।। ६–१० ।।

धि र नको मध्यभागमा दुइवटा यकार [छन्] । हे महादेवी! त्यहाँ त्यहाँ विभिन्न श्रुतिपरम्परा नै [छ] । हे महेश्वरी यसलाई [गायत्रीलाई] जप्नाले साधक तत्काल मुक्त हुन्छ । अन्त्यको दुइवटा योकारको स्थानमा जसले यकार पढ्दछ त्यो चण्डाल भनेर चिनिन्छ, उसलाई दिनहुँ ब्रह्महत्या [लाग्दछ] । त्यसैले हे महादेवी! तिम्रो स्नेहका कारणले [यो कुरा] प्रकाशित गरियो । [यो] सबैभन्दा श्रेष्ठ सावित्री विद्या तीनै लोकमा दुर्लभ विद्या [हो] । यो मन्त्र ग्रहण गर्नाले मात्रै [पनि मन्त्र ग्रहण गर्ने व्यक्ति] मर्त्यलोकमा पूज्य हुन्छ, यसमा कुनै संशय छैन ।। ११–१४ ।।

मीठो बोल्ने हे देवी! [यो सावित्री विद्याको] अङ्गन्यासको जुन मन्त्र हो त्यो सुन । बुद्धिमान् व्यक्तिले दुइवटा प्रणवलाई हृदयकमलमा, भूःलाई शिरमा, भुवःलाई शिखामा, स्वःलाई कवचमा, भूर्भुवःस्वःलाई तीनवटा नेत्रमा र स्वःलाई दुई हातको हत्केलामा न्यास गरोस् । नमः, स्वाहा, वषट्, हुँ, वौषट् र फट्लाई

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

क्रमशः [हृदय, शिर, शिखा, कवच, तीन आँखा र दुई हातको हत्केलामा] न्यास गरोस् । सुन्दर नितम्ब भएकी हे देवी! [अब ती सावित्रीको] ध्यान सुन । मनुष्यले [माथि] बताएअनुसार ध्यान गरेर पूजा गरोस् ।। १५–१७ ।।

सेतो वर्ण भएकी, रेशमी कपडा भएकी, सेतो चन्दन, सेता फूल तथा सेतै गहनाहरूले सिँगारिएकी, सूर्यमण्डलको बिचमा रहेकी अथवा ब्रह्मलोकमा रहेकी, अक्षमाला धारण गरेकी तथा कमलको आसनमा बसेकी [यस्ती सावित्रीको चिन्तन गरी] "ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि । प्रियं देवानां गायत्री एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यः । नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजसे" [यस मन्त्रको उच्चारणपूर्वक] ध्यान गरेर गायत्रीको पूजा गर्नू ।। १८–२१ ।।

सुन्दर मुख भएकी हे देवी! फेरि सावित्रीको ध्यान गरेर [तिनै देवीको] यन्त्रपीठमा फूल चढाउनू । पहिले त्रिकोण बनाएर त्यसको बाहिर षट्कोण बनाउनू, त्यसको बाहिर वृत्त र अष्टदल कमल, त्यसको बाहिर चारवटा ढोकाले युक्त चतुष्कोणलाई सावित्रीको यन्त्र बताइएको छ ।। २२–२३ ।।

जीवन्यास आदि गरेर ती त्रिवर्गफल प्रदान गर्ने सावित्रीलाई पूजा गर्नू । हे परमेश्वरी! सम्पूर्ण हालाहल (ॐकार) आदि मन्त्र उच्चारण गरेर चतुर्थीले युक्त सावित्री (पाद्यं समर्पयामि सावित्र्यै नमः आदि) भनेर पाद्य चढाओस् । समर्पणात्मक मन्त्रपछि आफ्नो सामर्थ्यअनुसार बडो यत्नपूर्वक पूजा गर्नू, अन्यथा ब्राह्मणको धर्मबाट च्युत [हुन्छ] । हे सुन्दर नितम्ब भएकी देवी! पूजाद्रव्यको अभावमा जलस्वरूप पाद्य आदिले पूजा गरेर परमाक्षरी गायत्रीको जप गर्नू । तीन लाख जप गर्नाले पहिले गरिएको दश जन्मको पातकलाई गायत्रीले नष्ट गर्दछिन् । "महेशवदनोत्पन्ना विष्णोर्हृदयसंस्थिता ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छया" यो मन्त्र उच्चारण गरेर बुद्धिमान् साधकले देवीको बायाँ हातमा जपफल समर्पण गरोस्, त्यसपछि स्तोत्र आदि पाठ गरोस् । विधिवत् एक लाख जपले पुरश्चरण [हुन्छ] भनिएको छ ।। २४–३० ।।

पुरश्चरणसिद्धिका लागि जपको दशांश हवन गरोस्, त्यसपछि होमको दशांश तर्पण, तर्पणको दशांश अभिषेक, त्यसपछि अभिषेकको दशांश ब्राह्मणभोजन गराओस् । त्यसपछि त्रिवर्गफल प्रदान गर्ने देवी सिद्ध हुन्छिन् । यो मन्त्रको माहात्म्य चारै वेदले बताएका छन् ।। ३१–३३ ।।

आपोमार्जन मन्त्रको प्रकार यत्नपूर्वक सुन । हे सुरेश्वरी! यजुर्वेदमा (यजुर्वेदीय परम्परामा) भूमिमा, शिरमा, आकाशमा, आकाशमा, भूमिमा, शिरमा, शिरमा, भूमिमा र आकाशमा [आपोमार्जन गर्नू] । सामवेद, अथर्ववेद र ऋग्वेदमा (तत्तद् वेदलाई अवलम्बन गर्ने परम्परामा) चाहिँ हे पार्वती! आपोमार्जन प्रकार सुन– आकाशमा, शिरमा, भूमिमा, भूमिमा, आकाशमा, शिरमा, भूमिमा, आकाशमा र शिरमा आपोमार्जन गर्नू ।। ३४–३६ ।।

विवरण :

यस ग्रन्थमा उल्लेख भएअनुसार यजुर्वेदीय परम्परामा आपोमार्जनको विधि यसप्रकार रहेको छ–

ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवः– यस अष्ट्यक्षरी मन्त्रले भूमिमा जल छर्कने,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ॐ ता न ऊर्जे दधातन– यस मन्त्रले शिरमा जल छर्कने,

ॐ महे रणाय चक्षसे – यस मन्त्रले आकाशमा जल छर्कने,

ॐ यो वः शिवतमो रसः– यस मन्त्रले आकाशमा जल छर्कने,

ॐ तस्य भाजयतेह नः– यस मन्त्रले भूमिमा जल छर्कने,

ॐ उशतीरिव मातरः– यस मन्त्रले शिरमा जल छर्कने,

ॐ तस्मा अरं गमाम वः– यस मन्त्रले शिरमा जल छर्कने,

ॐ यस्य क्षयाय जिन्वथ– यस मन्त्रले भूमिमा जल छर्कने र

ॐ आपो जनयथा च नः– यस मन्त्रले आकाशमा जल छर्कने ।

आठवटा अक्षरको एक पदले [युक्त] जुन "आपोहिष्ठा°°" भन्ने मन्त्रहरू छन् [ती मन्त्रहरूले] जुन [उपर्युक्त] क्रमले नै मार्जन [गरिन्छ त्यसले] सम्पूर्ण पापको नाश [गर्दछ] । हे सुन्दर अङ्ग भएकी देवी! व्यतिक्रमले [मार्जन भयो भने] पाइलैपिच्छे ब्रह्महत्या [लाग्दछ] त्यसैले तिम्रो स्नेहले यही नै सबै क्रम प्रकाशित गरियो । हे देवी! स्तुति र कवच पनि पढेर बुद्धिमान् व्यक्तिले [देवीलाई] ढोग गरोस् ।। ३७–३८ ।।

श्रीदेवीले भन्नुभन्नुभयो ।

जुन तुरीय [चतुर्थ] धाम हो निश्चय नै त्यो नै परमात्मा देव हो । त्यो (परमात्मा देव) सहस्रारचक्रमा बसे छँदामा बाहिर कसरी नमस्कार हुन्छ ? ३९ ।।

श्रीशिवले भन्नुभयो ।

सहस्रारचक्रमा महादेव तथा परम गुरु [रहन्छन्] । हे देवी! निश्चय नै तीनै लोकमा तीजस्ता पूज्य [अरू कोही] छैनन् ।। ४० ।।

मन्त्रसाधकले [सहस्रारचक्रको] बाहिर गुरुचतुष्टयलाई त्यही (महादेव)रूपमै चिन्तन गरोस् । अरू जो गुरुजनहरू छन् [ती] तिनैको अंशका रूपमा उत्पन्न भएका हुन् ।। ४१ ।।

त्यसरी नै सबै ब्राह्मणहरू पनि तिनै [महादेवको] अंशावताररूपमा रहेका छन् । बाहिर साक्षात्कार हुँदा यिनीहरूलाई [त्यही रूपमा] भावना गर्नू ।। ४२ ।।

हे देवी! सहस्रार महाचक्रमा [भावना गर्नाले] त्यतिखेर चिन्तारहित हुन्छ भने बाहिर प्रत्यक्ष देखिँदा ब्रह्म चिन्तन गर्दै साधकले नमस्कार आदि गरोस् । देख्दामात्रै [पनि] यिनीहरूलाई नमस्कार आदि गरोस् । यदि मोहवश गरेन भने त्यो आपत्मा पर्दछ । ब्रह्मचारी, यतित्रय [सन्न्यासी, वानप्रस्थ र भिक्षुक], ब्राह्मण आदिलाई देखेमात्रै [पनि] हे पार्वती! भुइँमा दण्डवत् प्रमाण गरोस् । [यसो गर्नाले] महापातकी पनि तत्काल मुक्त हुन्छ ।। ४३–४६ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यदि मोहवश नमस्कार गरेन भने महापातकी हुन्छ । साधकले रक्तवस्त्रधारी शाक्त, भस्मधारी शैव, दण्डधारी सन्न्यासी र त्रिशूल देखेपछि तीनपटक प्रदक्षिणा गरोस् । अन्यथा [ऊ] पातकी हुन्छ ।। ४७–४८ ।।

श्रीचण्डिका र शङ्करको संवादस्वरूप निर्वाणतन्त्रमा तेस्रो पटल पूरा भयो ।। ३ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चतुर्थः पटलः

श्रीदेव्युवाच[१]

संन्यासी कीदृशो नाथ अवधूतस्तु कीदृशः ।

कीदृशो वा ब्रह्मचारी गृहस्थो वापि कीदृशः ।।१ ।।

श्रीशिव उवाच

दिव्यप्रकाशमूर्तिं च[२] चिन्तयेद् दण्डधारिणम्[३] ।

वीरस्य मूर्तिं देवेशि सदा भस्मादिभूषणम्[४] ।। २ ।।

कौलिकस्य गृहस्थस्य मूर्तिं तद्ब्रह्मचारिणम्[५] ।[६]

गृहस्थस्य दिव्यमूर्तिं चन्दनादिविभूषितम्[७] ।।

सर्वेषां पितृरूपोऽसौ गृहस्थः साधुरूपकः ।। ३ ।।

श्रीशिव उवाच[८]

श्रृणु देवि प्रवक्ष्यामि बृहद्ब्रह्माण्डलक्षणम् ।। ४ ।।

मेरुपर्वतमध्ये तु[९] सर्वदेवाश्रयः प्रिये ।

महाधीरा[१०] नदी तत्र मध्यदेशे सदा स्थिता ।। ५ ।।

सुमेरोश्चोर्ध्वदेशे तु सत्यलोकं वरानने ।

अधोभागे महेशानि प्रतिष्ठति रसातलम् ।। ६ ।।

एवंक्रमे मेरुमध्ये भुवनानि चतुर्दश ।

पातालसप्तकस्योर्ध्वे[११] ब्रह्मपद्मं सुरेश्वरि[१२] ।। ७ ।।

अधोवक्त्रं हि तत्पद्मं धरामध्ये चतुर्दलम् ।

पद्ममध्ये बीजकोषे क्षितिचक्रं मनोहरम् ।। ८ ।।

वलयाकाररूपेण समुद्राः सप्त संस्थिताः ।

जम्बूद्वीपं मध्यदेशे चतुष्कोणं मनोहरम् ।। ९ ।।

---

१ देव्युवाच -ङ । चण्डिकोवाच -च । श्रीचण्डिका उवाच –ज

२ दिव्यप्रकाशिकां मूर्तिं -च

३ दण्डधारिणम् -च । दण्डधारिणीम् – ज

४ भस्मांगभूषणाम् –ङ, च, ज

५ ब्रह्मचारिणः –च, ज

६ वीरस्य मूर्तिं देखि तद्ब्रह्मचारिणम् सम्मको पाठ मातृका क, ख, घमा छैन ।

७ ....विभूषिताम् –च, ज

८ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।

९ मेरुपर्वततन्मध्ये –ङ, च, ज

१० महावीरा -ङ

११ पातालसप्तकं चोर्ध्वे –च, ज

१२ महेश्वरि –ङ, च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

त्रिकोणं मदनागारं कन्दर्पश्चाधिदेवता ।
ऐन्द्ररूपं हि लंबीजं[१३] गजेन्द्रवाहनं शिवे ।। १० ।।
त्रिकोणे मदनागारे बिन्दुरूपो[१४] महेश्वरः ।
मायाशक्तिर्महेशानि भुजगाकाररूपिणी ।। ११ ।।
तयैव वेष्टितं लिङ्गं सार्धत्रिवलयाकृतिः ।
लिङ्गच्छिद्रं[१५] स्ववक्त्रेण[१६] समाच्छाद्य स्थिता सदा ।। १२ ।।
ऐन्द्रबीजं वरारोहे लिङ्गस्य वामदेशके ।
सुसिद्धं ब्रह्मसदनं नादोपरि सुसुन्दरम् ।। १३ ।।
तत्रैव निवसेद् ब्रह्मा सृष्टिकर्ता प्रजापतिः ।
वामभागे च सावित्री वेदमाता सुरेश्वरी ।। १४ ।।
तस्याः प्रसादमासाद्य सृष्टिं वितनुते सदा ।
यद्रूपं[१७] ब्रह्मसदनं लक्षयोजनविस्तृतम् ।। १५ ।।
तत्सर्वं परमेशानि ऋग्वेदाख्ये[१८] मयोदितम् ।
त्रिकोणं[१९] परमेशानि द्विषष्टितमकोष्ठकाः ।। १६ ।।
तदेव पर्वतं[२०] प्रोक्तं सर्वदेवाश्रयं[२१] हि तत् ।
त्रिकोणमध्ये तद्बाह्ये पश्चात्[२२] पूर्वं वरानने ।। १७ ।।
स्थावरं पर्वतं पश्य कीटं पशुमनुत्तमम् ।
खगं नरादिकं देवि नास्ति किं पृथिवीतले ।। १८ ।।
त्रिकोणबाह्ये गिरिजे पर्वतं बहुरूपकम् ।
नीलाचलं मन्दरं च पर्वतं चन्द्रशेखरम् ।। १९ ।।
हिमालयं सुमेरुं[२३] च मलयं भस्मपर्वतम् ।
चतुष्कोणे वसेद् देवि एतत्[२४] सप्तकुलाचलम्[२५] ।। २० ।।
एतेषां शिखराज्जातं पर्वतं बहुरूपकम् ।

---

१३ ऐन्द्ररूपं हि लंबीजं –क, ख, ग, घ, छ
१४ लिङ्गरूपो -ङ । लिङ्गरूपी –च, ज
१५ लिङ्गं छिद्रं –क, ख, ग
१६ तद्वक्त्रेण –च, ज
१७ यद्रूपं –क, ख, ग, घ, छ
१८ ऋग्वेदाख्यं –च, ज
१९ त्रिकोणे –ङ, च, ज
२० परतः -ङ
२१ सर्वदेवाग्रजं –च, ज
२२ पश्य -ङ
२३ सुवेशं -ङ, सुवेलं –च, ज
२४ तथैव -ङ
२५ दानवाचलम् -ङ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नानादेवालयं[२६] देवि तथैव दानवालयम् ।। २१ ।।
तृणगुल्मलतावल्ली[२७] नानारूपाणि तत्र वै ।
पापिष्ठाः तत्र वै जाताः कर्मयोगेन[२८] पार्वति ।।[२९]
जायन्ते च म्रियन्ते च पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ।। २२ ।।

इति निर्वाणतन्त्रे योगविवरणं नाम चतुर्थः पटलः ।।[३०]

---

२६ नानादेवालयो –च, ज
२७ तृणगुल्मलतालक्षं –च, ज
२८ क्रमयोगेन –ख, ग, घ
२९ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
३० इति निर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे हरगौरीसंवादे योगविवरणं नाम चतुर्थः पटलः ।। –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चौथो पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीदेवीले भन्नुभयो ।

हे प्रभु! सन्न्यासी [भनेको] कस्तो हो? अवधूत [भनेको] कस्तो हो? ब्रह्मचारी [भनेको] कस्तो हो ? र गृहस्थ [भनेको] कस्तो हो ? १ ॥

श्रीशिवले भन्नुभयो ।

हे देवी! दण्डधारी सन्न्यासीलाई दिव्यप्रकाशस्वरूप सम्झनू । वीर [साधक]को स्वरूपलाई सधैँ भस्मादिले विभूषित [सम्झनू] । कौलिक गृहस्थको स्वरूपलाई ब्रह्मचारीको स्वरूप [सम्झनू] । गृहस्थको स्वरूपलाई चन्दन आदिले विभूषित दिव्यस्वरूप सम्झनू । साधुस्वरूप गृहस्थ सबैको पितास्वरूप हो ।। २–३ ।।

श्रीशिवले भन्नुभयो ।

हे देवी! बृहत् ब्रह्माण्डको लक्षण बताउँछु, सुन ।। ४ ।।

हे प्यारी! मेरुपर्वतको बिचमा सबै देवताहरूको आश्रय [रहेको छ] । त्यहाँ (मेरुपर्वतको) बिच भागमा सधैँ महाधीरा नदी रहेको छ ।

हे सुन्दर मुख भएकी देवी! हे महेश्वरी! सुमेरुको माथिल्लो भागमा चाहिँ सत्यलोक [रहेको छ भने] तल्लो भागमा रसातल रहेको छ ।। ६ ।।

यही क्रमले मेरुको माझमा चौध भुवनहरू [रहेका छन्] । हे सुरेश्वरी! सप्तपातालको माथि ब्रह्मपद्म [रहेको छ] ।। ७ ।।

तलतिर मुख फर्केको, चारवटा पात भएको त्यो पद्म पृथिवी [मण्डल]को बिचमा [रहेको छ] । कमलको बिचमा बीजकोषमा मनोहर क्षितिचक्र रहेको छ । [त्यहाँ] सातवटा समुद्रहरू घुमेर रहेका छन् । माझमा चतुष्कोण भएको मनोहर जम्बुद्वीप [रहेको छ] ।। ८–९ ।।

[सोही क्षितिचक्रको बिचमा] कामदेवको घर त्रिकोण [छ] । [त्यसका] अधिदेवता कन्दर्प [हुन्] । हे पार्वती! हात्तीलाई वाहन बनाएको लँरूप ऐन्द्रबीज [त्यहाँ रहेको छ] । ११ ।।

हे महेश्वरी! कामदेवको घरस्वरूप [उक्त] त्रिकोणमा लिङ्गरूप महेश्वर [तथा] सर्पाकार मायाशक्ति [रहेका छन्] । तिनै (साँढे तीन फन्का लगाएको सर्पाकार मायाशक्ति)ले लिङ्ग बेरिएको छ । आफ्नो मुखले लिङ्गको प्याललाई सधैँ ढाकेर [ती मायाशक्ति] रहेकी छिन् ।। १२ ।।

हे सुन्दर नितम्ब भएकी देवी! लिङ्गको बायाँ भागमा ऐन्द्रबीज [रहेको छ] । उक्त [ऐन्द्रबीजको] नादको माथि अति सुन्दर, अति सिद्ध ब्रह्मसदन रहेको छ । त्यहीँ नै सृष्टिकर्ता प्रजापति ब्रह्मा बस्दछन् । उनको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बायाँ भागमा वेदमाता सुरेश्वरी सावित्री [बस्दछिन्] ।। १३–१४ ।।

तिनै सावित्रीको कृपा पाएर [प्रजापति ब्रह्मा] सधैँ सृष्टिको विस्तार गर्दछन् । [उनको] अति सुन्दर ब्रह्मसदन एक लाख योजन फैलिएको छ ।। १५ ।। हे परमेश्वरी! त्यो सबै मैले ऋग्वेदमा बताएको छु । हे परमेश्वरी! [कामदेवको घरको रूपमा रहेको] त्रिकोण बैसट्ठी कोठाले युक्त छ ।। १६ ।।

त्यही नै सबै देवताहरूको आश्रयभूत [मेरु] पर्वत [हो] भनेर भनिएको छ । हे सुन्दर मुख भएकी देवी! पहिले त्रिकोणको बिचमा तथा पछि त्यसको बाहिर स्थावर, पर्वत, कीट, पशु, चरा, मानिस आदि हेर । हे देवी! पृथिवीमा के छैन ? १७–१८ ।।

हे गिरिजा! त्रिकोणको बाहिर चतुष्कोणमा अनेक रूपका नीलाचल, मन्दर, चन्द्रशेखर, हिमालय, सुमेरु, मलय र भस्मपर्वत यो सप्तकुलाचल रहेको छ ।। १९–२० ।।

विवरण :

यहाँ सातवटा कुलपर्वतको उल्लेख छ र बाह्य ब्रह्माण्डमा स्थित ती पर्वतहरूको चिन्तन मूलाधारचक्रमा रहेको चतुष्कोणमा गर्नुपर्ने निर्देश यहाँ पाइन्छ। सिद्धसिद्धान्तपद्धति नामक ग्रन्थमा भने सातवटा कुलपर्वतको सट्टा आठवटा कुलपर्वतहरूको उल्लेख पाइन्छ । जसअनुसार अष्टकुलपर्वत मेरु, कैलास, हिमालय, मलय, मन्दर, विन्ध्य, मैनाक र श्रीशैल हुन् । बाह्य ब्रह्माण्डमा स्थित यी अष्टकुलपर्वतहरूको चिन्तन शरीरका विभिन्न अङ्गमा गर्ने निर्देश यहाँ दिइएको छ । जसअनुसार मेरुदण्डमा मेरु, शिरमा कैलास, पृष्ठभागमा हिमलय, बायाँ काँधमा मलय, दायाँ काँधमा मन्दर, दायाँ कानमा विन्ध्य, बायाँ कानमा मैनाक र निधारमा श्रीशैल पर्वतहरूको चिन्तन गर्नुपर्दछ (सिद्धसिद्धान्तपद्धति, ३।१०) ।

यिनै सप्तकुलाचलको शिखरबाट अनेक रूपका पर्वत, नाना प्रकारका देवालय तथा दानवालय बनेका छन् । त्यहीँ नै नाना रूपका घाँसपात, लहरा [रहेका छन्] । हे पार्वती! त्यहीँ नै पहिले नै बताइएको कर्मयोगको मार्गले पापिष्ठहरू जन्मिए, [फेरि पनि] जन्मन्छन् र मर्छन् ।। २१–२२ ।।

श्रीचण्डिका र शङ्करको संवादस्वरूप निर्वाणतन्त्रमा योगविवरण नामक चौथो पटल पूरा भयो ।। ४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पञ्चमः पटलः

श्रीशिव उवाच
एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे भीमाख्यं पङ्कजं शुभम् ।
पत्रषट्कं तथा वृत्तं चतुर्द्वारविभूषितम् ।। १ ।।
पद्ममध्ये बीजकोषे[१] भुवर्लोकं मनोहरम् ।
सिन्दूरसदृशं रक्तवर्णेन शोभितं सदा ।। २ ।।
सिन्दूरारक्तवस्त्रेण[२] निर्मितं चक्रपाणिना ।
तस्योर्ध्वं[३] निवसेद् विष्णुः श्रीर्वाणी वामदक्षिणे ।। ३ ।।
ब्रह्मणा सृज्यते लोकः पाल्यते चक्रपाणिना ।
वैकुण्ठं नाम तत् स्वर्गं[४] नानादेवालयं हि तत् ।। ४ ।।
वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः[५] ।। ५ ।।
नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवित[६] वेदपारगैः ।
वैकुण्ठसदृशं स्थानं नास्ति ज्ञाने च मामके[७] ।। ६ ।।
अत्र मध्ये तथा बाह्ये यथा सर्वं प्रपश्यति[८] ।
तथैव भूमिगाः सर्वे परिपश्यन्ति ज्यौतिषम्[९] ।। ७ ।।[१०]
नानाभोगयुताः सर्वे नानारत्नेन भूषिताः ।
इन्द्राद्या देवताः सर्वे तिष्ठन्ति स्तुतिहेतवे[११] ।। ८ ।।[१२]
महासत्त्वमयं लोकं वेदबाहुविराजितम् ।
पीताम्बरं शान्तमूर्तिं वनामालाविभूषितम् ।। ९ ।।
एवं भक्तजनं सर्वं[१३] वैकुण्ठे चोपशोभितम् ।

---

१ राजकोष –च, ज
२ सिन्दूराभरक्ताभ्रेण –च, ज
३ तस्योर्ध्वे –क, ख, ग, ङ
४ सर्गे –क
५ द्विभुजा मुरलीधरा–च, ज
६ शोभितं –च, ज
७ साधके -ङ
८ ज्योतिषं परिपश्यति –च, ज
९ ज्योतिषं परिपश्यति –क, ख, ग, घ, ङ
१० यो पाठ मातृका च र जमा छैन ।
११ यथा सर्वं प्रपश्यति
१२ तथैव भूमिगाः सर्वे तिष्ठन्ति स्तुतिहेतवे ।। –च, ज मातृकाको अधिक पाठ ।
१३ सर्वे –ग

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विष्णुशब्दं[१४] विष्णुगणं[१५] वैष्णवं विष्णुरूपकम् ।। १० ।।
विष्णुगानं विना नास्ति वैकुण्ठे परमेश्वरि
यद्रूपं गोलकं धाम[१६] तद्रूपं नास्ति मामके ।। ११ ।।
ज्ञाने वा चाक्षुषे[१७] किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ।
शुद्धसत्त्वमयं देवि[१८] नानादेवेन[१९] शोभितम् ।। १२ ।।
तत्रैव भाति कैलासस्तत्रैव ब्रह्मणः पुरम् ।
वैकुण्ठनगरं तत्र तत्रैव रविरालयम्[२०] ।। १३ ।।
चन्द्रालयं हि तत्रैव कन्दर्पनिलयं प्रिये ।
सर्वदेवालयं[२१] तत्र देवकन्यादिशोभितम् ।। १४ ।।
मध्यदेशे गोलकाख्यं[२२] श्रीविष्णोर्भोगमन्दिरम् ।
श्रीविष्णोस्सत्त्वरूपस्य[२३] यत्स्थूलं[२४] चित्तमोहनम् ।। १५ ।।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ।
यत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः ।। १६ ।।
निराकारो महाविष्णुः साकारोऽपि क्षणे क्षणे ।
यदा साकाररूपोऽसौ तदैव मुरलीधरः ।। १७ ।।
तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम्[२५] ।
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ।। १८ ।।
इति स्थानस्य माहात्म्यं सङ्क्षेपेण मयोदितम् ।
विस्तरेण[२६] न शक्नोमि[२७] जन्मान्तरशतेन च ।। १९ ।।
बीजकोषस्य बाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलम् ।
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यदा क्षीरोदसागरम् ।। २० ।।
धुस्तूरज्योतिषाकारं[२८] कोटिचन्द्रसमद्युतिम् ।

१४ विष्णुगणं –ख, ग
१५ विष्णुज्ञान –च, ज
१६ धाम गोलोकं –च, ज
१७ चक्षुषि –ङ, च, ज
१८ शुद्धसत्त्वमयैर्देवि –क, ख, ग
१९ नानावेदेन –च, ज
२० रविकालयम् –च, ज
२१ सर्वं देवालयं –च, ज
२२ गोलोकाख्यं –च, ज
२३ श्रीविष्णोस्तत्त्वरूपस्य –च, ज
२४ यत्स्थानं –च, ज
२५ निश्चयम् –च, ज
२६ विस्तारेण –ङ
२७ विस्तारेण च शक्नोमि –च, ज
२८ धूम्रस्य –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम् ।। २१ ।।
गङ्गादिसरितः सर्वास्तत्रैव भान्ति सुन्दरि ।
इन्द्रादिदेवताः सर्वाः[२९] स्तूयमाना निरन्तरम् ।। २२ ।।
गन्धर्वयक्षनागादि कुष्माण्डा भैरवास्तथा ।
वेदगानेन भासन्ते[३०] मूर्तिमन्तः सदैव हि ।। २३ ।।
नानासुखविशेषेण[३१] सदा चैकाग्रचेतसः ।
विष्णुगानं प्रकुर्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ।। २४ ।।
वेदगानं प्रकुर्वन्ति चतुर्वक्त्रेण वेधसा ।
मालवाद्याश्च[३२] षड्रागाः षट्त्रिंशद्रागिणी तथा[३३] ।। २५ ।।[३४]
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ।
मल्लारेण सदाऽथर्वं वसन्तेन तथा पुनः ।। २६ ।।
हिन्दोलेन[३५] यजुः पाठं सदा कुर्वन्ति[३६] वेधसः ।
कर्णाटेनैव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा शिवे ।। २७ ।।
निर्दिष्टपाठमेतत्तु अनिर्दिष्टमतः परम् ।
तत्रैव रागा वर्तन्ते सहस्राणि च षोडश ।। २८ ।।
तत्रैव भान्ति तालाश्च[३७] सहस्राणि च षोडश ।
मुरारेर्मुरलीगानाज्जायन्ते सर्वतालकाः[३८] ।। २९ ।।
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्वन्ति मुनयो जनाः ।। ३० ।।
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।
नानाऋतुप्रसूनेन[३९] भूषितो मुरलीधरः ।। ३१ ।।
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वदन्ती मुरलीगानं कुरु कान्त प्रमोहणम् ।। ३२ ।।
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।

---

२९ सर्वे –क, ख, ग, घ, ङ
३० भाषन्ते –च, ज
३१ विलासेन -घ, ङ
३२ मालवादि च -ग, ङ
३३ गणाः -घ
३४ नानासुखविशेषेण देखि षट्त्रिंशद्रागिणी तथा सम्मको पाठ मातृका क, ख, च, छ र जमा छैन ।
३५ हिल्लोलेन –ङ, च, ज
३६ कुर्वीत –च, ज
३७ तासां च –च, ज
३८ सर्वे तालाः प्रजायते –क, ख, ग, घ, ङ
३९ नानाधातुप्रसूतेन -घ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तद्रागं[४०] चैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः ।। ३३ ।।
एवमानन्दसंयुक्ता महावेशविलासिनी ।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ।।
प्रार्थनैकां प्रकुर्वन्ती[४१] राधिका भक्तिसंयुता ।। ३४ ।।
श्रीराधिकोवाच[४२]
तव भक्तियुता मर्त्याश्चाथवा[४३] भक्तिसंयुताः ।
गोलोकस्थं महाविष्णुं द्विभुजं मुरलीधरम् ।। ३५ ।।
सदानन्दयुतं देवं मम सङ्गे विराजितम् ।
एवं ध्यायन्ति ये मर्त्यास्तस्योपायस्तु कीदृशः ।।[४४]
तद्वदस्व विशेषेण यद्यहं तव वल्लभा ।। ३६ ।।
श्रीभगवानुवाच
ये यथा मां भजन्त्येव तेन मार्गेण सद्गतिम् ।
दास्यामि श्रृणु चार्वङ्गि सदा त्वं भक्तवत्सला ।। ३७ ।।
आदौ राधां ततः कृष्णं जपन्ति[४५] ये च मानवाः ।
तेषां च सद्गतिं चात्र दास्यामि नात्र संशयः ।। ३८ ।।
गुरुणा भावमार्गेण मन्त्रमार्गेण चैव हि ।
ये जना मां भजन्त्येव ते नरा मत्समाः सदा ।। ३९ ।।
या नारी मामभेदेन भजते पुरुषं सदा ।
त्वत्समा सा सदा नारी जायते नात्र संशयः ।। ४० ।।
भक्त्या वाप्यथवाभक्त्या जपन्ति[४६] युगलं यदि ।
तव भक्त्या प्रदास्यामि सद्गतिं श्रृणु राधिके ।। ४१ ।।
मद्भक्ता नैव गच्छन्ति कदाचिद्यममन्दिरम् ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं हि राधिके ।। ४२ ।।[४७]
इति श्रुत्वा च सा देवी राधिका प्रेमवत्सला[४८] ।
अङ्के[४९] शेते महाविष्णोः कामबाणेन[५०] पीडिता ।।

---

४० तद्रूपं -ङ
४१ प्रकुर्वीत –च, ज
४२ श्रीराधिका उवाच –ज
४३ मर्त्यास्तथैव –च, ज
४४ एवं ध्यायति यो मर्त्यस्तस्योपायं तु कीदृशम् –च, ज
४५ जल्पन्ति -घ
४६ जल्पन्ति -घ, ङ
४७ मातृका 'ङ'मा यो पाठ माथिल्लो हरफमा छ ।
४८ भक्तवत्सला -ङ
४९ चाङ्गे –ङ, च, ज
५० कामभावेन –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विष्णुलोकमिदं[५१] देवि चापरं श्रृणु यत्नतः ॥ ४३ ॥

इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे पञ्चमः पटलः ॥[५२]

५१ °°°°मिमं–ग

५२ इति निर्वाणतन्त्रे सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमे चण्डिकाशङ्करसंवादे पञ्चमः पटलः ॥ –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पाँचौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीशिवजी भन्नुहुन्छ–

यो मूलाधारपद्मको माथिल्लो भागमा भीम नामक सुन्दर कमल [रहेको छ]। [उक्त कमल] छवटा पात, वृत्त र चारवटा द्वार (भूपुर)ले विभूषित छ ।। १ ।।

[उक्त] पद्मको माझमा बीजकोषमा सुन्दर भुवर्लोक [रहेको छ जुन] सधैँ सिन्दूरजस्तो रातो वर्णले सुशोभित छ। [उक्त भुवर्लोक] सिन्दूरजस्तो रातो वस्त्र धारण गर्ने विष्णुले बनाएका हुन्। त्यो कमलको माथि विष्णु बस्दछन्, बायाँ र दायाँ श्री र वाणी बस्दछिन् ।। २–३ ।।

ब्रह्माले लोकको सिर्जना गर्दछन् [भने] विष्णुले [त्यसको] पालना गर्दछन्। वैकुण्ठ नामक त्यो स्वर्ग निश्चय नै नाना प्रकारका देवताहरूको घर हो। वैकुण्ठको दक्षिण भागमा सबैलाई मोहित पार्ने गोलोक [रहेको छ]। त्यहाँ नै राधिका तथा दुई हात भएका मुरलीधर [कृष्ण रहेका छन्]। नारद आदि गरिएका मुनिगणहरूद्वारा तथा वेदमा पारङ्गत विद्वान्हरूले सेवा गरिएको वैकुण्ठजस्तो स्थान मेरो ज्ञानमा [अरू] छैन ।। ४–६ ।।

यहाँ बिचमा तथा बाहिर जसरी सबैले हेर्दछन् त्यसरी नै भूमिमा रहेका सबैले ज्योति वा प्रकाशलाई हेर्दछन् ।। ७ ।।

नाना प्रकारका भोगले युक्त तथा नाना प्रकारका रत्नले सुशोभित इन्द्र आदि गरिएका सबै देवताहरू स्तुतिका लागि बस्दछन् ।। ८ ।।

[सो वैकुण्ठ] वेद (चार) हात भएका, पहेँलो वस्त्र लगाएका, शान्तस्वरूप, वनमालाले विभूषित विष्णु विराजमान भएको महासत्त्वमय लोक हो ।। ९ ।।

त्यसैगरी सबै भक्तजनहरू वैकुण्ठमा सुशोभित छन्। हे परमेश्वरी! विष्णुशब्द, विष्णुगण, विष्णुरूपका वैष्णव, विष्णुगानविना वैकुण्ठमा केही पनि छैन। गोलोक धाम जुन स्वरूपको छ त्यस्तो ज्ञानमा, हेराइमा, ध्यानयोगमा मेरो लोक [कैलास] छैन। शुद्ध सत्त्वमय [वस्तु]हरूले, नाना देवताहरूले वैकुण्ठ सुशोभित छ ।। १०–१२ ।।

त्यहीँ नै कैलास, त्यहीँ नै ब्रह्माको नगर, त्यहीँ नै वैकुण्ठनगर, त्यहीँ नै सूर्यलोक, त्यहीँ नै चन्द्रलोक, त्यहीँ नै कामदेवको लोक, त्यहीँ नै सबै देवकन्याहरूले सुशोभित देवताहरूको लोक रहेको छ ।। १३–१४ ।।

मध्यभागमा गोलोक नामक श्रीविष्णुको भोगमन्दिर [रहेको छ]। सत्त्वरूप विष्णुको जुन चित्ताकर्षक ठूलो [गोलोक नामक] स्थान छ त्यसको माहात्म्य म अहिले कसरी बताउन सक्छु? यहीँ नै दुई हात भएका मुरलीधर कृष्ण सधैँ रहन्छन् ।। १५–१६ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निराकार भए तापनि महाविष्णु क्षण क्षणमा साकार [रूप ग्रहण गर्दछन्] । जब यिनी साकार रूप [हुन्छन्] तब मुरलीधर [कृष्णको रूप ग्रहण गर्दछन्] ।। १७ ।।

तब सत्त्वमय विष्णुले निश्चित रूपमा भुवनको पालन गर्दछन् । हे परमेश्वरी! यहीँ नै वैष्णवको महामोक्ष [हुन्छ] ।। १८ ।।

यसप्रकार स्थानको माहात्म्य मैले सङ्क्षेपमा बताएँ । विस्तरपूर्वक त सयौँ जन्मले पनि सक्तिनँ ।। १९ ।।

बीजकोषको बाहिरी भागमा त क्षीरसागर प्रमाणको सुन्दर जलमण्डल घेरिएको [छ] ।। २० ।।

[उक्त] तोयमण्डल धतुरो फूलको जस्तो ज्योतिस्वरूपको, करोडौँ चन्द्रमाको जस्तो प्रकाश भएको घुमाउरो आकारले बडो सुन्दर [छ] ।। २१ ।।

हे सुन्दरी! गङ्गा आदि सबै नदीहरू त्यहीँ नै झल्किन्छन् । निरन्तर स्तुति गर्ने इन्द्र आदि सबै देवताहरू, गन्धर्व, यक्ष , नाग आदि, कुष्माण्ड, त्यसैगरी भैरवहरू मूर्तिमान् बन्दै सधैँ नै वेदगानले चम्किन्छन् ।। २२–२३ ।।

हे प्रिये! हे कल्याणी! विद्वान्हरू सधैँ मालव रागले सामगान, मल्लार तथा फेरि वसन्त [राग]ले अथर्व [गान], हिन्दोल [राग]ले यजुर्वेदको पाठ, कर्णाट [राग]तथा श्रीरागले ऋग्वेद [गान] गर्दछन् ।। २४–२५ ।।

यो चाहिँ निर्दिष्ट पाठ [भयो], यसपछि अनिर्दिष्ट [पाठ हुन्छ] । त्यहीँ नै सोह्र हजार रागहरू छन् । त्यहीँ नै सोह्र हजार तालहरू छन् । मुरारिका मुरलीगानबाट सबै तालहरू निस्कन्छन् । त्यहीँ ताल र रागले विद्वान्हरू गाउँछन् । मुनिजनहरूले नै त्यो रागको विभाग गर्दछन् ।। २६–२८ ।।

त्यहाँ सधैँ वसन्त आदि ऋतुहरू रहन्छन् । विभिन्न ऋतुहरूका फूलले मुरलीधर सिँगारिएका छन् ।। २९ ।।

त्यहाँ नै विभिन्न प्रकारका सुखमा रमाउने [तथा आफ्ना प्रेमी कृष्णलाई]हे प्रिय! मनलाई मोहित बनाउने मुरलीगान गर्नुहोस् जुन शब्दले सधैँ कामको उत्पत्ति हुन्छ, त्यस्तो राग र ताल [ले युक्त] गान गर्नुहोस् भन्ने प्रार्थना [कृष्णलाई] गर्ने भएकी, आनन्दले युक्त भएकी, [रतिको] महा आवेशमा रमाउने, भक्तवत्सल राधिका देवी सधैँ [कृष्णको] बायाँ भागमा रहन्छिन् ।। ३०–३२ ।।

श्रीराधिकाजी भन्नुहुन्छ–

हे कृष्ण! यदि म तपाइँको प्रेयसी हुँ भने मेरो साथमा रहनुहुने, सधैँ आनन्दले युक्त, गोलोकमा रहनुभएका, दुई हातले युक्त, मुरलीधर महाविष्णु तपाइँको जसले ध्यान गर्दछन् ती मानिसहरू तथा तिनको उपाय कस्तो [छ] त्यो कुरा विशेष प्रकारले बताउनुहोस् ।। ३३–३४ ।।

श्रीभगवान् भन्नुहुन्छ–

हे सुन्दर अङ्ग भएकी [राधा]! तिमी सधैँ भक्तवत्सल [छ्यौ] । जसले मलाई जसरी [जुन मार्गले] नै भज्दछन् [तिनीहरूलाई] त्यही मार्गले [म]सद्गति दिन्छु । जो मानिसहरूले पहिले राधा त्यसपछि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कृष्णको जप गर्दछन् तिनीहरूलाई पनि सद्गति दिन्छु, यसमा कुनै संशय छैन ।। ३५–३६ ।।

गुरुले दिएको निर्देशअनुसार जो मानिसहरू भावमार्गले वा मन्त्रमार्गले मेरो उपासना गर्दछन् ती मानिसहरू सधैँ मजस्तै हुन् । जुन नारीले सधैँ आफ्नो लोग्नेलाई मसँग अभेदरूपले सेवा गर्दछे त्यो नारी सधैँ तिमीजस्तै हुन्छे, यसमा संशय छैन ।। ३७–३८ ।।

हे राधा! सुन– भक्तिले अथवा भक्तिविना पनि यदि [हाम्रो] युगल [स्वरूप]लाई आराधना गर्दछन् भने तिम्रो भक्तिका कारणले [म तिनीहरूलाई] सद्गति दिनेछु । मेरा भक्तहरू कहिल्यै पनि यमलोकमा जाँदैनन् । हे राधिका! [यो कुरा] साँचो [हो], साँचो [हो], फेरि पनि साँचो [हो], साँचो [हो], साँचो [हो] । यो कुरा सुनेर प्रेमवत्सल राधिका कामबाणले पीडित हुँदै महाविष्णुको काखमा सुतिन् । हे देवी! यो विष्णुलोक [को कुरा भयो, अब] अर्को [लोकको कुरा] यत्नपूर्वक सुन ।। ३९–४१ ।।

निर्वाणतन्त्रमा पाँचौँ पटल पूरा भयो ।। ५ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

षष्ठः पटलः

श्रीशङ्कर उवाच

एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे महापद्मं सुदुर्लभम् ।
दशपत्रं नीलवर्णं सजलं घनरूपकम्[१] ॥
डादिफान्तैः सचन्द्रैश्च पङ्कजं चातिशोभितम्[२] ॥ १ ॥
तन्मध्ये बीजकोषे निवसति सततं वह्निबीजं सुसिद्धम् ।
बाह्ये तत्[३] त्रैपुराख्यं नवतपननिभं स्वस्तिकं तत् त्रिभागे[४] ॥ २ ॥
स्वर्लोकाख्यमिदं देवि सर्वदेवैः प्रपूजितम् ।
साकारं[५] वह्निबीजं च सदैव मेषवाहनम् ॥ ३ ॥
रुद्रालयं हि तत्रैव महामोहस्य नाशनम् ।
भद्रकाली महाविद्या वामभागे च[६] शोभिता[७] ॥ ४ ॥
भद्रकाली महाविद्या सदा संहारकारिणी ।
ब्रह्मणा सृज्यते लोकः पाल्यते विष्णुरूपिणा ॥ ५ ॥
परदेवो रुद्ररूपः सदा संहारकारकः ।
संहरेद् रुद्ररूपेण[८] भद्रकालिकया सह ॥ ६ ॥
रुद्रस्य भावनाद् देवि किं न सिध्यति चण्डिके ।
यद्रूपं कथितं पूर्वं गोलकं[९] सर्वमोहनम् ॥ ७ ॥
तस्माद् वै सर्वतोभावे रुद्रलोकं[१०] चतुर्गुणम् ।
रुद्रलोकं महास्वर्गं गोलोकाद् वै चतुर्गुणम् ॥ ८ ॥
महामोक्षप्रदं नित्यं रुद्रं भस्माङ्गभूषणम्[११] ।
भद्रकाली महाविद्या रुद्रस्य वामदेशके ॥ ९ ॥
विष्णुना पाल्यते यद्यत्[१२] कालीरूपेण भुज्यते[१३] ।

१ कुलरूपकम् -ङ। व्योमरूपकम् –च, ज
२ पङ्कजैश्चातिशोभितम्
३ तं –क
४ तत् त्रिभागम् –च, ज
५ माकारं –च, ज
६ वामभागेन –च, ज
७ सुशोभिता -घ
८ संहाररुद्ररूपेण–च, ज
९ गोलके –ग, गोलोकं –च, ज
१० रुद्रलोके –क, ख, ग, घ
११ तस्याङ्गभूषणम् –क
१२ यद्वत् –च, ज
१३ युज्यते –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अतः कालीं महादेवीं सदैव मुरलीधरः ।। १० ।।
आराध्य बहुयत्नेन वैकुण्ठाधिपतिर्भवेत् ।
गोलोकाधिपतिर्देवि स्तुतिभक्तिपरायणः ।। ११ ।।
कालिकायाः प्रसादेन[१४] स भवेल्लोकपालकः ।
लोकानां रक्षाणार्थाय सस्त्रीको[१५] मुरलीधरः ।। १२ ।।
समाराध्य भद्रकालीं गोलोके निवसेत् सदा[१६] ।
प्रसादात्[१७] कालिकायाश्च भुज्यते विष्णुना सदा ।।
अतश्च[१८] पालको विष्णुर्महासत्त्वपरायणः[१९] ।। १३ ।।

इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे षष्ठः पटलः ।।[२०]

१४ कालीपादप्रसादेन –ङ, च, ज
१५ सश्रीको –च, ज
१६ तदा –च, ज
१७ प्रसादं –क, ख, घ, ङ। प्रसादे –ग
१८ ततश्च -ङ
१९ °°पराक्रमः -ङ
२० इति निर्वाणतन्त्रे षष्ठः। पटलः ।। ६ ।। –ख

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

छैटौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

यस पद्मको माथि घना नीलो वर्ण भएको, दशवटा पत्र भएको, जलले सहित भएको, अत्यन्त दुर्लभ महापद्म [रहेको छ] । [उक्त] कमल चन्द्रबिन्दुले युक्त तदेखि फसम्मका वर्णहरूले अत्यन्त सुशोभित छ ।। १ ।।

त्यस कमलको बिचमा बीजकोषमा सधैँ सुसिद्ध वह्निबीजको निवास रहेको छ । त्यसको बाहिर उदाउँदो सूर्यको जस्तो तेज भएको त्रैपुर नामक स्वस्तिक यन्त्र रहेको छ ।। २ ।।

हे दवी! यो सबै देवताहरूद्वारा पूजित स्वर्ग नामक लोक हो । सधैँ नै मेषवाहन वह्निबीज रकार [त्यहाँ रहेको छ] । त्यहाँ निश्चय नै महामोहलाई नाश गर्ने रुद्रालय [रहेको छ] । [रुद्रको] बायाँ भागमा भद्रकाली महाविद्या शोभित [भएर रहेकी छिन्] ।। ३–४ ।।

भद्रकाली महाविद्या सधैँ संहार गर्नेवाली हुन् । ब्रह्माद्वारा लोकको सृष्टि हुन्छ, विष्णुको रूपले पालन हुन्छ, रुद्ररूप परदेव सधैँ संहार गर्नेवाला हुन् । रुद्ररूपले भद्रकालिकाका साथमा संहार गर्दछन् ।। ५–६ ।।

हे चण्डिका! हे देवी! रुद्रको चिन्तन गर्नाले के कुरा सिद्ध हुँदैन र! पहिले सबैलाई मोहित गर्ने जुन रूपको गोलोक बताइयो त्यसभन्दा रुद्रलोक निश्चय नै सबै प्रकारले चार गुना [विशाल छ] । महास्वर्ग रुद्रलोक गोलोकभन्दा निश्चय नै चार गुना [विशाल छ] ।। ७–८ ।।

रुद्र नित्य, महामोक्ष प्रदान गर्नेवाला, भस्म नै शरीरको गहना भएका [छन्] । भद्रकाली महाविद्या रुद्रको बायाँ भागमा [रहेकी छिन्] ।। ९ ।।

विष्णुद्वारा जुन जुन कुरा पालन गरिन्छ [त्यो त्यो कुरा] कालीरूपद्वारा भोजन गरिन्छ । त्यसैले मुरलीधरले सधैँ नै बडो यत्नपूर्वक महादेवी कालीको आराधना गरेर वैकुण्ठका अधिपति बनेका हुन् । हे देवी! स्तुति एवं भक्तिपरायण गोलोकका ती अधिपति कालिकाको प्रसादले लोकपालक भएका हुन् । लोकहरूको रक्षाका लागि स्त्री[राधिका]ले सहित मुरलीधर सधैँ भद्रकालीको आराधना गरेर गोलोकमा बस्दछन् । कालिकाको प्रसादले नै विष्णुले सदा भोजन [आफ्नो कार्य सम्पादन] गर्दछन् । यसैले महासत्त्वपरायण विष्णु [लोकहरूका] पालक [हुन्] १०–१३ ।।

निर्वाणतन्त्रमा छैटौँ पटल पूरा भयो ।। ६ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सप्तमः पटलः

श्रीशङ्कर उवाच[१]
एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे विमलं पद्मसुन्दरम् ।
शोभितं द्वादशैः पत्रैः शोणबन्धूकसन्निभम्[२] ।। १ ।।
वाञ्छातिरिक्तफलदं शुद्धसिन्दूरसोदरम्[३] ।
पद्ममध्ये बीजकोषे षट्कोणं मण्डलं[४] शुभम् ।। २ ।।
मण्डलस्य मध्यदेशे वायुबीजं मनोहरम् ।
सजीवं वायुबीजं च वेदबाहुविराजितम् ।। ३ ।।
लोकत्रयस्य ईशानमीश्वरं सर्वपूजितम् ।[५]
या विद्या भुवनेशानि त्रिषु लोकेषु पूजिता ।। ४ ।।
ईश्वरस्य वामभागे सा देवी परितिष्ठति ।
महर्लोकमिदं भद्रे पूजास्थानं सुरेश्वरि ।। ५ ।।
अत्रैव मानसं यागं कुरुते योगवित्तमः[६] ।
सिन्दूरारक्तं चार्वङ्गि स्फाटिकैर्निर्मितं ततः[७] ।। ६ ।।
अतश्च[८] मानवाः सर्वे ज्योतिः संपरिपश्यति ।
सर्वावयवसंयुक्ता देवास्तिष्ठन्ति संततम् ।। ७ ।।
भूमिगाः परिपश्यन्ति चक्राकारं हि तेजसम्[९] ।
स्वर्लोकगामिनः सर्वे स्वर्गे तिष्ठन्ति पार्वति[१०] ।। ८ ।।[११]
अङ्गभेदं न पश्यन्ति स्थूलरूपनिरीक्षणम् ।
यथैव[१२] भूमिगा लोकाः प्रचरन्ति महीतले ।। ९ ।।
तथैव देवताः सर्वाः स्वर्गे तिष्ठन्ति पार्वति ।
भूर्लोके निवसेद् ब्रह्मा भुवर्लोके जनार्दनः ।। १० ।।

---

१ श्रीशिव उवाच –ख
२ शोणबन्धूकसन्निभम् –ख, ग, ङ । शोणवर्णसमन्वितम् –च, ज
३ °°°°°सन्निभम् –च, ज
४ षट्कोणमण्डलं –च, ज
५ यो पाठ मातृका घमा छैन ।
६ योगविन्नरः -ङ
७ यतः -ङ
८ ततश्च -ङ
९ तेजसाम् –च, ज
१० साकारं परिपश्यति –ङ, च, ज
११ यो पाठ मातृका क,ख,ग,घ र छमा छैन ।
१२ तथैव -च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

स्वर्लोके निवसेच्छम्भुः सदा संहारकारकः ।
ब्रह्मादीनां च ईशानः सर्वकर्ता च ईश्वरः ।। ११ ।।
सर्वस्वामीस्वरूपश्च[१३] सर्वकर्ता सुरेश्वरः ।
सृष्टिस्थितिलयादीनां कर्ता च परमेश्वरः[१४] ।। १२ ।।
गोलोकं कथितं देवि[१५] यद्रूपं शोभितं[१६] सदा ।
तस्माच्छतगुणं देवि महर्लोकं सुसुन्दरम् ।। १३ ।।
विस्तीर्णं च शतगुणं सर्वं शतगुणं शिवे ।
महर्लोकस्य माहात्म्यं किं वक्तुं शक्यते मया ।। १४ ।।
गोलोकस्य शतगुणं सर्वत्र परमेश्वरि[१७] ।
महर्लोके वसेद् यो हि सामान्यभावतत्परः ।। १५ ।।
तस्मादेव शतांशैकं गोलोकं[१८] मुरलीधरम्[१९] ।
तदाज्ञां प्राप्य सहसा सृज्यते पद्मयोनिना ।। १६ ।।
तदाज्ञया पाति लोकान् द्विभुजो मुरलीधरः ।
एवं हि रुद्ररूपेण संहरत्यखिलं जगत् ।। १७ ।।
सर्वकर्ता यतो देवि अतः स परमेश्वरः ।
ईश्वरः सर्वकर्ता च निर्गुणश्चाचलः[२०] शिवः ।। १८ ।।
भुवनेशीं विना देवि स्पन्दितुं नैव शक्यते ।
पङ्गुप्रायः सदा ईशो गन्तुं च[२१] न हि शक्यते ।। १९ ।।
भुवनेशीं समाराध्य सर्वस्वामी स[२२] ईश्वरः ।
अत एव महेशानि तथैव मोक्षदायिनी ।। २० ।।
विश्वमाता च सा देवी विश्वपालनकारिणी ।
मोक्षदा सर्वलोकानां मुक्तिदा विश्वमातृका ।। २१।।
भुवनेशीं विना ईशः किञ्चित् कर्तुं न शक्नुते[२३] ।
अत एव हि सा देवि मोक्षदा सर्वरूपिणी[२४] ।। २२ ।।

---

१३ सर्वस्वामित्वरूपं च –च, ज
१४ जगदीश्वरः -ङ
१५ सर्वं -ङ
१६ सहितं -ङ
१७ महर्लोकं सुसुन्दरं -ङ
१८ गोलोके –ङ, च, ज
१९ मुरलीधरः –च, ज
२० निर्गुणस्यालयः –च, ज
२१ गामित्वं न हि –क, ख, घ
२२ च –च, ज
२३ शक्यते –क, ख, ग, घ, ङ। शक्नुते –संशोधित पाठ।
२४ विश्वमातृका -ङ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इति ते कथितं किञ्चिन्महर्लोकस्य[२५] लक्षणम् ।
समासेन परेशानि अथान्यच्छृणु[२६] सादरम् ।। २३ ।।

इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे सप्तमः पटलः ।।[२७]

---

२५ किञ्चिद् महर्लोकस्य –क, ख, ग, घ

२६ अथान्यत् शृणु –ग, घ

२७ इति निर्वाणतन्त्रे सप्तमः पटलः । –ख, ङ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सातौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

यो कमलको माथि बाह्रवटा पत्रहरूले शोभित भएको, रातो बन्धूक पुष्पको जस्तो छटा भएको, सफा, सुन्दर, अभिलाषा गरेभन्दा पनि बढी फल दिने, शुद्ध सिन्दूरजस्तै कमल [रहेको छ] । [उक्त] कमलको बिचमा बीजकोषमा राम्रो षट्कोण मण्डल [रहेको छ] ।। १–२ ।।

[उक्त] मण्डलको माझमा मनोहर वायुबीज [रहेको छ] । उक्त सजीव वायुबीज चार हातले [युक्त भएर] विराजमान छ ।। ३ ।।

उक्त कमलमा तीनै लोकका स्वामी, सबैद्वारा पूजित ईशान [ईश्वर][रहेका छन्] । हे त्रिभुवनकी स्वामिनी! तीनै लोकमा पूजित जुन विद्या छिन्, ती देवी ईश्वरको बायाँ भागमा बस्दछिन् । हे सुरेश्वरी! हे कल्याणी! यो पूजास्थान महर्लोक [हो] ।। ४–५ ।।

यहाँ नै योगलाई एकदम जान्नेले मानस योग गर्दछ । त्यसकारण सुन्दर अङ्ग भएकी हे देवी! त्यसपछि [उक्त योगविद्ले] ज्योति देख्दछ । सबै अवयवहरूले युक्त भएका मानिसहरू तथा देवताहरू सधैँ [त्यहाँ] रहन्छन् । भूमिमा रहेकाहरूले निश्चय नै तेजिलो चक्रको आकार देख्दछन् । हे पार्वती! सबै स्वर्गलोक जानेहरू स्वर्गमा रहन्छन् । ब्रह्मा भूर्लोकमा बस्दछन्, विष्णु भुवर्लोकमा बस्दछन्, संहारकारक ब्रह्मा आदिका प्रेरक, सर्वकर्ता ईश्वर, सबैका स्वामीस्वरूप पनि, सर्वकर्ता सुरेश्वर, सृष्टि, स्थिति, लय आदिका कर्ता परमेश्वर शम्भु सधैँ स्वर्गलोकमा बस्दछन् । जुन स्वरूपको सुशोभित गोलोक बताइयो हे देवी! त्यस (गोलोक)भन्दा सय गुणा सुन्दर, सय गुणा बढी फैलिएको र सबै [दृष्टिले]सय गुणा [उत्कृष्ट] महर्लोक [छ] ।। ६-१२ ।।

महर्लोकको माहात्म्य मैले के बताउन सक्छु र! हे परमेश्वरी! [महर्लोक सबै दृष्टिले] गोलोकको सय गुणा [विशाल छ] ।। १३ ।।

त्यस [महर्लोक] भन्दा सयको एक अंश मुरलीधर गोलोक [छ] । तिनको [महर्लोकमा बस्ने परमेश्वरको] आज्ञा पाएर तुरुन्त पद्मयोनि ब्रह्माले [जगत्को] सृजना गर्दछन् । तिनैको आज्ञाले दुई हात भएका मुरलीधरले लोकहरूको पालन गर्दछन् । त्यसैगरी निश्चय नै रुद्ररूपद्वारा अखिल जगत्को संहार गरिन्छ किनकि तिनी सर्वकर्ता हुन् त्यसैले हे देवी! ती परमेश्वर [हुन्] ।। १४–१६ ।।

ईश्वर सर्वकर्ता, निर्गुण, अचल, कल्याणस्वरूप [छन् तर] भुवनेशीविना चल्न चट्पटाउन पनि सक्तैनन् । [तिनीविना] ईश्वर सधैँ लङ्गडोजस्तै [नै हुन्], हिँडडुल गर्न पनि सक्तैनन् । भुवनेशीको आराधना गरेर ती ईश्वर सबैका मालिक [भएका हुन्] । त्यसैले हे महेश्वरी! ती देवी विश्वमाता, विश्वलाई पालन गर्नेवाली, सबै लोकहरूलाई मोक्ष दिने एवं विश्वमातृका हुन् । भुवनेशी विना ईश्वरले केही पनि गर्न सक्तैनन् त्यसैले

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हे देवी! तिनी निश्चय नै मोक्षदात्री तथा सर्वरूपिणी हुन् । हे परमेश्वरी! सङ्क्षिप्त रूपले महर्लोकको केही लक्षण तिमीलाई बताएँ । अब अरू आदरपूर्वक सुन ।। १७–२१ ।।

निर्वाणतन्त्रमा सातौँ पटल पूरा भयो ।। ७ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अष्टमः पटलः

श्रीशङ्कर उवाच
अस्योर्ध्वे निर्मलं पद्मं सर्वमोहनकारणम्[१] ।
षोडशैः पत्रकैर्युक्तं मोहान्धकारनाशनम्[२] ।। १ ।।
धूममध्ये यथा वह्निस्तथा ज्योतिर्मयं प्रिये ।
पद्ममध्ये वराटे च जनलोकं सुसुन्दरम् ।। २ ।।
महामोहान्धशमनं तद्बाह्ये चन्द्रमण्डलम् ।
देववृन्दैर्गायकैश्च[३] मुनिभिः परिशोभितम् ।। ३ ।।
गोलोकस्य लक्षगुणमिह स्थानं सुदुर्लभम् ।
देवत्वं च मनोज्ञं च विस्तीर्णं च तथा पुनः ।। ४ ।।
सर्वं लक्षगुणं देवि गोलोकान्नात्र संशयः ।
बीजकोषे मणिद्वीपे षट्कोणं यन्त्रमुत्तमम्[४] ।। ५ ।।
यन्त्रमध्ये च वृषभं[५] महासिंहार्धदेहकम् ।
तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवः ।। ६ ।।
त्रिनेत्रः पञ्चवक्त्रश्च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनः ।
विभूतिभूषिताङ्गश्च रजताचलसोदरः ।। ७ ।।
व्याघ्रचर्मधरो देवो मणिमालाविभूषितः[६] ।
लोकानामिष्टदाता च लोकानां भयनाशनः ।। ८ ।।
लोकानां मुक्तिजनको लोकानां ज्ञानदायकः ।
आराधकस्य ब्रह्मत्वं दायको विष्णुपूजितः ।। ९ ।।
सर्वानन्दकरो देवोऽर्धनारीश्वरो विभुः ।
क्वचिज्ज्योतिर्मयो देवः क्वचिदाकारवर्जितः[७] ।। १० ।।
देवानां पूज्यरूपश्च देवानां स्वामिरूपकः ।
भक्तस्य मुक्तिदो नित्यं[८] विष्णुत्वं दायकः प्रभुः[९] ।। ११ ।।
बिल्वपत्रैः पूजकस्य निजसायुज्यदायकः ।

१ सर्वमोहस्य कारणं -ङ
२ माहान्धकारनाशनम् –च, ज
३ °°गाथकैश्च -घ, ङ
४ षट्कोणयन्त्रमुत्तमम् –च, ज
५ वृत्ताभं –च, ज
६ देवः फणि°°°°° –च, ज
७ °°धारवर्जितः -ङ
८ नित्यो -घ, ङ
९ विष्णुत्वदायको विभुः –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

गोलोकाधिपतिं कृत्वा भक्तं रक्षति यः शिवः ।। १२ ।।
तस्य देवस्य माहात्म्यं किं विस्तारेण चण्डिके[१०] ।
या गौरी लोकमाता च शम्भोरर्धाङ्गधारिणी ।। १३ ।।
त्रिगुणा सा महागौरी गुणैकेन पिनाकधृक् ।
तस्याः सङ्गं समासाद्य सर्वकर्ता[११] सदाशिवः ।। १४ ।।

इति निर्वाणतन्त्रे अष्टमः पटलः ८ ।।[१२]

१० विस्तारेण च किं प्रिये –च, ज
११ सर्वकर्मा -ङ
१२ इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे चण्डिकाशंकर संवादे अष्टमः पटलः -ङ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आठौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

यस (पद्म)को माथि सबैलाई मोहमा राख्ने कारणस्वरूप, सोह्र पत्रले युक्त, मोहस्वरूप अन्धकारलाई नाश गर्ने निर्मल पद्म रहेको छ ।। १ ।।

हे प्रिये! धूवाँको माझमा जसरी [झल्झलाउँदो] आगो [रहन्छ] त्यसरी नै कमलको भित्र डाँठमा अति सुन्दर जनलोक [रहेको छ] ।। २ ।।

त्यस (जनलोक)को बाहिर देवगण, गायक (गन्धर्वगण) तथा मुनिहरूले सुशोभित महामोहस्वरूप अन्धकारलाई शमन गर्ने चन्द्रमण्डल रहेको छ ।। ३ ।।

यो अति दुर्लभ स्थान गोलोकको लाख गुणा विस्तृत, देवत्व तथा मनोज्ञयुक्त छ । हे देवी! गोलोकभन्दा सबै [कुरामा] लाख गुणा [बढी छ], यसमा कुनै सन्देह छैन । बीजकोषमा मणिद्वीपमा षट्कोणले युक्त उत्तम यन्त्र [रहेको छ] ।। ४–५ ।।

यन्त्रको माझमा महासिंहको आधा [परिमाण] शरीर भएको वृषभ [रहेको छ] । त्यसमाथि गौरी र [उनको] दाहिने भागमा सधैँ सदाशिव [रहन्छन्] ।। ६ ।।

[ती सदाशिव] तीन आँखा भएका, पाँच मुख भएका, हरेक मुखमा तीन आँखा भएका, भस्मले शरीर सिँगारिएका, चाँदीको पर्वतजस्तै [सेता], बाघका छाला लगाएका, मणिमालाले सिँगारिएका, लोकहरूका इष्टदाता तथा भयलाई नाश गर्ने भएका, लोकहरूलाई मुक्ति दिने तथा ज्ञान दिने भएका, आराधकलाई ब्रह्मत्व प्रदान गर्ने भएका, विष्णुद्वारा पूजित [छन्] ।। ७–९ ।।

[ती सदाशिव] सबैलाई आनन्द दिने, अर्धनारीश्वर, व्यापक, कहिले ज्योतिर्मय स्वरूप भएका, कहिले आकारले रहित भएका, देवताहरूका पूज्य तथा स्वामिरूप भएका, भक्तलाई सधैँ मुक्ति दिने तथा विष्णुत्व प्रदान गर्ने, सबैका मालिक [हुन्] ।। १०–११ ।।

बेलपत्रले पूजा गर्नेलाई आफ्नो सायुज्यरूप [मोक्ष] दिने जुन सदाशिव हुन्, ती [मुरलीधर कृष्णलाई] गोलोकाधिपति बनाएर भक्तको रक्षा गर्दछन् । हे चण्डिका! त्यस्ता देवको माहात्म्य विस्तारले किन? गौरी जो लोकमाता, शम्भुको आधा अङ्ग धारण गर्ने भएकी, त्रिगुण स्वरूपकी [छिन् ती] महागौरी [हुन्] । तिनैको साथ राम्ररी पाएर [तिनको] एउटा गुणले पिनाक धनु लिने सदाशिव सर्वकर्ता [भएका हुन्] ।। १२–१४ ।।

निर्वाणतन्त्रमा आठौँ पटल पूरा भयो ।। ८ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नवमः पटलः

श्रीशङ्कर उवाच

एतत्पद्मस्योर्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् ।
पत्रद्वयसमायुक्तं[१] पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् ।। १ ।।
पद्ममध्ये बीजकोषे स्मरेच्चिन्तामणिं पुरीम् ।
तन्मध्ये नवकोणं च यन्त्रं परमदुर्लभम् ।। २ ।।
शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं[२] हंसरूपकम्[३] ।
हंसः परंब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः ।। ३ ।।
तारश्चक्रुर्वरारोहे[४] निगमागमपक्षवान् ।
शिवशक्तिपदद्वन्द्वं बिन्दुत्रयविभूषितम्[५] ।। ४ ।।
विहारश्चास्य हंसस्य व्योमपङ्कजपूरिते[६] ।
एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः ।। ५ ।।
वामभागे सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी ।
तस्याः प्रसादमासाद्य सर्वकर्ता महेश्वरः ।। ६ ।।
तपोलोकमिदं भद्रे सर्वदेवसुदुर्लभम्[७] ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं समभ्यसेत्[८] ।। ७ ।।
मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च ।
तपोलोकं गोलकस्य[९] चतुर्लक्षगुणं शिवे ।। ८ ।।
ब्रह्मलोके च ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः ।
शम्भुलोके वसेद् यो यस्ते च भक्तिपरायणाः ।। ९ ।।
तपसापि न लभ्येत तपोलोकमतः शिवे ।
तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने ।। १० ।।
सालोक्यं हि महर्लोके[१०] सारूप्यं जनलोकके ।
सायुज्यं च तपोलोके निर्वाणं हि तदूर्ध्वके ।। ११ ।।

---

१ पत्रत्रय॰॰ -ङ
२ साकारः –च, ज
३ हंसरूपिणम् -घ । हंसरूपकः –च, ज
४ तालश्चक्षु॰॰ -ङ
५ ॰॰॰॰विलोचनम् –ङ, च, ज
६ हेम॰॰॰॰॰॰ –ङ, च, ज
७ सर्वलोकस्य दुलर्भम् -ङ । सर्वदेवस्य दुर्लभम् –च, ज
८ सदाभ्यसेत् –च, ज
९ गोलोकस्य –च, ज
१० सालोक्यं महर्लोकः स्यात् –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अतो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा ।
तस्य लोकस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ।। १२ ।।
इति ते कथितं कान्ते स्वर्गषट्कस्य[११] लक्षणम् ।
यज्ज्ञानादमरत्वं च जीवन्मुक्तश्च साधकः ।। १३ ।।
यज्ज्ञानाजननीगर्भं न विशन्ति कदाचन ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं सम्प्राप्नोति न संशयः ।। १४ ।।
पुराणानि च सर्वाणि मयैवोक्तानि पार्वति ।
एतद्रूपं च तन्मध्ये व्यक्तरूपो न विद्यते ।। १५ ।।
गूढज्ञानं च तन्मध्ये अतः किञ्चिन्न बुध्यते ।
एवं हि वेदशास्त्रेषु ज्ञानमध्ये[१२] सुलोचने ।। १६ ।।
शब्दज्ञानं यतो नास्ति अतः किञ्चिन्न बुध्यते ।
अष्यदशपुराणानि साङ्गं वेत्ति च यो नरः ।। १७ ।।
तस्य स्थाने पुराणानि[१३] सदा श्रवणमाचरेत् ।
मूढे च अल्पपाठज्ञे[१४] न श्रोतव्यं कदाचन ।। १८ ।।
शास्त्रस्य लक्षणं ह्येतद् व्याख्या चान्या प्रकाशते ।
शब्दः ब्रह्मस्वरूपश्च मम वक्त्राद् विनिर्गतः ।। १९ ।।
सन्देहो नैव कर्तव्यो यदि मुक्तिं प्रयच्छति ।
सन्देहात् पामरो याति रौरवं पितृभिः सह ।। २० ।।
ज्ञानं च निर्मलं कृत्वा बुद्धिं च निर्मलां ततः ।
महाभक्तियुतो भूत्वा सर्वप्राणिहिते रतः ।। २१ ।।
शब्दब्रह्ममयं ज्ञात्वा[१५] देवि श्रृणोति तन्त्रकं यदि[१६] ।
तदामुक्तिमवाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ।। २२ ।।
अष्यदश पुराणानि श्रवणेनैव यत्फलम् ।
चतुर्वेदानि साङ्गानि श्रवणेनैव यत्फलम् ।। २३ ।।[१७]
मेरुतुल्यं सुवर्णं[१८] च गुरवे ब्रह्मरूपिणे ।
सशस्यां परमेशानि सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ।। २४ ।।
प्रदद्याद् भक्तिभावेन यदि स्याद् वेदपारगः ।

---

११ °°लोकस्य -ङ
१२ गानमध्ये –क, ख, ग, घ
१३ पुराणानां –च, ज
१४ चुम्बके चाल्प°° -घ
१५ देवि –च, ज
१६ तन्त्रविद्यदि –च, ज
१७ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
१८ मेरुतुल्यसुवर्णानि -ङ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तस्माद् वै परमेशानि फलं बहुविधं शिवे ।। २५ ।।
अस्य तन्त्रस्य चार्वङ्गि शृणोति पटलं यदि ।
तत्फलात् कोटिगुणितं फलं स लभते ध्रुवम् ।। २६ ।।

इति निर्वाणतन्त्रे नवमः पटलः[१९]

१९ इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे नवमः पटलः –घ, ङ, च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नवौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

यो पद्मको माथि अति दुर्लभ दुइवटा पत्रले युक्त पूर्णचन्द्रको मण्डलस्वरूप ज्ञानपद्म [रहेको छ] ।। १ ।।

पद्मको बिचमा बीजकोषमा चिन्तामणि पुरीको चिन्तन गर्नू । त्यसको माझमा परम दुर्लभ नवकोण यन्त्र [रहेको छ] ।। २ ।।

त्यसको माझमा साकार तथा हंसरूपक शम्भुबीज [रहेको छ] । हंस परब्रह्म रूप हो भने साकार शिवरूप हो ।। ३ ।।

हे सुन्दर नितम्ब भएकी देवी! निगम तथा आगम रूप पखेटा भएको ॐ बनाए । तीनवटा बिन्दुले सिँगारिएको शिव र शक्ति दुई पद [छन्] ।। ४ ।।

शून्य कमलले भरिएको मणिद्वीपमा हाँस डुलाइ [हुन्छ] । हाँस यस्तो छ, त्यसको छेवैमा पर शिव [रहन्छन्] ।। ५ ।।

[शिवको] बायाँ भागमा सदैव आनन्दस्वरूपिणी सिद्धिकाली [रहन्छिन्] । तिनको कृपा पाएर महेश्वर सर्वकर्ता [भएका हुन्] । हे कल्याणी! यो सबै देवताहरूका [लागि पनि] अतिदुर्लभ तपोलोक [हो], जहाँ ब्रह्मा आदि देवताहरू ध्यानयोगको अभ्यास गर्दछन् ।। ६–७ ।।

[यो तपोलोक] न योगले पाइन्छ न त तपस्याले अथवा मनले [पाइन्छ] । हे कल्याणी! तपोलोक गोलोकभन्दा चार लाख गुणा [विस्तीर्ण छ] ।। ८ ।।

ब्रह्मलोकमा जो देवताहरू बसेका छन्, वैकुण्ठमा जो देवताहरू बसेका छन्, शम्भुलोकमा जो जो बसेका छन् तथा जो भक्तिपरायण छन्, [तिनले] तपस्याबाट पनि तपोलोक प्राप्त गर्दैनन् त्यसैले हे कल्याणी! हे सुन्दर आँखा भएकी देवी! लोकहरूमध्ये तपोलोक समान अरू छैन ।। ९–१० ।।

महर्लोकमा सालोक्य, जनलोकमा सारूप्य, तपोलोकमा सायुज्य, त्यसभन्दा माथि निर्वाण [प्राप्त हुन्छ] त्यसैले ब्रह्मा आदि देवताहरू सधैँ तपोलोकको चाहना राख्ने हुन्छन् । त्यस लोकको माहात्म्य मद्वारा बताउन सकिँदैन ।। ११–१२ ।।

हे प्रिये! तिमीलाई छवटा स्वर्गको लक्षण बताइयो जसलाई जान्नाले साधकले अमरत्व [प्राप्त गर्दछ]एवं [ऊ] जीवन्मुक्त [बन्दछ] । जसलाई जान्नाले कहिल्यै पनि [मनुष्यहरू] माताको गर्भमा प्रवेश गर्दैनन् [फेरि जन्म लिँदैनन्] । सो साधकले आयु, आरोग्य, ऐश्वर्य प्राप्त गर्दछ, [यसमा] शंका छैन ।। १३–१४ ।।

हे पार्वती! सबै पुराणहरू मैले नै बताएको हुँ । तिनीहरू भित्र यो रूप अव्यक्त रूपले रहेको छ । तिनीहरू

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भित्र गुप्त ज्ञान [रहेको छ] त्यसैले केही बुझिँदैन । त्यसैगरी हे सुन्दर नयन भएकी देवी! वेदशास्त्रहरूमा [रहेको] ज्ञानभित्र शब्दज्ञान नभएकोले केही पनि बुझिँदैन । अठार पुराण, सबै अङ्गले सहित वेद जाने पनि केही पनि बुझिँदैन ।। १५–१७ ।।

त्यसको सट्टा पुराणहरू सधैँ सुन्नू । मूढ र अल्पपाठ जान्नेसँग कहिले पनि नसुन्नू ।। १८ ।।

शास्त्रको लक्षण यो [हो], व्याख्या चाहिँ अर्को प्रकाशित गरिन्छ । ब्रह्मस्वरूप शब्द मेरो मुखबाट निस्किएको हो । यदि [कसैले] मुक्ति चाहन्छ भने [यसमा] सन्देह गर्नु हुँदैन । सन्देह गर्नाले [त्यो] पामर पितृहरूका साथमा रौरव [नरक]मा जान्छ ।। १९–२० ।।

[आफ्नो] ज्ञानलाई निर्मल गरेर, बुद्धिलाई निर्मल गरेर त्यसपछि खूब भक्तियुक्त भएर सबै प्राणीको कल्याणमा तत्पर रहँदै यदि तन्त्रलाई शब्दब्रह्ममय जानेर सुन्दछ [भने] तब मुक्ति प्राप्त गर्दछ, साँचो [हो], साँचो [हो], [यसमा] संशय छैन ।। २१–२२ ।।

अठार पुराणहरू सुन्नाले जुन फल [प्राप्त हुन्छ], [छ नै वटा] अङ्गले सहित चार वेद सुन्नाले जुन फल [प्राप्त हुन्छ], हे परमेश्वरी! ब्रह्मरूपी गुरुलाई मेरुतुल्य सुन, अन्नले सहित सात द्वीप भएकी पृथिवी [नै] भक्तिभावले यदि दिन्छ र वेदशास्त्रमा पारङ्गत बन्छ [भने पनि] हे परमेश्वरी! हे कल्याणी! हे सुन्दर अङ्ग भएकी देवी! यस तन्त्रको [एक] पटल [मात्रै पनि] यदि सुन्छ [भने] त्यसभन्दा धेरै फल, त्यो फलभन्दा करोड गुना फल निश्चय नै उसले प्राप्त गर्दछ ।। २३–२६ ।।

निर्वाणतन्त्रमा नवौँ पटल पूरा भयो ।। ९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दशमः पटलः

श्रीशङ्कर उवाच

ज्ञानपद्मस्योर्ध्वदेशे सहस्रदलपङ्कजम् ।
अधोवक्त्रं महावक्त्रं[१] सुमेरोर्मूर्ध्नि संस्थितम् ।। १ ।।
यस्य पत्रं महेशानि सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं हरितमेव च ।। २ ।।
विचित्रं चित्ररूपेण[२] नानावर्णेन शोभितम् ।
शुक्लं क्षणात् क्षणाद्[३] रक्तं क्षणात्[४] पीतं सुशोभनम् ।। ३ ।।
कस्मिन् क्षणे शुक्लवर्णं हरितं वर्णमुत्तमम् ।
चित्ररूपं च[५] चार्वङ्गि धत्ते कस्मिन् क्षणे प्रिये ।। ४ ।।
एवं नानाविधैर्देवि तत्पद्मं शोभितं सदा ।
यथैव गोलकं[६] धाम प्रतिपत्रे तथैव हि ।। ५ ।।
गोलोकाधिपतिस्तत्र[७] भक्तिभावपरायणः ।
कैलासाधिपतिर्देवि ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् ।। ६ ।।
एवं ब्रह्मादयो देवा इन्द्राद्यास्त्रिदशेश्वराः ।
स्तुतिभक्तिपराः सर्वे दिव्यभावैः सदा स्थिताः ।। ७ ।।
लक्षालक्षं महेशानि तत्रैव[८] मुरलीधरः ।
शतलक्षं शिवस्तत्र ब्रह्मा लक्षाशतं प्रिये ।। ८ ।।
प्रत्यहं[९] परमेशानि ब्रह्माण्डा बहवो भवेत् ।
तन्मध्ये स्थापयेद् ब्रह्मा तत्रैव[१०] कमलापतिम् ।। ९ ।।
शिवं बहुविधाकारं तत्रैव स्थापनं चरेत् ।
एवं हि परमेशानि नानाशक्तिं प्रविन्यसेत् ।। १० ।।
प्रतिब्रह्माण्डमध्ये तु ब्रह्मादिदेवतात्रयम् ।
नानाशक्तियुतं कृत्वा ब्रह्माण्डस्थापनं चरेत् ।। ११ ।।

---

१ महापद्मं -घ
२ नानाविचित्ररूपेण –च, ज
३ क्षणे क्षणे –च, ज
४ क्षणे –च, ज
५ हि –च, ज
६ तथैव गोलोकं –च, ज
७ गोलोकस्य पतिस्तत्र –च, ज
८ तथैव –च, ज
९ प्रत्यक्षं –ग
१० तथैव –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ब्रह्मपद्मे पृथिव्यां तु वर्तन्ते मानुषादयः ।
ते सर्वे देवि ब्रह्माण्डास्तन्मध्ये भुवनानि च ।। १२ ।।
पातालसप्तकं तत्र तत्रैव स्वर्गसप्तकम् ।
एवं क्रमे[११] सर्वदेहे भुवनानि चतुर्दशः ।। १३ ।।
प्रतिदेहं परेशानि ब्रह्माण्डो नात्र संशयः ।
कथितं बाह्यदेशस्य ब्रह्माण्डस्य च लक्षणम् ।। १४ ।।
यन्मध्ये वर्तते साक्षाद् भुवनानि चतुर्दश ।
तदेव विग्रहं देवि महाब्रह्माण्डमध्यगम् ।। १५ ।।
एवं बहुविधं देवि तत्र ब्रह्माण्डके क्षितौ ।
बृहद्ब्रह्माण्डे ये सर्वे तेऽपि जन्यः शरीरिणः ।। १६ ।।
पृथिव्यां तेऽपि वर्तन्ते जन्तोराकारविग्रहाः ।
महाब्रह्माण्डमध्ये तु बृहद्ब्रह्माण्डस्तिष्ठति ।। १७ ।।
तन्मध्ये जन्तवो देवि तन्मध्ये भुवनानि च ।
सृष्टिमार्गेण भेदोऽस्ति स्थूलसूक्ष्मादिभेदतः ।। १८ ।।
महाब्रह्माण्डके यद् यत् प्रकारं परमेश्वरि ।
तत्तत् सर्वं हि देवेशि बृहद्ब्रह्माण्डमध्यतः ।। १९ ।।
तद्रूपं च देहमध्ये भुवनानि चतुर्दश ।
सृष्टिप्रकारे ब्रह्माण्डे[१२] भेदो नास्ति सुनिश्चितम् ।। २० ।।
स्थूलं क्षुद्रो हि चार्वङ्गि भेदकः परिचायकः ।
पद्ममध्ये बीजकोषे भुवनानि चतुर्दश ।। २१ ।।[१३]
स्थानं बहुविधाकारं सर्वदेवस्य चाश्रयम् ।
तन्मध्ये सत्यलोकं च महामोक्षस्य कारणम् ।। २२ ।।
दशकान्तेन[१४] स्वर्णेन निर्मितं चक्रपाणिना ।
दिक्षु तोयमण्डलं च यथा पूर्णेन्दुमण्डलम् ।। २३ ।।
परितः पारिजातानि[१५] मध्ये कल्पद्रुमं पुनः ।
कल्पवृक्षस्य निकटे ज्योतिर्मण्डलमुत्तमम्[१६] ।। २४ ।।
उद्यदादित्यसङ्काशं चतुर्द्वारविभूषितम्[१७] ।
मन्दवायुसमायुक्तं गन्धधूपैरलङ्कृतम् ।। २५ ।।

---

११ क्रमात् –च, ज
१२ सृष्टिप्रकारब्रह्माण्डे –च, ज
१३ सृष्टिप्रकारेदेखि चतुर्दशः सम्मको पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
१४ दशकास्तेन –च, ज
१५ परिजानीयान् –च, ज
१६ °°मन्दिर°°° –क, ख, ग, घ, ङ
१७ °°समन्वितम् -ङ । चतुर्द्वारिविभूषितम् –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तन्मध्ये वेदिका देवि रत्नसिंहासनं प्रिये ।
महाकाली च परमा[१८] चणकाकाररूपतः ।। २६ ।।
माययाच्छादितात्मानं तन्मध्ये समभागतः ।
महारुद्रः स एवात्मा महाविष्णुः स एव हि ।। २७ ।।
महाब्रह्मा स एवात्मा नाममात्रविभेदकः[१९] ।
एकमूर्तिस्त्रयो नाम्ना[२०] ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।। २८ ।।
नानाभावे मनो यस्य तस्य मोक्षो न विद्यते ।
ब्रह्माण्डास्तत्र जायन्ते लक्षं लक्षं सुलोचने ।। २९ ।।
तत्र ब्रह्मा तत्र हरिस्तत्र रुद्रः प्रविन्यसेत् ।
एवं ब्रह्माण्डनिर्माणं कृत्वा विष्णुः सनातनः ।। ३० ।।
सजीवमूर्तिं निर्माय यथा जन्तोश्च विग्रहम् ।
एवं ब्रह्माण्डविविधं[२१] नित्यं सृजति निर्गुणः ।। ३१ ।।
निर्गुणो[२२] बिन्दुरूपश्च सिद्धिकारण एव[२३] हि ।
केचिद् वदन्ति तं ब्रह्मा कैश्चिद् विष्णुः प्रकथ्यते ।। ३२ ।।
केचिद् रुद्रो महापूर्व एको देवो निरञ्जनः ।
आद्याशक्तियुतो देवश्चणकाकाररूपकः ।। ३३ ।।
इन्द्रजालस्य दीपाभः चन्द्रसूर्याग्निरूपकः ।
महाज्योतिर्निराकारः सुदग्धश्चापगोलकः ।। ३४ ।।
सत्यलोके बीजकोषे चिन्तामणिगृहे शुभे ।
ध्यायेन्निरञ्जनं देवं[२४] रत्नसिंहासनोपरि ।। ३५ ।।
तस्यान्तिके[२५] निजगुरुं पूजाध्यानपरायणम् ।
सकान्तं पूजयेद् देवं रजताचलसोदरम् ।। ३६ ।।
सुवक्त्रं चारुवदनं सुप्रकाशस्वरूपिणम् ।
एवं कान्तायुतं देवं स्वमूर्तिस्थं[२६] विचिन्तयेत् ।। ३७ ।।
यथा दर्पणगर्भे तु परिपश्यन्ति पर्वतम् ।
सहस्रारे महापद्मे तथा देवं विचिन्तयेत् ।। ३८ ।।
<u>परं ब्रह्मालयं ह्येतत्</u> परं मोक्षालयं प्रिये ।

१८ महाकाली परमात्मा –ङ, च, ज
१९ नाममात्रविभेदतः –ङ, च, ज
२० एकमूर्तिस्त्रयं नाम –च, ज
२१ ब्रह्माण्डं विविधं –च, ज
२२ निर्गुणे –च, ज
२३ सिद्धिकारणमेव –च, ज
२४ देवि –च, ज
२५ तस्यान्तिकं –ग
२६ स्वमूर्ध्निस्थं –ङ, च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निर्गुणस्यालयं साक्षान्महाकाल्यालयं शिवे ।। ३९ ।।
तत्रैव[२७] वर्तते नित्यो निराकारश्च निश्चलः ।
यस्य रूपं परानन्दं परापरजगत्पतिः[२८] ।। ४० ।।
नित्यानन्दपरा देवी काली कालप्रकाशिनी ।
आद्याशक्तिर्महाकाली देवनिर्वाणकारिणी[२९] ।। ४१ ।।
जायन्ते च क्षितौ वृक्षा[३०] यथा पृथ्व्यां प्रलीयते ।
तोयात्तु[३१] बुद्बुदं जातं यथा तोये विलीयते ।। ४२ ।।
जलदे तडिदुत्पन्नं[३२] लीयते च यथा घने ।
तथा ब्रह्मादयो देवाः कालिकायाः[३३] प्रजायते ।। ४३ ।।
तथा प्रलयकाले तु पुनस्तस्यां प्रलीयते[३४] ।
शक्तिज्ञानं विना देवि मुक्तिर्हास्याय कल्पते ।। ४४ ।।
एकांशेन भवेद् ब्रह्मा एकांशेन जनार्दनः ।[३५]
एकांशेन भवेच्छम्भुः कालिकायाः सुलोचने ।। ४५ ।।
अपरा सा महाकाली नद्यादीनां समुद्रवत् ।
गोष्पदे च यथा तोयं ब्रह्माद्या देवतास्तथा ।। ४६ ।।
गोष्पदं किं विजानीयात्[३६] समुद्रस्य जलं शिवे ।
ते च[३७] ब्रह्मा न जानन्ति[३८] विष्णुः किं वेत्ति शङ्करः ।। ४७ ।।
सृष्टिकर्तुं[३९] यथा काल्या[४०] तन्यन्ते च सुरादयः ।
तथा प्रलयकाले तु पुनस्तस्यां प्रलीयते ।। ४८ ।।
अतो निर्वाणदा काली पुरुषः स्वर्गदायकः ।
दक्षिणस्यां दिशि स्थाने संस्थितश्च रवेः सुतः ।। ४९ ।।
कालीनाम्ना पलायन्ते[४१] भीतियुक्ताः समन्ततः ।

---

२७ तथैव –च, ज
२८ परापरजगत्पतिम् –च, ज
२९ देवनिर्माणकारिणी –ङ, च, ज
३० जायते च क्षितौ ब्रह्मा –च, ज
३१ तोयाश्च –च, ज
३२ तडिदुत्पन्ना –च, ज
३३ कालिकायां –च, ज
३४ पुनस्तस्याः प्रजायते –क, ख, ग, घ
३५ यो पाठ मातृ 'ङ'मा छैन ।
३६ न जानीयात् –च, ज
३७ तेन –ङ, च, ज
३८ जानाति –ङ, च, ज
३९ सृष्टिकर्ता –ङ, च, ज
४० काल्यां –च, ज
४१ पलायेत –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ततः सा दक्षिणा नाम्ना त्रिषु लोकेषु गीयते ।। ५० ।।
पुरुषो दक्षिणः प्रोक्तो वामा शक्तिर्निगद्यते ।
वामया दक्षिणं जित्वा[४२] महामोक्षप्रदायिनी ।। ५१ ।।
अतः सा दक्षिणा नाम्नी[४३] त्रिषु लोकेषु गीयते ।
निर्गुणं पुरुषं काल्या सृज्यते लुप्यते पुनः ।। ५२ ।।
अतः सा दक्षिणा नाम्नी त्रिषु लोकेषु गीयते ।[४४]
वैष्णवी[४५] या महाविद्या कालिका जगदम्बिका ।। ५३ ।।
साकाररूपा सा काली[४६] चणकाकाररूपिणी ।
हस्तपादादिरहिता सोमसूर्याग्निरूपिणी[४७] ।। ५४ ।।
तस्याः स्थानं हि कथितं सत्यलोकं वरानने ।
यत् स्थानं सर्वदेवस्य प्रार्थनीयं सदानघे ।। ५५ ।।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ।
सहस्रदलपद्मस्य चैकपत्रे सुलोचने ।। ५६ ।।
सहस्रगोलक[४८] धाम अतो वक्तुं न शक्यते ।
जन्मान्तरसहस्रेण जिह्वाकोटिशतेन च ।। ५७ ।।
तद् वक्तुं नहि शक्नोमि एकपत्रस्य शोभनम् ।
अतस्त्वं हि वरारोहे विरता भव पार्वति ।। ५८ ।।
किञ्जल्कमध्ये या शोभा[४९] किं वक्तुं शक्यते मया ।
तन्मध्ये कर्णिकां देवि तन्मध्ये बीजकोषकम् ।। ५९ ।।
बीजकोषस्य मध्ये तु सुधासागरमुत्तमम्[५०] ।
लक्षयोजनविस्तारं सुशुभं तोयमण्डलम् ।। ६० ।।
तन्मध्ये तु मणिद्वीपं सहस्रयोजनं शिवे ।
परितः पारिजातानि कदम्बवनमुत्तमम् ।। ६१ ।।
मध्ये कल्पद्रुमं तत्र ज्योतिर्मन्दिरमुत्तमम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्तं हेमप्राकारभूषितम् ।। ६२ ।।
मन्दवायुसमायुक्तं गन्धपुष्पसमन्वितम्[५१] ।

४२ वामाया दक्षिणा जिह्वा –च, ज
४३ नाम्ना –च, ज
४४ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
४५ वैखरीयं -ङ । वैश्वरी –च, ज
४६ देवी –च, ज
४७ चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी –च, ज
४८ सहस्रगोलोकं –च, ज
४९ सा देवी –च, ज
५० सुरा° -ङ
५१ गन्धधूपसमन्वितम् –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

देवकन्यासहस्राणि परिचर्यापरायणाः ।। ६३ ।।
तन्मध्ये वेदिकां देवि पञ्चाशदक्षरात्मिकाम् ।[५२]
तस्योपरि महेशानि रत्नसिंहासनं शिवे ।। ६४ ।।
महाकाली महारुद्रश्चणकाकाररूपकः ।
इन्द्रजालस्य दीपाभं महाज्योतिः सनातनम् ।। ६५ ।।
इति ते कथितं कान्ते सप्तस्वर्गं क्रमेण हि ।
श्रुत्वा गोपय यत्नेन न प्रकाश्यं कदाचन ।। ६६ ।।
अतिस्नेहेन देवेशि तव स्थाने प्रकाशितम् ।
सङ्क्षेपेण मयाऽप्युक्तं[५३] विस्तारे न हि शक्यते ।। ६७ ।।

इति श्रीचण्डिकाशङ्करसंवादे निर्वाणतन्त्रे सत्यलोककथनं नाम दशमः पटलः ।। १० ।।[५४]

---

५२ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।

५३ समायुक्तं -ङ

५४ इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे देवीश्वरसंवादे दशमः पटल -ङ । इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे सत्यलोककथनं नाम दशमः पटलः ।। –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दशौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

ज्ञानपद्मको माथि सुमेरुको शिरोभागमा तलतिर मुख फर्केको महावक्त्र सहस्रदल कमल रहेको छ जसको पात हे महेश्वरी! सबै शक्तिले युक्त भएको सेतो, रातो, पहेँलो, कालो, हरियो, चित्र विचित्र प्रकारका विभिन्न रङ्गले शोभित, छिनमा सेतो, छिनमा रातो, छिनमा पहेँलो [रङ्गले] सिँगारिएको छ ।। १–३ ।।

सुन्दर अङ्ग भएकी हे देवी! हे प्यारी! [यो सहस्रदल कमलले] कुनै क्षणमा सेतो वर्ण, कुनै क्षणमा उत्तम हरियो वर्ण, कुनै क्षणमा विचित्र रूप धारण गर्दछ ।। ४ ।।

यस प्रकार हे देवी! त्यो पद्म जसरी गोलोक धाम शोभित छ त्यसरी नै नाना प्रकारले सधैँ शोभित छ । हे देवी! गोलोकका अधिपति तथा कैलासका अधिपतिले भक्तिभावपरायण हुँदै हरेक पत्रमा ध्यानयोगको अभ्यास गर्दछन् । यसैगरी सदैव दिव्य भावमा रहेका स्तुति एवं भक्तिपरायण ब्रह्मा आदि देवताहरू तथा इन्द्र आदि स्वर्गका देवताहरू [ध्यानयोगको अभ्यास गर्दछन्] ।। ५–७ ।।

हे महेश्वरी! हे प्यारी! त्यहाँ नै लाखौँ लाख मुरलीधर, त्यहाँ करोडौँ शिव तथा ब्रह्मा [रहन्छन्] । हे परमेश्वरी! प्रत्येक दिन धेरै ब्रह्माण्डहरू हुन्छन् । त्यसैभित्र ब्रह्माको स्थापना गर्नू, त्यहीँ नै विष्णु, त्यहीँ नै धेरै स्वरूपका शिवको स्थापना गर्नू । त्यसैगरी हे परमेश्वरी! विभिन्न शक्तिहरूलाई [त्यहाँ] स्थापना गर्नू ।। ८–१० ।।

हरेक ब्रह्माण्डभित्र ब्रह्मा आदि गरिएका तीन जना देवताहरूलाई विभिन्न शक्तिले युक्त गरेर ब्रह्माण्डको स्थापना गर्नू ।। ११ ।।

हे देवी! पृथिवी ब्रह्मपद्ममा त सबै मनुष्य आदि रहेका छन् । त्यसभित्र ब्रह्माण्डहरू, भुवनहरू पनि [रहेका छन्] ।। १२ ।।

त्यहाँ सप्त पाताल तथा त्यहाँ नै सप्त स्वर्ग, यही क्रमले देहमा चौध भुवनहरू [रहेका छन्] । हे परमेश्वरी! हरेक देह ब्रह्माण्ड हो, यसमा संशय छैन । बाहिरी देशको तथा ब्रह्माण्डको लक्षण बताइयो ।। १३–१४ ।।

हे देवी! जसभित्र साक्षात् चौध भुवनहरू रहेका छन्, त्यो नै महाब्रह्माण्डभित्र रहने विग्रह हो ।। १५ ।।

त्यसैगरी हे देवी! त्यहाँ ब्रह्माण्डरूपी पृथिवीमा धेरै प्रकारका [विग्रहहरू छन्] । बृहद् ब्रह्माण्डमा जे [छन्] ती सबै जन्म लिने शरीरीहरूका [देहमा पनि छन्] । जीवको स्वरूप लिएका तिनीहरू पृथिवीमा पनि छन् । महाब्रह्माण्डभित्र त बृहद् ब्रह्माण्ड रहन्छ ।। १६–१७ ।।

हे देवी! त्यसभित्र प्राणीहरू, त्यसभित्र भुवनहरू पनि [छन्] । सृष्टिमार्गले तथा स्थूल र सूक्ष्म आदिको भिन्नताले भेद छ ।। १८ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हे परमेश्वरी! महाब्रह्माण्डमा जे जे प्रकार छन्, ती ती सबै नै बृहद् ब्रह्माण्डभित्रबाट नै [आएका हुन्] ।। १९ ।।

त्यो रूप तथा चौध भुवनहरू पनि देहभित्र [छन्] । ब्रह्माण्डको सृष्टिप्रकारमा निश्चय नै [कुनै] भेद छैन ।। २० ।।

सुन्दर अङ्ग भएकी हे देवी! ठूलो तथा सानो नै भेदको परिचायक [हो] । पद्मभित्र बीजकोषमा चौध भुवनहरू [रहेका छन्] ।। २१ ।।

त्यसभित्र सबै देवताहरूको आश्रयस्वरूप धेरै प्रकारको आकार भएको महारुद्रको कारणस्थान सत्यलोक [रहेको छ] ।। २२ ।।

दश जना कान्ता (प्रिया) भएका स्वर्गमा रहेका चक्रपाणिले दिशा, जलमण्डल तथा पूर्णचन्द्रको मण्डल बनाएका हुन् ।। २३ ।।

[त्यसको] चारैतिर पारिजातहरू [तथा] बिचमा फेरि कल्पद्रुम [रहेको छ] । कल्पवृक्षको नजिकमा उत्तम ज्योतिमण्डल [रहेको छ] ।। २४ ।।

[उक्त ज्योतिमण्डल] उदाउँदो सूर्यको जस्तो तेज भएको, चारवटा द्वारले सिँगारिएको, मन्द मन्द हावाले युक्त भएको, गन्धधूपहरूले सिँगारिएको [छ] ।। २५ ।।

हे देवी! हे प्यारी! त्यसको बिचमा वेदिका रूप रत्नसिंहासन [रहेको छ] । त्यस [वेदिका]को बिचमा आत्मालाई मायाले ढाकेकी परम महाकाली चनाको आकारको रूपले [रहेकी छिन्] । नाममात्रले भिन्न भएको त्यो आत्मा नै समान भागले महारुद्र, महाविष्णु र महाब्रह्मा [हो] । एउटै मूर्ति ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको नामले [रहेका छन्] ।। २६–२८ ।।

भिन्न भिन्न भावमा जसको मन [छ], त्यस्ताको मोक्ष हुँदैन । सुन्दर नयन भएकी हे देवी! त्यहाँ लाखौँ लाख ब्रह्माण्डहरू उत्पन्न हुन्छन् ।। २९ ।।

त्यहाँ ब्रह्मा, विष्णु र रुद्रलाई राम्ररी न्यास गर्नू । यसप्रकार ब्रह्माण्डको निर्माण गरेर निर्गुण, सनातन विष्णु सजीव मूर्ति तथा प्राणीहरूको शरीर बनाएर यसप्रकार सधैँ विविध ब्रह्माण्डको सृजना गर्दछन् । [तिनी] नै निर्गुण, बिन्दुरूप, सिद्धिका कारण, एक, निरञ्जन, देव निश्चय नै कसैद्वारा विष्णु भनिन्छन्, केही [तिनलाई] ब्रह्मा, केही महारुद्र भन्दछन् । आद्याशक्तिले युक्त, चनाको आकारको रूप भएका देव इन्द्रजालको दियोको जस्तो प्रकाश भएका, चन्द्र, सूर्य र अग्नि रूप भएका, महान् ज्योतिस्वरूपका, निराकार तथा झल्झलाउँदो इन्द्रधनुषजस्ता [छन्] ।। ३०–३४ ।।

सत्यलोकमा बीजकोषमा सुन्दर चिन्तामणिगृहमा रहेको रत्नसिंहासनको माथि निरञ्जन देवलाई ध्यान गर्नू ।। ३५ ।।

त्यसभित्र पूजाध्यानपरायण आफ्ना गुरु जो कान्ताले सहित छन्, चाँदीको पर्वतजस्तै [सेतो वर्णका] छन्, [त्यस्ता] देवलाई [मानस] पूजा गर्नू ।। ३६ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

राम्रो मुख भएका, सुन्दर अनुहार भएका, सुन्दर प्रकाशस्वरूप भएका यस्ता कान्ताले युक्त देवलाई आफ्नो शरीरमा चिन्तन गर्नू ।। ३७ ।।

जसरी ऐनामा पर्वत देख्छन् त्यसरी [नै] सहस्रार महापद्ममा देवलाई चिन्तन गर्नू ।। ३८ ।।

हे प्रिये!, हे कल्याणी! यो निश्चय नै ब्रह्मालय हो, मोक्षालय हो, निर्गुणको आलय हो, साक्षात् महाकालीको आलय हो ।। ३९ ।।

त्यहाँ नै सधैँ नित्य, निराकार, निश्चल, जसको रूप परम आनन्द हो [त्यस्ता] परापर जगत्का पति तथा सधैँ आनन्दमा मग्न, काललाई पनि प्रकाशित गर्ने, आद्याशक्ति, महाकाली, देवताहरूलाई मुक्त गराउने, देवी काली रहन्छन् ।। ४०–४१ ।।

जसरी वृक्षहरू पृथिवीमा उत्पन्न हुन्छन्, पृथिवीमा [नै] बिलाउँछन्, जलबाट फोका उत्पन्न हुन्छ, जलमै बिलाउँछ, मेघमा बिजुली उत्पन्न हुन्छ, मेघमै लय पनि हुन्छ त्यसरी [नै] ब्रह्मा आदि देवताहरू कालिकाबाट उत्पन्न हुन्छन् तथा प्रलयकालमा तिनैमा लीन हुन्छन् । हे देवी! शक्तिविना मुक्तिको कल्पना हाँसो मात्र हो ।। ४२–४४ ।।

सुन्दर नयन भएकी हे देवी! कालिकाको एक अंशले ब्रह्मा, एक अंशले जनार्दन [तथा] एक अंशले शम्भु हुन्छन् ।। ४५ ।।

ती अपरा [जसभन्दा पर अरू कोही छैन] महाकाली नदीहरूका लागि समुद्रजस्तै [हुन्] । [ती कालिकाको सापेक्षमा] ब्रह्मा आदि देवताहरू गाईले कुल्चेको ठाउँमा बनेको सानो खाल्डोमा रहने थोरै परिमाणको जलजस्तै हुन् ।। ४६ ।।

हे कल्याणी! गाईले कुल्चेको ठाउँमा बनेको सानो खाल्डोले समुद्रको जललाई के जानोस् ? ती ब्रह्मा, विष्णु र शङ्करले पनि [कालिकालाई] जान्दैनन् ।। ४७ ।।

सृष्टि गर्नका लागि कालीबाट जसरी देवता आदिहरू बहिर तानिन्छन् त्यसरी नै प्रलयकालमा फेरि तिनैमा लीन गरिन्छ ।। ४८ ।।

त्यसैले काली निर्वाण प्रदान गर्नेवाली हुन् [भने] दक्षिण दिशामा बसेका सूर्यपुत्र [यम]स्वर्ग दिनेवाला हुन् ।। ४९ ।।

[संसारको भयदेखि] चारैतिरबाट डराएकाहरू कालीको नामले भाग्दछन् । त्यसपछि तिनी तीनै लोकहरूमा दक्षिणा नामले स्तुति गरिन्छिन् ।। ५० ।।

पुरुष दक्षिण भनिन्छन् भने वामा महामोक्ष प्रदान गर्ने शक्ति भनिन्छिन् । वामाले दक्षिणलाई जितेकाले तिनी तिनै लोकहरूमा दक्षिणा नामले स्तुति गरिन्छिन् । कालीद्वारा निर्गुण पुरुष सृजना गरिन्छ तथा फेरि [आफैँमा] लीन गरिन्छ ।। ५१–५२ ।।

त्यसैले तिनी तीनै लोकहरूमा दक्षिणा नामले स्तुति गरिन्छिन् । जो वैष्णवी महाविद्या जगदम्बिका कालिका

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

[हुन्] ती साकाररूप काली चनाको स्वरूपकी, हातखुट्टाले रहित, चन्द्र, सूर्य र अग्निस्वरूपकी छिन् ।। ५३–५४ ।।

सदैव पापरहित हे देवी! सुन्दर मुख भएकी हे देवी! तिनैको स्थानलाई सत्यलोक भनिन्छ जुन स्थान सबै देवताको प्रार्थनीय [स्थान हो] । त्यो स्थानको माहात्म्य अहिले म के भनूँ ? सुन्दर आँखा भएकी हे देवी! सहस्रदल पद्मको एउटा पत्रमा हजारौँ गोलोक धाम [रहेको छ] त्यसैले हजारौँ जन्मले तथा करोडौँ जिभ्राले पनि [त्यस स्थानको माहात्म्य] बताउन सकिँदैन ।। ५५–५७ ।।

हे पार्वती! [त्यस सहस्रदल पद्मको] एउटा पत्रको त्यो शोभा [पनि] बताउन सक्दिनँ त्यसैले सुन्दर नितम्ब भएकी हे देवी! तिमी [त्यसको माहात्म्य सुन्ने कुराबाट] विरत बन ।। ५८ ।।

कमलको फूलमा जुन शोभा हुन्छ [त्यो] के मैले बताउन सक्छु र? हे देवी! त्यसको माझमा कर्णिका, कर्णिकाको माझमा बीजकोष, बीजकोषको माझमा एक लाख योजन विस्तारको अति सुन्दर उत्तम जलमण्डल अमृतसागर [रहेको छ] । हे कल्याणी! त्यस [जलमण्डल]को बिचमा हजार योजनको मणिद्वीप [रहेको छ] । [त्यस मणिद्वीपको] चारैतिर पारिजातहरू, कदम्बको उत्तम वन [रहेको छ] । [त्यस वनको] माझमा कल्पवृक्ष, त्यहाँ चारवटा ढोकाले युक्त, सुनको भित्ताले सिँगारिएको उत्तम ज्योतिस्वरूप मन्दिर [रहेको छ] [जुन] मन्द मन्द हावाले युक्त, सुगन्ध एवं फूलले युक्त [छ] । त्यहाँ पूजापरायण हजारौँ देवकन्याहरू छन् ।। ५९–६३ ।।

हे महेश्वरी! त्यस [मन्दिर]को बिचमा पचास वर्णमातृकास्वरूप वेदिका [रहेको छ] । हे कल्याणी! त्यसको माथि सुनको सिंहासन [रहेको छ] ।। ६४ ।।

[सुनको त्यस सिंहासनमा] महाकाली, चणकाकार महारुद्र, इन्द्रजालको दियोको जस्तो प्रकाश भएको सनातन महाज्योति [रहेका छन्] ।। ६५ ।।

हे प्यारी! तिमीलाई क्रमैले सप्तस्वर्ग बताएँ । [यो कुरा] सुनेर यत्नपूर्वक गोप्य राख्नू, कुनै हालतमा पनि प्रकाशमा नल्याउनू । हे देवी! तिम्रो अति स्नेहले [यो] ठाउँमा प्रकाशित गरियो, मैले पनि सङ्क्षेपमा बताएँ, विस्तारमा [बताउन] सकिँदैन ।। ६६–६७ ।।

चण्डिका र शङ्करको संवादस्वरूप निर्वाणतन्त्रमा सत्यलोककथन नामक दशौँ पटल पूरा भयो ।। १० ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एकादशः पटलः

श्रीचण्डिकोवाच[१]
त्वत्प्रसादान्महादेव पवित्राहं न चान्यथा ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम् ।। १ ।।
श्रीशङ्कर उवाच
तत्त्वे ज्ञानादिकथने शङ्कते[२] मम मानसम् ।
एतत् प्रसङ्गश्रवणे[३] विरता भव पार्वति[४] ।। २ ।।
येन ज्ञानप्रसादेन विष्णुः सत्त्वगुणाश्रयः ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि ब्रह्मा लोकपितामहः ।। ३ ।।
तत्त्वज्ञानप्रसादेन शम्भुः संहारकारकः ।
अन्ये मुक्ताश्च ये सर्वे तेऽपि तत्त्वप्रसादतः ।। ४ ।।
तत्त्वज्ञानं परेशानि कथं वा कथ्यते मया ।
विरता भव देवेशि न हि[५] पृच्छ पुनः पुनः ।। ५ ।।
इति तस्य वचः श्रुत्वा शाङ्करी[६] वाक्यमब्रवीत् ।
यदि तत्त्वं महादेव न मे कथयसि प्रभो[७] ।।
प्राणत्यागं करिष्यामि पुरतस्ते न संशयः ।। ६ ।।
श्रीशङ्कर उवाच
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तत्त्वं परमदुर्लभम् ।।
श्रुत्वा गोपय यत्नेन स्वयोनिरिव सुन्दरि ।। ७ ।।
मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च ।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि निर्वाणमुक्तिहेतवे ।। ८ ।।
अष्टैश्वर्यं परं मोक्षं मद्यपानेन शैलजे ।
मांसभक्षणमात्रेण साक्षान्नारायणो भवेत् ।। ९ ।।
मत्स्यभक्षणमात्रेण[८] कालीप्रत्यक्षता भवेत् ।
मुद्राभक्षणमात्रेण[९] भूपूज्यो विष्णुरूपधृक् ।। १० ।।

---

१ श्रीचण्डिका उवाच –ज
२ तत्त्वज्ञानादिकथने न शक्यं –च, ज
३ प्रशंसाश्रवणे –च, ज
४ सुन्दरि –च, ज
५ वै –च, ज
६ शङ्करी –च, ज
७ विभो –च, ज
८ मांसभक्षणमात्रेण –च, ज
९ मांसभक्षणमात्रेण –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मैथुनेन महायोगी मम तुल्यो न संशयः ।
तन्त्रान्तरे तु[१०] देवेशि मयैव कथितं पुरा ।। ११ ।।
माहात्म्यं चास्य धर्मस्य पुरैव कथितं मया ।
तत्त्वज्ञानमिदं कान्ते निर्वाणमुक्तिकारणम् ।। १२ ।।
एकत्र पञ्चतत्त्वानां[११] यत्रैव मिलनं[१२] भवेत् ।
तत्रैवाहं प्रगच्छामि ते नरा मत्समाः सदा ।।१३ ।।[१३]
सा नारी कालिकारूपा मृते तस्यां प्रलीयते ।
ये नराः साधुरूपाश्च तत्त्वज्ञानपरायणाः ।। १४ ।।
जीवन्मुक्ताश्च ते प्रोक्ता ब्रह्मरूपा न चान्यथा ।
सायुज्यादिमहामोक्षं नियुक्तं क्षत्रियादिषु ।। १५ ।।
ब्राह्मणः परमेशानि यदि तत्त्वपरायणः ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं परे तत्त्वे प्रलीयते ।। १६ ।।
यथा तोयं तोयमध्ये लीयते परमेश्वरि ।
तथैव तत्त्वसेवायां लीयते परमात्मनि ।। १७ ।।
इति ते कथितं कान्ते तत्त्वज्ञानं विमोक्षदम्[१४] ।
येन विज्ञानमात्रेण मोक्षसिद्धिर्न संशयः ।। १८ ।।
क्षितिं विना यथा नास्ति संस्थितेः कारणं सदा ।
तोयं विना यथा नास्ति पिपासानाशकारणम् ।। १९ ।।
तमोहन्ता यथा नास्ति भास्करेण विना प्रिये ।
विना वह्निप्रयोगेण यथा किञ्चिन्न पच्यते[१५] ।। २० ।।
विना चन्द्रेण[१६] देवेशि सुधावृष्टिर्न जायते ।
मातृगर्भं विना कान्ते ह्युत्पत्तिर्न[१७] यथा भवेत् ।। २१ ।।
तत्त्वज्ञानं विना देवि तथा मुक्तिर्न जायते ।
अत एव महेशानि गोपनं कुरु यत्नतः ।। २२ ।।
दिव्यभावयुतानां च तत्त्वज्ञानं सदा भवेत् ।
वीरभावयुतानां वै तत्त्वं सेव्यं सदानघे ।। २३ ।।
न पशोरालये कुर्यान्न पशोर्ज्ञानगोचरे ।

१० तन्त्रान्तरेऽपि -ङ
११ पञ्चतत्त्वानि –क, ख, ग । पञ्चतत्त्वं तु –च, ज
१२ मिलितं –च, ज
१३ तत्रैव तु प्रगच्छन्ति नरा मत्सदृशाः सदा –च, ज
१४ हि मोक्षदम् –च, ज
१५ पश्यते –च, ज
१६ तन्त्रेण –च, ज
१७ उत्पत्तिर्न –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

न पशोः सन्निधाने च न पशोर्दृष्टिगोचरे ।। २४ ।।[१८]
अन्यथापक्षीकीटस्य दर्शनं नैव[१९] कारयेत् ।
सिद्धेर्वर्त्म श्रृणु प्राज्ञे यत् कृत्वा सिद्धिमाप्नुयात् ।। २५ ।।
एकां शक्तिं समानीय एकैवः साधकः सदा ।
पूजयेद् बहुयत्नेन पञ्चतत्त्वेन कौलिकः ।। २६ ।।
एवं कृत्वा लभेत् सिद्धिं नान्यस्य दृष्टिगोचरे ।
श्रीचक्रपूजा यत्रैव तत्रैव धनसिद्धये[२०] ।। २७ ।।
सिद्धिर्न जायते तत्र कदाचिदन्यसन्निधौ ।
तत्रैव कामनासिद्धिर्यत्र चक्रं प्रपूजयेत् ।। २८ ।।
आयुरारोग्यमैश्वर्य श्रीचक्रपूजनाद् भवेत्[२१] ।
कीर्तिवृद्धिर्यशोवृद्धिर्मुक्तिभागी न संशयः ।। २९ ।।
वाञ्छासिद्धिर्ज्ञानसिद्धिर्देव्याः प्रीतिश्च जायते ।
श्रीचक्रपूजां यः कुर्यात् स एव शम्भुरव्ययः ।। ३० ।।
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
इष्ट्वा यत् फलमाप्नोति तत्फलं कौलिकार्चने ।। ३१ ।।
वापीकूपतडागादि दत्त्वा यत् फलमाप्नुयात् ।
तत्फलात् कोटिगुणितं यदि चक्रं प्रपूजयेत् ।। ३२ ।।
तदन्नं मेरुतुल्यं स्याद् बिन्दुः सिन्धुसमोपमं ।
पुष्पं च मेरुसदृशं यदि चक्रं प्रपूजयेत् ।। ३३ ।।[२२]
तन्मध्ये वर्तते देवि यदि व्याधियुतो नरः ।
शिवबुद्ध्या[२३] प्रपूज्यो हि भ्रान्तिं तत्र विवर्जयेत् ।। ३४ ।।
सूर्यस्य प्रतिबिम्बं यत् तत् तोये[२४] परिपश्यति ।
गङ्गातोये यथा सूर्यो हीनतोये तथा पुनः ।। ३५ ।।
सूर्यस्य दूषणं नास्ति सूर्यैकः परितिष्ठति ।
तथैव परमेशानि साधके नास्ति दूषणम् ।। ३६ ।।
मन्त्राराधनमात्रेण[२५] तदात्मा तन्मयो[२६] भवेत् ।
अत एव महेशानि दूषणं नास्ति रेतसि ।। ३७ ।।

१८ यो पाठ मातृका च र जमा छैन ।
१९ नहि –च, ज
२० ध्यानसिद्धये –च, ज
२१ श्रीचक्रपूजनाल्लभेत् –च, ज
२२ यो पाठ मातृका ङ, च र जमा छैन ।
२३ शिवब्रह्मा –च, ज
२४ तोयं –च, ज
२५ मन्त्रधारणमात्रेण –च, ज
२६ शोभनो –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

रेतः पवित्रं परमं शक्तिर्मोक्षस्य कारणम् ।
पूजाहीना च या शक्तिर्जपहीना च या पुनः ।। ३८ ।।
धृत्वा साधकरेतश्च सा नारी कालिका स्वयम् ।
भ्रान्तिरत्र न कर्तव्या यदि मुक्तिं प्रयच्छति ।। ३९ ।।
या नारी भ्रान्तिसंयुक्ता आगता चक्रमण्डले ।
सप्तजन्मनि सा नारी चाण्डाली पतिवर्जिता ।। ४० ।।
एवंरूपां च[२७] यां नारीमवज्ञां कुरुते यदि ।
धनपुत्रैर्वर्जितश्च स चाण्डालो न चान्यथा ।। ४१ ।।
इति ते कथितं कान्ते तत्त्वज्ञानं विमोक्षदम् ।
येषां देहे महेशानि तत्त्वज्ञानं मयोदितम् ।। ४२ ।।
ते पुनर्जननीगर्भे न विशन्ति कदाचन ।
जीवन्मुक्ताश्च ते प्रोक्ताः शिवरूपाश्च ते नराः ।। ४३ ।।
श्रृणु देवि प्रवक्ष्यामि कौलिकस्य च लक्षणम् ।
यस्मिन् देवे यदाचारो[२८] निर्दिष्ये मन्त्रसाधने ।। ४४ ।।
तदाचारो[२९] विशिष्ये यः कौलिकश्चैव[३०] कीर्तितः ।
शैवे शाक्ते गाणपत्ये[३१] सौरे चान्द्रे सुलोचने ।।
तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे श्रृणु यत्नतः ।। ४५ ।।

इति निर्वाणतन्त्रे तत्त्वविवरणं नाम एकादशः पटलः ।।[३२]

२७ विरूपां –ङ, च, ज
२८ देशे तु यद् द्वारो –च, ज
२९ तद्द्वारेण –च, ज
३० कौलिकः स च –च, ज
३१ च गाणेशे –च, ज
३२ इति निर्वाणतन्त्रे तत्त्वज्ञानविवरणं नाम एकादशः पटलः -घ ।। इति निर्वाणतन्त्रे देवीश्वरसंवादे तत्त्वविवरणं नाम एकादशः पटलः –ङ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एघारौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीचण्डिकाजी भन्नुहुन्छ–

हे महादेव! म तपाईँको कृपाले पवित्र छु, नत्र भने हुने थिइनँ। अब अति दुर्लभ तत्त्वज्ञान सुन्न चाहन्छु ।। १ ।।

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

हे पार्वती! तत्त्वज्ञान आदि भन्नमा मेरो मन शङ्का गर्छ। यो प्रसङ्ग सुन्नमा मन नलगाऊ ।। २ ।।

हे देवी! म भन्नेछु, [तिमी] सुन– जुन ज्ञानरूपी प्रसादले, तत्त्वज्ञानरूपी प्रसादले सत्त्वगुणका आश्रय विष्णु, तिनै लोकका पितामह ब्रह्मा, संहारकारक शम्भु, अरू पनि जो [छन्] ती सबै तत्त्व [ज्ञानको] प्रसादबाट मुक्त भएका [छन्], हे परमेश्वरी! [त्यो] तत्त्वज्ञान मैले कसरी बताऊँ? [त्यसैले] हे देवी! वारंवार नसोध, [त्यसप्रति] विरत बन ।। ३–५ ।।

तिनको यस्तो कुरा सुनेर शाङ्करीले भनिन्– "हे महादेव! हे प्रभु! यदि मलाई तत्त्व बताउनु हुन्न भने तपाईँको अगाडि प्राणत्याग गर्नेछु, यसमा कुनै शङ्का छैन" ।। ६ ।।

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

हे देवी! परम दुर्लभ तत्त्व भन्नेछु, सुन। हे सुन्दरी! [तत्त्व कुरा] सुनेर यत्नपूर्वक आफ्नो योनिलाई झैँ गोप्य राख ।। ७ ।।

हे देवी! मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा र मैथुन– यी पाँच तत्त्व निर्वाणस्वरूप मुक्तिका लागि हुन् ।। ८ ।।

हे पार्वती! मद्यपानले आठ ऐश्वर्य तथा परम मोक्ष [प्राप्ति हुन्छ]। मांसभक्षणमात्रले साक्षात् नारायण हुन्छ। मत्स्यभक्षणमात्रले कालीको साक्षात्कार हुन्छ। मुद्राभक्षणमात्रले पृथिवीमा पूज्य [हुन्छ], विष्णुको रूप धारण गर्ने [हुन्छ]। मैथुनले मजस्तै महायोगी [हुन्छ, यसमा] शङ्का छैन। हे देवी! अरू तन्त्रमा त मैले नै [यो कुरा] भनेको छु ।। ९–११ ।।

विवरण:

यहाँ कुलाचारसम्मत पञ्चतत्त्वसेवनको प्रसङ्ग आएको छ। मद्यलाई भैरवरूप मानिएको छ। स्वयं भैरवले आफूलाई द्रवरूपमा मद्य बनाएको कथन पाइन्छ–

> सुरा च परमा शक्तिर्मद्य भैरव उच्यते।
>
> आत्मा कृतो द्रवरूपो भैरवेण महात्मना ।। (तन्त्रालोक, २९।११–१३, विवेकव्याख्या, पृ. २८२)।

त्यसैले मद्यलाई शुद्ध, प्रकाशानन्द, चिन्मय भैरवस्वरूप सम्झेर सेवन गर्ने निर्देश पाइन्छ–

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एतत् स्वयं रसः शुद्धः प्रकाशानन्द चिन्मयः ।

देवतानां प्रियं नित्यं तस्मादेतत् पिबेत् सदा ।। (तन्त्रालोक, २९।१३) ।

पञ्चतत्त्वसम्बन्धी थप चर्चा यसै ग्रन्थको उपोद्घातमा गरिएको छ ।

हे प्यारी! यस धर्मको माहात्म्य र निर्वाणस्वरूप स्वरूप मुक्तिको कारण यो तत्त्वज्ञान मैले पहिले नै भनेको छु ।। १२ ।।

पाँचवटा तत्त्वहरूको जहाँ नै एकत्र मिलन हुन्छ त्यहाँ नै म जान्छु, ती पुरुषहरू सधैँ मसमान हुन्, ती नारी कालिकाका रूप हुन्, मरे छँदामा तिनैमा लीन हुन्छिन् । जो साधुरूप, तत्त्वज्ञानपरायण मानिसहरू छन् ती ब्रह्मरूप, जीवन्मुक्त भनिएका छन्, अरूथोक होइन । सायुज्यरूप महामोक्ष क्षत्रियहरूमा विनियोग भएको छ ।। १३–१५ ।।

हे परमेश्वरी! ब्राह्मण यदि तत्त्वपरायण [छ भने] परम तत्त्वमा लय हुन्छ, यो साँचो हो, साँचो हो, फरि पनि साँचो हो । हे परमेश्वरी! जसरी जल जलमा लय हुन्छ, त्यसैगरी तत्त्वसेवा गरे छँदामा [साधक] परमात्मामा लीन हुन्छ ।। १६–१७ ।।

हे प्यारी! मोक्ष प्रदान गर्ने यो तत्त्वज्ञान तिमीलाई बताइयो जुन ज्ञानको प्रसादले मोक्षसिद्धि हुन्छ । [यसमा] संशय छैन ।। १८ ।।

पृथिवीबाहेक जसरी स्थितिको कारण छैन, पानीबाहेक जसरी प्यास मेटाउने अर्को कारण छैन, सूर्यबाहेक जसरी अँध्यारो हटाउने अर्को छैन, आगो प्रयोग नगरीकन जसरी केही पाक्तैन, चन्द्रमाविना जसरी सुधावृष्टि हुँदैन, आमाको गर्भविना जसरी जन्म हुँदैन त्यसैगरी तत्त्वज्ञानविना मुक्ति हुँदैन त्यसकारण हे महेश्वरी! यत्नपूर्वक [तत्त्वज्ञानलाई] गोप्य राख ।। १९–२२ ।।

दिव्यभावले युक्त भएकालाई सधैँ तत्त्वज्ञान हुन्छ । हे निर्मल चित्त भएकी देवी! वीरभावले युक्त भएकाहरूले निश्चय नै सधैँ [पञ्च]तत्त्वको सेवन गर्नू ।। २३ ।।

पशु [पशुभावले युक्त]को घरमा, पशुको ज्ञानेन्द्रियले थाहा पाए छँदामा, पशुको नजिकमा, पशुको आँखाले देखे छँदामा, पक्षी, कीराफट्याङ्ग्रालाई प्रतिकूल अवस्थामा देखे छँदामा [पञ्चतत्त्वको सेवन] नगर्नू । हे ज्ञानी! जे गर्नाले सिद्ध प्राप्त हुन्छ [त्यो]सिद्धिको बाटो सुन । २४–२५ ।।

एउटी शक्ति [साधनाका लागि सहायिका स्त्री] ल्याएर सधैँ नै कौलिक साधकले पञ्चतत्त्वले यत्नपूर्वक पूजा गरोस् ।। २६ ।।

विवरण :

कुलाचारसम्मत शाक्तोपासनामा साधनाका लागि सहायिका स्त्री अथवा बाह्य शक्तिलाई दूती भनिन्छ । जसरी वैदिक यज्ञमा सपत्नीक पूजाको विधान छ त्यसरी नै कुलाचारमा कुलसाधकले दूतीका साथमा रहेर कुलयाग सम्पन्न गर्नुपर्छ । त्यसैले भनिएको छ–

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ब्राह्मणस्य यथा पत्नी तया सह यजेन्मखे ।

एवं दूतिः कुलाचार्ये ज्ञेया नित्योदिते कुले ।। (तन्त्रालोक, २९।९६, विवेकव्याख्या, पृ. ३३१) ।

कुलसाधक र दूतीका साथ परस्पर शिवशक्त्यात्मक भाव हुनुपर्छ । दूतीका साथ राग, मोह आदिले युक्त मानवी बुद्धि राख्नु हुँदैन । त्यसैले भनिएको छ–

शिवशक्त्यात्मकं रूपं भावयेच्च परस्परम् ।

न कुर्यान्मानवीं बुद्धिं रागमोहादिसंयुताम् ।। (तन्त्रालोक, २९।१०१–१०२, विवेकव्याख्या, पृ. ३४१) ।

यसो गर्नाले सिद्धि प्राप्त गर्दछ, [यसो] नगर्ने अर्कोको सिद्धि दृष्टिगोचर हुँदैन । धनसिद्धिका लागि जहाँ श्रीचक्रको पूजा [हुन्छ] त्यहाँ नै [सिद्धि हुन्छ] । अरूको सन्निधिमा त्यहाँ कहिल्यै पनि सिद्धि हुँदैन । जहाँ [श्री] चक्रको पूजा हुन्छ त्यहाँ नै कामनासिद्धि [हुन्छ] ।। २७–२८ ।।

श्रीचक्रको पूजनबाट साधकको आयु, आरोग्य, ऐश्वर्य, कीर्ति र यशको वृद्धि हुन्छ, [ऊ] मुक्तिभागी हुन्छ, [यसमा] कुनै संशय छैन । कामनासिद्धि, ज्ञानसिद्धि र देवीको प्रीति पनि हुन्छ । जसले श्रीचक्रको पूजा गर्दछ त्यो शम्भु नै [हो], अव्यय [तत्त्व नै] हो ।। २९–३० ।।

यदि श्रीचक्रको पूजा गऱ्यो भने एक हजार अश्वमेध, एक सय वाजपेय यज्ञ गर्दा जुन फल पाउँछ त्यो फलभन्दा करोड गुना [बढी फल पाउँछ] ।। ३१–३२ ।।

यदि श्रीचक्रको पूजा गऱ्यो भने त्यो अन्न मेरुतुल्य हुन्छ, बिन्दु सिन्धुसमान [हुन्छ], फूल मेरुतुल्य [हुन्छ] । हे देवी! त्यसको माझमा यदि व्याधिले युक्त मान्छे छ भने [त्यो] शिवबुद्धिले निश्चय नै पूज्य हुन्छ, त्यहाँ भ्रान्ति नराख्नू ।। ३३–३४ ।।

सूर्यको जुन प्रतिबिम्ब हो, त्यो जलमा देखिन्छ । जसरी सूर्य गङ्गाको जलमा प्रतिबिम्बित हुन्छ त्यसरी नै हीन जलमा [पनि प्रतिबिम्बित हुन्छ] । [हीन जलमा प्रतिबिम्बित हुनुमा] सूर्यको दोष छैन, सूर्य [सधैँ] एकै रहन्छ । त्यसैगरी हे परमेश्वरी! साधकमा [कुनै] दोष छैन ।। ३५–३६ ।।

मन्त्रको आराधना मात्रैले त्यो जीव [शिवमा] तन्मय बन्दछ त्यसैले नै हे महेश्वरी! वीर्यमा दोष छैन । रेत परम पवित्र [छ], शक्ति [नारी]मोक्षको कारण [हो] । पूजाले हीन र फेरि जपले हीन जो शक्ति [नारी] हो, त्यो साधकको वीर्य धारण गरेर स्वयं कालिका [हुन्छिन्] । यदि सम्यक् मुक्ति चाहन्छ भने यसमा भ्रम नराख्नू ।। ३७–३९ ।।

जो नारी भ्रान्तिले युक्त भएर चक्रमण्डलमा आएकी छिन्, ती नारी सात जन्ममा चाण्डाली तथा पतिवर्जिता [हुन्छिन्] । [चक्रमण्डलमा आएकी] जो नारीलाई अवज्ञा गर्छ [त्यो पुरुष] अरूथोक होइन [बरु] धन तथा पुत्र [आदि]ले वर्जित हुन्छ तथा चाण्डाल हुन्छ ।। ४०–४१ ।।

हे प्यारी! मोक्ष प्रदान गर्ने तत्त्वज्ञान तिमीलाई बताएँ । हे महेश्वरी! मैले बताएको तत्त्वज्ञान जसको देहमा रहन्छ, तिनीहरू फेरि कहिल्यै पनि माताको गर्भमा प्रवेश गर्दैनन्, ती मानिसहरू जीवन्मुक्त तथा शिवरूप

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हुन् ।। ४२–४३ ।।

हे देवी! कौलिकको लक्षण बताउँछु, सुन– शैव, शाक्त, गाणपत्य, वैष्णव, सौर, चान्द्र [परम्परा]मा जुन देवतामा, जुन मन्त्रसाधनामा जुन आचार निर्दिष्ट छ त्यो आचार विशिष्ट हुन्छ जुन कौलिक नै भनिएको छ । यो तत्त्वज्ञान भनियो, यत्नपूर्वक सुन ।। ४४–४५ ।।

निर्वाणतन्त्रमा तत्त्वविवरण नामक एघारौँ पटल पूरा भयो ।। ११ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

द्वादशः पटलः

श्रीचण्डिकोवाच[१]
श्रृणु नाथ परानन्द मम प्राणेश्वर प्रभो ।
वैष्णवस्य यथा तत्त्वं तन्मे[२] ब्रूहि जगत्पते ।। १ ।।
श्रीशङ्कर उवाच[३]
श्रृणु तत्त्वं वरारोहे वैष्णवस्य त्रिलोचने ।
गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं वर्णतत्त्वं सुरेश्वरि ।। २ ।।
देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरानने ।
तत्रादौ श्रीगुरोस्तत्त्वं स्नेहाद् वक्ष्यामि पार्वति ।। ३ ।।
सतैलं वर्तिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसम्[४] ।
गुरुणा मन्त्रदानेन तत् सूत्रं दीपितं भवेत् ।। ४ ।।
देवतायाः शरीरं हि बीजादुत्पद्यते ध्रुवम् ।
अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ।। ५ ।।
ईश्वरस्य तु यद् बीजं[५] तदेव अक्षरात्मकम् ।
तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ।। ६ ।।
मन्त्रवर्णे सवर्णानि[६] लीयन्ते परमेश्वरि ।
वर्णतत्त्वमिदं देवि मम सर्वं स्वयं भवेत् ।। ७ ।।
स्वयं देवो न चान्योऽस्मि[७] निर्मलो देवरूपकः ।
सर्वत्र देवतां ध्यायेत् तृणगुल्मलतादिषु ।। ८ ।।
ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः[८] ।
ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ।। ९ ।।
इति ते कथितं देवि[९] वैष्णवस्य सुरेश्वरि ।
यज्ज्ञानादमरत्वं[१०] च विष्णुरूपो न संशयः[११] ।। १० ।।

---

१ श्रीचण्डिका उवाच –ज
२ तन्त्रे –च, ज
३ श्रीशिव उवाच –च, ज
४ देहस्थब्रह्मतेजसम् –च, ज
५ तद्वीर्यं –च, ज
६ च ते वर्णा –च, ज
७ चान्यस्मिन् –च, ज
८ विष्णुरूपकम् –च, ज
९ कान्ते –च, ज
१० यज्ज्ञानादमृतत्वं –च, ज
११ भवेन्नरः –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यः कुर्यात् परमेशानि तत्त्वज्ञानं मयोदितम् ।
स्वर्गभागी भवेन्मर्त्यो विष्णुलोके महीयते[१२] ।। ११ ।।
यदि[१३] भक्तियुतो मर्त्यो मनसा चिन्तयेत् सदा[१४] ।
ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिद्यममन्दिरम्[१५] ।। १२ ।।
इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ।
यज्ज्ञानादमरत्वं च लभते नात्र संशयः ।। १३ ।।

इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे विष्णोस्तत्त्वकथनं नाम द्वादशः पटलः ।।

---

१२ वसेत् सदा -ङ, छ, ज
१३ शक्तियुतो -ङ । इति –च, ज
१४ यदि चिन्तयेत् –ख, ग
१५ मन्दिरे –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बार्हौं पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीचण्डिकाजी भन्नुहुन्छ–

हे प्रभु! हे मेरा प्राणेश्वर! हे परानन्द! हे नाथ! सुन्नुहोस् त, हे जगत्पति! वैष्णवको यथार्थ [तत्त्व के हो?] त्यो मलाई बताउनुहोस् ।। १ ।।

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

सुन्दर नितम्ब भएकी हे देवी! तीनवटा आँखा भएकी हे देवी! हे सुरेश्वरी! वैष्णवको [यथार्थ] तत्त्व गुरुतत्त्व, मन्त्रतत्त्व, वर्णतत्त्व, देवतत्त्व र ध्यानतत्त्व– यी पाँच तत्त्व सुन । हे पार्वती! तिम्रो स्नेहले त्यहाँ पहिले गुरुतत्त्वलाई बताउनेछु ।। २–३ ।।

देहमा रहेको ब्रह्मतेज [जुन] तेलले सहित भएको बत्तीले युक्त धागो [जस्तै] हो त्यो गुरुद्वारा दिइएको मन्त्रदानले प्रदीप्त बनोस् ।। ४ ।।

देवताको शरीर निश्चय नै बीजबाट उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले नै देवताको आत्मा देवरूप हुन्छ, यसमा संशय छैन ।। ५ ।।

ईश्वरको जुन बीज हो त्यो अक्षरस्वरूप नै छ त्यसैले प्राणीहरूको शरीर वर्णस्वरूप नै छ, यसमा सन्देह छैन ।। ६ ।।

हे परमेश्वरी! वर्णहरू मन्त्रवर्णमा लीन हुन्छन् । हे देवी! यो सबै वर्णतत्त्व मेरो [हो], [यो] स्वयं हुन्छ ।। ७ ।।

[म] स्वयं निर्मल देहस्वरूप देव हुँ अर्को कोही होइन, घाँस, पात, लहरा आदिमा सर्वत्र देवताको ध्यान गर्नू । ध्यानले सबै पाइन्छ, ध्यानले [नै] विष्णुरूप [बनिन्छ], ध्यानले सिद्धि प्राप्त हुन्छ, ध्यानविना [केही पनि] सिद्ध हुँदैन ।। ८–९ ।।

हे देवी! हे सुरेश्वरी! वैष्णवको [तत्त्व कुरा] तिमीलाई भनियो जुन कुरा जान्नाले [साधक] विष्णुरूप हुन्छ, अमरत्व [प्राप्त हुन्छ, यसमा] संशय छैन । हे महेश्वरी! मैले भनेको तत्त्वज्ञानलाई जसले [व्यवहारमा लागू] गर्छ [त्यो] मानिस स्वर्गभागी हुन्छ, विष्णुलोकमा जान्छ । मनले सधैँ चिन्तन गर्दै मानिस यदि मुक्ति [प्राप्त गर्छ भने] ती मानिसहरू कहिल्यै पनि यमराजको लोकमा जाँदैनन् । हे सुरेश्वरी! वैष्णवको [तत्त्व कुरा] तिमीलाई भनियो जुन कुरा जान्नाले [साधक] विष्णुरूप हुन्छ, अमरत्व [प्राप्त हुन्छ, यसमा] संशय छैन ।। १०–१३ ।।

निर्वाणतन्त्रमा विष्णुको तत्त्वकथन नामक बार्हौं पटल पूरा भयो ।। १२ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

त्रयोदशः पटलः

श्रीचण्डिकोवाच[१]
सृष्ट्यात्मकं दशार्णं च पुरैव[२] कथितं तु मे ।
प्रकाशरूपं तन्मन्त्रं कथयस्व दयानिधे ।। १ ।।
श्रीशङ्कर उवाच[३]
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्रं दशाक्षरं परम् ।
यस्य श्रवणमात्रेण मूढोऽपि विष्णुरूपकः[४] ।। २ ।।
पुंमन्त्रोऽपि च[५] देवेशि शक्तिमन्त्रं जपेद् यदि ।
अज्ञात्वा तन्महामन्त्रं स भवेद् ब्रह्मराक्षसः ।। ३ ।।
अज्ञात्वा तन्महामन्त्रं तत्त्वज्ञानी भवेद् यदि ।
तथापि नरकं गच्छेदिति देवस्य सम्मतम् ।। ४ ।।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि दशार्णं मन्त्रमुत्तमम् ।
मायाबीजं वधूबीजं[६] लक्ष्मीः काली च पाशकम् ।। ५ ।।
गगनं पक्षीबीजं च वह्निकान्ता[७] ततः प्रिये ।
इति ते कथितं चण्डि दशाक्षरमनुत्तमम् ।। ६ ।।
यज्ज्ञानादमरत्वं च लभते नात्र संशयः ।
अस्य ग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ।। ७ ।।
अस्य प्रसादमात्रेण चण्डि[८] निर्वाणतां व्रजेत् ।
दण्डोपरि जपेदेतत् दशार्णं परमेश्वरि ।। ८ ।।
अस्मान्मन्त्रान्महामन्त्रा जायन्ते नात्र संशयः[९] ।
सर्वे देवाः सदाराश्च दशार्णाज्जायते ध्रुवम् ।। ९ ।।
महाविद्योपासकश्च दशार्णं न हि पश्यति ।
इहलोके दरिद्रश्च परे च ब्रह्मराक्षसः ।। १० ।।
तस्माद् यत्नेन देवेशि दशार्णं श्रावयेद् गुरुः ।
केवलं श्रवणं कुर्यान्न जपेत् साधकोत्तमः ।। ११ ।।

---

१ श्रीचण्डिका उवाच –ज
२ पूर्वैव -घ
३ चण्डिकोवाच -क । श्रीशिव उवाच –च, ज
४ विष्णुरूपधृक् –च, ज
५ पुंमन्त्रो यदि –च, ज
६ लिपिकरको त्रुटिका कारण मातृका कमा यो पाठ लेख्न छुटेको छ ।
७ वह्निकान्तां –च, ज
८ अस्य प्रसादेन दण्डी सद्यो –च, ज
९ न कदाचन –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यः श्रावयेद् दशार्णं च स नरो गुरुरुत्तमः ।
मन्त्रदाता यथा देवि तथैव सद्गुरुः[१०] स्मृतः ।। १२ ।।
दशार्णदाता यो देवि स एव परमो गुरुः ।
यथामरतरङ्गिण्यो[११] न समाः सकलापगाः ।। १३ ।।[१२]
दशार्णस्य समो नास्ति मन्त्रोऽपि सुरपूजिते ।
त्वत्समा यदि नारी च मत्समः पुरुषोऽस्ति च ।। १४ ।।[१३]
दशार्णस्य समो नास्ति मन्त्रो हि कथ्यते मया ।[१४]
दशकान्तस्य स्वर्णस्य सदृशं लौहमस्ति चेत् ।। १५ ।।[१५]
दशार्णस्य समं मन्त्रं कथयेयुस्तदा प्रिये ।
श्रीप्रासादी[१६] ह्ययं[१७] मन्त्रो दशार्णः परमेश्वरि ।। १६ ।।
ऊर्ध्वाम्नाये महातन्त्रे[१८] माहात्म्यं कथयामि ते ।[१९]
अतः परं प्रवक्ष्यामि यद्रूपं दण्डधारिणम्[२०] ।। १७ ।।
साधुरूपो गृहस्थश्च ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
सर्वोपायपरित्यक्तः[२१] सदा धर्मपरायणः ।। १८ ।।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः समत्वं सर्वजातिषु ।
पुत्रे रिपौ समत्वं च समं स्वर्णे[२२] च पार्थिवे ।। १९ ।।
दयाभावश्च सर्वत्र पुत्रे मित्रे रिपौ भवेत् ।
लाभालाभे जये नाशे निन्दायां[२३] पौष्टिके तथा ।। २० ।।
काये[२४] प्राणे न सम्बन्धो मृत्युमारभ्य युगान्तिके[२५] ।
ब्रह्मज्ञानं विना ज्ञानं यस्य चित्ते न विद्यते ।। २१ ।।
सन्न्यासधर्मस्तस्यैव नान्यस्य सुरपूजिते ।

---

१० स गुरुः –च, ज
११ यथैव च तरङ्गिण्या –च, ज
१२ केवलं श्रवणं देखि सकलापगाः सम्मको पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
१३ मत्समा यदि नारी च त्वत्समः पुरुषोऽस्ति चेत् -ङ
१४ दशार्णस्य समं मन्त्रं कथयामि वरानने –च, ज
१५ दशकार्णस्य स्वर्गस्य सदृशं मोहमस्ति च–च, ज
१६ श्रीप्रासादो -ङ
१७ श्रीप्रसादः अयं –च, ज
१८ महामन्त्रे -ङ
१९ ऊर्ध्वाम्नायमहातन्त्रे कथयामि वरानने –च, ज
२० दण्डधारकम् –ग, घ
२१ सर्वमायापरित्यक्तः –ङ, च, ज
२२ स्वर्गे –च, ज
२३ निशायां -ङ
२४ काले -घ
२५ सर्वदा समभावुकः –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सन्न्यासधारणं कार्यं विप्रस्य मुक्तिहेतवे ।। २२ ।।
यो विप्रो धारयेद् दण्डं सैव नारायणः स्वयम् ।
चतुर्भुजाः प्रजायन्ते दण्डधारणमात्रतः ।। २३ ।।
सर्वलक्षणसंयुक्तो ब्राह्मणो गमनं चरेत् ।
गत्वा च दण्डिनं दृष्ट्वा प्रणमेद् दण्डवत् क्षितौ ।। २४ ।।
त्वमेव देवदेवेश त्वमेव त्राणकारकः ।
त्वमेव जगतां वन्द्यस्त्राहि[२६] मां शरणागतम् ।। २५ ।।
इति श्रुत्वा दण्डधारी पप्रच्छ सादरं जनम्[२७]।
कस्त्वं कस्य सुतस्त्वं हि कथमागमनं वद ।। २६ ।।
श्रुत्वा तद्वचनं विप्रः प्रोवाचात्मनिवेदनम् ।
विप्रवंशे समुद्भूतो[२८] ह्यमुकोऽहं[२९] विवेकवान्[३०] ।। २७ ।।
नास्ति मे पितरौ साक्षान्नास्ति मे स्त्रीसुतादयः ।
मृतौ च मातापितरौ मृता भ्रात्रादयः सुताः ।। २८ ।।
पश्चात् स्वकान्तानाशे तु ह्यहमत्यन्ततापवान् ।
अत एव च[३१] भो स्वामिन् देहि मे परमाश्रयम् ।। २९ ।।
सत्यं कुरु द्विजश्रेष्ठ यदुक्तं वै ममान्तिके ।
मिथ्याभाषणदोषेण ब्रह्मवर्त्मविवर्जितः ।। ३० ।।
भवत्येव न सन्देहो द्विज मत्पुरतो वद ।
स्थितायां यौवनायां च कान्तायां परमेश्वरि ।। ३१ ।।
सर्वं हि विफलं तस्य यः कुर्याद् दण्डधारणम्[३२]।
पितरौ विद्येते देवि यः कुर्याद् दण्डधारणम् ।। ३२ ।।[३३]
विद्यते बालभावे स यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
सन्न्यासधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि ।। ३३ ।।
स गुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रयच्छति[३४] ।
इत्यादि दृढवाक्यं तु श्रुत्वा दण्डी जितेन्द्रियः ।। ३४ ।।
सन्न्यासदानं तस्यैव दद्यान्मुक्तिं च शाश्वतीम् ।
आदौ दशाक्षरं मन्त्रं प्रथमं श्रावयेद् गुरुः ।। ३५ ।।

२६ बन्धुः त्राहि –च, ज
२७ सादराञ्जनम् –क, ख, ग । सादराञ्जलिम् –च, ज । संशोधित–सादरं जनम् ।
२८ समुद्भूतः –च, ज
२९ ह्यमुक्तोऽहं -क, ख, घ, छ
३० द्विरेफवान् -ङ
३१ हि –च, ज
३२ दन्तधावनं -ङ
३३ सन्न्यासं विफलं तस्य रौरवाख्यं स गच्छति यो पाठ मातृका घमा बढी छ ।
३४ प्रगच्छति –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तच्श्रुत्वा च महावर्त्मगमनं कारयेत् ततः ।
क्रोशं वा क्रोशयुग्मं वा वेगेन गमनं चरेत् ।। ३६ ।।
गुरुणा सह शिष्येण पृष्ठे पृष्ठे विधानतः[३५]।
तिष्ठ तिष्ठ महाबाहो मां त्यक्त्वा नहि गच्छतु ।। ३७ ।।
शिष्यः परमहंसस्त्वं त्वत्समो नास्ति भूतले ।
क्षन्तव्यमपराधं मे त्वं हि विष्णुस्वरूपधृक्[३६]।। ३८ ।।
त्वमेव जगतां वन्द्यस्त्वमेव[३७] सर्वपूजितः ।
त्वमेव परमो हंसस्तिष्ठ तिष्ठ तु मा व्रज ।। ३९ ।।
स शिष्यो दण्डिनं देवि इति वाक्यं वदेद्यतः ।
अतः स परमो हंसः पथि शेते प्रमोहितः[३८] ।। ४० ।।
तस्यैव दर्शनार्थाय चान्तरिक्षे च देवताः[३९] ।
सस्त्रीकाः परिवाराश्च[४०] आयान्ति दिग्विदिक्षु च ।। ४१ ।।
एतस्मिन् समये दण्डी शान्तयेच्छिष्यमुत्तमम् ।
फुत्कारं बहवो[४१] दत्त्वा मन्त्रेणानेन सुव्रते ।। ४२ ।।
फुत्कारैर्वायुयोगैश्च पुनः प्राणं[४२] प्रयोजयेत्[४३]।
जन्मान्तरं तु तस्यैव तत्क्षणे जायते किल ।। ४३ ।।
जन्मान्तरं समालोक्य संस्कारमाचरेद् गुरुः ।
कुण्डान्तिके[४४] समानीय अन्नप्राशनमाचरेत् ।। ४४ ।।
अमुकस्त्वं समाभाष्य पुष्पं वह्नौ विनिक्षिपेत् ।
इति नाम्ना तु संस्थाप्य महासंस्कारमारभेत्[४५] ।। ४५ ।।
ततोऽपि दण्डिना देवि शिष्याय ज्ञानहेतवे ।
श्रृणु शिष्य महाधीर[४६] मद्वाक्यं हृदयं कुरु ।। ४६ ।।
जन्मान्तरं तु तस्यैव पृथिव्यां नाधिकारिता ।
मृतदेहस्वरूपोऽयं शरीरोऽयं न संशयः ।। ४७ ।।

---

३५ विधावयेत् –च, ज
३६ त्वमेव विष्णुरूपधृक् –च, ज
३७ बन्धुस्त्वमेव –च, ज
३८ पथिकः प्रथमोदितः –च, ज
३९ चान्तरिक्षस्थ देवताः -घ
४० सपरिवाराः -घ, ङ
४१ बहुशो –च, ज
४२ प्राणे –च, ज
४३ नियोजयेत् –च, ज
४४ दण्डान्तिके -ङ
४५ महासंस्कारमाचरेत् –च, ज
४६ महाविर -ङ। महाभाग –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विरतो भव सर्वत्र तोयाद्याहारचेष्टया ।
ब्राह्मणेनैव यद्दत्तं तन्मात्रं भोजनं तव ।। ४८ ।।[४७]
पञ्चतत्त्वं सदा सेव्यं गुप्तभावे जितेन्द्रियः ।[४८]
सदैव मानसीं पूजां सदा मानसतर्पणम् ।। ५० ।।
त्रिसन्ध्यं मानसं यागं नाभिकुण्डे प्रयत्नतः ।
सदैव मानसं भोगं त्यागं कुरु प्रयत्नतः ।। ५१ ।।
षड्वर्गेषु जितो भूत्वा नरो नारायणः स्वयम् ।
भवत्येव न सन्देहो दण्डधारणमात्रतः ।। ५२ ।।
पितृवंशे सप्तदश मातृवंशे त्रयोदश ।
कान्तायाः सप्तमश्चैव लक्ष्मीनारायणो भवेत् ।। ५३ ।।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य शिष्यश्चैतद् ब्रवीद् वचः ।
यदुक्तं मयि मुक्त्यर्थं तत् करोमि निरन्तरम् ।। ५४ ।।
पञ्चतत्त्वं सदा सेव्यं कस्माल्लाभ[४९] वदस्व मे ।
यत्रैव वर्तते दण्डी बहुशिष्यसमावृतः ।। ५५ ।।
तत्र गत्वा प्रयत्नेन पञ्चतत्त्वविचेष्टया ।
अथवा वीरमध्ये तु यत्नेन गमनं चरेत् ।। ५६ ।।
तत्त्वज्ञानिगृहस्थस्य[५०] सन्निधाने व्रजेत् किल ।
सुदूरमपि गन्तव्यं यत्रास्ते कुलनायकः ।। ५७ ।।
भिक्षाचर्या[५१] न च स्वार्थे देवतायाः कृते पुनः ।
आचार्यपत्नीं दृष्ट्वा तु भिक्षां कुर्यात् समाहितः ।। ५८ ।।
हे मातर्देहि मे भिक्षां कुण्डलीं तर्पयाम्यहम् ।
एवमुक्त्वा ततो दण्डी महासंस्कारमाचरेत् ।। ५९ ।।
कुण्डान्तिके समानीय होमयेद् विधिपूर्वकम् ।
ततो हुनेत् करं धृत्वा आज्यैरष्यहुतिं[५२] पुनः ।। ६० ।।
विपरीतक्रमेणैव कुर्याद् दण्डविशेषणम्[५३]।
ततः कुर्यात् प्रयत्नेन अन्तर्यज्ञोपवीतकम् ।। ६१ ।।
शिखां तस्य शिखामन्त्रैः पूगमध्ये[५४] निधायपेत्[५५] ।

४७ ब्रह्मणेऽपि च यद्दत्तं तन्मात्रभोजनं तव –च, ज
४८ °°°°समासेव्यं गुप्तभावेन पार्वती –च, ज
४९ कस्माद् भावाद् –च, ज
५० तत्त्वज्ञस्य गृहस्थस्य –च, ज
५१ भिक्षा कार्या –च, ज
४७० आज्यैरप्याहुतिं –च, ज
५३ दण्डविशोधनम्. -ङ । बन्धुविशोधनम् –च, ज
५४ पुष्पमध्ये -ङ
५५ विनिक्षिपेत् –ख

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मूलेन यज्ञसूत्रं तु तस्मिन्नेव निवेशयेत् ।। ६२ ।।
घृतं मृत्तिकया पूगं[५६] विलिप्य शोधयेत्ततः[५७] ।
ततः पूगं[५८] मूलमन्त्रैर्दण्डमध्ये[५९] विनिक्षिपेत् ।। ६३ ।।
पूर्णाहुतिं ततो दद्यात् तत्पूगमानयेत् सुधीः ।
सयज्ञसूत्रं सशिखं तत्पूगं शोधयेत्[६०] प्रिये ।। ६४ ।।
मूलमन्त्रं जपेत् तत्र गजान्तकसहस्रकम् ।
ततश्च श्रावयेन्मन्त्रं कालिकायाश्च सुन्दरि ।। ६५ ।।
अथवा श्रावयेन्मन्त्रं तारायाश्च सुदुर्लभम् ।
मूलमन्त्रं समुच्चार्य पूगस्यापि[६१] प्रयत्नतः ।। ६६ ।।
भक्षणात् तत्क्षणात् साक्षाद् दण्डी यज्ञोपवीतवान् ।[६२]
भवत्येव न सन्देहो नरो नारायणो भवेत्[६३] ।। ६७ ।।
बिल्वदण्डं समानीय वंशस्यैकं समानयेत्[६४] ।
बिल्वदण्डे कालिकाया जपेन्मन्त्रं प्रयत्नतः ।। ६८ ।।[६५]
जीवन्यासं ततः कृत्वा दण्डे देवीं विचिन्तयेत् ।
बिल्वस्थितं च चैतन्यं[६६] वंशदण्डे नियोजयेत् ।। ६९ ।।[६७]
इष्टदेवीस्वरूपोऽयं दण्डोऽयं परमेश्वरि ।
शिष्यस्य दक्षिणे हस्ते दण्डस्य स्थानमाचरेत्[६८] ।। ७० ।।
कमण्डलुं समानीय वारुणं च प्रपूजयेत्[६९] ।
वारुणीं निक्षिपेत्तत्र मूलमन्त्रं ततो जपेत्[७०] ।। ७१ ।।
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तस्य वामकरे न्यसेत् ।
गैरिकं कौपीनं[७१] वस्त्रं यत्नेन परिधापयेत् ।। ७२ ।।

---

५६ घृतैश्च मृत्तिकापूगं –च, ज
५७ शोषयेत्ततः –च, ज
५८ तत्पूगं -च, ज
५९ मूलमन्त्रैः कुण्डमध्ये -ङ। मूलमन्त्रेण दण्डमध्ये –च, ज
६० पेषयेत् -ङ। प्रेषयेत् –च, ज
६१ पूगभस्मं -घ, ङ
६२ भक्षणे तत्फलात् साक्षाद् अन्तर्यज्ञोपवीतवान् –च, ज
६३ नारायणः स्वयम् –च, ज
६४ समाचरेत् -ङ
६५ ततो दण्डे न्यसेन्न्यासान् कालिकायाः प्रयत्नतः –च, ज
६६ बिल्वदण्डस्थचैतन्यं –च, ज
६७ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
६८ दण्डस्थापनमाचरेत् –च, ज
६९ प्रजपेत् सुधीः –च, ज
७० ततो मूलमनुं जपेत् –च, ज
७१ कपिलं –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दण्डधारणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ।
अद्यावधि महामायां दण्डोपरि विभावय[७२] ।। ७३ ।।
गुरुपूजां[७३] महाकालीं दण्डोपरि विभावयेत् ।[७४]
साक्षान्नारायणस्त्वं हि दयाधर्मपरो भव ।। ७४ ।।
तव माता पिता वापि[७५] सर्वे दण्डान्तिके स्थिताः[७६] ।
चौरवद् गमनं[७७] गेहे गृहस्थस्य द्विजस्य च ।। ७५ ।।
नारायणं समाभाष्य द्वारे तस्य व्रजेत् सुधीः ।
इति श्रुत्वा गृहस्थश्च[७८] पुटाञ्जलिपरो भवेत् ।। ७६ ।।
द्वारे च दण्डिनं दृष्ट्वा प्रणमेद् ब्राह्मणो वरः ।
भिक्षां दद्यात् प्रयत्नेन कूर्ममांसं[७९] विना प्रिये ।। ७७ ।।
आदाय भिक्षां देवेशि चौरवद् गमनं चरेत् ।[८०]
तथा हि नगरं गत्वा त्रिरात्रवसतिं[८१] चरेत् ।। ७८ ।।
तीर्थभूमिं ततो गत्वा सप्तरात्रं वसेत् ततः[८२] ।
ब्राह्मणो दण्डिनं दृष्ट्वा प्रणमेद् विधिपूर्वकम् ।। ७९ ।।
तोयपूर्णं च देवेशि किं वा शून्यकमण्डलुम् ।
दृष्टिमात्रेण तत्पात्रं पूर्णं कुर्याद् द्विजोत्तमः[८३] ।। ८० ।।
कुशाग्रमानं यद् बिन्दु यदि दद्यात् कमण्डलौ ।
समुद्रसप्तदानस्य फलं स लभते ध्रुवम् ।। ८१ ।।[८४]
न दद्याद्[८५] यदि मोहेन स भवेदापदाश्रयः ।[८६]
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि वने च[८७] विटपो भवेत् ।। ८२ ।।

---

७२ विभावतः -घ । विभावनात् -ङ
७३ कुरु पूजां –च, ज
७४ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
७५ स्वामी –च, ज
७६ सर्वं दण्डात्मिके स्थितम् –च, ज
७७ सोऽनुपद्गमनं –च, ज
७८ गृहस्थस्तु –च, ज
७९ मधु मांसं –च, ज
८० यसभन्दा पछाडि "गृहस्थस्यालये चैव रात्रिवासं च कारयेत्" पाठ मातृका घमा बढी छ ।
८१ त्रिरात्रिं वसतिं -ङ । विरात्रं वसति –च, ज
८२ सप्ताहं वसतिं चरेत् –च, ज
८३ पूर्णतोयं भवेद् ध्रुवम् –क, ख, ग, घ, ज
८४ यो पाठ मातृका क, ख, ग मा छैन तर यहाँ आवश्यक देखिएकाले राखिएको छ ।
८५ दद्यान्न -घ, ङ
८६ दद्यादन्नं यो मोहेन स भवेत् परमाश्रयः –च, ज
८७ ऊषरे –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इति ते कथितं चण्डि[८८] सन्न्यासधारणं परम् ।
पाखण्डाय न वक्तव्यं[८९] प्राणान्तेऽपि कदाचन ।। ८३ ।।

इति निर्वाणतन्त्रे चण्डिकाशङ्करसंवादे त्रयोदशः पटलः ।। १३ ।।[९०]

८८ दण्डि° –च, ज

८९ न वक्तव्यं पशोरग्रे –ङ, च, ज

९० इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे त्रयोदशः पटलः ।। –ग, घ । इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे देवीश्वरसंवादे संन्यासविवरणं नाम त्रयोदशः पटलः –ङ ।। इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे सन्न्यासविवरणं नाम त्रयोदशः पटलः ।। –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तेह्रौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीचण्डिकाजी भन्नुहुन्छ–

सृष्टिस्वरूप दशार्ण (दश अक्षरको) [मन्त्रको सङ्केत] त पहिले नै मलाई बताइयो । हे दयाका सागर [अब] प्रकाशरूप त्यो मन्त्र बताउनुहोस् ।। १ ।।

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ–

हे देवी! दश अक्षरको परम मन्त्र बताउँछु, सुन जसको श्रवणमात्रले मूर्ख पनि विष्णुरूप बन्छ ।। २ ।।

यो दशार्ण मन्त्र पुंमन्त्र भए तापनि यदि कसैले शक्तिमन्त्र [का रूपमा] जप्छ अथवा नजानेर त्यो महामन्त्रको जप गर्छ भने त्यो ब्रह्मराक्षस हुन्छ ।। ३ ।।

नजानेर त्यो महामन्त्रको [जप गर्नाले] यदि तत्त्वज्ञानी नै भए तापनि त्यो नरक जान्छ भन्ने देव [विष्णु]को मत छ ।। ४ ।।

हे देवी! उत्तम दश अक्षर मन्त्र भन्नेछु, सुन । हे प्यारी! मायाबीज [ह्रीँ], वधूबीज [स्त्रीँ], लक्ष्मी [श्रीँ], काली [क्रीँ], पाश [आं], गगन [हं], पक्षीबीज [बँ] त्यसपछि वह्निकान्ता [स्वाहा], यसप्रकार हे चण्डी! उत्तम दश अक्षर मन्त्र तिमीलाई भनियो ।। ५–६ ।।

यसको ज्ञानले अमरत्व प्राप्ति हुन्छ, यसमा संशय छैन । यसको ग्रहणमात्रले नर नारायण बन्दछ ।। ७ ।।

हे चण्डी! यसको प्रसादमात्रले [साधक] निर्वाण भावमा जान्छ । हे परमेश्वरी! यो दश वर्ण [मन्त्र] दण्डको माथि जपोस् ।। ८ ।।

यस मन्त्रबाट महामन्त्रहरूको उत्पत्ति हुन्छ, यसमा संशय छैन । सबै सपत्नीक देवताहरू निश्चय नै दश वर्ण [मन्त्रबाट] उत्पन्न हुन्छन् ।। ९ ।।

महाविद्याको उपासकले दश वर्ण [मन्त्रलाई यदि] देख्दैन [भने] यस लोकमा दरिद्र र परलोकमा ब्रह्मराक्षस [बन्दछ] ।। १० ।।

त्यसकारण हे देवी! गुरुले यत्नपूर्वक [शिष्यलाई] दश वर्ण [मन्त्र] सुनाउनू । उत्तम साधकले [गुरुबाट दश वर्ण मन्त्र] सुन्नू र केवल जप गर्नू ।। ११ ।।

जसले दश वर्ण [मन्त्र] सुनाउँछ त्यो उत्तम गुरु हो । हे देवी! जसप्रकार त्यो मानिस मन्त्रदाता हो त्यसै प्रकारले सद्गुरु हो भनेर सम्झनू ।। १२ ।।

जसरी सबै नदीहरू गङ्गा होइनन् [त्यसरी नै] हे देवी! जो दशार्ण मन्त्र दिने व्यक्ति हो त्यो नै परम गुरु हो [अरू होइनन्] । ।। १३ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हे देवताहरूले पूजा गरिएकी देवी! यदि नारी तिमी समान र पुरुष मसमान भए तापनि दश वर्ण मन्त्रसमान [अर्को] मन्त्र छैन ।। १४ ।।

दश वर्ण मन्त्रसमान [अर्को] मन्त्र निश्चय नै छैन भनेर म भन्छु । हे प्रिये! यदि दशकान्त सुनसमान फलाम छ भने दश वर्ण मन्त्रसमान [अर्को] मन्त्र छ भनून् । हे परमेश्वरी! यो दश वर्ण मन्त्र निश्चय नै श्रीप्रासादी [मन्त्र हो] । ऊर्ध्वाम्नाय महातन्त्रमा [त्यो श्रीप्रासादी मन्त्रको] माहात्म्य तिमीलाई बताउँला । अब यसपछि दण्डधारणको जुन रूप [छ त्यो] बताउनेछु ।। १५–१७ ।।

सम्पूर्ण मायालाई परित्याग गरेको, सधैँ धर्ममा निष्ठा राख्ने, इन्द्रियलाई जितेको, क्रोधलाई जितेको, सबै जातिहरूमा समभाव राख्ने, छोरो र शत्रुमा तथा सुन र माटोमा समता राख्ने, छोरो, साथी तथा शत्रुमा सर्वत्र एउटै दयाभाव राख्ने, लाभ तथा हानि, जित तथा हार, निन्दा तथा प्रशंसामा सम भाव राख्ने, शरीर र प्राणमा सम्बन्ध नराख्ने, जसको चित्तमा ब्रह्मज्ञानविना [अर्को] ज्ञान छैन त्यस्तो सज्जन स्वभावको गृहस्थ ब्रह्मवादी ब्राह्मणको नै सन्न्यासधर्म हो, अरूको होइन । ब्राह्मणको मुक्तिका लागि सन्न्यासधारण गर्नुपर्दछ ।। १८–२२ ।।

जुन ब्राह्मणले दण्डधारण वा सन्न्यासग्रहण गर्दछ त्यो नै स्वयं नारायण हो । दण्डधारणमात्रैले चारवटा भुजाहरू उत्पन्न हुन्छन् ।। २३ ।।

सबै लक्षणले युक्त ब्राह्मण [गुरुकहाँ] जाने काम गरोस् । [गुरुकहाँ] गएर दण्डधारी [गुरु लाई देखेर भूमिमा दण्डवत् प्रणाम गरोस् [र यसो भनोस्]– "तपाईँ नै देवताका पनि देवता हुनुन्छ, तपाईँ नै [भवसागरबाट] रक्षा गर्ने हुनुहुन्छ, तपाईँ नै समस्त जगत्‌को वन्द्य हुनुहुन्छ, शरणमा परेको मलाई रक्षा गर्नुहोस्" ।। २४-२५ ।।

यति कुरा सुनेपछि दण्डधारीले आदरपूर्वक उक्त व्यक्तिलाई सोधून्- तिमी को हौ? तिमी कसका छोरा हौ? किन आयौ? भन ।। २५ ।।

तिनको वचन सुनेर विप्रले आफ्नो निवेदन बताऊन्- म ब्राह्मणकुलमा जन्मेको फलानो विवेकवान् व्यक्ति हुँ । मेरा पितामाता, स्त्री, छोराछोरी छैनन् । पितामाता, दाजुभाइ, छोराछोरी [सबै] बिते । अन्त्यमा पत्नी पनि बितेपछि म निश्चय नै अत्यन्त दुःखी बनें त्यसैले हे प्रभु! मलाई परम आश्रय दिनुहोस् ।। २७–२९ ।।

हे ब्राह्मण! मसँग जे कुरा भन्यौ [त्यसलाई] सत्य [प्रमाणित] गर । झुटो बोल्ने दोषले ब्रह्ममार्गबाट वर्जित हुन्छ, यसमा सन्देह छैन । हे ब्राह्मण मेरा अगाडि [सत्य] बोल । हे परमेश्वरी! यौवनवती पत्नी रहे छँदामा जसले दण्डधारण गर्दछ त्यसको सबै विफल हुन्छ । हे परमेश्वरी! मातापिता हुँदै, पत्नी, छोराछोरी बच्चा छँदै जसले दण्डधारण गर्दछ, उसको सन्न्यासधारण निष्फल हुन्छ । [सन्न्यास प्रदान गर्ने] ती गुरु र शिष्य पनि रौरव नामक नरकमा पर्दछन् । इत्यादि दृढवाक्य सुनेर इन्द्रियलाई जितेको दण्डधारीले [माथि बताइएका कुराले बाधा नपर्ने] त्यही शिष्यलाई नै सन्न्यासदान र शाश्वती मुक्ति दिऊन् ।। ३०–३५ ।।

त्यो सुनेर त्यसपछि [शिष्यलाई] महामार्गगमन गराउनू । विधिपूर्वक गुरुसँग शिष्य पछि पछि लागेर एक कोश वा दुई कोश वेगले हिँड्नू । [गुरुले शिष्यलाई] हे महाबाहु! बस, बस, मलाई छोडेर नजाऊ [भन्नू]।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शिष्यले [गुरुलाई] तपाईँ परमहंस हुनुहुन्छ, तपाईँजस्तो भूतलमा [कोही] छैन, तपाईँ नै विष्णुको स्वरूप धारण गर्ने हुनुहुन्छ, मेरो अपराध क्षमा गर्नुहोस्, तपाईँ नै समग्र जगत्का वन्द्य हुनुहुन्छ, तपाईँ नै परम हंस हुनुहुन्छ भनेर शिष्यले दण्डीलाई भन्नू । बस, बस, मलाई नछोड [भनेर] ती परमहंस बाटोमा आरामले सुत्छन् । तिनैको दर्शनका लागि अन्तरिक्षमा, दिशाविदिशामा देवताहरू स्वास्नीछोराछोरीले सहित भएर आउँछन् । । ३६–४१ ।।

हे राम्रो व्रतधारण गरेकी देवी! यस समयमा दण्डधारी सन्न्यासीले खूब फुत्कार दिएर यस मन्त्रले उत्तम शिष्यलाई शान्त गरून् ।। ४२ ।।

फुत्कार तथा वायुको योगले फेरि प्राणलाई राम्ररी योजन गरून् । [यसो गर्नाले] त्यति नै खेर त्यस शिष्यको निश्चय नै अर्को जन्म हुन्छ ।। ४३ ।।

अर्को जन्म भएको देखेर गुरुले [शिष्यको] संस्कार गरून् । [शिष्यलाई] कुण्डको नजिकै ल्याएर अन्नप्राशन संस्कार गरून् ।। ४४ ।।

तिमी फलानो हौ भनेर अग्निमा फूल फ्याँक्नू । त्यो नामले कुण्डको समीप राखेर महासंस्कार आरम्भ गर्नू ।। ४५ ।।

त्यसपछि पनि दण्डी गुरुले शिष्यलाई ज्ञान दिनका लागि हे शिष्य! हे महाधीर! मेरो कुरा सुन, मेरो वचनलाई हृदयमा [धारण] गर, [जसको] अर्को जन्म [भएको छ] त्यसको त पृथिवीमा अधिकारिता रहँदैन, यो शरीर मृतदेहस्वरूप हो, यसमा संशय छैन । [त्यसैले] भोजन, पानी आदिको चेष्टाबाट सर्वत्र विरत बन । ब्राह्मणले दिएको मात्रै तिम्रो भोजन हो, सधैँ गुप्तभावमा रहेर इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गरेर पञ्चतत्त्वको सेवन गर्नुपर्छ, सधैँ मानस पूजा र मानस तर्पण गर्नुपर्छ, तीनै सन्ध्यामा नाभिकुण्डमा प्रयत्नपूर्वक मानस याग तथा सधैँ प्रयत्नपूर्वक मानस भोग र त्याग गर्नुपर्छ ।। ४६–५१ ।।

दण्डधारणमात्रले षड्वर्ग [रिपुहरू]मा विजय पाएर नर स्वयं नारायण बन्दछ, [यसमा] सन्देह छैन । पितृवंशमा सत्र, मातृवंशमा तेह्र र पत्नीको माइतीतर्फ सात पुस्ता लक्ष्मीनारायण बन्दछ ।। ५२–५३ ।।

गुरुको यी वाणीहरू सुनेर शिष्यले यी कुराहरू भनोस्– मुक्तिका लागि मलाई जुन कुरा भनियो त्यो [कुरा] निरन्तर [पालना] गर्दछु ।। ५४ ।।

पञ्चतत्त्व सदा सेव्य छ, कसबाट मलाई लाभ हुन्छ बताउनुहोस् । जहाँ धेरै शिष्यहरूले घेरिएका दण्डी छन् त्यहाँ पञ्चतत्त्वको रहस्य जान्ने चेष्टाले प्रयत्नपूर्वक वीरको माझमा जानू ।। ५५–५६ ।।

तत्त्वलाई जान्ने गृहस्थको निकटमा जानू । जहाँ कुलनायक छन् त्यहाँ टाढा भए तापनि जानू ।। ५७ ।।

भिक्षाचर्या स्वार्थका लागि नभई देवताका लागि हो । आचार्यपत्नीलाई देखेपछि एकनिष्ठ [शिष्य]ले "हे माता! मलाई भिक्षा दिनुहोस्, म कुण्डलीलाई तर्पण गर्दछु" यसो भनेर भिक्षा मागोस् । त्यसपछि दण्डी गुरुले महासंस्कार गराऊन् ।। ५८–५९ ।।

[शिष्यलाई] कुण्डको नजिक ल्याएर विधिपूर्वक हवन गर्नू । त्यसपछि [शिष्यको] हात समातेर फेरि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आठपटक घिउको आहुति दिनू ।। ६० ।।

दण्डविशोधन विपरीतक्रमले नै गर्नू । त्यसपछि प्रयत्नपूर्वक अन्तर्यज्ञोपवीतक गर्नू ।। ६१ ।।

शिष्यको शिखालाई शिखामन्त्रले सुपारीमा राख्नू । जनैलाई चाहिँ मूलमन्त्रले त्यो सुपारीमा नै राख्नू ।। ६२ ।।

त्यसपछि घिउ र माटोले सुपारीलाई लेपन गरेर शोधन गर्नू । त्यसपछि मूलमन्त्रले सुपारीलाई दण्डमा फ्याँक्नू ।। ६३ ।।

त्यसपछि पूर्णाहुति दिनू, त्यो सुपारीलाई ल्याउनू । हे प्रिये! यज्ञसूत्र र शिखाले सहित त्यो सुपारी शोधन गर्नू ।। ६४ ।।

त्यहाँ एक हजार आठ मूल मन्त्र जप्नू । त्यसपछि हे सुन्दरी! कालिकाको मन्त्र सुनाउनू ।। ६५ ।।

अथवा ताराको अत्यन्त दुर्लभ मन्त्र सुनाउनू । मूलमन्त्र उच्चारण गरेर यत्नपूर्वक सुपारीलाई खानाले त्यति नै खेर यज्ञोपवीतवाला दण्डी नारायण हुन्छ नै, यसमा सन्देह छैन ।। ६६–६७ ।।

बेलको र बाँसको एउटा लठ्ठी ल्याएर बेलको दण्डमा प्रयत्नपूर्वक कालिकाको मन्त्र जप्नू ।। ६८ ।।

त्यसपछि जीवन्यास गरेर दण्डमा देवीको चिन्तन गर्नू तथा बेलको दण्डमा स्थित चैतन्यलाई बाँसको दण्डमा स्थापित गर्नू ।। ६९ ।।

हे परमेश्वरी! यो दण्ड इष्टदेवीको स्वरूपले रहेको छ । शिष्यको दाहिने हातमा दण्डको स्थान राख्नू ।। ७० ।।

कमण्डलु ल्याएर मद्यको पूजा गर्नू [र] त्यस कमण्डलुमा [थोरै] मद्य हाल्नू । त्यसपछि मूलमन्त्र जप्नू ।। ७१ ।।

एक सय आठ [मूलमन्त्र] जपेर तिनको बायाँ हातमा जप समर्पण गर्नू । यत्नपूर्वक गेरुवा कौपीन वस्त्र धारण गर्नू ।। ७२ ।।

दण्डधारणमात्रैले नर नारायण बन्दछ । "महामायालाई दण्डको माथि भावना गर्नू, गुरुपूजा, महाकालीको भावना दण्डमाथि गर्नू, तिमी निश्चय नै नारायण हौ, दयावान् तथा धर्मपरायण बन, तिम्रा मातापिता सबै दण्डमा रहेका छन्" [भनी गुरुले शिष्यलाई उपदेश दिनू] । गृहस्थको तथा द्विजको घरमा चोर गएझैँ लुसुक्क जानू र "नारायण" भनेर तिनको ढोकामा पुग्नू । सन्न्यासीको त्यो आवाज सुनेर गृहस्थ पनि अञ्जुलि बाँधेर बस्नू । ढोकामा दण्डीलाई देखेर ब्राह्मणले प्रणाम गर्नू । हे प्रिये! प्रयत्नपूर्वक कूर्ममांसविनाको भिक्षा दिनू ।। ७३–७७ ।।

हे देवी! भिक्षा ग्रहण गरेर चोरझैँ [लुसुक्क] जाओस् । त्यसैगरी सहरमा गएर तीन रात बसोस् ।। ७८ ।।

त्यसपछि तीर्थभूमिमा गएर सात रात बसोस् । ब्राह्मणले दण्डीलाई देखेर विधिपूर्वक प्रणाम गर्नू ।। ७९ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हे देवी! जलले भरिएको होस् वा रित्तो कमण्डलु होस् दृष्टिमात्रैले त्यसलाई निश्चय नै जलले पूर्ण गराउनू ।।८० ।।

यदि कुशको अग्रभाग जति [मात्रै] बिन्दु कमण्डलुमा दिए तापनि दिनेले निश्चय नै सात समुद्र दानको फल पाउँछ ।। ८१ ।।

यदि मोहवश दिएन भने ऊ आपत्मा पर्दछ । तीस हजार वर्ष वनमा रुख भएर रहनुपर्दछ ।। ८२ ।।

हे चण्डी! तिमीलाई श्रेष्ठ सन्न्यासधारण [विधि] बताएँ । प्राणको अन्त्य नै हुने अवस्थामा पनि पाखण्डलाई [यो कुरा] कहिल्यै बताउनु हुँदैन ।। ८३ ।।

निर्वाणतन्त्रमा चण्डिका र शङ्करको संवादमा तेह्रौँ पटल पूरा भयो ।। १३ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चतुर्दश पटलः

श्रीशङ्कर उवाच

श्रृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत् ।
वीरस्य मूर्ति जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः[१] ।। १ ।।
यद्रूपं कथितं पूर्वं सन्न्यासधारणं परम् ।
तद्रूपं सर्वकर्माणि प्रकुर्याद् वीरवल्लभः ।। २ ।।
दण्डिनो मुण्डनं चास्य आवश्यकं समाचरेत् ।[२]
तथा नैव प्रकुर्यात्तु वीरस्य मुण्डनं प्रिये ।। ३ ।।[३]
असंस्कृतकेशजालो मुक्तालम्बिकचोच्चयः ।[४]
अस्थिमालाविभूषो वा[५] रुद्राक्षान् वापि धारयेत् ।। ४ ।।
दिगम्बरो वा वीरेन्द्रश्चाथवा[६] कौपिनी भवेत् ।
रक्तचन्दनदिव्याङ्गः[७] कुर्याद् भस्माङ्गभूषणम्[८] ।। ५ ।।
क्षमा दानं तपो ध्यानं वीरभावेन[९] शैलजे ।
शिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं[१०] कुलनायकः ।। ६ ।।
एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदा भवेत् ।
संविदासेवनं कुर्यात् सदा कारणसेवनम् ।। ७ ।।
भवेत् साक्षात् स पुरुषः शम्भुरूपो न संशयः ।
निर्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः ।। ८ ।।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी[११] न संशयः ।
स्वरूपोऽपि भवेद् वैश्यः शूद्रोऽपि सहलोकभाक्[१२]।। ९ ।।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्वाणतां व्रजेत् ।
त्रिभागफलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः ।। १० ।।

---

१ तपपरायणः –च, ज
२ दण्डिनां मुण्डनं चैवामावास्यायां चरेद् यथा –च, ज
३ यथा तथा नैव कुर्याद् देवि यस्य च मुण्डनम् -क, ख, ग, घ, छ
४ असंस्कृतकेशजालमुक्तालम्बितमूर्द्धजः –च, ज
५ अस्थिमालाविभूषाश्च –च, ज
६ दिगम्बरो वीरेन्द्रश्च अथवा –च, ज
७ रक्तचन्दनदिग्धाङ्गः –च, ज
८ भस्मविभूषणम् –च, ज
९ बालभावेन –च, ज
१० भैरवानन्दः समुण्डो –च, ज
११ सहयोगी –ङ, च, ज
१२ सहलोकवान् –ङ, च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पादद्वयं तु[१३] वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकम् ।
ब्राह्मणस्य विनान्यत्र[१४] सन्न्यासो नास्ति चण्डिके ।। ११ ।।
कुर्यान्मोहेन योऽन्यत्र[१५] सैव पापाश्रयो नरः ।
गुप्तभावेन देवेशि श्रृणुयात् प्राणवल्लभे[१६]।। १२ ।।
सन्न्यासिना सदा सेव्यं पञ्चतत्त्वं वरानने ।
द्वादशाब्देषु देवेशि[१७] यदि मृत्युर्न जायते ।। १३ ।।
दण्डं तोये विनिक्षिप्य भवेत् परमहंसकः ।
अवधूताचाररतः हंसः परमपूर्वकः ।। १४ ।।[१८]
सैव चानन्दविख्यातो द्वादशाब्दे सरस्वती ।
अवधूतस्य चाख्यातः[१९] श्रृणुष्व पर्वतात्मजे ।। १५ ।।
वनारण्ये भारती च पुरी च गिरिरेव च ।[२०]
एकस्थाने च संस्थित्वा[२१] इष्टध्यानादिकं चरेत् ।। १६ ।।
यो मन्त्रदानतः प्राज्ञः[२२] स वनः[२३] परिकीर्तितः ।
श्रेष्ठकेशो जटाजूटः सदात्वचलवत् चरेत्[२४]।। १७ ।।
अन्तर्योगी[२५] महावीरो ह्यरण्यः[२६] स च शैलजे ।
नानाशास्त्रेषु यो विज्ञो नानाकर्मविशारदः ।। १८ ।।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चाङ्गनाम्[२७]।
स एव भारती वीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः ।। १९ ।।
सदोर्ध्वबाहु यो वीरो[२८] मुक्तकेशो दिगम्बरः ।
स एव समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः[२९] ।। २० ।।

---

१३ पादद्वयस्य –च, ज
१४ विनाऽन्यस्य –च, ज
१५ चान्यत्र –च, ज
१६ श्रृणु मत्प्राणवल्लभे –च, ज
१७ द्वादशाब्दस्य मध्ये तु -ङ । द्वादशाब्दस्य मध्ये च –च, ज
१८ यो पाठ मातृका घमा छैन ।
१९ चाख्यानं –च, ज
२० वनेऽरण्ये प्रान्तरे च गिरौ च पुर एव च –च, ज
२१ संस्थाय –च, ज
२२ मन्त्रदानतत्प्राज्ञः –च, ज
२३ शरणं –च, ज
२४ सदात्मवत् समाचरेत् –च, ज
२५ अन्तर्यामी –च, ज
२६ ह्यवध्यः –च, ज
२७ चाबलाम् –च, ज
२८ ऊर्ध्वबाहुः सदा वीरो –च, ज
२९ सर्वत्र समभावो यः स च नरोत्तमो भवेत् –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्तितः[३०]
नानादेवेषु[३१] पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु ।
भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्याद् यत्नेन पूजनम् ।। २१ ।।
देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
अन्तर्यागेन[३२] यो निष्ठः स वीरः पुरी एव च[३३] ।। २२ ।।
अवधूताश्रमे देवि यस्य भक्तिश्च निश्चला[३४] ।
तस्य तुष्ट्य भवेत् काली किं न सिध्यति भूतले ।। २३ ।।
अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत्[३५] ।
शक्तितः पञ्चतत्त्वानि यत्नेन च[३६] निवेदयेत् ।। २४ ।।
अशक्तः परमेशानि भक्तितः परितोषयेत् ।
अवश्यं पूजयेद् वीरं गृहस्थः साधुरूपकः ।। २५।।
यो नार्चयति तं वीरं स भवेदापदाश्रयः ।
ब्रह्मचर्यं प्रवक्ष्यामि श्रृणु देवि समाहितः ।। २६ ।।
यस्याचरणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ।
गैरिकं वसनं कुर्याद् देवताध्यानतत्परः ।। २७ ।।
फलमूलाहाररतो दुग्धं गव्यं समाहरेत् ।
शाल्युद्भवं न गृह्णीयात् शूद्रानीतं तथा जलम् ।। २८ ।।
ऋतुकालं विना नैव स्वकान्तागमनं चरेत् ।
गृहस्थोऽपि महेशानि ब्रह्मचारी सदा गुरुः ।। २९ ।।
उदासीनः कदाचिद् वै गुरुकर्माधिपो भवेत् ।
तस्य शिष्यस्य कल्याणं कदाचिन्नास्ति चण्डिके ।। ३० ।।
नखलोमादिकं देवि न त्याज्यं ब्रह्मचारिणा ।
सर्वत्रैव दयाभावं सदैव ध्यानतत्परः ।। ३१ ।।
त्रिशूलं धारयेच्चैकं त्रिशिखं वापि धारयेत् ।
ताम्रयुक्तं च रुद्राक्षं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।। ३२ ।।
यद् देशे विद्यते देवि ब्रह्मचारी तपोधनः ।
तद् देशे च स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ।। ३३ ।।
अथ वक्ष्ये गृहस्थस्य लक्षणं श्रृणु चण्डिके ।

---

३० मातृका घमा यो पाठ छैन ।
३१ नानादेशेषु –च, ज
३२ अन्तर्योगेषु –च, ज
३३ परिकीर्तितः –च, ज
३४ भक्तिः सुनिश्चला –ख
३५ शम्भुं ज्ञात्वा तु पूजयेत् –च, ज
३६ यत्नेनैव –ङ, च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पाठहोमश्चातिथीनां सेवनं देवपूजनम् ।। ३४ ।।
पितृश्राद्धं कुलाचारं तत्त्वज्ञानं सदाचरेत् ।
निजकान्ता सदा पूज्या निजकान्ता हि देवता ।। ३५ ।।
मानसं पूजनं कुर्यात् मानसं जपमाचरेत् ।
मानसो हि महाधर्मो मानसे नास्ति पातकम् ।। ३६ ।।[३७]
सर्वेषां पितृरूपोऽसौ गृहस्थः साधुरूपकः ।
सदाचाररतः श्रीमान् सदा यज्ञपरायणः ।। ३७ ।।
स्थापयेत् पञ्चतत्त्वानि गेहमध्ये प्रयत्नतः ।
तदैव सर्वसिद्धीशो भवत्येव न संशयः ।। ३८ ।।
यस्मिन् मन्त्रे विचारोऽपि सिद्धारिगणदूषणम् ।
तत्तत् सर्वं महेशानि गृहस्थस्य सुनिश्चितम् ।। ३९ ।।
सुविचार्य महामन्त्रं गृह्णीयात् साधकोत्तमः ।
एकाक्षरे तथा कूटे मालामन्त्रादि[३८] दैवते[३९] ।। ४० ।।
विचारो नास्ति देवेशि स्वप्नलब्धे तथैव च ।
तथापि च गृहस्थस्य सुविचार्यो महामनुः ।। ४१ ।।
दण्डिनो दूषणं नास्ति सर्वमन्त्रस्य दीक्षणे ।
गृहस्थाश्रममासाद्य तत्त्वज्ञानेषु यो रतः[४०] ।। ४२ ।।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यः स च साक्षान्महेश्वरः ।
अन्नदानेन यत् पुण्यं तोयदानेन यत् फलम् ।। ४३ ।।
तत्तत् सर्वं गृहस्थस्य नान्यस्य सुरवन्दिते ।[४१]
इति ते कथितं कान्ते चतुराश्रमलक्षणम् ।। ४४ ।।
न वक्तव्यं पशोरग्रे शपथो मे त्वयि प्रिये[४२] ।[४३]
पञ्चतत्त्वं विना भद्रे आनन्दो नैव जायते ।। ४५ ।।
अतो हि भक्तिभावेन तेनैव पूजनं चरेत् ।
इति ते कथितं कालि अवधूतस्य लक्षणम् ।। ४६ ।।
येन विज्ञानमात्रेण शिवत्वं लभते नरः ।
शठाय भक्तिहीनाय न दातव्यं कदाचन ।। ४७ ।।
गुरुभक्तिविहीनाय तत्त्वानिन्दापराय च ।

३७ यो पाठ मातृका 'ङ'मा छैन ।
३८ मालामुद्रादि -च, ज
३९ वैदिके -च, ज
४० योगतः -च ज
४१ नानाफलमवाप्नुयात् -च, ज
४२ प्राणान्तेषु सुरेश्वरि -च, ज
४३ मातृका क, ख, ग, घ र छमा अशक्तः परमेशानिदेखि प्राणान्तेषु सुरेश्वरिसम्मको पाठ छैन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इदं तन्त्रं सुगुप्तं च प्राणान्तेऽपि कदाचन ।। ४८ ।।
न श्रावयेदभक्ताय सिद्धिहानिः प्रजायते ।
कदाचिद् वा स्वपुत्राय स्वशिष्याय महात्मने ।। ४९ ।।
श्रावयेद् भक्तियुक्ताय यदि तद्योग्यता भवेत् ।
श्रुत्वा गोपय यत्नेन स्वयोनिमिव शैलजे ।
सङ्क्षेपात् कथितं किञ्चित् किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।। ५०।।

इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे चण्डिकाशङ्करसंवादे अवधूताश्रमविवरणं नाम चतुर्दश पटलः समाप्तः ।। १४ ।।[४४]

४४ इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे चण्डिकाशङ्करसंवादे अवधूताश्रमविवरणं नाम चतुर्दशः पटलः समाप्तः ।। १४ ।। संवत् १९९० साल मिति वैशाख शुदि १ रोज १ जोगनरसिंह चोया शुभं ।। ।। –ख, इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे चतुर्दशः पटलः –ङ । इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे चण्डिकाशङ्करसंवादे चतुर्दशः पटलः समाप्तः ।। –च, ज

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चौधौँ पटल

[नेपाली भाषानुवाद]

श्रीशङ्करजी भन्नुहुन्छ

हे देवी अवधूत कसरी भइन्छ म त्यो बताउँछु, तिमी सुन । तत्त्वपरायण, वीर [वीरभावमा स्थित साधक]हरूका स्वामीले पहिले सन्न्यासधारणको जुन उत्तम रूप बताइयो त्यस रूपको सबै कर्म गरून् । अवधूतलाई वीरको मूर्ति भनेर जान्नू ।। १–२।।

दण्डधारण गर्ने व्यक्तिलाई आवश्यक मुण्डनको कार्य गराउनू । हे प्रिये [उक्त] वीरले त्यस्तो मुण्डन नगर्ने हो भने कोरिबाटी नगरेको खुला, लामो केशजालमा हाडको माला वा रुद्राक्ष धारण गरून् ।। ३-४ ।।

वीरभावमा स्थित ती वीरहरूमा श्रेष्ठ अवधूत दिगम्बर बनून् अथवा कौपिन धारण गर्ने बनून् । रक्तचन्दनले दिव्य अङ्गवाला बनून् अथवा भस्मलाई गहनाका रूपमा धारण गरून् ।। ५ ।।

हे हिमालयकी पुत्री! क्षमा, दान, तप, ध्यान भन्ने कुरा वीरभावमा हुँदैन । म कुलपरम्पराको नायक हुँ, म मुक्त हुँ, म भैरव हुँ, म शिव हुँ सर्वदा यस्तो भावले युक्त अवधूत मकारादि पञ्चतत्त्वले युक्त बनून् । सदा सर्वदा कारण [मकारादि पञ्चतत्त्व]को सेवन गरून्, सदा चैतन्यामृतको पान गरून् ।। ६–७ ।।

यस प्रकारको भावलाई मनन गर्नेवाला साधक साक्षात् शम्भुरूप हुन्छ, यसमा कुनै संशय छैन । वीरभावबाट ब्राह्मणले निर्वाणमुक्ति प्राप्त गर्दछ ।। ८ ।।

जो क्षत्रिय अवधूत हो ऊ महायोगी [सायुज्यरूप मुक्तिको अधिकारी] बन्दछ । वैश्यले सारूप्य मुक्ति प्राप्त गर्दछ भने शूद्रले सालोक्य मुक्ति प्राप्त गर्दछ ।। ९ ।।

वीरभावबाट ब्राह्मणले सम्पूर्ण फल प्राप्त गर्दछ र उसले निर्वाण [समेत] प्राप्त गर्दछ । क्षत्रियले वीरभावबाट तीन भाग [सालोक्य, सारूप्य र सायुज्य] फल प्राप्त गर्दछ । वैश्यले दुई भाग [सालोक्य र सारूप्य] तथा शूद्रले एक भाग [सालोक्य] प्राप्त गर्दछ । हे चण्डिका! ब्राह्मणलाई बाहेक अरूलाई सन्न्यासको अधिकार छैन ।। १०–११ ।।

जसले मोहवश अनधिकार चेष्टा गर्दछ त्यो मानिस पापको भागी बन्छ । हे प्राणप्रिये! [पञ्चतत्त्वविषयक कुरा] गुप्तभावले सुन ।। १२ ।।

सन्न्यासीले सदा पञ्चतत्त्वको सेवन गर्नू । हे देवी! [सन्न्यास ग्रहण गरेको] बारह वर्षमा यदि मृत्यु भएन भने [आफूले गुरुबाट प्राप्त गरेको] दण्डलाई जलमा फ्याँकेर ऊ परमहंस बन्छ । अवधूताचारमा रत परमहंस नै बारह वर्षमा आनन्दसरस्वती भनिन्छ । हे पर्वतपुत्री! अवधूतको आख्यात [नामपद] सुन ।। १३–१५ ।।

वन, अरण्य, भारती, पुरी, गिरिले एउटै स्थानमा बसेर इष्टदेव वा देवी ध्यान आदि गरून् । यो मन्त्र तथा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ब्रह्मतत्त्वलाई जान्ने जो अवधूत हो उसलाई वन भनिन्छ । हे शैलपुत्री! जो जटाधारी छ, सधैँ अचल रहेर अन्तर्योगमा रत छ त्यस्तो महावीर अवधूतलाई नै अरण्य भनिन्छ । नाना प्रकारका शास्त्रहरू जसले जानेको छ, जो नाना प्रकारका कर्ममा विशारद छ, जो सदैव नारीलाई इष्टदेवीको भावले चिन्तन गर्दछ त्यस्तो महाज्ञानी जितेन्द्रिय वीर नै भारती नामका अवधूत हुन् ।। १७–१९ ।।

सधैँ हात माथि उठाउने, कपाल खुला छोड्ने, दिगम्बर [नाङ्गै हिँड्ने], सबैलाई समभावले चिन्तन गर्ने, इष्टदेवीबाहेक अरू केही पनि छैन भनेर मान्ने, विभिन्न देवालय, पीठ, क्षेत्र, तीर्थहरूमा भ्रमण गर्ने, देवता र गुरुको यत्नपूर्वक पूजन तथा ध्यान गर्ने, अन्तर्यागले जो निष्ठ वीर हो त्यस्तो अवधूतलाई पुरी भनिन्छ ।। २०–२२ ।।

अवधूत आश्रममा जसको निश्चल भक्ति छ त्यस्तो व्यक्तिप्रति काली खुसी हुन्छिन्, त्यस्तो व्यक्तिको यो संसारमा के कुरा सिद्ध हुँदैन र? ।। २३ ।।

अवधूतलाई देखेर शम्भुलाई झैँ पूजा गर्नू । आफ्नो सामर्थ्यले यत्नपूर्वक पञ्चतत्त्व अर्पण गर्नू ।। २४ ।।

हे कल्याणी! पञ्चतत्त्वविना आनन्द हुँदैन त्यसैले बडो भक्तिभावले तिनै पञ्चतत्त्वले पूजन गर्नू ।। २५ ।।

हे परमेश्वरी! [जो] अशक्त छ [उसले] भक्तिले सन्तोष गराओस् । साधुरूपको (साधुस्वभावको) गृहस्थले वीर [वीरभावमा स्थित साधक)लाई अवश्य पूजा गरोस् । जसले त्यो वीरलाई पूजा गर्दैन ऊ आपत्मा पर्दछ । हे देवी! [अब म] ब्रह्मचर्य [का बारेमा] बताउनेछु [त्यो] सावधानीपूर्वक सुन ।। २५-२६ ।।

जसको (ब्रह्मचर्यको) आचरणमात्रले नर नारायण बन्दछ । देवताको ध्यानमा तत्पर [ब्रह्मचारी]ले गेरुवा वस्त्र धारण गरोस् । फल तथा कन्दमूलको आहारमा रत [सो ब्रह्मचारी)ले दूध तथा दुग्धजन्य (दही, घिउ)भोजन गरोस् । शालीधानको चामलबाट बन्ने [खाद्यान्न] तथा शूद्रले ल्याएको फल ग्रहण नगरोस् ।। २७-२८ ।।

गृहस्थले ऋतुकालबाहेक स्वकान्तागमन (आफ्नी पत्नीमा गरिने गमन अर्थात् मैथुन) नगरोस् । हे महेश्वरी! [यस्तो आचरणमा बस्ने गृहस्थ पनि] ब्रह्मचारी हो, ऊ सदैव गुरु हो त्यसैले [ऊ] कहिल्यै पनि उदासीन नबनोस्, [सधैँ] गुरुकर्म (गुरुअनुरूपको कर्म)को मालिक बनोस् । हे चण्डिका! [यदि ऊ उदासीन बन्छ भने] उसको शिष्यको कहिल्यै कल्याण हुँदैन ।। २९-३० ।।

हे देवी! ब्रह्मचारीले नङ, रौँ आदि काट्नु हुँदैन । सर्वत्र दयाभाव [देखाउनुपर्छ], सधैँ नै [देवताको] ध्यानमा तत्पर [रहनुपर्दछ] । उसले एउटा त्रिशूल धारण गरोस् तथा तीनवटा शिखा पनि धारण गरोस् । तामाले बेरिएको रुद्राक्ष दुइवटा कानमा धारण गरोस् । हे देवी! जुन देशमा तपोधन (तपस्या नै जसको धन छ) ब्रह्मचारी रहन्छ त्यस देशमा लक्ष्मी स्थिर रहन्छिन् (त्यो देश ऐश्वर्यले सम्पन्न रहन्छ), यस कुरामा [कुनै] संशय छैन ।। ३१-३३ ।।

हे चण्डिका ! अब यसपछि गृहस्थको लक्षण बताउनेछु, सुन । [गृहस्थले] हवन, अतिथिसेवन, देवपूजन,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पितृश्राद्ध, कुलाचार र तत्त्वज्ञानको सदा आचरण गरोस् । आफ्नी पत्नी सदैव पूज्या [हुन्छिन्], आफ्नी पत्नी निश्चय नै देवता [हुन्] । [त्यसैले तिनमा देवीभाव राखेर तिनको] मानस पूजन गरोस् तथा मानस जप गरोस् । मानस (मनले भावनापूर्वक गरिने) [पूजन] नै महाधर्म हो, मानस [पञ्चतत्त्वसेवन]मा पातक (महापातक दोष) छैन। साधुरूप (साधुस्वभाव)को, सदैव आचारनिष्ठ, ऐश्वर्यसम्पन्न, यज्ञपरायण गृहस्थ सबैको पितृरूप (पालक) हो ।। ३४-३७ ।।

प्रयत्नपूर्वक घरमा पञ्चतत्त्व (मकारादिपञ्चक) राख्नू तब नै सम्पूर्ण सिद्धिको मालिक बन्छ, [यसमा] संशय नै छैन । जुन मन्त्रमा सिद्ध, अरि, गण आदि दूषणको विचार [हुन्छ] त्यो त्यो सबै गृहस्थका लागि [नै] सुनिश्चित हो [त्यसैले सिद्ध, अरि, गण आदि दूषणको] विचार गरेर उत्तम [गृहस्थ] साधकले महामन्त्र ग्रहण गरोस् । हे देवी! एकाक्षरमन्त्र तथा कूटमन्त्र, मालामन्त्र, वैदिक मन्त्र, त्यसैगरी स्वप्नमा प्राप्त मन्त्रमा पनि [सिद्ध, अरि, गण आदि दूषणको] विचार गर्नुपर्दैन तापनि गृहस्थका लागि महामन्त्र [सिद्ध, अरि, गण आदि दूषणका दृष्टिले] विचारयोग्य [हुन्छ] । दण्डी (सन्न्यासी) का लागि कुनै पनि (सम्पूर्ण) मन्त्रको दीक्षामा दूषण (सिद्ध, अरि, गण आदि)[विचारयोग्य] छैन । तत्त्वज्ञानमा [सदैव चिन्तनशील रहेर] योगपूर्वक गृहस्थाश्रमलाई आस्वादन गरेर [गृहस्थाश्रममा रहनाले] त्यो (गृहस्थ) सम्पूर्ण पापहरुबाट मुक्त [हुन्छ], त्यो (गृहस्थ) साक्षात् महेश्वर [हुन्छ] । अन्नदानले जुन पुण्य [प्राप्त हुन्छ], जलदानले जुन फल [प्राप्त हुन्छ] त्यो त्यो सबै गृहस्थको [प्राप्तिको विषय हो], [उसले] नानाप्रकारको फल प्राप्त गर्दछ । हे प्रिये! तिम्रा लागि चार आश्रमको लक्षण बताइयो ।। ३८-४४ ।।

हे सुरेश्वरी! [मैले तिमीलाई बताएका यी कुराहरु] पशु (अष्ट पाशले बाँधिएको अज्ञानी)का अगाडि बताउनु हुँदैन, यो तिमीलाई मेरो कसम भयो । हे कल्याणी! पञ्चतत्त्वविना आनन्द हुँदैन त्यसैले भक्तिभावले पञ्चतत्त्वले नै पूजा गरोस् । हे काली! तिमीलाई अवधूतको लक्षण बताएँ जसलाई जान्नाले मात्रै मनुष्यले शिवत्व प्राप्त गर्दछ । यो [गुप्तज्ञान] मूर्खलाई, भक्ति नहुनेलाई, गुरुप्रति भक्ति नहुनेलाई, [मकारादि] तत्त्वलाई निन्दा गर्नेलाई नदिनू । प्राणको अन्त्य नै हुने स्थितिमा पनि यो गुप्त तन्त्र [ज्ञान] अभक्तलाई नसुनाउनू, सुनायो भने सिद्धिमा हानि हुन्छ । केही गरी योग्यता पुग्यो भने आफ्नो छोरालाई, भक्तियुक्त आफ्नो उत्तम शिष्यलाई [यो ज्ञान] सुनाउनू । हे शैलाजा ! [यो सुगुप्त ज्ञानलाई] सुनेर आफ्नो योनिलाई झैँ गोप्य राख्नू । सङ्क्षेपमा केही बताएँ, अरू के सुन्न चाहन्छ्यौ ? ।। ४५-५० ।।

निर्वाणतन्त्रमा चण्डिका र शङ्करको संवादमा अवधूताश्रम विवरण नामक चौधौँ पटल पूरा भयो ।। १४ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

परिशिष्ट

निर्वाणतन्त्रका मातृका क, ख, घ र ङका प्रतिलिपिहरू

निर्वाणतन्त्रका मातृका 'क'का प्रतिलिपिहरू

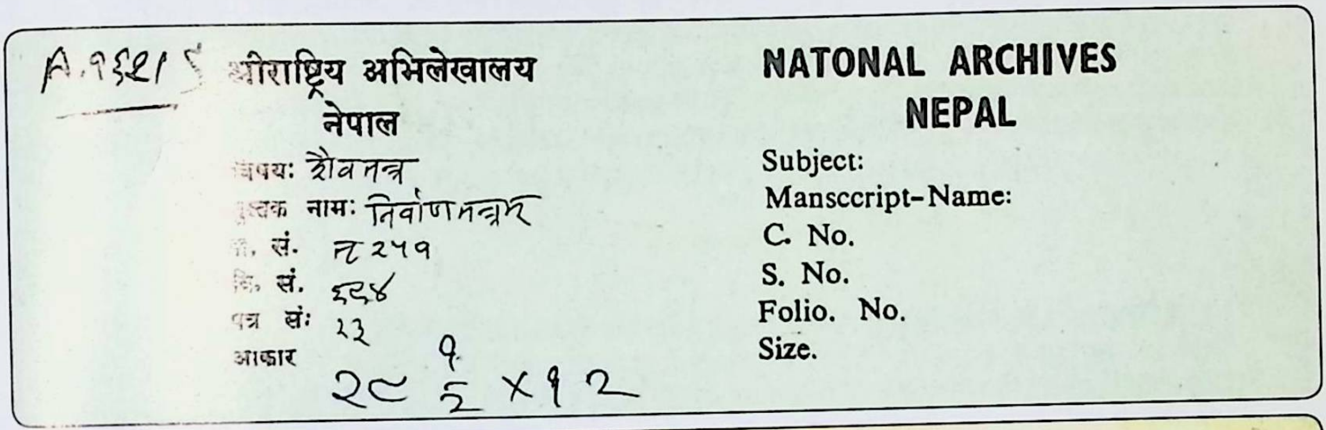
A.१६६१५ श्रीराष्ट्रिय अभिलेखालय
नेपाल
NATONAL ARCHIVES
NEPAL
विषयः शैवतन्त्र
पुस्तक नामः निर्वाणतन्त्र
Subject:
Mansccript-Name:
C. No.
S. No.
Folio. No.
Size.
आकार

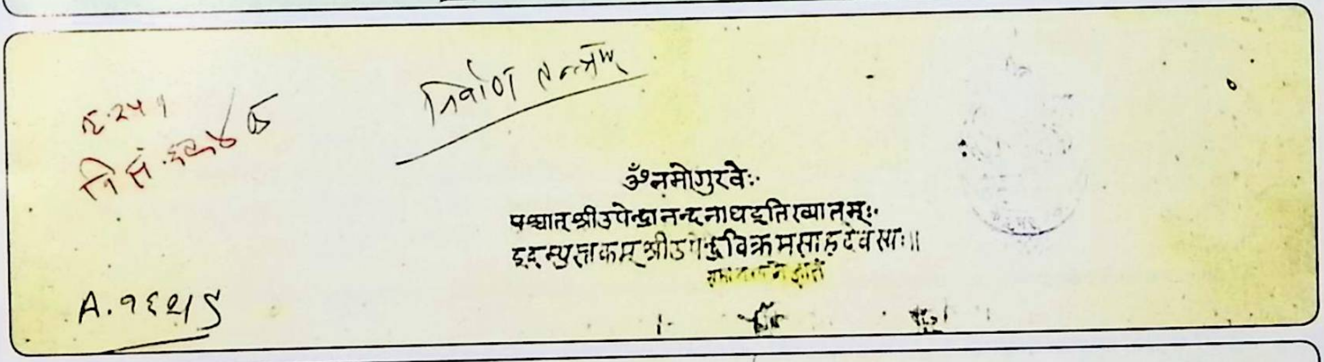
निर्वाण तन्त्रम्
ॐनमोगुरवे॥
पश्चात्श्रीउपेन्द्रानन्दनाथद्वतिख्यातमः
A.१६६१५

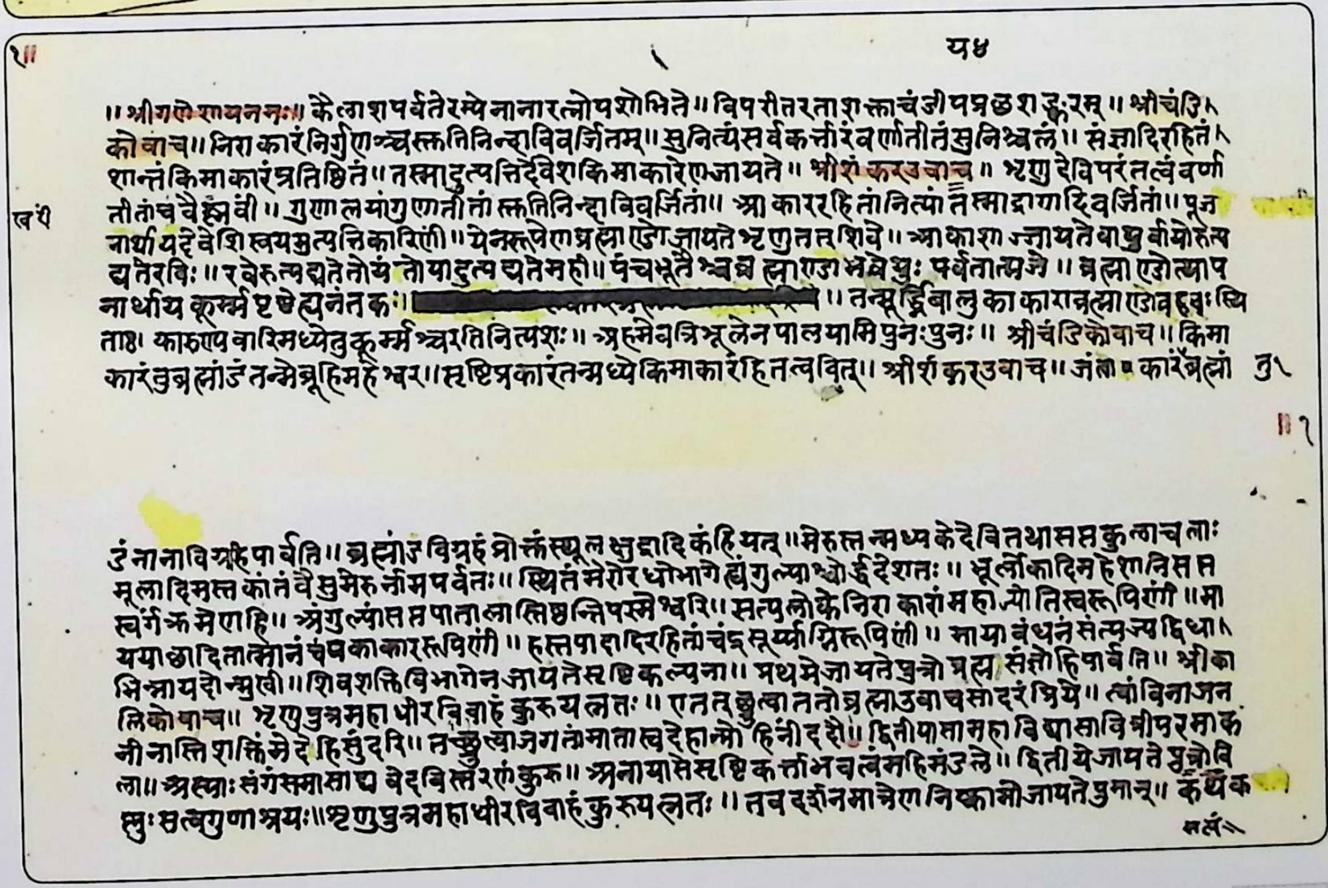
२॥
५४
॥ श्रीगणेशायनमः॥ कैलाशपर्वते रम्ये नानारत्नोपशोभिते॥ विपरीतरताशक्ताचंडीपप्रच्छशङ्करम्॥ श्रीचंडि॰
कोवाच॥ निराकारं निर्गुणञ्च शक्तिनिन्द्राविवर्जितम्॥ सुनित्यं सर्वकर्त्तारं वर्णातीतं सुनिश्चलं॥ संज्ञादिरहितं॰
शान्तं किमाकारं प्रतिष्ठितं॥ तस्मादुत्पत्तिर्देवेशकिमाकारेण जायते॥ श्रीशंकरउवाच॥ शृणु देवि परं तत्वं वर्णा
तीतं च वै शुभे॥ गुणालयं गुणातीतं शक्तिनिन्द्राविवर्जितं॥ आकाररहितं नित्यं तस्माद्रागादिवर्जितं॥ पूज
नार्थाय देवेशि स्वयमुत्पत्तिकारिणी॥ येनरूपेण ब्रह्मा एव जायते शृणु तत्त्शिवे॥ आकाशाज्जायते वायुर्वायोरुत्प
द्यते रविः॥ रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही॥ पंचभूतेभ्य ब्रह्माण्डं भवेत्पुः पर्वतात्मजे॥ ब्रह्माण्डोत्थाप
नार्थाय कूर्म्म पृष्ठे ह्यनंतकः॥ [redacted] ॥ तन्मूर्द्धि वालुकाकारा ब्रह्माण्डावह्वः स्थि
ताः॥ कारणं वास्मिध्येतु कूर्म्म श्चरति नित्यशः॥ अहमेव त्रिशूलेन पालयामि पुनः पुनः॥ श्रीचंडिकोवाच॥ किमा
कारं तुब्रह्माण्डं तन्मे ब्रूहि महेश्वर॥ सृष्टिप्रकारं तन्मध्ये किमाकारं हि तत्ववित्॥ श्रीशंकरउवाच॥ जंबा॰ कारं ब्रह्मा उ॰
॥२
उं नानाविग्रहैः पार्वति॥ ब्रह्माण्ड विग्रहं प्रोक्तं स्थूल क्षुद्रादिकं हि यत्॥ मेरुस्तन्मध्यके देवि तथा सप्त कुलाचलाः
मूलादि सप्तकांतं वै सुमेरुर्नाम पर्वतः॥ स्थितं मेरोरधोभागे ह्यंगुल्याभ्योर्द्धदेशतः॥ भूर्लोकादिमहेशानि सप्त
स्वर्गक्रमेणहि॥ अंगुल्यां सप्तपाताला स्तिष्ठन्ति परमेश्वरि॥ सत्यलोके निराकारा महाज्योतिस्वरूपिणी॥ मा
यया छादितात्मानं चणकाकार रूपिणी॥ हस्तपादादि रहितं चंद्र सूर्य्याग्नि रूपिणी॥ माया वंधनं संत्यज्य द्विधा॰
भिन्ना यदोन्मुखी॥ शिवशक्ति विभागेन जायते सृष्टिकल्पना॥ प्रथमे जायते पुत्रो ब्रह्मा संज्ञो हि पार्वति॥ श्रीका
लिकोवाच॥ शृणु पुत्र महाधीर विवाहं कुरुय लतः॥ एतत्छ्रुत्वा ततो ब्रह्मा उवाच सादरं प्रिये॥ त्वां विना जन
नी नास्ति शक्तिं मे देहि सुंदरि॥ तच्छ्रुत्वा जगतां माता स्वदेहान्मोहिनी ददौ॥ द्वितीया सा महाविद्या सा विश्वपरमा क
ला॥ अस्याः संगं समासाद्य वेदविस्तरणं कुरु॥ अनायासे सृष्टिकर्त्ता भव त्वं महिमंडले॥ द्वितीये जायते पुत्रो वि
ष्णुः सत्वगुणाश्रयः॥ शृणु पुत्र महाधीर विवाहं कुरुयलतः॥ तव दर्शनमात्रेण निष्कामो जायते पुमान्॥ कथं क
मर्स॰

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

परिशिष्ट

निर्वाणतन्त्रका मातृका क, ख, घ र ङका प्रतिलिपिहरू

निर्वाणतन्त्रका मातृका 'क'का प्रतिलिपिहरू

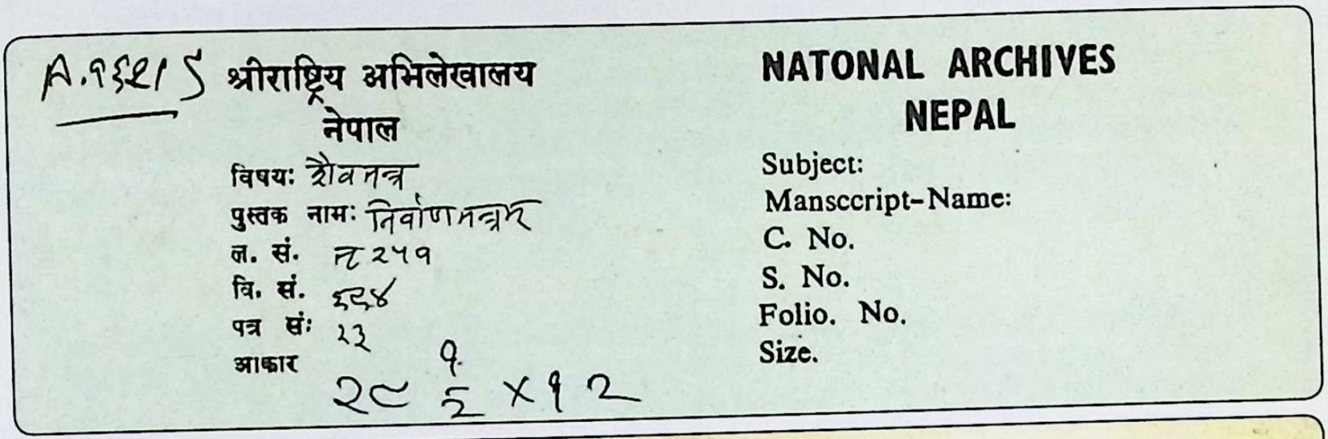

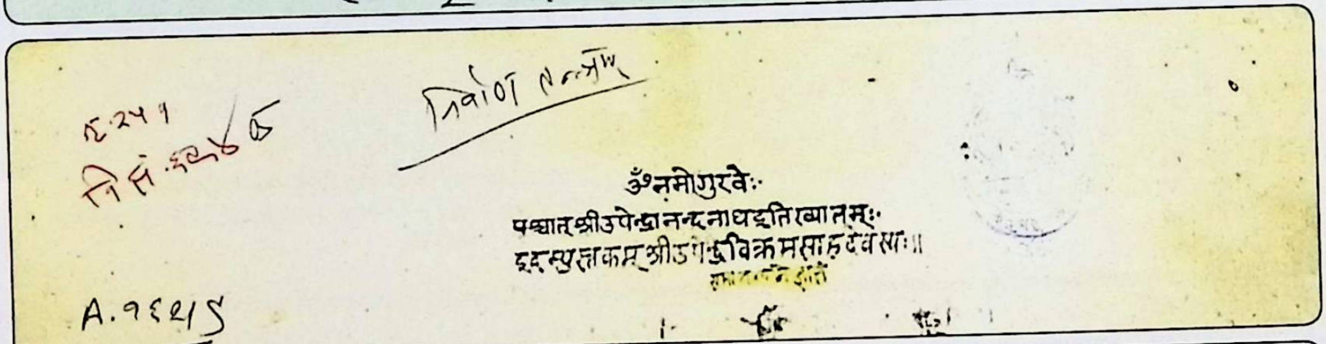

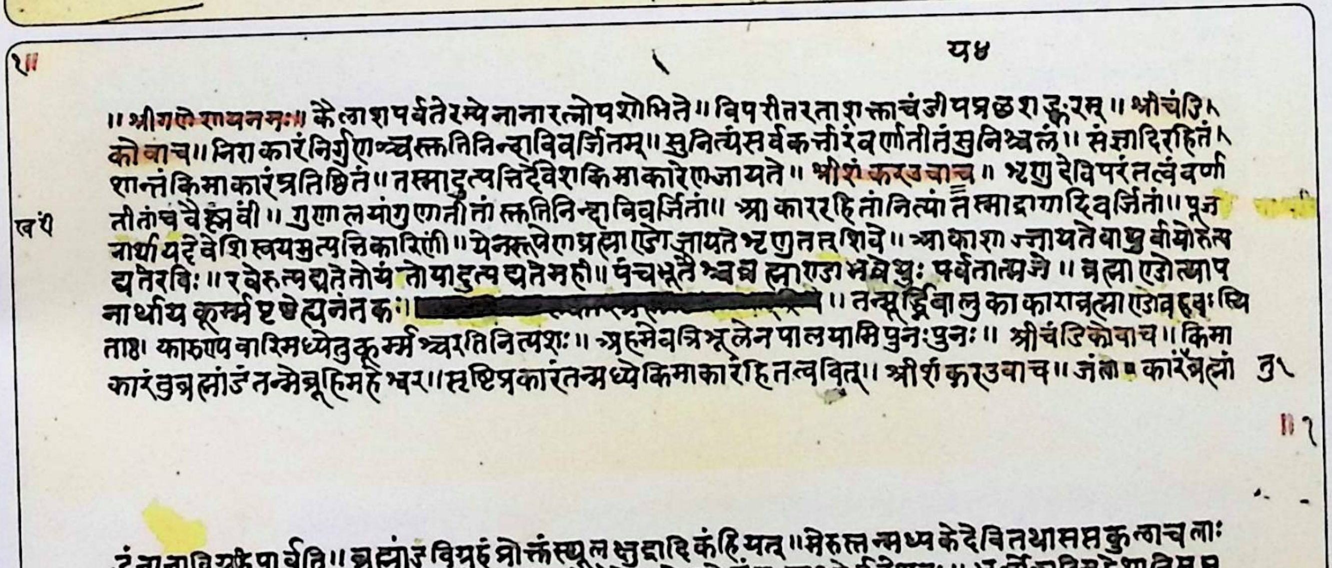

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

२३

रोमि हे मातर्मोहिनी देहि मे शिवे॥ देहात् शक्तिं विनिष्कृत्य ददौ तस्मै च कालिका॥ वैष्णवीं तां महाविद्यां श्रीविद्यां परमे
श्वरि॥ तामाश्रित्य महाविष्णुः पालयत्यखिलं जगत्॥ ततो वै जायते पुत्रो महायोगी सदाशिवः॥ तं दृष्ट्वा सा महाका
ली तुष्टियुक्ताभवन्मुदा॥ शृणु पुत्र महायोगिन् मद्वाक्यं हृदये कुरु॥ त्वां विना पुरुषः को वा मां विना कापि मोहिनी
अतस्त्वं परमानन्द विवाहं कुरु मे शिव॥ यदुक्तं मयि हे मातस्त्वां विना नास्ति मोहिनी॥ सत्यमेतज्जगन्मातर्मां वि
ना पुरुषो न च॥ अस्मिन् देहे संस्थिते च न करोमि विवाहकं॥ कुरु देहान्तरं मातः करुणायदि वर्त्तते॥ तत्क्षणे सा
महाकाली ददौ भुवनसुंदरी॥ आदिभूता यथा काली तथा भुवनसुंदरी॥ तामाश्रित्य महायोगी संहरत्यखि
लं जगत्॥ शम्भुरेष विभागश्च शक्तिश्चाष्टविधा भवेत्॥ कालिकाद्या महाविद्यास्त्वनेन परमेश्वरि॥ इति ते क
थितं कान्ते यथा ब्रह्मनिरूपणं॥ गोपनीयं प्रयत्नेन विद्योत्पत्तिर्यथा प्रिये॥ ॥ इति चंडिकाशंकरसंवादे नि
र्वाणतंत्रे प्रथमः पटलः॥ १॥ श्रीचंडिकोवाच॥ त्वत्प्रसादान्महादेव श्रुतं ब्रह्मनिरूपणं॥ इदानीं श्रोतुमिच्छा

चं१०

मि क्षितौ सृष्टिर्यथा भवेत्॥ श्रीशिव उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यथा सृष्टिः प्रजायते॥ सत्यलोके महाकाली भ
हार्ण्डेन संवृता॥ चणकाकृतिविस्तारा चंद्रसूर्याग्निरूपका॥ अनादिपुरुषेर्युक्ता नरस्ता जीवसंज्ञकाः॥
ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरंति विस्फुलिंगकाः॥ तस्याश्च्युतं परं बिंदुं यदा भूमौ पतत्यपि॥ तदेव सहसा देवि
संज्ञायुक्तो भवत्यपि॥ स्थावरादिषु कीटेषु पशुपक्षिषु शैलजे॥ चतुरशीतिलक्षं वै जन्म चाप्नोति सोऽव्ययः॥ ततो
लभेत्परेशानि मानुष्यं दुर्लभं तनुं॥ यतो मानुषदेहस्थ धर्म्माधर्म्माधिपश्च सः॥ ततो पि लभते जन्म पुनर्मृत्यु
प६ मवाप्नुयात्॥ जायते म्रियते चैव कर्म्मपाशात्तु निश्चयः॥ चतुरशीतिसंहस्रेषु नानायोनिषु शैलजे॥ श्रीचं
डिकोवाच॥ कथं वा लभते जन्म कथं मृत्युर्भवेत् प्रभो॥ तत्प्रकारं महादेव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ श्रीशं
कर उवाच॥ इह यत्क्रियते कर्म्म तत्परे चोपभुज्यते॥ जीवस्तत्क्षणे लोके च देहाद्देहान्तरं व्रजेत्॥ संप्राप्य चो
त्तरं देहं देहं त्यजति पूर्वजं॥ इति श्रुत्वा च सा चंडी पप्रच्छ परमेश्वरं॥ प्राप्ते चोत्तरदेहे तु पिंडदानादिकं कथं॥

लसे-४

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि माया देहं तदेव हि॥ मायादेहः परेशानि वायुरूपो न चान्यथा॥ वायुरूपो यतो देह आका
शस्थो निराश्रयः॥ अतश्च पिंडदानेन वायुस्थिरतरो भवेत्॥ प्रथमे मस्तकं देवि जायते च क्रमावधि॥ त
तो यमपुरं गत्वा धर्म्माधर्म्मादिकं हि पत्॥ तद्भुक्त्वा चापरे किंचित्पदि कर्म्म न विद्यते॥ यमात्तत्यात तदा
जीवः प्रयतो ब्रह्मसाधनं॥ तस्मात्कर्मानुसारेण यदि स्यात् दुर्लभं तनुं॥ महाविद्याभाग्यवशात् प्राप्नो
ति परमं गुरुं॥ तत्त्वज्ञानं महेशानि यदि भाग्यवशाद्भवेत्॥ तदेव परमं मोक्षं यावद्ब्रह्माण्डसंस्थिति॥ ब्रा
ह्मणस्य महामोक्षं सायुज्यं क्षत्रियस्य च॥ सारूप्यं चोरुजातस्य शूद्रस्य सहलोककं॥ महाविद्याप्रसादेन पु
नरागमनं न हि॥ इह ब्रह्माण्डशेषे तु सर्वेषां क्षयदा शिवे॥ तदा सद्यस्य निर्वाणं भवत्येव न संशयः॥ श्रीचं
डिकोवाच॥ इह ब्रह्माण्डबाह्ये तु किं पुनः परमेश्वर॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि यदि स्नेहोऽस्ति मां प्रति॥ श्रीशं
कर उवाच॥ ब्रह्माण्डस्य बाह्यदेशे ब्रह्माण्डा बहवः स्थिताः॥ अनंतस्य प्रमाणं तु किं वक्तुं शक्यते मया॥ सा

एवं निर्णितं सर्वं सेवसर्वं सुरेश्वरि॥ ॥ इति श्रीचंडिकाशंकरसंवादे निर्वाणतंत्रे द्वितीयः पटलः॥ श्री
शिव उवाच॥ प्रकृत्या जायते पुंसां प्रकृत्या सृज्यते जगत्॥ तोया यद्बुद्बुदं देवि यथा तोये विलीयते॥ प्र
कृत्या जायते सर्वं पुनस्तस्यां विलीयते॥ तस्मात्प्रकृतियोगेन जायते नान्यथा क्वचित्॥ ब्रह्मविष्णुशिवं दे
वि प्रकृत्या जायते ध्रुवं॥ तथा प्रलयकाले तु प्रकृत्यां लुप्यते पुनः॥ शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वै
ष्णवाः॥ उपासते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं॥ गायत्री शृणु चार्वंगि चतुर्वेदप्रपूजितां॥ वेदमातेति वि
ख्यातां त्रिवर्गफलदायिनीं॥ हालाहलं समुद्धृत्य नाभ्यक्षरं समुद्धरेत्॥ वामकर्णसमायुक्तं पुनर्नाभिं स
मुद्धरेत्॥ कर्णयुक्तं मूर्द्ध्नि रेफं ततश्च सुरवन्दिते॥ वारुणं च समायुक्तं चंद्रबीजं ततः परं॥ नादयुक्तं ख
चं२ गयुक्तं व्याहृति समुद्धरेत्॥ तत्पदं च समुद्धृत्य सवितुस्तदनंतरं॥ वरेण्यमिति चोच्चार्य्य भर्गो देव
स्य धीमहि॥ धियो यो नः प्रचोदयात् प्रणवं तदनंतरं॥ ततश्चाधीत गायत्री प्रणवं तदनंतरं॥ द्विज सामहे

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शानि साक्षान्नारायणो भवेत्॥ धियो यो नः भ्यभागोच यकार द्वयमेव च॥ तत्र तत्र महादेवि अनंत श्रुतिरेव च॥ इ
तिजप्तासमहेशानि मुक्तो भवति तत्क्षणात्॥ अंत्यमेकारयोस्थाने यो कार इति यः पठेत्॥ स चांडाल इतिख्यातो ब्र
ह्महत्या दिने दिने॥ अत एव महेशानि तवस्नेहात्प्रकाशितं॥ सावित्री परमा विद्या त्रैलोक्येषु च दुर्लभा॥ अस्या
ग्रहणमात्रेण भूपूज्यो नात्र संशयः॥ अंगन्यासस्य मंत्रं यत् तच्छृणुष्व प्रियंवदे॥ प्रणवद्वयं हृत्स्य ॐ भूःकारं शीर्ष
देशके॥ भुवः शिखायां भ्वः कारं कवचे विन्यसेत् सुधीः॥ नेत्रत्रये भूर्भुवः स्वः स्वः कारं करयुग्मके॥ नमः स्वा
हा वषट् हुं वौषट् फट् क्रमतोन्यसेत्॥ ध्यानं शृणु वरारोहे यथाध्यात्वा यजेत्सुरः॥ श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशे
च४ यवसना तथा॥ श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता॥ आदित्यमंडलांतस्था ब्रह्मलोकगता थवा॥ अक्ष
सूत्रधरा देवी पद्मासनगता थवा॥ ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रिय न्देवानां गायत्री एकपदी द्वि
१२ पदी चतुष्पदी॥ नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परो रजसे॥ एवं ध्यात्वा यजेद्देवी गायत्री परमाक्षरी॥ पुनर्ध्या

त्वा यंत्रपीठे पुष्पं दद्याद्वरानने॥ आदौ त्रिकोणं विन्यस्य षट्कोणं तद्बहिर्न्यसेत्॥ वृत्तं चाष्टदलं पद्मं तद्बहिश्चतुरस्रकं॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं सावित्रीयंत्रमीरितं॥ जीवन्यासादिकं कृत्वा पूजयेत्तां त्रिवर्गदां॥ हात्वा हलादिकं मंत्रं समस्तं परमे
श्वरी॥ समुच्चार्य्य वदेत्या यं सावित्री हुं युतां ततः॥ त्यागात्मकमनुः पश्चात् यथाविभवविस्तरैः॥ पूजयेद्बहुयत्नेन
चा न्यथा ब्रह्मणः स्मृतः॥ द्रव्याभावे वरारोहे पाद्याद्यैरुदकात्मकैः॥ पूजयित्वा यजेद्देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं॥ दश
मिर्जप्तं जनितं सतेन चतुराहृतं॥ त्रियुतं तु सहस्रेण गायत्री हंति पातकं॥ महेश्वर व स्त्रो सन्ना विद्यो हृदयस्थ स्थि
ता॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छया॥ इति मंत्रं समुच्चार्य्य देव्या वामकरे बुधः॥ समर्प्य येज्जपफलं ततस्तोत्रा
दिकं पठेत्॥ विधिवद्दत्तलक्षजापेन पुरश्चरणमीरितं॥ तद्दशांशं हुनेत्पश्चात् पुरश्चरणसिद्धये॥ होमस्य तु दशां
शेकं तर्पणं तदनंतरं॥ तर्पणस्य दशांशेक मभिषेकं ततः परं॥ अभिषेकस्य दशांशेकं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं॥
ततः सिद्धा भवेद्देवी त्रिवर्गफलसाधिनी॥ माहात्म्यं चास्य मंत्रस्य चतुर्वेदेन भाषितं॥ अपि मार्जनमंत्रस्य प्रकारं

त्मा॥८५

शृणुष्व तत्॥ भूमौ शिरसि चाकाशे आकारो भूविमस्तके॥ मूर्द्धि भूमौ तथाकाशे यजुर्वेदे सुरेश्वरि॥ सामाथर्वेद
नंदेवि ऋग्वेदे शृणु शैलजे॥ भूमौ शिरसि चाकाशे भूमौ भूम्यौ शिरे तथा॥ भूमौ भू न्येत था मूर्द्धि चापनार्जन माच
रेत्॥ आपोहिष्ठेतिये मंत्रा अष्टाक्षरपदे न तु॥ मार्जनं यत्क्रमेणैव सर्वपापविनाशनं॥ यति क्रमेण चा
र्वंगि ब्रह्महत्या पदे पदे॥ अत एवं क्रमं सर्वं तव स्नेहात्प्रकाशितं॥ स्त कविं च कवचं देवि पठित्वा प्रणमेत्सु
धीः॥ श्रीदेव्युवाच॥ तुरीयं धाम यो देव परमार्थः स एव हि॥ शिवः पञ्चस्थितेवा ह्यो नमस्कारः कथं भवेत्॥ तद्रूपं च
श्रीशिव उवाच॥ शिवः पञ्च महादेव स्तथैव परमो गुरुः॥ तत् शाम्भोनास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये॥ तद्रूपं चां
तयेन्मंत्री बाह्ये गुरु चतुष्टयं॥ तदंशाभावसंभूता ये चान्ये गुरवो जनाः॥ तथैव ब्राह्मणाः सर्वे चांसावतार
संस्थिताः॥ यदैव बाह्ये चेतांश्च प्रत्यक्षे भावयेत्तदा॥ सहस्रारे महापद्मे तदा चिंतां विवर्जयेत्॥ प्रत्यक्षे दर्शने देवि
वाह्ये न ब्रह्म चिंतयन्॥ नमस्कारादिकं देवि कुर्यात्साधकसत्तमः॥ एभ्यो दर्शनमात्रेण नमस्कारादिकं चरेत्॥

न कुर्य्याद्यदि मोहेन स भवेत् पापदाश्रयः॥ ब्राह्मणादीन समालोक्य ब्रह्मचारी यतित्रयं॥ दृष्टिमात्रेण गिरिजे प्रणमेद्दंडव
न्भुवि॥ महापातकयुक्तोपि मुक्तो भवति तत्क्षणात्॥ न कुर्य्याद्यदि मोहेन महापातकवान्भवेत्॥ रक्तवस्त्रे समालो
क्य तथा तस्माद्भूषणं॥ दंडहस्तं त्रिशूलं च दृष्ट्वा प्रदक्षिणत्रयं॥ न कुर्य्यात्साधक श्रेष्ठश्चान्यथा पातकी भवेत्॥ कीदृशं वाब्र
॥०॥ इति निर्वाणतंत्रे तृतीयः पटलः॥३॥ श्रीदेव्युवाच॥ सन्यासं कीदृशं नाथ अवधूतं च कीदृशं॥ च५
ह्मचारी गृहस्थो वाथ कीदृशः॥ श्रीशिव उवाच॥ दिव्यप्रकाश मूर्त्तिं चिंतये दंडधारिणं॥ वीरस्य मूर्त्ति देवेशि स
दा तस्मादि भूषणं॥ कौलिकस्य गृहस्थस्य मूर्त्तिं तद्ब्रह्मचारिणं॥ गृहस्थस्य दिव्यमूर्त्तिं चंदनादि विभूषितं॥ सर्वेषां
पितृस्त्रोसौ गृहस्थः साधुरूपकः॥ श्रीशिव उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि ब्रह्मांडलक्षणं॥ मेरुपर्वत मध्ये तु स
र्वे देवाश्रयं प्रिये॥ सप्तद्वीपान्वीत तन्मध्य देशे सदा स्थिता॥ सुमेरोश्चोर्द्ध देशे तु सत्यलोकं वरानने॥ अधोभागे म
हेशानि प्रतिष्ठति रसातलं॥ एवं क्रमेण मेरुमध्ये भुवनानि चतुर्दश॥ पातालसप्तकस्योर्द्ध ब्रह्मपर्यं सुरेश्वरि॥ अ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

६

घोवर्ण्णं स्थितं तत्र पद्मं धरामध्ये चतुर्दलं॥ पद्ममध्ये वीजकोषे क्षितिचक्रं मनोहरं॥ वलयाकाररूपेण समुद्राः सप्त
संस्थिताः॥ जम्बुद्वीपं समध्यदेशे चतुष्कोणं मनोहरं॥ त्रिकोणं मदनागारं कंदर्पश्चाधिदेवता॥ ऐन्द्रवीजं हि
लंरूपं गजेन्द्र वाहनं शिवे॥ त्रिकोणे मदनागारे विन्दुरूपो महेश्वरः॥ माया शक्तिर्महेशानि भुजगाकाररूपिणी
तयैव वेष्ठितं लिंगं सार्द्ध त्रिवलयाकृतिः॥ लिंगछिद्रं स्ववक्त्रेण समाछाद्य स्थिता सदा॥ ऐन्द्रवीजं वरारोहे लिं
गस्य वामदेशके॥ सुस्निग्धं ब्रह्मसदनं नादोपरि सुसुन्दरं॥ तत्रैव निवसेद्ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापतिः॥ वामभागे
च सावित्री वेदमाता सुरेश्वरी॥ तस्याः प्रसादमासाद्य सृष्टिं वितनुते सदा॥ सद्रूपं ब्रह्मसदनं लक्षयोजनविस्त
तं॥ तत्सर्वं परमेशानि ऋग्वेदाख्ये मयोदितं॥ त्रिकोणं परमेशानि द्विषष्टितमकोष्ठकाः॥ तदेव पर्वतं प्रोक्तं सर्वदे
वाश्रयं स्थितं॥ त्रिकोणमध्ये तद्वाह्ये पश्चात्पूर्वे वरानने॥ स्थावरं पर्वतं पश्य कीटं पशुमनुत्तमं॥ खगं नरादिकं
देविनास्ति किं पृथिवीतले॥ त्रिकोणवाह्ये गिरिजे पर्वतं वहुरूपकं॥ नीलाचलं मंदरञ्च पर्वतं चंद्रशेखरं॥ हिमालयं

६

पापिष्ठास्तत्र वै जाताः कर्मयोगेन पार्वति २

व२

प

२ेल॥ सुमेरुञ्च मलयं भस्म पर्वतं॥ चतुष्कोणे वसेद्देवि तत्सप्तकुलाचलं॥ एतेषां शिखराज्जातं पर्वतं वहुरूपकं॥
नानादेवालयं देवि तथैव दानवालयं॥ तृणगुल्मलतावृक्षा नानारूपाणि तत्र वै॥ जायंते च म्रियंते च पूर्वोक्तेनैव
वर्त्मना॥ इति निर्वाणतंत्रे योगविवरणं नाम चतुर्थः पटलः॥ ४॥ ॥ श्रीशिव उवाच॥ एतस्य ह्यस्योर्द्ध्वदेशे भौममध्यं
पंकजं शुभं॥ पत्रषट्कं तथा वृत्तं चतुर्द्वारविभूषितं॥ पद्ममध्ये वीजकोषे भुवर्लोकं मनोहरं॥ सिंदूरसदृशं रक्त
वर्णेन शोभितं सदा॥ सिंदूरारक्तवर्णेन निर्मितं चक्रपाणिना॥ तस्योर्द्ध्वं निवसेद्विष्णुः श्रीवाणी वामदक्षिणे॥ ब्र
ह्मणस्त्र्यपते लोकः पालय ते चक्रपाणिना॥ वैकुंठं नाम तत्स्वर्गं नाना देवालयं हि तत्॥ वैकुंठस्य दक्षभागे गोलो
कं सर्वमोहनं॥ तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः॥ नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवितं वेदपारगैः॥ वैकुंठसदृशं स्था
नं नास्ति ज्ञाने च मामके॥ अन्तर्मध्ये तथा वाह्ये पथा सर्वे प्रपश्यति॥ तथैव भूमिगाः सर्वे ज्योतिषं परिपश्यति॥
नानाभोगयुताः सर्वे नानारत्नेन भूषिताः॥ इंद्राद्या देवताः सर्वे तिष्ठंति स्वस्ति हि तत्र वै॥ महासत्यमयं लोकं नेदवाहु

१चो१

विराजितं॥ पीताम्बरं शांतमूर्त्तिं वनमालाविभूषितं॥ एवं भक्तजनैः सर्वैर्वैकुंठे शोभितं॥ विष्णुशब्दं विष्णुगाणं च
सर्वं विष्णुरूपकं॥ विष्णुगानं विना नास्ति वैकुंठे परमेश्वरि॥ यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके॥ ज्ञाने वा
चक्षुषे किं वा ध्यानयोगेन विद्यते॥ भुवं सत्यमयं देवि नानादेवैर्न शोभितं॥ तत्रैव भाति कैलासस्तत्रैव ब्रह्म
णः पुरं॥ वैकुंठनगरं तत्र तत्रैव वरविरालयं॥ चंद्रालयं हि तत्रैव कंदर्पनिलयं प्रिये॥ सर्वदेवालयं तत्र देव
कन्यादिशोभितं॥ मध्यदेशे गोलकाख्यं श्रीविष्णोर्भोगमंदिरं॥ श्रीविष्णोस्तत्स्वरूपस्य यत्स्थूलं चिन्मयोहनं
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यते धुना॥ यत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः॥ निराकारो म
हाविष्णुः साकारो भक्तपोक्षणे॥ यदा साकाररूपोसौ तदैव मुरलीधरः॥ तदा सत्यमयो विष्णुर्भवनं पाति
निश्चितं॥ वैष्णवस्य महामोक्षं यत्रैव परमेश्वरि॥ इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितं॥ विस्तरेण
नराक्रोमि जन्मांतरशतेन च॥ वीजकोषस्य वाह्ये तु वेष्टितं तोयमंडलं॥ प्रमाणं सुंदरं तोयं यथा क्षीरोदसागरं॥

का२

धुस्तस्य ज्योतिषारं कोटिचंद्रसमद्युतिं॥ वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमंडलं॥ गंगादिसरितः सर्वास्तत्रैव भां
ति सुंदरि॥ इंद्रादिदेवताः सर्वैः स्तूयमाना निरंतरं॥ गंधर्वयक्षनागादिकूष्मांडभैरवास्तथा॥ वेदगानेन भासंते
मूर्त्तिमंतः सदैव हि॥ मालवे नैव रागेन सामगानं सदा प्रिये॥ मल्लारेण सदाथर्वं वसंतेन तथा पुनः॥ हिंडोले
न यजुः पाठं सदा कुर्वंति ये बुधाः॥ कर्णाटेनैव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा शिवे॥ निर्दिष्टः पाठमेतत्तु अनिर्दिष्टमतः प
रं॥ तत्रैव सर्वे ते रागाः सहस्राणि च षोडश॥ तत्रैव भांति तालाश्च सहस्राणि च षोडश॥ मुरारेर्मुरलीगानात्स
र्वे तालाः प्रजायते॥ तेन तालेन रागेण सदा गायंति ये बुधाः॥ तद्रागस्य विभागं हि कुर्वंति मुनयो जनाः॥ वसंता
द्याश्च ऋतवस्तिष्ठंति तत्र संततं॥ नाना धातुप्रसूनेन भूषितं मुरलीधरं॥ तत्रैव राधिका देवी नानासुखविला
सिनी॥ वदंती मुरलीगानं कुरु कांत प्रमोहनं॥ येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते॥ तद्रागं च्वैव तत्तालं कुरु गानं
प्रयत्नतः॥ एवमानंदसंयुक्ता महादेवि शविलासिनी॥ वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला॥ प्रार्थनं कं प्रकुर्वं

सदा२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तीराधिका भक्तिसंयुता॥ श्रीराधिकोवाच॥ तव भक्तियुता सत्यं श्वाथवा भक्तिसंयुता॥ गोलोकस्थं महाविष्णुं द्विभु
जं मुरलीधरं॥ सदानंदयुतं देवं सभसंगे विराजितं॥ एवं ध्यायंति ये मर्त्यास्तस्योपायस्तु कीदृशं॥ तद्वदस्व विशेषेण
यच्यहं तव वल्लभा॥ श्रीभगवानुवाच॥ येयथा मां भजंत्येव तेन मार्गेण सद्गतिं॥ दास्यामि शृणु चार्वंगि सदा त्वं
भक्तवत्सला॥ आदौ राधां ततः कृष्णो जल्पंति ये च मानवाः॥ तेषां च सद्गतिं श्चात्र दास्यामि नात्र संशयः॥
गुरुणा भावमार्गेण मंत्रमार्गेण चैव हि॥ ये जना मां भजंत्येव तेन रामत्समाः सदा॥ या नारी मां दृमे देन भजते पु नाम
रुषं सदा॥ तत्सामासी सदा नारी जायते नात्र संशयः॥ भक्त्या वाप्यथवाभक्त्या जल्पंति युगलं यदि॥ तव भ
क्त्या प्रदास्यामि सद्गतिं शृणु राधिके॥ मद्रूपकाले व गच्छंति कदाचि द्यमसंदिरे॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं हि रा
धिके॥ इति श्रुत्वा च सा देवी राधिका प्रेमवत्सला॥ अंके शेते महाविष्णोः कामबाणेन पीडिता॥ विष्णुलोकमिदं देवि
चापरं शृणु यत्नतः॥ ॥ इति निर्वाणतंत्रे पंचमः पटलः॥ ५॥ श्रीशंकर उवाच॥ एतत्पद्मस्योर्ध्वे देशे महापद्म

ता ७

सुदुर्लभं॥ द्वापत्रं नीलवर्णं सजलं घनरूपकं॥ ओंदिफांतैः सचंद्रैश्च पंकजं चातिशोभितं॥ तन्मध्ये वीज
कोशे निवसति सततं वह्निबीजं सुसिद्धं॥ वाह्ये तं त्रैपुरास्यं नव तपननिभं स्वस्तिकं तत्रिभागे॥ स्वर्लोका
ख्यमिदं देवि सर्वं देवैः प्रपूजितं॥ साकारं वह्निबीजं च तस्य देवमेषवाहनं॥ रुद्रालयं हि तत्रैव महाम्नो हस्तनास
नं॥ भद्रकाली महाविद्या वामभागे सुशोभिता॥ भद्रकाली महाविद्या सदासंहारकारिणी॥ ब्रह्मणा सृज्यते लो
कः पाल्यते विष्णुरूपिणा॥ परदेवो रुद्ररूपः सदा संहारकारकः॥ संहरेद्रुद्ररूपेण भद्रकालि कृपासह॥
रुद्रस्य भावनाद्देवि किं न सिद्धति चंडिके॥ यद्रूपं कथितं पूर्वं गोलकं सर्वमोहनं॥ तस्माद्धि सर्वलोकाश्चेरुद्र
लोकं चतुर्गुणं॥ रुद्रलोकं महास्वर्गं गोलोकाद्वै चतुर्गुणं॥ महामोक्षप्रदं नित्यं रुद्रस्यांगभूषणं॥ भद्रका
लीमहाविद्या रुद्रस्य वामदेशके॥ विष्णुना पाल्यते यद्यत्कालीरूपेण पूज्यते॥ अतः काली महादेवी सर्वदेवमुर
लीधरः॥ आराध्य चाच्युत तेन वै कुंठाधिपतिर्भवेत्॥ गोलोकाधिपतिर्देवि स्तुतिभक्तिपरायणः॥ कालिका

याः प्रसादेन सभवेत्तल्लोकपालकः॥ लोकानां रक्षणार्थाय सत्स्त्रीको मुरलीधरः॥ समाराध्य भद्रकालीं गोलोके
निवसेत्सदा॥ प्रसादं कालिकायाश्च भुज्यते विष्णुना सदा॥ अतश्च पालको विष्णुर्महासत्वपरायणः॥ इति निर्वा
णतंत्रे षष्ठः पटलः॥ श्रीशंकर उवाच॥ एतत्पद्मस्योर्ध्वे देशे विमलं पद्मसुंदरं॥ शोभितं द्वादशैः पत्रैः शोणं व
धूकसन्निभं॥ वा अतिरिक्तफलदं शुद्धासिंदूरसोदरं॥ पद्मस्य ध्येबीजकोषेष्ट कोणं मंडलं शुभं॥ मंडलस्य म
ध्यदेशे वायुबीजं मनोहरं॥ सजीवं वायुबीजं च वेदबाहुविराजितं॥ लोकत्रयस्य ईशानं ईश्वरं सर्वपूजितं॥ यावि
द्याभुवनेशानि त्रिषु लोकेषु पूजिता॥ ईश्वरस्य वामभागे सा देवी परितिष्ठति॥ महर्लोकमिदं भद्रे पूज्यस्थानं सुरे
श्वरि॥ अत्रैव मानसं यागं कुरुते योगवित्तमः॥ सिंदूरारक्तचार्वंगि स्फाटिकैर्निर्मितं ततः॥ अतश्चेमानवाः स
र्वे ज्योतिं परिपश्यति॥ सर्वा वृषभसंपुक्ता देवास्तिष्ठंति संततं॥ भूमिगाः परपस्येति चक्राकारं हि तेजसं॥ स्वर्लोक
गामिनः सर्वे स्वर्गे तिष्ठंति पार्वति॥ भूर्लोके निवसेद्ब्रह्मा भुवर्लोके जनार्दनः॥ स्वर्लोके निवसेच्छंभुः सदासंहारकार २

कः॥ ब्रह्मादीनां च ईशानः सर्वकर्ता च ईश्वरः॥ सर्वस्वामी स्वरूपश्च सर्वकर्ता सुरेश्वरः॥ सृष्टिस्थितिलयादीनां क
र्त्ता च परमेश्वरः॥ गोलोकं कथितं देवि यद्रूपं शोभितं सदा॥ तस्माच्छतगुणं देवि महर्लोकं सुसुंदरं॥ विस्तीर्णं च शत
गुणं सर्वं शतगुणं शिवे॥ महर्लोकस्य माहात्म्यं किं न कुं शक्यते मया॥ गोलोकस्य शतगुणं सर्वत्र परमेश्वरि॥ म
हर्लोके वसेद्यो हि सामान्यभावतत्परः॥ तस्माद्देवि शतांशे कं गोलोकं मुरलीधरं॥ तदा तां प्राप्य सहस्रात्सृज्य वै प
द्मयोनिना॥ तदाज्ञया पाति लोकान्हि भुजे मुरलीधरः॥ एवं हि रुद्ररूपेण संहरत्यखिलं जगत्॥ सर्वकर्त्ता यतो
देवि अनंतः परमेश्वरः॥ ईश्वरः सर्वकर्त्ता च निर्गुणश्चाचलः शिवः॥ भुवनेशी विना देवि स्वयं दिते नैव शक्यते॥ पं
गुप्रायः सदा ईशो गामित्वं न हि शक्यते॥ भुवनेशीं समाराध्य सर्वस्वामी च स ईश्वरः॥ अत एव महेशानि तपेव
मोक्षदायिनी॥ विश्वमाता च सा देवी विश्वपालनकारिणी॥ मोक्षदा सर्वलोकानां मुक्तिदा विश्वमातृका॥ भुवनेशी
विना ईशः किंचित् कर्त्तुं न शक्यते॥ अत एव हि सा देवी मोक्षदा सर्वरूपिणी॥ इति ते कथितं किंचिन्महर्लोकस्थल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

श्रृणं॥ सस्मासेन परेशानि-अथान्यत् श्रृणु सादरं॥ इति निर्वाणतंत्रे सप्तमः पटलः॥ ७॥ ॥श्रीशंकर
उवाच॥ अस्योर्द्धे निर्मलं पद्मं सर्वमोहनकारणं॥ षोडशैः पत्रकैर्युक्तं मोहांधकारनाशनं॥ धूमम ध्येयथा वह्नि
स्तथा ज्योतिर्मयं प्रिये॥ पद्ममध्ये वरारोहे जनलोकं सुसुंदरं॥ महामोहांधसमनं तन्मध्ये चंद्रमंडलं॥ देवर्षिदेवगो
धकैश्च मुनिभिः परिशोभितं॥ गोलोकस्य लक्षगुणं सिह स्थानं सुदुर्लभं॥ देवत्वंच मनोज्ञं च विभूतीणिच तथापु
नः॥ सर्वं लक्षगुणं देवि गोलोकान्नात्र संशयः॥ बीजकोशे मणिद्वीपे षट्कोणं यंत्रमुत्तमं॥ यंत्रमध्ये तु सुप्रभं
महासिंहासने हकं॥ तस्योपरि सदागौरी दक्षभागे सदाशिवः॥ त्रिनेत्रं पंचवक्त्रश्च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनः॥ विभूति
भूषितांगश्च रजताचलसोदरः॥ व्याघ्रचर्मधरो देवो मणिमालाविभूषितः॥ लोकानामिष्टदाताच लोकानां
भयनाशनः॥ लोकानां मुक्तिजनको लोकानां ज्ञानदायकः॥ आराधकस्य ब्रह्मत्वं दायको विष्णुपूजितः॥ सर्वानं
दकरो देवो अर्द्धनारीश्वरो विभुः॥ क्वचिज्ज्योतिर्मयो देवः क्वचिदाकारवर्जितः॥ देवानां पूज्यरूपश्च देवानां स्वामि

रूपकः॥ भक्तस्य मुक्तिदो नित्यो विष्णुत्वं दायकः प्रभुः॥ बिल्वपत्रैः पूजकस्य निजसायुज्य दायकः॥ गोलोकाधि
पतिं कृत्वा भक्तं रक्षति यः शिवः॥ तस्य देवस्य माहात्म्यं किंचित्तारेण चंडिके॥ या गौरी लोकमाता च शंभो
रर्द्धांगधारिणी॥ त्रिगुणा सा महागौरी गुरो केनपिनाकधृक्॥ तस्याः संगं समासाद्य सर्वकर्त्ता सदाशिवः॥ ॥इति निर्वाण
तंत्रे अष्टमः पटलः॥ ८॥ श्री शंकर उवाच॥ एतत्पद्मस्योर्द्धे देशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभं॥ पत्रद्वय समायुक्तं पूर्णचंद्रस्य मंडलं॥
पद्ममध्ये बीजकोषे सर्वे चिंतामणिपुरी॥ तन्मध्ये नवकोणं च यंत्रं परमदुर्लभं॥ शंभु बीजं हितन्मध्ये साकारं हंसरू
कं पतः॥ हंसः परं ब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः॥ तारश्चकुर्वरारोहे निगमागमपक्षवान्॥ शिवशक्ति परं हंदं बिंदु
त्रयत्रिलोचनं॥ विहारश्चास्य हंसस्य व्योम पंकज पूरिते॥ एवं हंसमणिद्वीपे तस्याक्रो उपरः शिवः॥ वामभागेऽस्ति
दुकालीसदानंदस्वरूपिणी॥ तस्याः प्रसादमासाद्य सर्वकर्त्ता महेश्वरः॥ तपोलोकमिदं भद्रे सर्वदेव सुदुर्लभं॥ य
त्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं समभ्यसेत्॥ मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च॥ तपोलोकं गोलकस्य चतुर्लक्षगुणं

विभूषितं=

शिवे॥ ब्रह्मलोके सुये देवा वैकुंठे ये सुरादयः॥ शंभुलोके वसेत्ये ये तेच भक्तिपरायणाः॥ तपसापि न लभ्येत तपोलोकमतः शिवे॥
तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने॥ सालोक्यं हि मह र्लोके सारूप्यं जनलोकके॥ सायुज्यं तपलोकेषु निर्वाणं हि तदूर्द्धके॥ अ
तो ब्रह्मादयो देवाः तपोलोकार्थिनः सदा॥ तस्य लोकस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते॥ इति ते कथितं कांते स्वर्गोर्द्धकस्य ल
क्षणं॥ यत्र ज्ञानात् समरत्वं च जीवन्मुक्तश्च साधकः॥ यत्र ज्ञानाज्जननी गर्भेन विशाति कदाचन॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं स प्रा
प्नोति न संशयः॥ पुराणानि च सर्वाणि तस्मिन् वेदानि पार्वति॥ एतद्रूपं च तन्मध्ये व्यक्तरूपेन विद्यते॥ गूढ ज्ञानं च तन्मध्ये
अतः किंचिन्न बुध्यते॥ एवं हि वेदशास्त्रेषु ज्ञानं मध्येषु लोचने॥ शिवज्ञानं यतो नास्ति अतः किंचिन्न बुध्यते॥ अष्टादश पुरा
णानि सांगवेदास्त्रयोन रः॥ तस्य स्थाने पुराणानि सदा श्रवणमाचरेत्॥ चुंबकेचाल पात्रेतेन श्रीत व्यं कदाचन॥ शास्त्रस्य लक्षणं
ह्येतत् व्याख्याव्यान्यत्र काशने॥ शब्द ब्रह्मस्वरूपश्च समम वक्त्रा द्विनिर्गतः॥ संदेहो नैव कर्त्तव्यो यदि मुक्तिं प्रपश्यति॥ संदेहात् अमरो याति रौर
वं पितृभिः सह॥ ज्ञानं च निर्मलं कृत्वा बुद्धिं च निर्मलां ततः॥ महाभक्तियुतो भूत्वा सर्वप्राणिहिते रतः॥ शास्त्रस्य समयं ज्ञात्वा श्रृणोति तत्र कंपयदि
तदा मुक्तिमवाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः॥ अष्टादश पुराणानि श्रवणे नैव यत्फलं॥ चतुर्वेदानि शास्त्राणि श्रवणे नैव यत्फलं॥ मेरुतुल्यं सुवर्णं च
गुरवे ब्रह्मरूपिणे॥ सशास्त्रां परमेशानि सत्तद्दीयां वसुं परां॥ प्रदद्याद्भक्तिभावेन यदि स्याद्धे द पारगे॥ तस्माद्धि परमेशानि फलं बहुविधं शि

श्रीशंकर उवाच। ज्ञानपद्मस्योर्द्ध देशे सहस्रदल पंकजं। अधोवक्त्रं महापद्मं सुमेरो मूर्द्धि संस्थितं॥ यस्य पत्रं
महेशानि सर्वशक्ति समन्वितं॥ शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं हरितमेव च॥ विचित्रं चित्ररूपेण नाना वर्णेन शोभि
तं॥ शुक्लं क्षणात् क्षणाद्रक्तं क्षणात् पीतं सुशोभनं॥ कस्मिन् क्षणे शुक्लवर्णं हरितं वर्णमुत्तमं॥ चित्ररूपं च
चार्वंगि पत्रे कस्मिन् क्षणे प्रिये॥ एवं नानाविधैर्देवि तत् पद्मं शोभितं सदा। यथैव गोलकं धाम प्रतिपत्रे तथैव
हि॥ गोलकाधिपतिस्तत्र भक्तिभावपरायणः॥ कैलासाधिपतिर्देवि ध्यानयोगं सदाभ्यसेत्॥ एवं ब्रह्मार
यादेवा रुद्राद्यास्त्रिदशेश्वराः॥ स्तुतिभक्तिपराः सर्वे दिव्यभावैः सदा स्थिताः॥ लक्षं लक्षं महेशानि तत्रै
व मुरलीधरं॥ शतलक्षं शिवं तत्र ब्रह्मालक्षशतं प्रिये॥ प्रत्यहं परमेशानि ब्रह्मांडान्यवदवोभवेत्॥ त
न्मध्ये स्थापयेद् ब्रह्मा तत्रैव कमलापतिं। शिवं बहुविधाकारं। तत्रैव स्थापनं चरेत्। एवं हि परमेशानि
नाना शक्तिं प्रविन्यसेत्॥ प्रतिब्रह्मांडमध्ये तु ब्रह्मादि देवतात्रयं। नाना शक्तियुतं कृत्वा ब्रह्मांडं स्था

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पनंचरेत्॥ ब्रह्मपद्मेपृथिव्यांतुवर्त्तंते मानुषादयः॥ ते सर्वे देवि ब्रह्मांडास्तन्मध्ये भुवनानि च। पाताल सप्त
कं तत्र तत्रैव स्वर्ग सप्तकं॥ एवं क्रमे सर्वे देहे भुवनानि चतुर्दश॥ प्रति देहं परेशानि ब्रह्मांडं नात्र संशयः
।कथितं वाप्यु देशस्य ब्रह्मांडस्य च लक्षणं॥ यन्मध्ये वर्त्तंते साक्षाद्भुवनानि चतुर्दश। न देवविग्रहं दे
त्र विमहाब्रह्मांडमध्यगं॥ एवं बहुविधं देवि तं ब्रह्मांडके क्षितौ॥ वृहद्ब्रह्मांडेपि सर्वे तेपि जन्यः शरीरि
णः॥ पृथिव्यां तेपि वर्त्तन्ते जंतोराकारविग्रहाः॥ महाब्रह्मांडमध्ये तु वृहद्ब्रह्मांड तिष्ठति॥ तन्मध्ये ज
न्तवो देवि तन्मध्ये भुवनानि च॥ सृष्टिमार्गेण भेदोस्ति स्थूलसूक्ष्मादिभेदकः॥ महाब्रह्मांडके यद्यत्प्र
कारं परमेश्वरि॥ तत्तत्सर्वं हि देवेशि वृहद्ब्रह्मांडमध्यतः॥ तेन रूपे देहमध्ये भुवनानि चतुर्दश। सृष्टि
णि प्रकारे ब्रह्मांडे भेदोनास्ति सुनिश्चितं॥ स्थूलसूक्ष्मादिचार्वंगि भेदकः परिचोरकः॥ पद्ममध्ये बीजकोषे भुव एम
नानि चतुर्दश॥ स्थानं बहुविधाकारं सर्वदेवस्य चाश्रयं। तन्मध्ये सत्यलोकं च महारुद्रस्य कारणं। दश १२

कान्तेन स्वर्णेन निर्म्मितं चक्रपाणिना॥ दिक्षुतोयमंडलं च यथा पूर्णेन्दुमंडलं॥ परितः पारिजातानि मध्ये
कल्पद्रुमं पुनः कल्पवृक्षस्य निकटे ज्योतिर्मन्दिरमुत्तमं। उद्यदादित्यसंकाशं चतुर्द्वारविभूषितं॥ मन्दवायु
समायुक्तं गंधधूपैरलंकृतं। तन्मध्ये वेदिकां देवि रत्नसिंहासनं प्रिये॥ महाकाली परमो... चनकाका
ररूपतः॥ मायया च्छादितात्मानं तन्मध्ये समभागतः॥ महारुद्रः स एवात्मा महाविष्णुः स एव हि। महा
मा ब्रह्म स एवात्मा नाममात्र विभेदकः। एकमूर्त्तिस्त्रयो नाम्ना ब्रह्मा विष्णु महेश्वराः॥ नानाभावे मनोयस्य
तस्य मोक्षो न विद्यते॥ ब्रह्मांडास्तत्र जायन्ते लक्षं लक्षं सुलोचने॥ तत्र ब्रह्मा तत्र हरिस्तत्र रुद्रः प्रवि
न्यसेत्। एवं ब्रह्मांड निर्म्माने कृत्वा विष्णुः सनातनः। सजीवं मूर्त्ति निर्माय यथा जन्तोश्च विग्रहं। एवं ब्रह्मांडं
विविधं नित्यं सृजति निर्गुणः॥ निर्गुणो विष्णुरूपश्च सिद्धिकारण एव हि। केचिद्वदंति स ब्रह्मा केचिद्विष्णुः
प्रकथ्यते॥ केचिद्रुद्रो महापूर्वस्य कदेवो निरंजनः॥ आद्या शक्तिर्मुनी देवश्चनकाकाररूपकः॥ इ इन्जा

लस्य दीपार्जं चंद्रसूर्य्याग्नि रूपकः॥ महाज्योतिर्निराकारः स्फुरद्ग्धं चापगोलकं। सत्यलोके बीजकोषे चिन्ता
मणिगृहे शुभे॥ ध्यायेन्निरंजनं देवं रत्नसिंहासनोपरि॥ तस्यान्तिके निजगुरुं कृत्वा ध्यानपरायणं॥ स
कान्तं पूजयेद्देवं रजताचलसोदरं॥ सुवक्रां चारुवदनां सुप्रकाशस्वरूपिणीं। एवं कान्तायुतं देवं स्वमूर्त्ति सर्वाः
स्यं विचिन्तयेत्॥ यथा दर्पणगर्भे तु परिपश्यन्ति पर्वति॥ सहस्रारे महापद्मे तपादेवं विचिन्तयेत्॥ परंब्र
ह्मालयं स्थित तत्परं मोक्षालयं शिवे॥ तत्रैव वर्त्तते नित्यो निकारश्च निश्चलः॥ यस्य रूपं परानन्दं परात्परज वी
गत्पतिः॥ नित्यानन्दपरा देवी कालकालप्रकाशिनी॥ आद्याशक्तिर्महाकाली देवनिर्माणकारिणी॥ जा एमः
यं ते च क्षितौ वृक्षाय यथा पृथ्व्यां प्रलीयते॥ तोयात्तु बुद्बुदं जातं यथा तोये विलीयते॥ जले जेत हि उत्पन्नं लीय
ते च यथा घने॥ तथा ब्रह्मादयो देवाः कालिकायाः प्रजायते॥ तथा प्रलयकाले तु पुनस्तस्यां प्रलीयते॥ ए १२
क्ति ज्ञानं विना देवि मुक्तिर्हास्याय कल्पते॥ एकांशेन भवेद्ब्रह्मा एकांशेन जनार्दनः॥ एकांशेन भवेत् शंभुः का

त्रिये निर्गुणस्यालयं साक्षान्महाकाल्या लयं। ५=

लिकायाः सुलोचने॥ अपरा सा महालीनयादीनां समुद्भवेत्॥ गोष्पदे च यथा तोयं ब्रह्माद्या देवतास्तथा। गो
ष्पदः किं विजानीयात् समुद्रस्य जलं शिवे॥ तेन ब्रह्मा न जानन्ति विष्णुः किं वेत्ति शंकरः॥ सृष्टिकर्त्री यदा काल्यात
न्यन्ते च सुरादयः॥ तथा प्रलयकाले तु पुनस्तस्यां प्रलीयते॥ अतो निर्वाणदा काली पुरुषः स्वर्गदायकः। द
क्षिणस्यां दिशि स्थाने संस्थित श्च रवेः सुतः॥ कालीनाम्ना पलायन्ते। भीतियुक्तः समन्ततः॥ ततः सा दक्षिणा ना
म्नी त्रिभुलोके भुगीयते॥ पुरुषो दक्षिणः प्रोक्तो वामा शक्तिर्निगद्यते॥ वामया दक्षिणां जित्वा महामोक्षप्रदायिनी।
अतः सा दक्षिणा नाम्नी त्रिभुलोके भुगीयते॥ निर्गुणं पुरुषं काल्या सृज्यते लुप्यते यतः॥ अतः सा दक्षिणा ना
म्नी त्रिभुलोगीयते॥ वैष्णवी या महाविद्या कालिका नगदम्बिका॥ साकाररूपा साकाया चनकाकाररूपि
णी॥ हस्तपादादि रहिता सोम... सूर्याग्निरूपिणी॥ तस्याः स्थानं हि कथितं सत्यलोकं वरानने॥ यत्स्थानं सर्व
देवस्य प्रार्थनीयं सदानघे॥ तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेधुना॥ सहस्रदलपद्मस्यैकपत्रे सुलो

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चने॥ सहस्रगोलकंधाम अतो वक्तुं न शक्यते॥ जन्मान्तरसहस्रेण जिह्वाकोटिशतेन च। तद्वक्तुं नहि शक्नोमि एकपत्रस्य शोभनं॥ अतस्त्वं हि वरारोहे विरताभव पार्वति॥ किंचित्कमध्ये यच्छोभा किंचिद्वक्तुं शक्यते
मया॥ तन्मध्ये कर्णिकां देवि तन्मध्ये वीजकोषकं॥ वीजकोषस्य मध्ये तु सुधासागरमुत्तमं॥ लक्षयो
जनविस्तारं सुसुगं तोयमंडलं॥ तन्मध्ये तु मणिद्वीपं सहस्रयोजनं शिवे॥ परितः पारिजातांश्च कदम्ब
वनमुत्तमं॥ मध्ये कल्पद्रुमं तत्र जोनिर्मन्दिरमुत्तमं। चतुर्द्वारसमायुक्तं हेमप्राकारभूषितं॥ मन्दवा
युसमायुक्तं गन्धपुष्पसमन्वितं। देवकन्यासहस्राणि परिचर्य्यापरायणाः॥ तन्मध्ये वेदिकां देवि पंचाश
दक्षरात्मिकां॥ तस्योपरि महेशानि रत्नसिंहासनं शिवे॥ महाकालीमहारुद्रश्च नकाकाररूपकं॥ इन्द्रजा
लवस्वराया भंमहाज्यातिः सनातनः॥ इतिते कथितं कान्ते सप्तस्वर्गक्रमेणादि॥ श्रुत्वा गोपयत्नेन न प्रका य एम
श्यं कदाचन॥ अतिस्नेहेन देवेशि तव स्थाने प्रकाशितं॥ संक्षेपेण मया प्युक्तं विस्तारेण हि शक्यते॥ ॥ १४

इतिश्रीचंडिकाशंकरसंवादे निर्वाणतन्त्रे सत्यलोककथनं नाम दशमः पटलः॥ ॥श्रीचंडिकोवाच॥ त्व
त्प्रसादात् महादेव पवित्रा हं न चान्यथा॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि तत्वज्ञानं सुदुर्लभं॥ श्रीशंकर उवाच
तत्वज्ञानादिकथने एं कृते मममानसं। एतत् प्रसंगश्रवणे विरताभव पार्वति॥ येनज्ञानप्रसादेन विष्णुः
सत्वगुणाश्रयः। शृणु देवि प्रवक्ष्यामि ब्रह्मा लोकपितामहः॥ तत्वज्ञानप्रसादेन शंभुः संहारकारकः॥
अन्ये मुक्ताश्च ये सर्वे तेपि तत्वप्रसादतः॥ तत्वज्ञानं परेशानि कथं वा कथ्यते मया॥ विरताभव देवेशि नहि
पृच्छ पुनः पुनः। इति तस्य वचः श्रुत्वा शांकरी वाक्यमब्रवीत्॥ यदि तत्वं महादेव न मे कथयसि प्रभो॥ प्रा
णत्यागं करिष्यामि पुरतस्ते न संशयः। श्रीशंकर उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तत्वं परमदुर्लभं॥ श्रु
त्वा गोपयत्नेन स्वयोनिरिव सुन्दरि मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रां मैथुनमेव च॥ पंचतत्वमिदं देवि निर्वाणमु
क्तिहेतवे॥ अष्टैश्वर्य्यं परं मोक्षं मद्यपानेन शैलजे॥ मांसभक्षणमात्रेण साक्षान्नारायणो भवेत्॥
मत्स्यभक्षणमात्रेण कालीप्रत्यक्षतां भवेत्॥

मुद्रासेवनमात्रेण भूपूज्यो विष्णुरूपधृक्॥ मैथुनेन महायोगी मम तुल्यो न संशयः॥ तंत्रान्तरे तु देवि
शिमयैव कथितं पुरा॥ माहात्म्यं चास्य धर्मस्य पुरैव कथितं मया। तत्वज्ञानमिदं कान्ते निर्वाणमुक्तिकार
णं॥ एकत्र पंचतत्वानि। यत्रैव मिलनं भवेत्। तत्रैवाहं प्रगच्छामि तेन रामत्समाः सदा॥ सा नारी कालि
का रूपा मत्तेत स्वां प्रलीयते॥ येन राः साधुरूपाश्च तत्वज्ञानपरायणाः॥ जीवन्मुक्ताश्च ते प्रोक्ता ब्रह्मरू
पा न चान्यथा। सायुज्यापि महामोक्षं निर्मुक्तं क्षत्रियादिषु॥ ब्राह्मणः परमेशानि यदि तत्वपरायणः॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं परतत्वे प्रलीयते॥ यथा तोयं तोयमध्ये लीयते। परमेश्वरि॥ तथैव तत्वसेवायां लीय
ते परमात्मनि॥ इतिते कथितं कान्ते तत्वज्ञानं विमोक्षदं॥ येन ज्ञानप्रसादेन मोक्षसिद्धिर्न संशयः॥ क्षि
तिं विना यथा नास्ति संस्थितेः कारणं सदा। तोयं विना यथा नास्ति पिपासानाशकारणं॥ तमोहन्ता यथा ना एमः
स्ति भास्करेण विना प्रिये॥ विना वह्निप्रयोगेन यथा किंचिन्न पच्यते॥ विना चंद्रेण देवेशि सुधावृष्टिर्न जा १५

यते॥ आत्मगर्भे विना कान्ते ह्युत्पत्तिर्न यथा भवेत्॥ तत्वज्ञानं विना देवि तथा मुक्तिर्न जायते॥ अत एव म
हेशानि गोपनं कुरु यत्नतः॥ दिव्यभावयुक्तानां च तत्वज्ञानं सदा भवेत्॥ वीरभावयुतानां वै तत्वं सेव्यं सदा
नघा। नपशोरालयेकुर्यान्न पशोस्तीन गोचरे॥ नपशोः सन्निधाने च न पशोर्दृष्टिगोचरे॥ अन्यथा पक्षि
कीटस्य दर्शनं नैव कारयेत्॥ सिद्धिर्वर्लभ्यते प्रान्ते यत्कृत्वा सिद्धिमाप्नुयात्॥ एकां शक्तिं समानीय
एकैव साधकः सदा। पूजयेद्धृयत्नेन पंचतत्वेन कौलिकः॥ एवं कृत्वा लभेत् सिद्धिं नान्यस्य दृष्टिगोच
रे॥ श्रीचक्रपूजायन्त्रे वतन्त्रे वधनसिद्धये॥ सिद्धिर्नजायने तत्र कदाचिदन्यसन्निधौ॥ तत्रैव कामनासि
द्धिर्यत्र चक्रं प्रपूजयेत॥ आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं श्रीचक्रपूजनाद्भवेत्॥ कीर्त्तिर्वृद्धिर्यशो वृद्धिर्मुक्तिभागी
न संशयः॥ वांछासिद्धिर्ज्ञानसिद्धिर्देव्याः प्रीतिश्च जायते॥ श्रीचक्रपूजां यः कुर्य्यात्स एव शंभुरव्ययः। अ
श्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च। इष्टापूर्त्तफलमाप्नोति तत्फलं कौलिकार्चने। वापीकूपतडागा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दिरत्वापत् फलमाप्नुयात्॥ तत्फलात् कोटिगुणितं यदि चक्रं प्रपूजयेत्॥ तदन्नं मेरुतुल्यं द्धि र्दुः सा
सिन्धुसमोपमं॥ पुष्पं च मेरुसदृशं यदि चक्रं प्रपूजयेत्॥ तन्मध्ये वर्त्तते देवि यदि व्याधियुतो नरः॥ शि
वबुध्या प्रपूज्यो हि भ्रान्तिं तत्र विवर्जयेत्॥ सूर्य्यस्य प्रतिबिम्बं यत्तत्तोये परिपश्यति॥ गंगातोये यथा सू
र्य्यहीनतोये तथा पुनः। सूर्य्यस्य दूषणं नास्ति सूर्य्यैकः परिति ष्टति॥ तथैव परमेशानि साधके नास्ति दू
षणं॥ मन्त्राराधनमात्रेन तदात्मा तन्मयो भवेत्। अतएव महेशानि दूषणं नास्ति रेतसि। रेतः पवित्रं
परमं शक्तिर्मोक्षस्य कारणं॥ पूजाहीना च या शक्तिर्जपहीना च या पुनः॥ धृत्वा साधकरे तस्य स्ताना
शिकालिकाश्वयं॥ भ्रान्तिरत्र न कर्त्तव्या यदि मुक्तिं प्रयच्छति। या नारी भ्रान्तिसंयुक्ता आगता चक्रमंडले॥ एमः
सप्तजन्मनि सा नारी चांडाली पतिवर्जिता। एवं रूपा च यां नारीमवज्ञां कुरुते यदि॥ धनपुत्रवर्जितश्च स १६
चंडालो न चान्यथा॥ इति ते कथितं कान्ते तत्त्वज्ञानं मयोदितं। ते पुनर्जननी गर्भे न विपत्ति करा च न। जीव

विमोक्षदं· येनारिहमहेशा नि तत्त्वतां

मुक्ता भवते प्रोक्ताः शिवरूपाश्च ते नराः॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कौलिकस्य च लक्षणं॥ यस्मिन् देवि परा वे
चारो निर्दिष्टो मंत्रसाधने॥ नराचारविशिष्टो यः कौलिकश्चैव कीर्त्तितः॥ शैवे शाक्ते गाणपत्ये सौरे चां
द्रे सुलोचने। तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे शृणु यत्नतः॥ इति निर्वाणतन्त्रे तत्त्वज्ञानविवरणं नामए
कादशः पटलः॥ ॥श्रीचंडिकोवाच॥ शृणु नाथ परानन्द मम प्राणेश्वर प्रभो॥ वैष्णवस्य यथा तत्त्वं त
न्मे ब्रूहि जगत्पते॥ श्रीशंकर उवाच॥ शृणु तत्त्वं वरारोहे वैष्णवस्य त्रिलोचने॥ गुरुतत्त्वं मंत्रतत्त्वं
 मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि॥ देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पंचतत्त्वं वरानने॥ तत्रादौ श्रीगुरोस्तत्त्वं लिदा हस्यामि पार्वति॥
मत्रैत्त्वं वर्त्तिकायुक्तं देहस्थं त्रस्त नैजसं॥ गुरुणा मंत्रदानेन तत्स्त्वं दीपितं भवेत् देवतायाः शरीरं
हि जीवात्रुत्पद्यते ध्रुवं॥ अतएव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः॥ ईश्वरस्य तु यद्बीजं न देवश्चाक्षरा
त्मकं॥ तेन वर्णात्मकं देहं जं तो देवनसंज्ञपः। मंत्रवर्णोसि वर्णाली यन्ते परमेश्वरि॥ वर्णतत्त्वमिदं दे

नि

विमम सर्वस्वं यद्भवेत्॥ स्वयं देवो न चान्यो स्मिनि र्मलो देवरूपकः। सर्वत्र देवतां ध्यायेत्तृणगुल्मलतादिषु॥ ध्या
नेन लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः॥ ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानेन सिध्यति। इति ते कथितं देवि वैष्णवस्य
सुरेश्वरि॥ यज्ज्ञानादमरत्वं च विष्णुरूपो न संशयः॥ यः कुर्य्यात्परमेशानि तत्त्वज्ञानं मयोदितं॥ स्वर्गभा
गी भवेन्मर्त्यो विष्णुलोके महीयते॥ यदि भक्तिर्यतो मर्त्यो मनसा चिन्तयेत् सदा॥ तेन रान हि गच्छन्ति कदाचि न
दं परमं स्थिरं॥ इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि॥ यज्ज्ञानादमरत्वं च लभते नात्र संशयः॥ इति श्रीनि
र्वाणतंत्रे विष्णोस्तत्त्वकथनं नाम द्वादशः पटलः॥ श्रीचंडिकोवाच॥ रहस्यात्मकं दशार्णस्यैव पूर्वैव कथितं ण
तु मे॥ प्रकाशरूपेणतं त्वं कथय स्वरपानिधे॥ श्रीशंकर उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्रं दशाक्ष एमः
रं परं॥ यस्य श्रवणमात्रेण मूढोपि विष्णुरूपकः॥ पुंमंत्रोपि च देवेशि शक्तिमंत्रं जपेद्यदि॥ अज्ञात्वा ७
तन्महामंत्रं स भवेद्धूलिरणस्सः॥ अज्ञात्वा तन्महामन्त्रं तत्त्वज्ञानी भवेद्यदि॥ तथापि नरकं गच्छेदिति दे

मायाबीजं वधूबीजं लक्ष्मी कलीच पाशकं॥ गगनं पक्षिबीजं च
वस्य सम्मतं॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि दशार्णमंत्रमुत्तमं॥ यज्ज्ञानादमरत्वं च लभते नात्र संशयः॥ अस्य
वह्निकान्तान्ततः प्रिये। इति ते कथितं चंडि दशाक्षरमनूत्तमं। ईजोपरि जपे देनत् दशा
श्रवणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्॥ अस्य प्रसादमात्रेण चंडि निर्वाणतां व्रजेत्। सर्वे देवाः सदा राश्च दशार्णी ज्ञायते ध्रुवं॥ म
र्णपरमेश्वरि॥ अस्य मंत्रात्महामंत्राज्जायन्ते नात्र संशयः॥ तस्माद्यत्नेन देवेशि दशा
हाविद्यो पासकश्च दशार्णं नहि पश्यति॥ इह लोके दरिद्रश्च परे च नरकं व्रजेत्॥ नरो गुरुरुत्तमः॥ सं
र्णश्रावये हुरुः॥ केवलं श्रवणं कुर्य्यात्तं जपेत्साधकोत्तमः॥ यः श्रावये द्दशा र्णं च। स नरो गुरुरुत्तमः॥ यथामरतरंगिन्या न
३ नदाना यथा देवि तथैव सद्गुरुस्तनः। दशार्णदाता यो देवि स एव परमो गुरुः॥ त्वत्समा यदि नारी च मत्समः पुरुषोस्ति
समासदिकलापगा॥ दशार्णस्य समो नास्ति मंत्रोपि सुरपूजिते॥ र्णलौहमस्ति चेत्॥ दशार्णस्य
च। दशार्णस्य समो नास्ति मंत्रो हि कथितो मया॥ दशकान्तेस्य स्वर्णस्य

म

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

समंत्रं कथ ये शुस्त दा प्रिये॥ श्री प्रासादी स्त्वयं मंत्रो दक्षिणः परमेश्वरि। ऊर्द्ध्वाम्नाये महातंत्रे मा हात्म्यं कथयामि ते॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि परं दंडधारणं॥ साधुरूपो गृहस्थो वा ब्रह्मणो ब्रह्मचारिणः॥ सर्वो पाप परित्य
क्तः सदा धर्मपरायणः॥ जितेंद्रियो जितक्रोधः समत्वं सर्वजातिषु॥ शत्रौ रिपौ समत्वं च समं स्वर्णे च पार्थिवे॥
दयाभावश्च सर्वत्र पुत्रे मित्रे रिपौ भवेत्॥ लाभालाभे जये नाशे निन्दायां पौष्टिके तथा॥ काये प्राणे न सं
बंधेमस्तु मारस्य युगान्तिके॥ ब्रह्मज्ञानं विना ज्ञानं यस्य चित्ते न विद्यते॥ सन्यासधर्मं तस्यैव नान्यस्य
सुरपूजिते॥ सन्यासधारणं कार्य्यं विप्रस्य मुक्तिहेतवे॥ यो विप्रो धारये दंडं स एव नारायणः स्वयं॥ चतुर्भुजाः प्र
जायन्ते॥ दंडधारणमात्रतः॥ सर्वलक्षणसंयुक्तो ब्राह्मणो गमनं चरेत्॥ गत्वा च दंडिनं दृष्ट्वा प्रणमेत् दंड
वत् क्षितौ॥ त्वमेव देवदेवेश त्वमेव त्राणकारकः॥ त्वमेव जगतां वन्द्य स्त्राहि मां शरणागतं॥ इति श्रुत्वा दंड रामः
धारी प्रसन्नः सादरात्मनं॥ कस्त्वं कस्य सुतस्त्वं हि कथमागमनं वद॥ श्रुत्वा तद्वचनं विप्रः प्रोवाचात्म निवे १८

ना२

दनं॥ विप्रवंशे समुद्भूतो मुमुक्षो ऽहं विवेकवान्॥ नास्ति मे पितरौ साक्षात्। नास्ति मे स्त्रीसुतादयः॥ मृतौ च मा
तापितरौ मे नाथ भ्रात्रादयः सुताः॥ पश्चात्सकान्ता शिशुः। स्य हमत्यन्तनापवान्॥ अत एवं तो स्वामिन् देहि मे च॰
परमाश्रयं। सत्यं कुरु द्विजश्रेष्ठ यदुक्तं वै मम अन्तिके॥ मिथ्याभाषणदोषेण ब्रह्मवर्त्म विवर्जितः॥ भव
त्येव न सन्देहो द्विजमस्तु रतो वद॥ स्थितायां यौवनायां च कान्तायां परमेश्वरि॥ सर्वं हि विफलं तस्य
यः कुर्य्याद्दंडधारणं॥ पितरौ विद्येते देवि यः कुर्य्याद्दंडधारणं। विद्यते च वालभावो यस्य कान्तासुत
स्तथा। सन्यासधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि॥ सद्गुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रयच्छति॥ इत्या
दिदृढ वाक्यन्तु श्रुत्वा दंडी जितेंद्रियः॥ सन्यासदानं तस्यैव दद्यात्स्त्रीच सावती। आदौ दक्षिण
रं मंत्रं प्रथमं श्रावयेद्गुरुः॥ तत्स श्रुत्वा च महावर्त्मगमनं कारयेत्ततः॥ क्रोशं वा क्रोशयुग्मं वा वेगेन गम
नं चरेत्॥ गुरुणा स हशिष्येण दृष्टे। दृष्टे विधावतः॥ तिष्ठति स्म महा वा दौमांत्यस्कानद्विगच्छतु॥

शिष्यः परमहंसस्त्वं तत्समो नास्ति भूतले॥ क्षन्तव्यमपराधं मे त्वं हि विभुः स्वरूपधृक्। त्वमेव जगतां
वल्लन्य स्वामिव सर्वपूजितः॥ त्वमेव परमो हंसस्तिष्ठ तिष्ठ तु मा व्रज॥ सशिष्य दंडिना देवि इति वाक्यं वदे
न्यतः॥ अतः सः परमो हंसः पथि शेते प्रमोदितः॥ तस्यैव दर्शनार्थाय चान्तरीक्षे सदेवताः॥ सस्त्रीकाः
सपरिवाराः आयान्ति दिग्विदिक्षु च। एतस्मिन् समये दंडी शान्तयेत् शिष्यमुत्तमं॥ फूत्कारं वहु वो
दत्वा मंत्रेणानेन सुव्रते॥ फूत्कारैर्वायु योगेश्च पुनः प्राणं प्रयोजयेत्॥ जन्मान्तरन्तु तस्यैव तत्स
र्वो जायते किल। जन्मान्तरं समालोक्य संस्कारमाचरेत् गुरुः॥ कुंडोन्तिके समानीय। अन्नप्राशनमा रामः
चरेत्॥ अमुकस्य समाभाष्य पुष्पं वह्नौ विनिक्षिपेत्॥ इति नाम्नानुसंस्थाप्य महासंस्कारमारभेत्॥
ततोपि दंडिना देवि शिष्याय ज्ञानहेतवे॥ शृणु शिष्य महाधीर महावाक्यं हृदयं कुरु॥ जन्मान्तरं तु त १९
स्यैव दृष्टि व्यानाधिकारिता॥ मत देह स्वरूपोयं शरीरे येन संशयः॥ विरतो भव सर्वत्र तोपाद्या हरिश्च

ष्या। ब्राह्मणेनैव यद्दत्तं तन्मात्रं भोजनं तव॥ पंचतत्वं सदा सेव्यं गुप्तभावे जितेन्द्रियः॥ सदैव मानसीं
पूजां सदा मानसतर्पणं॥ त्रिसन्ध्यं मानसं यागं नाभिकुंडे प्रयत्नतः॥ सदैव मानसं भोगं त्यागं कुरु प्र
यत्नतः। षड्वर्गेषु जितो भूत्वा नरो नारायणः स्वयं॥ भवत्येव न सन्देहो दंडधारणमात्रतः॥ पितृवंशो
सप्तदश मातृवंशे त्रयोदश। कांतापाः सप्तमश्चैव लक्ष्मीनारायणो भवेत्॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य शि
ष्यश्चैतानब्रवीद्वचः॥ यदुक्तं मयि सुत्स्य पर्वा तत्करोमि निरन्तरं॥ पंचतत्वं सदा सेव्यं कस्माल्लाभं वद
स्व मे॥ यत्रैव वर्त्तते दंडी वद्ध शिष्य समाहतः॥ तत्र गत्वा प्रयत्नेन पंचतत्व विचेष्टया॥ अथवा वीर
मध्येतु यत्नेन गमनं चरेत्॥ तत्वज्ञानी गृहस्थो सन्निधाने व्रजेत् किल॥ सुदूरमपि गन्तव्यं यत्रास्ते
कुलनायकः॥ भिक्षा चर्य्या न च स्वार्थं देवतायाः कृते पुनः॥ आचार्य्य पत्रीं दृष्ट्वा तु भिक्षां कुर्य्यात्समा
हितः। हे मातर्देहि मे भिक्षां कुंडलीतर्पयाम्यहं। एवमुक्त्वा ततो दंडी महासंस्यारमाचरेत्। कुंजान्ति

स्म३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

केसंमोनीयद्धोमयेद्विधिपूर्वकं॥ ततोह्वनेतकरंघृत्वा आज्येराष्टाहुतीपुनः॥ विपरीतक्रमेणैवकुर्य्या
दृंडविशेषणं॥ ततःकुर्य्यात्प्रयत्नेनअन्तर्यज्ञोपवीतकं॥ शिखान्तस्यथि[illegible]खामंत्रैःपूगमध्येविनि
क्षिपेत्॥ मूलेनयज्ञसूत्रन्तुतस्मिन्नेवनिवेशयेत्॥ घृतमृत्तिकयापुगंविलिप्यशोधयेत्ततः॥ ततः
पूगंमूलमंत्रैर्दंडमध्येविनिःक्षिपेत्॥ पूर्णाहुतिंततोदद्यात्तत्पूगमानयेत्सुधीः॥ यज्ञसूत्रंस
शिखायांतत्पुगंशोधयेत्प्रिये॥ मूलमन्त्रंजपेत्तत्रगजान्तकसहस्रकं॥ ततश्चश्रावयेन्मन्त्रं
कालिकायाश्चसुन्दरि॥ अथवाश्रावयेन्मंत्रतारायाःपरमदुर्लभं॥ मूलमन्त्रंसमुच्चार्य्यपूगभस्मप्र
यत्नतः। भक्षणात्तत्क्षणात्साक्षाद्दंडीयज्ञोपवीतवान्॥ भवत्येवनसन्देहोनरोनारायणोभवे
त्॥ विल्वदंडंसमानीयवंशाद्येकंसमानयेत्॥ विल्वदंडेकालिकायाजपेन्मन्त्रंप्रयत्नतः॥ जीवन्या एमः
संततःकृत्वादंडेदेवींविचिन्तयेत्॥ विल्वस्थितंचचैतन्यंवंशदंडेनियोजयेत्॥ इष्टदेवीस्वरूपेण २०

दंडोयंपरमेश्वरि॥ शिष्यस्यदक्षिणेहस्तेदंडस्यस्थानमाचरेत्॥ कमंडलुंसमानीयवारुणेप्रपूजयेत् च
।वारुणींनिक्षिपेत्तत्रमूलमंत्रंततोजपेत्। अष्टोत्तरशतंज्ञात्वातस्यवामकरेन्यसेत्। गैरिकंकौपिनंवस्त्रंय
त्नेनपरिधापयेत्॥ दंडधारणमात्रेणनरोनारायणोभवेत्॥ अघावधिमहामा[illegible]यांदंडोपरिविभावय।
गुरुपुजांमहाकालीदंडोपरिविभावयेत्॥ साक्षान्नारायणस्त्वंहिदयाधर्मपरोभव॥ तवमातापितावा
पिसर्वदंडान्तिकेस्थितं॥ चौरवद्भ्रमणंगेहेगृहस्थस्यद्विजस्यच। नारायणंसदाभाष्यद्वारेतस्यव्रजे
त्सुधीः॥ इतिश्रुत्वागृहस्थश्चपुटाञ्जलिपरोभवेत्॥ द्वारेचदंडिनंदृष्ट्वाप्रणमेत्ब्राह्मणोवरः॥ भी
क्षांदद्यात्प्रयत्नेनकूर्ममांसंविनांप्रिये॥ आदायभीक्षांदेवेशिचौरवद्भ्रमणंचरेत्॥ तथाहिनगरंग
त्वानिराम्नवसतिंचरेत्। तीर्थभूमिंततोगत्वासप्तरात्रंवसेत्ततः॥ ब्राह्मणोदंडिनंदृष्ट्वाप्रणमेद्विधि
पूर्वकं। तोयपूर्णंचदेवेशिकिंवाशून्यकमंडलुं॥ दृष्टिमात्रेणतत्पात्रंपूर्णतोयंभवेद्ध्रुवं॥ दद्याल्ल

यदिमोहेनसंभवेदापदाश्रयं॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिवनेचविटपोभवेत्॥ इतितेकथितंचंडिसंन्यास
धारणंपरं॥ पाषंडायनवक्तव्यंप्राणान्तेपिकदाचन॥ ॥इतिनिर्वाणतंत्रेचंडिशंकरसम्वादेत्रयोदश कार
पटलः॥ श्रीशंकरउवाच॥ ॥शृणुदेविप्रवक्ष्यामिअवधुतोयथाभवेत्॥ वीरस्यमूर्त्तिजानीयात्तत्सदा
तत्वपरायणं॥ यद्रूपंकथितंपूर्वंसंन्यासधारणंपरं॥ तद्रूपंसर्वकर्म्माणिप्रकुर्योद्वीरवल्लभः॥ दं
डिनंमुंडनंदेविआवश्यकंसमाचरेत्॥ यथातथानैवकुर्य्याद्वीरस्यचमुंडनं॥ असंस्कृतकेशा
नांमुंडनेक्षिकुचोच्चयां॥ अस्थिमालाविभूषोवारुद्राक्षान्वापिधारयेत्॥ दिगम्बरोवावीरेंद्रस्त्वाथवाकौ
पिनीभवेत्॥ रक्तचंदनदिग्धांगःकुर्य्याद्भस्मांगभूषणं॥ क्षमादानंतपोध्यानंवीरभावेनशैलजे॥ शि
वोहंभैरवानन्दोमुक्ताहंकुलनायकः॥ एवंभावपरोमंत्रीहेतुयुक्तःसदाभवेत्॥ सम्विदासेवनंकुर्य्या एमः
त्।सदाकारणसेवनं॥ भवेत्साक्षात्पुरुषःशंभुरूपोनसंशयः॥ निर्वाणमुक्तिमाप्नोतिब्राह्मणोवी २१

रभावतः॥ अवधूतःक्षत्रियश्चमहायोगीनसंशयः॥ स्वरूपोपिभवेद्वैश्यःशूद्रोपिसद्गलोकभाक्॥ संपू
र्णफलमाप्नोतिविप्रोनिर्वाणतांव्रजेत्॥ त्रिभागफलमाप्नोतिक्षत्रियोवीरभावतः॥ पादद्वयन्तुवैश्यस्य
शूद्रस्यचैकपादकं॥ ब्राह्मणस्यविनान्यत्रसंन्यासोनास्तिचंडिके॥ कुर्य्यान्मोहेनयोन्यत्रसेवयापाश्रयो
नरः। युगभावेनदेवेशिशृणुयात्प्राणवल्लभे॥ संन्यासिनासदासेव्यं॥ पंचतत्वंवरानने॥ द्वादशाब्दे
तुदेवेशियदिमृत्युर्नजायते। सेवचानन्दविख्यातोद्वादशाब्देसरस्वती॥ अवधूतस्यव्याख्यातःशृणुष
पर्वतात्मजे॥ वनारण्येभारतीचपुरीचगिरिरेवच॥ एकस्थानेचसंस्थित्वाइष्टध्यानादिकंचरेत्॥ यो
मंत्रःतद्वलभाक्तःशरणःपरिकीर्त्तितः। मष्टकेशोजटाजूटःसदातचलवत्चरेत्। अन्तयोगीमहावी
रोदरन्यःसेवयेत्शैलजे॥ नानाशास्त्रेषुयोविज्ञोनानाकर्म्मविशारदः॥ सदेहदेवीभावेनभावयो
घोहिचांगनां। सएवभारतेवीरोमहाज्ञानीजितेन्द्रियः॥ सदोर्द्धबाहुर्योवीरोमुक्तकेशोदिगम्बरः॥ स

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एवममभावेनभावयेद्योनरोत्तमः॥ इष्टदेवी विनानास्ति शवीरः परिकीर्त्तितः॥ नानादेवेषु पीठेषु क्षे
त्रेषु तीर्थभूमिषु॥ भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्य्याद्यत्नेन पूजनं। देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं त
था॥ अन्तर्योगेन योनिष्ठः स वीरः पुत्रि देव च। अवधूताश्रमो देवि यस्य भक्तिः सुनिश्चला॥ तस्य तु
ष्टा भवेत् काली किं न सिध्यति भूतले॥ अवधूतं समालोक्य यं भूवत् पूजनं चरेत्। शक्तितः पंच त
त्त्वानि यत्नेन च निवेदयेत्॥ पंचतत्त्वं विना भद्रे आनन्दो नैव जायते॥ अतो हि भक्तिभावेन तेनै
व पूजनं चरेत्॥ इति ते कथितं कान्ते अवधूतस्य लक्षणं॥ येन विज्ञानमात्रेण शिवत्वं लभते नरः एमः
॥ शठाय भक्तिहीनाय न दातव्यं कदाचन॥ गुरुभक्तिविहीनाय तत्त्वनिन्दापराय च॥ इदं तंत्रं
सुगुप्तं च प्राणान्ते पि कदाचन॥ न श्रावयेद् भक्ताय सिद्धिहानिः प्रजायते॥ कदाचिद्दाक्षे पुत्राय २२

स्वशिष्याय महात्मने॥ श्रावयेद् भक्तियुक्ताय यदि तद्योग्यता भवेत्॥ श्रुत्वा गोपयत्नेन स्वयोनिमिव शै
लजे। संक्षेपात् कथितं किंचित् किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि॥ ॥ इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे चंडिका शंकर
संवादे अवधूताश्रमविवरणं नाम चतुर्दशः पटलः समाप्तः॥ ०॥ संवत् १८५५०॥ ०॥ ॥०॥

इदम्पुस्तकम् श्रीश्रीश्री रणबहादुरसाहदेवस्य २३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निर्वाणतन्त्रका मातृका 'ख'का प्रतिलिपिहरू

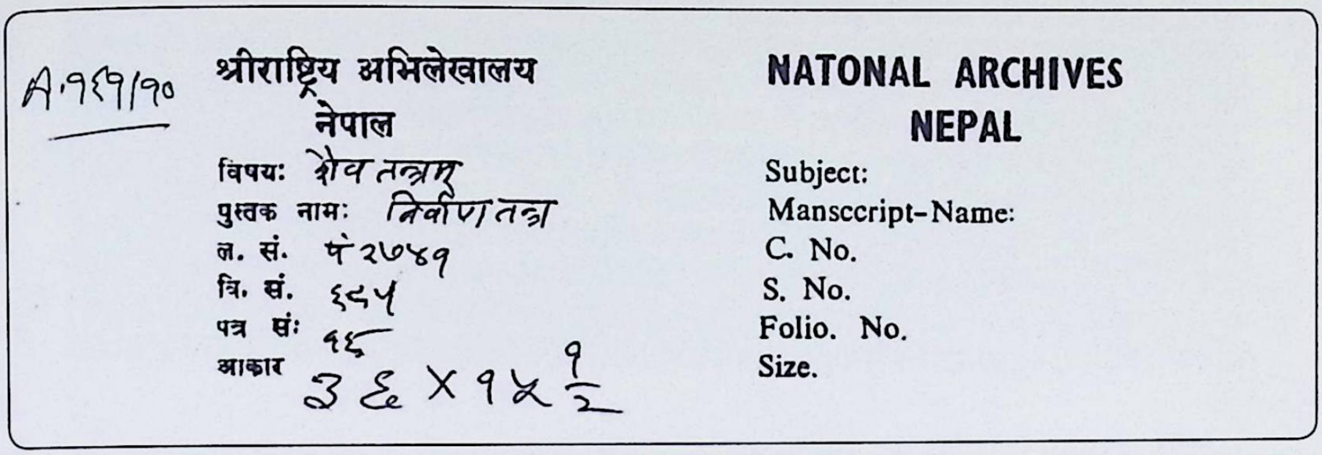

A.९६९/१०

श्रीराष्ट्रिय अभिलेखालय नेपाल	NATONAL ARCHIVES NEPAL
विषयः शैवतन्त्रम्	Subject:
पुस्तक नामः निर्वाणतन्त्र	Mansccript-Name:
ल. सं. पं २७४१	C. No.
वि. सं. ६९५	S. No.
पत्र संः १६	Folio. No.
आकार ३६ x १५ १/२	Size.

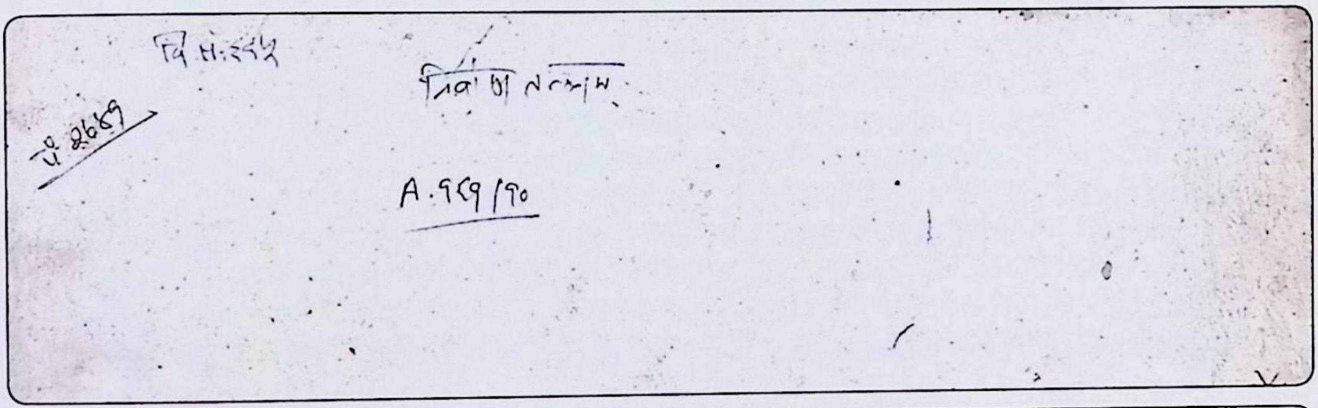

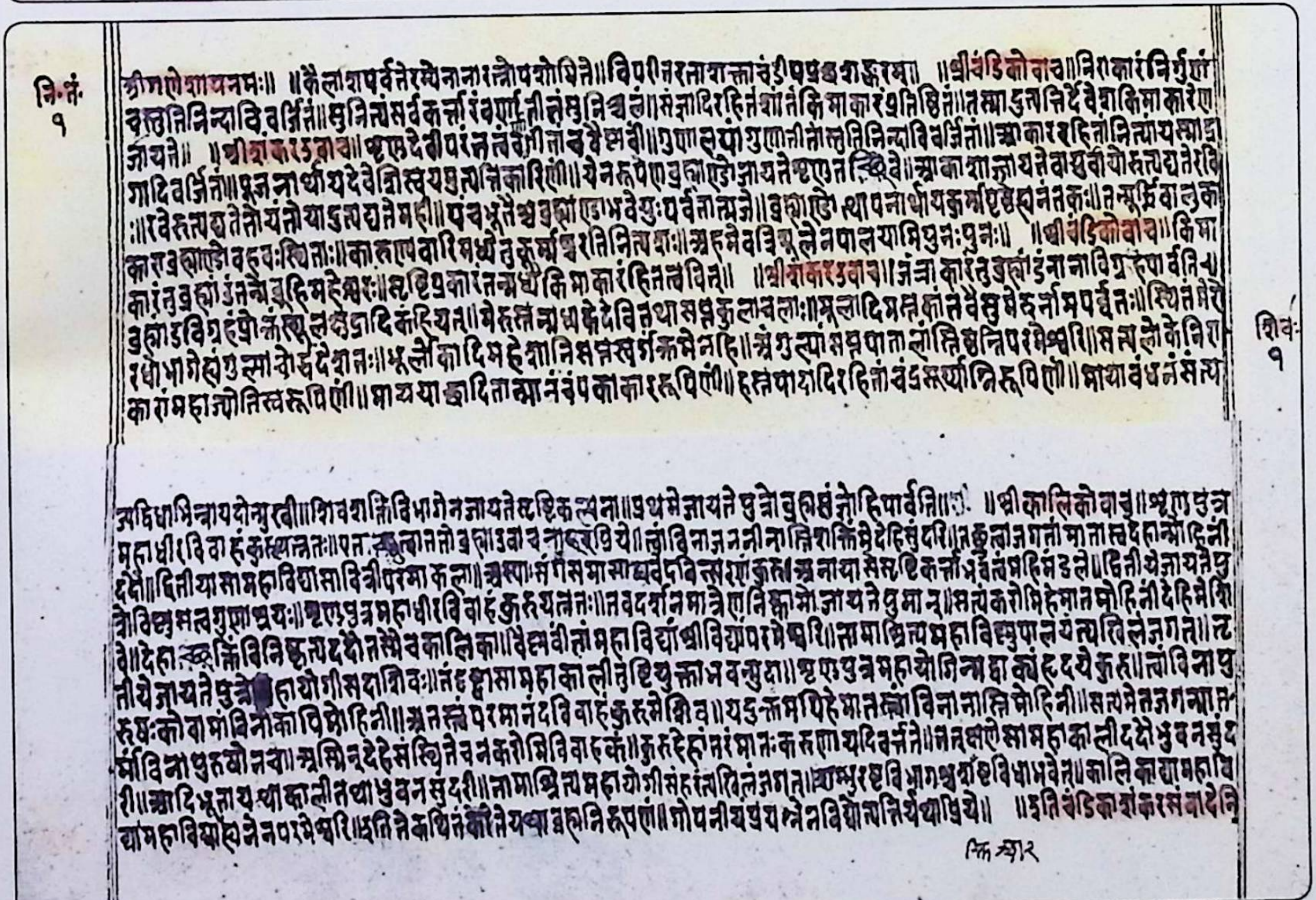

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. २
र्वाणतंत्रे प्रथमः पटलः॥१॥ ॥श्रीचंडिकोवाच॥ त्वत्प्रसादान्महादेव श्रुतं तु सन्निरूपणं॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि क्षितौ सृष्टिर्यथा भवेत्॥ ॥श्रीशिव उवा
च॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यथा सृष्टिः प्रजायते॥ सत्यलोके महाकाली महारुद्रेण संयुता॥ चंपकाकृतिविस्तारचंद्रसूर्याग्निरूपका॥ अनादिपुरुषसंयु
क्तात्तदंसा जीवसंज्ञकाः॥ ज्वलदग्नेर्यथा देवि विस्फुरंति विस्फुलिंगकाः॥ तस्याश्च तत्परं विंदु यदा भूमौ पतत्यपि॥ तदैव मत्प्रसादेवि संज्ञायुक्तो भवत्यपि
॥स्थावरादिषु कीटेषु पशुपक्षिषु शैलजे॥ चतुरशीतिलक्षं वै जन्म चाप्नोति सोव्ययः॥ ततो लभेत्परेशानि मानुष्यं दुर्लभं तनुं॥ यतो मानुषदेहस्तु ध
र्माधर्माधिपश्च सः॥ ततोपि लभते जन्म पुनर्मृत्युभवाद्ध्रुवात्॥ जायते म्रियते चैव कर्मपाशात्तु निश्चयः॥ चतुरशीतिलक्षेषु नानायोनिषु शैलजे॥ ॥• मिप
श्रीचंडिकोवाच॥ कथं वा लभते जन्म कथं मृत्युर्भवेत्प्रभो॥ तत्सर्वं महादेव श्रोतुमिच्छामि तत्वतः॥ ॥श्रीशंकर उवाच॥ इह यत्क्रियते कर्म त
त्रैवोपभुज्यते॥ जीवलक्षणजं लोके च देहाद्देहांतरं व्रजेत्॥ संध्याप्यवोत्तरं देहं देहं त्यजति पूर्वजं॥ इति श्रुत्वा च सा चंडी पप्रच्छ परमेश्वरं
॥मासे वो नरदेहे तु पिंडदानादिकं कथं॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि याद्देहं तद्देवदेहि॥ मासाद्देहः परेशानि वायुरूपो न चान्यथा॥ वायुरूपो यतो
देह आकाशस्थो निराश्रयः॥ अतश्च पिंडदानेन वायुस्थिरतरो भवेत्॥ प्रथमे मासकं देवि जायते च क्रमावधि॥ ततोथ मनुरंगत्वा ध शि
र्माधर्मादिकं ह्रियते॥ तद्बुद्ध्वा चापरे किंचित्तु यदकर्म न विद्यते॥ यमाज्ञया तदा जीवः प्रयायो वसुसाधनं॥ तस्मात्कर्मानुसारेण

वपा।
यदि स्यात् दुर्लभं तनुं॥ महाविद्यां भाग्यवशात् स्वाज्ञोति परमं गुरुं॥ तत्वज्ञानं महेशानि यदि भाग्यं लभेत्॥ तदेव परमं मोक्षं याव ब्रह्मांडमु
च्छति॥ ब्रह्माण्डस्य महामोक्षं सायुज्यं क्षत्रियस्य च॥ सारूप्यं वोरुज्ञानस्य शूद्रस्य सहलोककं॥ महाविद्याप्रसादेन पुनरागमनं नहि॥ इह ब्रह्मां
ड शोधेतु सर्वमोक्षं यदाशिवे॥ तदा सर्वस्य निर्वाणं भवत्येव न संशयः॥ ॥श्रीचंडिकोवाच॥ इह ब्रह्मांडवासेतु किं पुनः परमेश्वर॥ तत्सर्वं श्रो
तुमिच्छामि यदि स्नेहोस्ति मां प्रति॥ ॥श्रीशंकर उवाच॥ ब्रह्मांडस्य वासदेशो ब्रह्मांडाद्बहवः स्थितः॥ अनंतस्य प्रमाणं तु किं वक्तुं शक्यते म
या॥ सारवनिर्मितं सर्वं सेव्यसर्वं सुरेश्वरि॥ ॥इति श्री चंडिकाशंकरसंवादे निर्वाणतंत्रे द्वितीयः पटलः॥२॥ ॥श्रीशिव उवाच॥ प्रकृत्या जाय
ते पुंसां प्रकृत्या सृज्यते जगत्॥ लोयाद्यद् बुद्बुदं देवि यथा तोये विलीयते॥ प्रकृत्या जायते सर्वं पुनस्तस्यां विलीयते॥ तस्मात् प्रकृतियोगेन जायते
नान्यथा क्वचित्॥ ब्रह्मविष्णुशिवं देवि प्रकृत्या जायते ध्रुवं॥ तथा प्रलयकाले तु प्रकृत्या लुप्यते पुनः॥ शाक्ताश्च वद्विजाः सर्वे न शैवा न च वै
ष्णवाः॥ उपासते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं॥ गायत्रीं शृणु चार्वंगि व्रतु वेदप्रपूजितां॥ वेदमाते निविख्यातां त्रिवर्गफलदायिनीं॥ हालां
हलं समुद्धृत्य नाभ्यक्षरं समुद्धरेत्॥ वामकर्णसमायुक्तं पुनर्नाभिं समुद्धरेत्॥ कर्णयुक्तं मूर्द्धिरेफं ततश्च सुरवन्दिते॥ चाक्षणं च समायुक्तं
चंद्रबीजं ततः परं॥ नादयुक्तं रवगयुतं वै कं वाहृति मुद्धरेत्॥ ततश्च समुद्धृत्य सवितुस्तदनंतरं॥ वरेण्यमिति चोच्चार्य भर्गो देवस्य धी

नि.तं. ३
महि॥ धियो यो नः प्रचोदयात्॥ प्रणवं तदनंतरं॥ ततश्चाधीत गायत्री प्रणवं तदनंतरं॥ इति जप्त्वा महेशानि साक्षान्नारायणो भवेत्॥ धियो यो मे म
भागे चयकारद्वयमेव च॥ तत्र तत्र महादेवि अनंतफलमेव च॥ इति जप्त्वा महेशानि मुक्तो भवति तत्क्षणात्॥ अन्त्ययकारयोस्थाने योकार इति यः
पठेत्॥ स चांडाल इति ख्यातो ब्रह्महत्या दिने दिने॥ अतएव महेशानि तव स्नेहात् प्रकाशितं॥ सावित्री परमा विद्या त्रैलोक्ये सुदुर्लभा॥ अस्या
ग्रहणमात्रेण भूर्भुवःस्वो न संशयः॥ अंगन्यासस्य मंत्रस्य तच्छृणुष्व प्रियंवदे॥ प्रणवद्वयं हृत्पद्मे भूकारं शीर्षदेशके॥ भुवः शिखायां
कारं कवचे विन्यसेत्सुधीः॥ नेत्रत्रये भूर्भुवःस्वः स्वःकारं करयुग्मके॥ नमः स्वाहा वषट् हुं वौषट् फट् च क्रमतो न्यसेत्॥ ध्यानं शृणु वरारो
हे यथा ध्यात्वा यजेन्नरः॥ श्वेतवर्णां समुद्दिष्टां कौशेयवसनां तथा॥ श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषितां॥ आदित्यमंडलांतस्था ब्रह्मलोक
गता थवा॥ अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता तथा॥ ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि प्रियं देवानां गायत्री एकपदी द्विपदी त्रि
पदी चतुष्पदः॥ नमस्ते तुरीयाय दर्शनंतायप्रदायपरोरजसे॥ एवं ध्यात्वा यजेद्देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं॥ पुनर्ध्यात्वा यंत्रपीठे पुष्पं दद्या ध
रानने॥ आदो त्रिकोणं विन्यस्य षट्कोणं तद्बहिर्न्यसेत्॥ वृत्तं चाष्टदलं पद्मं तद्बहिश्चतुरस्रकं॥ चतुर्द्वारसमायुक्तं सावित्रीयंत्रमीरितं॥ शिवः ३
जीवन्यासादिकं कृत्वा प्रजयेच्चक्रमार्गतः॥ हालाहलादिकं मंत्रं समस्तं परमेश्वरी॥ समुच्चार्य वदेत्पाद्यं सावित्रीं नियुतां ततः॥ त्यागात्मक
को२

मनुः पश्चात् यथाविभवविस्तरैः॥ पूजयेत् कृत्यनेन वा नान्यथा ब्राह्मणः स्मृतः॥ द्रव्याभावे वरारोहे पाद्याद्यैरुदकात्मकैः॥ पूजयित्वा यजेद्देवीं गायत्रीं
परमाक्षरीं॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुराकृतं॥ त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्री हंति पातकं॥ महेशवदनोत्पन्ना विष्णोर्हृदयसंस्थिता॥ ब्रह्मणा स
मनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छया॥ इति मंत्रं समुच्चार्य देव्या वामकरे बुधः॥ समर्पयेज्जपफलं ततस्तोत्रादिकं पठेत्॥ विधिवज्जपं जपेन्न पुरश्च
रणमीरितं॥ तद्दशांशं कुतेन्त्याच्च पुरश्चरणसिद्धये॥ होमस्य तु दशांशेन तर्पणं तदनंतरं॥ तर्पणस्य दशांशेन अभिषेकं ततः परं॥ अभिषेक
दशांशेन कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं॥ ततः सिद्धा भवेद्देवी त्रिवर्गफलसाधिनी॥ माहात्म्यं चास्य मंत्रस्य चतुर्वेदेन भाषितं॥ अथ मार्जनमंत्रस्य
प्रकारं शृणु यत्नतः॥ भूर्भो शिरसि वा काशे आकाशे भुवि मस्तके॥ मूर्द्धि भूर्भो तथा काशे आकाशे भुवि मस्तके॥ यजुर्वेदे तु रेफः सामा
थर्वयोर्दिनं देवि ऋग्वेदे शृणु शैलजे॥ भूम्यो शिरसि वा वर्ण्या भूर्भो मस्ये शिरे तथा॥ भूर्भोष्मन्ये तथा मूर्द्धि चाथ मार्जनमाचरेत्॥ आपो हि ष्ठे
ति यो मंत्रा अष्टाक्षरपदेन तु॥ मार्जनं यत्क्रमेणैव सर्वपापविनाशनं॥ अतिक्रमेण चार्वंगि ब्रह्महत्या पदे पदे॥ अतएव क्रमं सर्वं
तव स्नेहात् प्रकाशितं॥ स्तुतिं च कवचं देवि पठित्वा प्रणमेत्सुधीः॥ ॥श्रीदेव्युवाच॥ तुरीयं धाम यो देव परमात्माः सपद्वहि॥ शिवः पद्मस्थि
तेवाद्ये नमस्कारः कथं भवेत्॥ ॥श्रीशिव उवाच॥ शिरपद्मे महादेव स्तत्रैव परमो गुरुः॥ न स्रममो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये॥ तद्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. ४

पंचिंतये न्मंत्री बालेगुरुचतुष्टयं॥ तदंशा भावसंभूता ये चान्ये गुरवो जनाः॥ तथैव ब्राह्मणास्सर्वे चांशावतारसंस्थिताः॥ यदैव बालेवेतंश्च
ब्रह्मको भावयेत्तदा॥ सहस्रारे महापद्मे तदा चिंतां विवर्जयेत्॥ प्रत्यक्षे दर्शने देवि बाह्ये तं ब्राह्मं चिंतयन्॥ नमस्कारादिकं देवि कुर्यात्साध
कसत्तमः॥ एभ्यो दर्शनमात्रेण नमस्कारादिकं चरेत्॥ न कुर्याद्यदि मोहेन सभवेदापदाश्रयः॥ ब्राह्मणादीन्समालोक्य ब्रह्मचारी यतिस्तथा॥
दृष्टिमात्रेण गिरिजे प्रणमेद्दंडवद्भुवि॥ महापातककर्त्तारो पितृघ्नो भवति तत्क्षणात्॥ न कुर्याद्यदि मोहेन महापातकवान्भवेत्॥
रक्तवस्त्रं समालोक्य तथा भस्माङ्गभूषणं॥ दंडहस्तं त्रिशूलं च दृष्ट्वा प्रदक्षिणत्रयं॥ प्रकुर्यात्साधकश्रेष्ठ अन्यथा पातकी भवेत्॥
॥ ॥इति श्रीनिर्वाणतंत्रे तृतीयः पटलः॥३॥ ॥श्रीदेव्युवाच॥ संन्यासी कीदृशं नाथ अवधूतं च कीदृशं॥ कीदृशो वा ब्रह्मचारी
गृहस्थो वाथ कीदृशः॥ ॥श्रीशिव उवाच॥ दिव्यप्रकाशमूर्त्तिं च चिंतयेद्दंडधारिणं॥ गृहस्थस्त्वदिव्यमूर्त्तिं चंदनादिविभूषितं॥ सर्व
त्रांविततरूपो सौ गृहस्थः साधुरूपकः॥ ॥श्रीशिव उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गृहं ब्रह्माण्डलक्षणं॥ मेरुपर्वतमध्ये तु सर्व
देवाश्रयं प्रिये॥ महाधीरा नदी तत्र मध्यदेशे सदा स्थिता॥ सुमेरोश्चोर्ध्वदेशे तु सप्तलोकं वरानने॥ अधोभागे महेशानि प्रतिष्ठति शिव ४
रसातलं॥ एवं क्रमेण मेरुमध्ये भुवनानि चतुर्दश॥ पातालसप्तकस्योर्द्धे ब्रह्मपद्मं सुरेश्वरि॥ अधोवक्त्रं हि तत्पद्मं धरामध्ये चतुर्दलं॥ प

द्ममध्ये बीजकोषे क्षितिचक्रं मनोहरं॥ वलयाकाररूपेण सप्तद्वीपाः सप्तसंस्थिताः॥ जम्बुद्वीपं मध्यदेशे चतुष्कोणं मनोहरं॥ त्रिकोणं मदनागारं कंदर्प
स्याधिदेवता॥ ऐं क्लीं बीजं हि लरूपं गजेन्द्रवाहनं शिवे॥ त्रिकोणे मदनागारे विष्णुरूपो महेश्वरः॥ माया शक्तिर्महेशानि भुजंगाकाररूपिणी
॥ तथैव वेष्टितं लिंगं सार्द्धत्रिवलयाकृतिः॥ लिंगच्छिद्रस्य वक्त्रेण समाच्छाद्य स्थिता मुदा(?)॥ ऐं क्लीं बीजं वराणां हे लिंगस्य वामदेशके॥ सुमेरुं
त्वसदनं नादोपरि सुसुन्दरं॥ तत्रैव निवसेद्ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापतिः॥ वामभागे च सावित्री वेदमाता सुरेश्वरी॥ तस्याः प्रसादमासाद्य सृष्टिं
वितनुते सदा॥ सत्यं पंकजसदनं लक्षयोजनविस्तृतं॥ तस्योर्द्ध्वं परमेशानि क्रमेणैव दाक्ष्यमयोदितं॥ त्रिकोणं परमेशानि द्वित्रिभिः(?) मण्डितं मकोष्ठ
॥ तदेव पर्वतं प्रोक्तं सर्वदेवाश्रयं हितं॥ त्रिकोणमध्ये तत्राहं पश्चात्सर्ववरानने॥ स्थावरं पर्वतं पश्य कीदृशं प्रमन्तृकं(?)॥ खगं न हि
कं देवि नास्ति किं पृथिवीतले॥ त्रिकोणे वा हे गिरिजे पर्वतं वज्ररूपकं॥ नीलाचलं मंदरं च पर्वतं चन्द्रशेखरं॥ हिमालयं सुमेरुं च मल
यं भस्मपर्वतं॥ चतुष्कोणे वसेद्देवि पर्वतं तत्र कैलासं(?)॥ एतेषां शिखरे ज्ञानं पर्वतं वज्ररूपकं॥ नानादेवालयं देवि तथैव दानवालयं
॥ तृणगुल्मलतावल्ली नानारूपाणि तत्र वै॥ पापिष्ठास्तत्र वै जाताः क्रमयोगेन पार्वति॥ ज्ञायते प्रियतेत्र पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना॥ ॥इति श्री
निर्वाणतंत्रे योगविवरणं नाम चतुर्थः पटलः॥४॥ ॥श्रीशिव उवाच॥ एतस्य ब्रह्मस्योर्द्ध्वदेशे ... पंकजं शुभं॥ पत्रेषु कंनथा द्

नि.तं. ५

तं चतुर्दशविभूषितं॥ पद्ममध्ये बीजकोषे भुवर्लोकं मनोहरं॥ सिंदूरसदृशं रक्तवर्णेन शोभितं सदा॥ सिंदूरारक्तवस्त्रेण निर्मितं चक्रपाणि
ना॥ तस्योर्द्ध्वे निवसेद्विष्णुः श्रीवाणी वामदक्षिणे॥ ब्रह्माण्डं तत्र लोकः पाल्यते चक्रपाणिना॥ वैकुंठ नाम तत्स्वर्गं नानादेवालयं
हि तत्॥ वैकुंठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्वमोहनं॥ तत्रैव राधिका देवी द्विभुजा मुरलीधरा॥ नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवितं वेदपारगैः॥ वैकुंठसदृशं
स्थानं नास्ति ज्ञाने च मामके॥ अत्र मध्ये तथा वासो यथा सर्वं प्रपश्यति॥ तथैव भूमिगाः सर्वे ज्योतिषं परिपश्यति॥ नानाभोगयुताः सर्वे
नानारत्नेन भूषिताः॥ इन्द्राद्या देवताः सर्वे नित्यं तिष्ठन्ति हेतवे॥ महासत्त्वमयं लोकं वेदवाक्यविराजितं॥ पीताम्बरधरं शान्तमूर्त्तिं वनमालाविभू
षितं॥ एवं भक्तजनं सर्वं वैकुंठे वोपशोभितं॥ विष्णुश्चाहं विष्णुगणं वैष्णवं विष्णुरूपकं॥ विष्णुगानं विना नास्ति वैकुंठे परमेश्वरि॥ यद्रूपं
लकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके॥ ज्ञाने वा वाक्पुषे किं वा ध्यानयोगे न विद्यते॥ शुद्धसत्त्वमयं देवि नानादेवेन शोभितं॥ तत्रैव भाति कैलास
स्तत्रैव ब्रह्मणः पुरं॥ वैकुंठनगरं तत्र तत्रैव रविराजयं॥ चंद्रालयं हि तत्रैव कंदर्पनिलयं प्रिये॥ सर्वदेवालयं तत्र देवकन्यादिशोभितं॥ मध्यदे शिव ५
शे गोलकाख्यं श्रीविष्णोर्भोगमंदिरं॥ श्रीविष्णोस्स्वरूपस्य यत्स्थलं विज्ञमोहनं॥ तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेधुना॥ यत्रैव सततं भा
ति द्विभुजो मुरलीधरः॥ निराकारो महाविष्णुः साकारो विक्षणेक्षणे॥ यदा साकाररूपो सौ तदैव मुरलीधरः॥ तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भवनं पाति नि

त्यं॥ वेलत्वस्य महामोक्षं यत्रैव परमेश्वरि॥ इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितं॥ विस्तरेण न शक्नोमि जन्मांतरशतेन च॥ बीजकोषस्य व
लेन वेष्टितं तोयमंडलं॥ प्रमाणं सुंदरं तोयं यथा क्षीरोदसागरं॥ धुत्तलस्य ज्योतिषाकारं कोटिचन्द्रसमद्युतिः॥ वलयाकाररूपेण सुमुत्पन्ना तोयमंड
लं॥ गंगादिशारिताः सर्वास्तत्रैव भांति सुंदरि॥ इंद्रादिदेवताः सर्वे स्तूयमाना निरंतरं॥ गंधर्वयक्षनागादिक्रीडार्थं वाक्यथा॥ वेदगानेन भासंते
मूर्त्तिमंतस्सदैव हि॥ कालवेनेव रागेन साम गानं सदा प्रिये॥ मल्लारेण षदार्थं वसंतेन तथा पुनः॥ हिंदोलेन यजुःपाठं सदा कुर्वन्ति वेधसः॥ कर्ण
टेनैव कल्पे च श्रीरागेण तथा शिवे॥ निर्दिष्टः पाठमेतत्तु अनिर्दिष्टमतः परं॥ तत्रैव वर्त्तते रागाः सहस्राणि च षोडश॥ तत्रैव भांति तालाश्च सहस्र
णि च षोडश॥ मुरारे मुरली गानात्सर्वे तालाश्च जायते॥ तेन तालेन रागेण सदा गायंति वेधसः॥ तद्रागस्य विभागं हि कुर्वन्ति मुनयो जनाः॥ वसंत
राश्च अस्तेव तिष्ठति तत्र संततं॥ नानाधातुप्रसन्नेन भूषितं मुरलीधरं॥ तत्रैव राधिका देवि नानासुरविलासिनी॥ वदंति मुरलीगानं कृत्वा
तमोहनं॥ येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा॥ तदा गच्छेव तत्त्वालंकृतगानं प्रयतन्ति॥ एवमानंदसंयुक्ता महावेशविलासिनी॥ वामभागे
सदा भाति राधिका भक्तवत्सला॥ ज्ञार्थनैकं प्रकुर्वन्ती राधिका भक्तिसंयुता॥ ॥श्रीराधिकोवाच॥ तव भक्तियुता सत्या याथवा भक्तिसंयुता गो
लोकस्थं महाविष्णुं द्विभुजं मुरलीधरं॥ सदानिंद्युतं देवं प्रमसंगे विराजितं॥ एवं ध्यायंति ये मर्त्यास्तस्योपायस्तु कीदृशं॥ तद्वदस्व विशेषेण यद्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. ६

हंसवल्लभा॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ येयथामांभजंत्येवतेनमार्गेणसज्जति॥ दास्यामिष्टएवार्वंगिस्सदात्वंभक्तवत्सला॥ आदौराधांततःकृष्णो
ज्वलंतियेवमानवाः॥ तेषांच्चसज्जतिप्राक्तदास्यामिनात्रसंशयः॥ गुरुणांभावमार्गेणमंत्रमार्गेणचैवहि॥ येजनामांभजंत्येवतेनरामस्तमाः
सदा॥ यानारीमामभेदेनभजतेपुरुषंसदा॥ त्वत्समासासदानारीज्ञायतेनात्रसंशयः॥ भक्त्यावाप्यथवाभक्त्याजलंतियुगलंयदि॥ तत्र
भक्त्याप्रदास्यामिसज्जतिंश्रूणुराधिके॥ ममस्थानेवगच्छंतिकदाचिद्यममंदिरे॥ सत्यंसत्यंपुनःसत्यंसत्यंसत्यंहिराधिके॥ इतिश्रुत्वाचसादे
वीराधिकाप्रेमवत्सला॥ अंकेशेतेमहाविष्णोःकामवाणेनपीडिता॥ विष्णुलोकमिदंदेविचापंश्रूणुयत्नतः॥ ॥इतिनिर्वाणतंत्रेपंचमः
पटलः॥५॥ ॥श्रीशंकरउवाच॥ एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशेमहापद्मसुदुर्लभं॥ दशपत्रंनीलवर्णंसजलंघनरूपकं॥ तादिफांतैःसवर्णैस्तुपंकजं
वातिशोभितं॥ तन्मध्येवीजकोशेनिवसतिसततंवह्निवीजंसुसिद्धंमवाह्येतत्रैपुरत्वंनवतपननिभंस्वस्तिकंतत्त्रिभागे॥ स्वर्लोकाख्योमि
दंदेविसर्वदेवैःप्रपूजितं॥ साकारंवह्निवीजंचमध्येवमेषवाहनं॥ रुद्रालयंहितत्रैवमहामोहस्यनाशनं॥ भद्रकालीमहाविद्यावामभागे
सुशोभिता॥ भद्रकालीमहाविद्यासदासंहारकारिणी॥ ब्रह्माणःसृजतेलोकःपाल्यतेविष्णुरूपिणा॥ रुद्रदेवोरुद्ररूपःसदासंहारकारकः॥
संहरेद्रुद्ररूपेणभद्रकालिकयासह॥ रुद्रस्यभावनादेविकिंनसिद्ध्यतिचंडिके॥ यद्रूपंकथितंपूर्वंगोलोकंसर्वमोहनं॥ तस्माद्द्वैसर्वतोभावे शिवः ६
रुद्रलोकेचतुर्गुणं॥ रुद्रलोकंमहास्वर्गगोलोकाद्देवतुर्गुणं॥ महामोक्षप्रदंनित्यंरुद्रभक्तागभूषणं॥ भद्रकालीमहाविद्यारुद्रस्यवामदेशा

केविष्णुनापाल्यतेयद्वत्कालीरूपेणभुज्यते॥ अतःकालीमहादेवीसदैवमुरलीधरः॥ आराध्यवाकृयत्नेनवैकुंठाधिपतिर्भवेत्॥ गो
लोकाधिपतिर्देविस्तुतिभक्तिपरायणः॥ कालिकायाःप्रसादेनसभवेत्तत्रलोकपालकः॥ लोकानांरक्षणार्थायसश्रीकोमुरलीधरः॥ स
माराध्यभद्रकालींगोलोकेनिवसेत्सदा॥ प्रसादंकालिकायाश्चभुंजतेविष्णुनासदा॥ अनन्तपालकोविष्णुर्महासत्त्वपरायणः॥ ॥
इतिनिर्वाणतंत्रेषष्ठःपटलः॥६॥ ॥श्रीशंकरउवाच॥ एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशेविमलंपद्मसुंदरं॥ शोभितंद्वादशैःपत्रैःशोणवर्णंकस
त्प्रभं॥ वांतांतिरिक्तफल्गुदंसुधासिंदूरसोदरं॥ पद्ममध्येवीजकोषेषट्कोणंमंडलंशुभं॥ मंडलस्यमध्यदेशेवायुवीजंमनोहरं॥ सजीवंवायु
वीजंचचेदवाकुविराजितं॥ लोकत्रयस्यईशानंरूपंसर्वपूजितं॥ यादिह्यांदुवनेशानित्रिपुलोकेप्रपूजिता॥ ईश्वरस्यवामभागेसा
देवीपरितिष्ठति॥ महर्लोकमिदंभद्रेपूजास्थानंसुरेश्वरि॥ अत्रैवमानसंध्यानंकुकुरुतेयोगविन्नमः॥ सिंदूरारुणवादीगिस्फटि
केविभितंनतः॥ अनभ्यानवासर्वेज्योतिःपरिपश्यति॥ सर्वाययवसंयुक्तादेवाश्चिंतिसंततं॥ भूमिगाःपरिपश्यंतिचक्राकारंहितेजसं
॥स्वर्लोकगामिनःसर्वेस्वर्गतिष्ठंतिपार्वति॥ भूर्लोकेनिवसेद्ब्रह्माभुवर्लोकेजनार्दनः॥ स्वर्लोकेनिवसेच्छंभुःसदासंहारकारकः॥
ब्रह्मादीनांचईशानःसर्वकर्त्ताचईश्वरः॥ सर्वस्वामीस्वरूपश्चसर्वकर्त्तासुरेश्वरः॥ सृष्टिस्थितिलयादीनांकर्त्ताचपरमेश्वरः॥ गोलो

नि.तं. ७

कंकथितंदेवियद्रूपंशोभितंसदा॥ तस्माच्चतुर्गुणंदेविमहर्लोकंसुसुंदरं॥ विस्तीर्णंचशतगुणंसर्वंशतगुणंशिवे॥ महर्लोकस्यमाहात्म्यंकिं
वक्तुंशक्यतेमया॥ गोलोकस्यशतगुणांसर्वत्रपरमेश्वरि॥ महर्लोकेवसेद्धीदिक्सामान्यभावतत्परः॥ तस्माद्देवशतांशैकंगोलोकंमुरली
धरं॥ तदाज्ञाप्राप्यसहसास्तंजतेपद्मयोनिना॥ तदाज्ञयापातिलोकान्विष्णुर्मोमुरलीधरः॥ एवंहिरुद्ररूपेणसंहरत्यखिलंजगत्॥
सर्वकर्त्तायतोदेविअतःसपरमेश्वरः॥ ईश्वरःसर्वकर्त्ताचनिर्गुणश्चाचलःशिवः॥ भुवनेशीविनादेविस्थितिंनैवशक्यते॥ यंगुणाद्यः
सदाईशोगामित्वंनहिशक्यते॥ भुवनेशीसमाराध्यसर्वस्वामीसईश्वरः॥ अभयवमहेशानित्वयेवमोक्षदायिनी॥ विश्वमातावसादेवी
विश्वमातावसादेवीविश्वपालनकारिणी॥ मोक्षदासर्वलोकानांमुक्तिदाविश्वमातृका॥ भुवनेशीविनाईशःकिंचित्कर्तुंनशक्यते॥ अ
तएवहिसादेवीमोक्षदासर्वरूपिणी॥ इतितेकथितंकिंचित्महर्लोकस्यलक्षणं॥ समासेनपरेशानिग्रंथान[illegible]णसादरं॥ ॥इतिनि
र्वाणतंत्रेसप्तमःपटलः॥७॥ ॥श्रीशंकरउवाच॥ अस्योर्द्ध्वेनिर्मलंपद्मंसर्वमोहनकारणं॥ षोडशैःपत्रकैर्युक्तंमोहांधकारनाशनं॥ धूम्र
मध्येयथावह्निस्तथाज्योतिर्मयंप्रिये॥ पद्ममध्येवराटेचजनलोकंसुसुंदरं॥ महामोहांधसमनंतताहेचन्द्रमंडलं॥ देवहृदेगीयवैथ शिवः ७
मुनिभिःपरिशोभितं॥ गोलोकस्यलक्षगुणमिहस्थानंसुदुर्लभं॥ देवत्वंचमनोज्ञंचविस्तीर्णंचतथापुनः॥ सर्वलक्षगुणंदेविगोलोकान्न

त्रसंशयः॥ वीजकोशेमणिद्वीपेषट्कोणेयंत्रमुत्तमं॥ यंत्रमध्येतुवृषभंमहासिंहार्द्धदेहकं॥ तस्योपरिसदागौरीदक्षभागेसदाशिवः॥ त्रिनेत्रं
पंचवक्त्रंचप्रतिवक्त्रेत्रिलोचनं॥ विभूतिभूषितांगश्चरजतावलसोदरः॥ व्याघ्रचर्मधरोदेवोमणिमालाविभूषितः॥ लोकानामिष्टदाताचलोक
नाभयनाशनः॥ लोकानांमुक्तिजनकोलोकानांज्ञानदायकः॥ आराधकस्यब्रह्मत्वदायकोविष्णुपूजितः॥ सर्वानन्दकरोदेवोअर्द्धना
रीश्वरोविभुः॥ कचिज्ज्योतिर्मयोदेवःकचिदाकारवर्जितः॥ देवानांपूज्यरूपश्चदेवानांस्वामिरूपकः॥ भक्तस्यमुक्तिदोनित्योविष्णुत्वदाय
कःप्रभुः॥ विल्वपत्रैःपूजकस्यनिजत्वायुज्यदायकः॥ गोलोकाधिपतिंहत्वाभक्तंरक्षतियःशिवः॥ तस्यदेवस्यमाहात्म्यंकिंविस्तारेणचंडिके॥
यागौरीलोकमाताचश्रीभोरवींगधारिणी॥ त्रिगुणासामहागौरीगौरीलोकेनविनाकथं॥ तस्याःसंगंसमासाद्यसर्वकर्त्तासदाशिवः॥ ॥इतिनि
र्वाणतंत्रेअष्टमःपटलः॥८॥ ॥श्रीशंकरउवाच॥ एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशेज्ञानपद्मंसुदुर्लभं॥ पत्रद्वयसमायुक्तंपूर्णचन्द्रस्यमंडलं॥ पद्ममध्ये
वीजकोषेसारेशिताम्रणिपुरी॥ तन्मध्येनवकोणंचयंत्रंपरमदुर्लभं॥ वायुवीजंहितन्मध्येसाकारंहंसरूपिणं॥ हंसपरंब्रह्मरूपःसाकारःशिवरू
पकः॥ तारश्चकूर्वरोहेनिगमागमपक्षवान्॥ शिवशक्तिपदद्वंद्वंविन्दुत्रयविभूषितं॥ विहारश्चास्यहंसस्यओंमयंकजपरिज्ञो॥ एवंहंसमणि
र्हिपेनस्यात्कोडःपरःशिवः॥ वामभागेसिद्धकालीसदानंदस्वरूपिणी॥ तस्याःप्रसादमासाद्यसर्वकर्त्तामहेश्वरः॥ तपोलोकमिदंभद्रेसर्वदेव

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

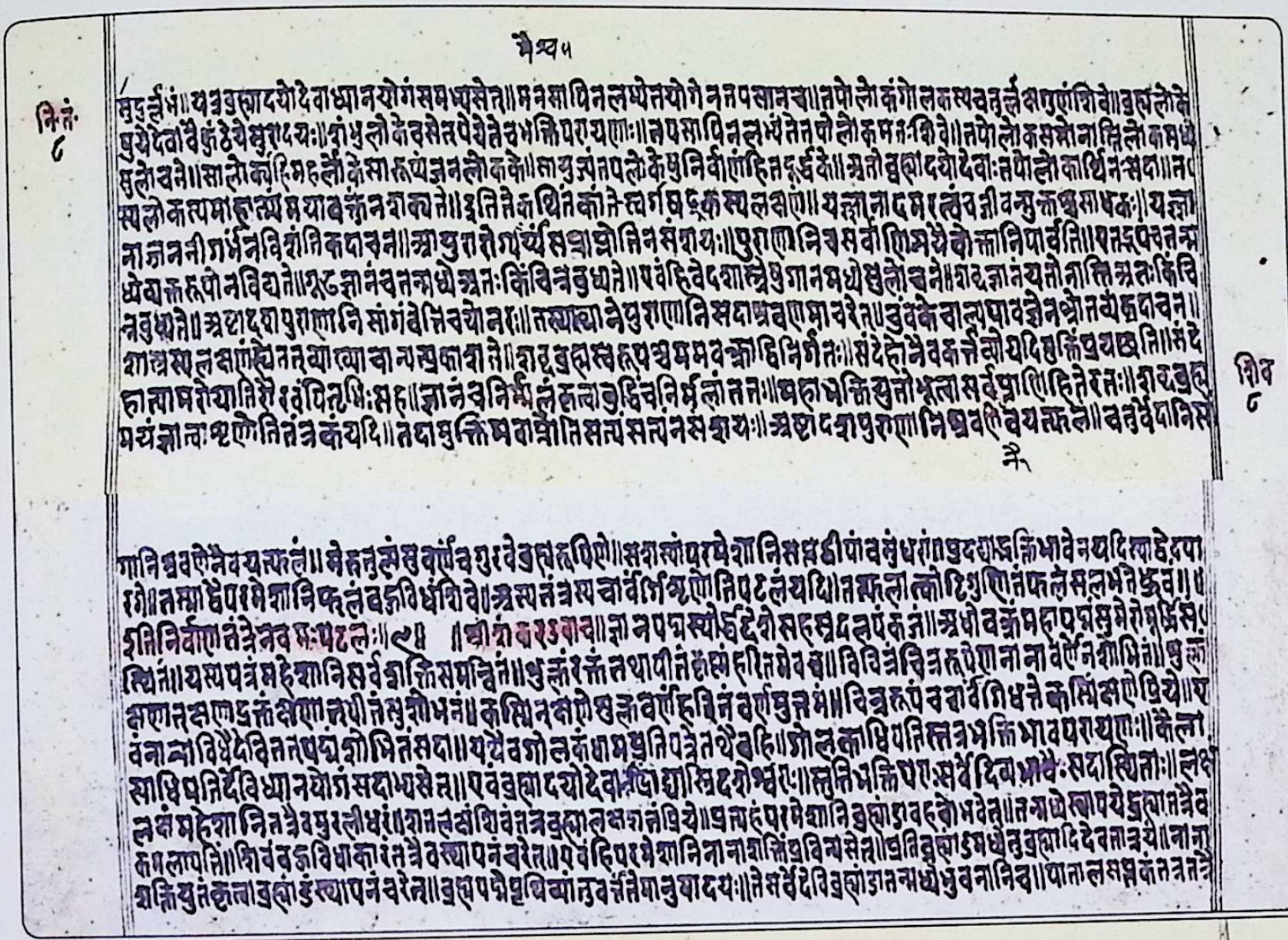

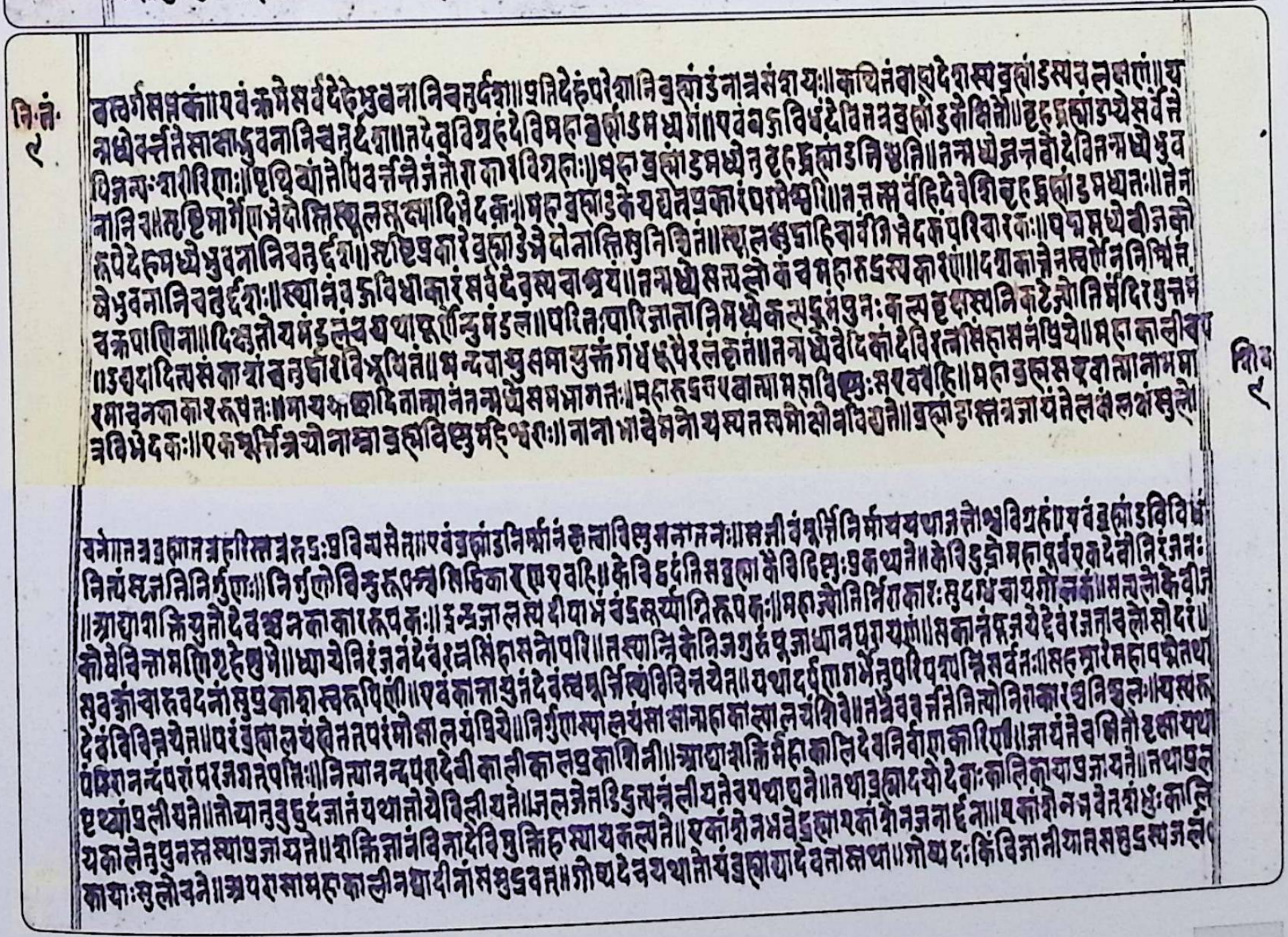

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

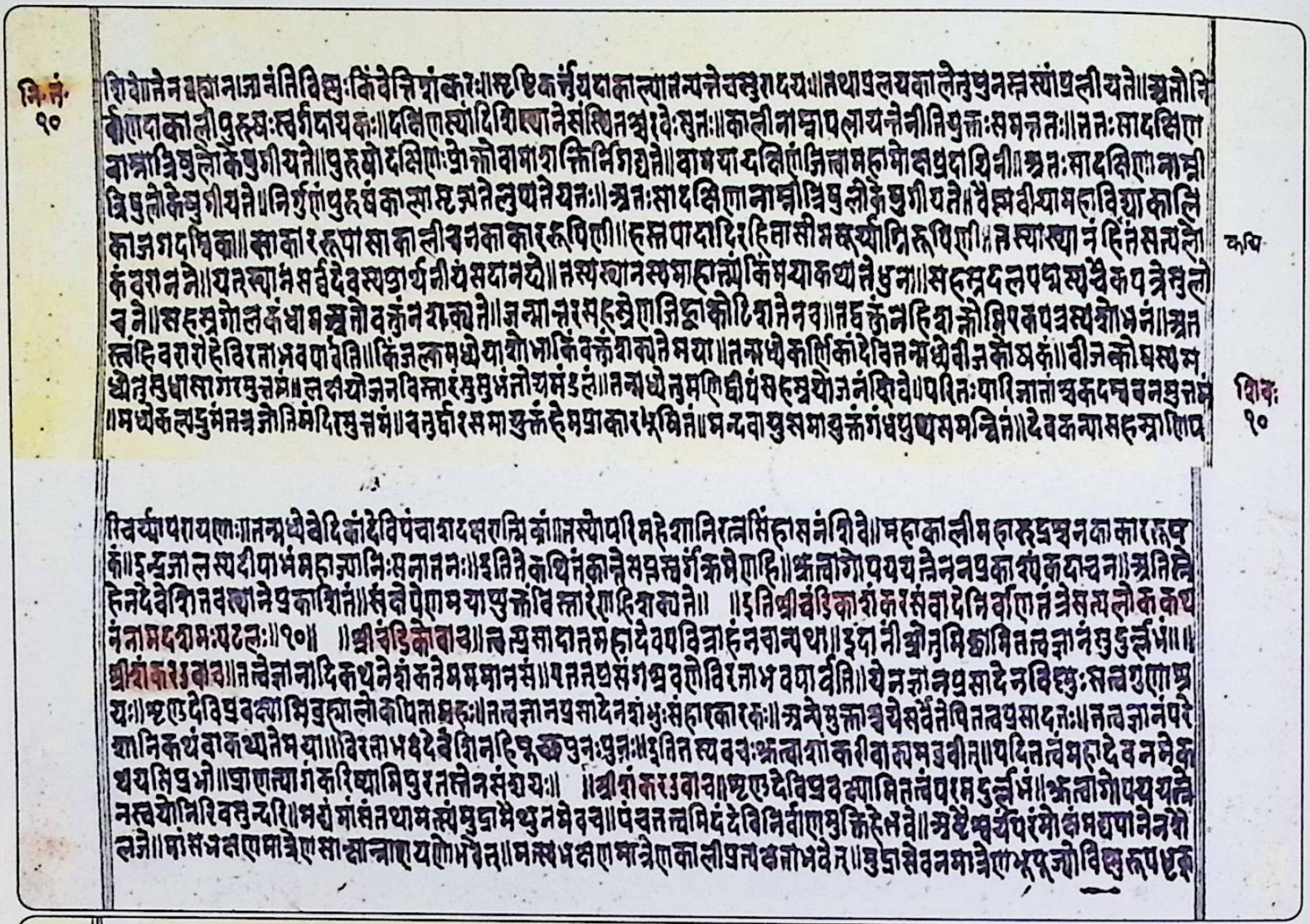

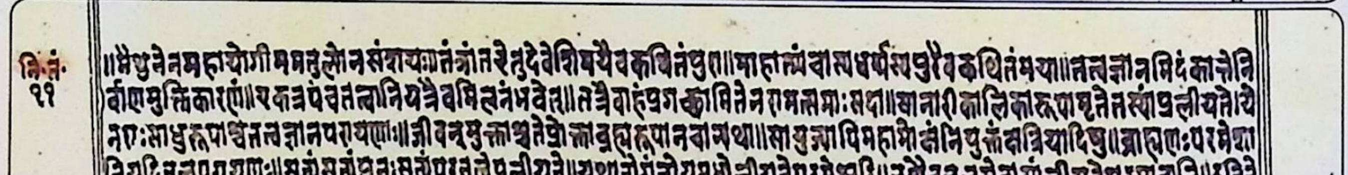

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं.
१२

तेनरा॥ शृणु देवी प्रवक्ष्यामि कौलिकस्य च लक्षणं॥ यस्मिं देवे यदाचारो निर्दिष्टो मंत्रसाधने॥ तदाचारो विशिष्टो यः कौलिकश्चैव कीर्त्तितः॥ यो
देवाङ्कोगाणपत्ये सौरे वाऽपि सुलोचने॥ तत्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे शृणु यत्नतः॥ ॥ इति निर्वाणतंत्रे तत्वज्ञानविवरणं नाम एकादशः पटलः॥
॥११॥ ॥श्रीचंडिकोवाच॥ शृणु नाथ परानन्द मम प्राणेश्वर प्रभो॥ वैष्णवस्य यथा तत्वं तन्मे ब्रूहि जगत्पते॥ ॥श्रीशंकर उवाच॥ शृणु त्वं वरा-
रोहे वैष्णवस्य त्रिलोचने॥ गुरुतत्वं मंत्रतत्वं वर्णतत्वं सुरेश्वरि॥ देवतत्वं ध्यानतत्वं पंचतत्वं वरानने॥ तत्रादौ श्रीगुरोस्तत्वं स्नेहाद्वक्ष्यामि पार्वति॥
सत्तैलं वर्त्तिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसं॥ गुरुणा मंत्रदानेन तत्स्थं वै दीपितं भवेत्॥ देवता याकृतीर्हि ज्ञो वा द्युत्पद्यते ध्रुवं॥ अनपत्य हितस्यात्म
देवरूपो न संशयः॥ इष्टस्याकृतयधीशं तद्देवरूपक्षरात्मकः॥ तेन वर्णात्मकं देहं जंतोरेव न संशयः॥ मंत्रवर्णे स वर्णेन लीयन्ते परमेश्वरि
॥ वर्णतत्वमिदं देवि मम सर्वस्वयद्भवेत्॥ स्वयं देवो नरान्नो नित्यनिर्मलो देवरूपकः॥ सर्वत्र देवता ध्यायेत् गुल्मलतादिषु॥ ध्यानेन ल
भते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः॥ ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानेन सिद्ध्यति॥ इति ते कथितं देवि वैष्णवस्य सुरेश्वरि॥ यज्ज्ञानादम
रत्वं च विष्णुरूपो न संशयः॥ यः कुर्यात् परमेशानि तत्वज्ञानं मयोदितं॥ स्वर्गभागि न तस्यो विष्णुलोके महीयते॥ यादृक्क्रियाजो मर्त्यो मनसा शिवः १२
चिन्तयेत्सदा॥ तेन तेन हि गच्छन्ति कदाऽपि मन्दिरं॥ इति ते कथितं तत्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि॥ यज्ज्ञानादमरत्वं च लभते नात्र संशयः॥ ॥

अज्ञात्वा तन्त्रमार्गं च न भवेद्गुरुराक्षसः॥ अज्ञात्वा तन्त्रमहामंत्रं तत्वज्ञानी भवेद्यदि॥२

इति श्रीनिर्वाणतंत्रे विष्णोस्तत्वकथनं नाम द्वादशः पटलः॥१२॥ ॥श्रीचंडिकोवाच॥ स्थानकं दशार्णं च पूर्वं च कथितं प्रभो॥ प्रकाशं कुरु मे तत्रं क
थयस्व दयानिधे॥ ॥श्रीशंकर उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्रं दशाक्षरं परं॥ यस्य श्रवणमात्रेण मूढोऽपि विष्णुरूपकः॥ पुंमंत्रोऽपि च देवेशि स्त्रि
मंत्रं जपेद्यदि॥ तथापि नरकं गच्छेदिति देवस्य सम्मतं॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि दशार्णं मंत्रमुत्तमं॥ मायाबीजं वधूबीजं लक्ष्मीकालीं च पाश
शकं॥ गगनं पृथिवीं चैव वह्निकान्तां ततः प्रिये॥ इति ते कथितं चण्डि दशाक्षरमनूत्तमं॥ यज्ज्ञानादमरत्वं च लभे नात्र संशयः॥ अस्य ग्रह
णमात्रेण नरो नारायणो भवेत्॥ अस्य प्रसादमात्रेण चण्डि निर्वाणतां व्रजेत्॥ दण्डी परिजपेदेतद् दशार्णं परमेश्वरि॥ अस्य मंत्रस्य ग्रह
मंत्राज्ञायन्ते नात्र संशयः॥ सर्वे देवास्सदा रत्नदशार्णं ज्ञायते ध्रुवं॥ महाविद्योपासकस्य दशार्णं नहि पश्यति॥ इह लोके दरिद्रश्च परे च
ब्रह्मराक्षसः॥ तस्माद्यत्नेन देवेशि दशार्णं श्रावयेद्गुरुः॥ केवलं श्रवणं कुर्यात् न जपेत् साधकोत्तमः॥ यः श्रावयेद्दशार्णं च स नरो गुरुरुत्त
मः॥ मंत्रदाता यथा देवि तथैव सद्गुरुः स्मृतः॥ दशार्णदाता यो देवि स एव परमो गुरुः॥ यथा सरित्सु गंगा न समा सकलापगा॥ दशार्णस्य समो
नास्ति मंत्रो त्रिभुवने जिते॥ स्त्रीणां मायादि नारीव यत्सम पुरुषोऽस्ति च॥ दशार्णस्य समो नास्ति मंत्रो हि कथ्यते मया॥ दशकालस्य स्वर्णस्य मु
द्रा लोहमिति वेत्ति॥ दशार्णस्य समं मंत्रं कथयेयु त्वदा प्रिये॥ श्रीप्रसादी हि यं मंत्रो दशार्णः परमेश्वरि॥ कुर्यान्न्याये महातंत्रे माहात्म्यं

नि.तं.
१३

कथयामि ते॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि यद्रूपं दंडधारणं॥ साधुरूपो गृहस्थश्च ब्राह्मणो ब्रह्मवादिनः॥ सर्वोपायपरित्यक्तः सदा धर्मपरायणः॥ जितेन्द्रियो विजि
तक्रोधः समत्वं सर्वजातिषु॥ पुत्रे रिपौ समं तत्वं समं सर्वत्र पार्थिवे॥ दयाभावश्च सर्वत्र पुत्रे मित्रे रिपौ भवेत्॥ लाभालाभे जये नाशे निन्दायां पीडिते
तथा॥ कायेप्राणे न संदेहः सुमार्गस्थ गुणान्विते॥ ब्रह्मज्ञानं विना ज्ञानं यस्य चित्ते न विद्यते॥ संन्यासधर्मनिष्ठे वनान्यस्य सुरपूजिते॥ संन्यासधारणं का
र्यं विप्रस्य मुक्तिहेतवे॥ यो विप्रो धारयेद्दंडं सैव नारायणः स्वयं॥ चतुर्भुजः प्रजायेत दंडधारणमात्रतः॥ सर्वलक्षणयुक्तो ब्राह्मणो गमनं चरेत्॥ गत्वा
च दंडिनं दृष्ट्वा प्रणमेत् दंडवत् क्षितौ॥ त्वमेव देव देवेश त्वमेव त्राणकारकः॥ त्वमेव जगतां बंधुस्त्राहि मां शरणागतं॥ इति श्रुत्वा दंडधारी प्रसन्नवदनो जन
नं॥ कलं कस्य सुतस्त्वं हि कथमागमनं वद॥ श्रुत्वा तद्वचनं विप्रः प्रोवाच नमितो वदन्॥ विप्रवंशे समुद्भूतो ह्युक्तो हं विवेकवान्॥ नाम्ना मे पितरौ सा
धातना निये स्त्री सुतादयः॥ मृतौ च माता पितरौ मृता भ्रात्रादयः सुताः॥ प्रभास्य कान्ता नारीनु हे मेघनन्तापवान्॥ अतएव च भो स्वामिन् देहि मे पर
मां गतिं॥ तस्य कुरु द्विजश्रेष्ठ यदुक्तं वै समाहिते॥ मिथ्याभाषणदोषेण ब्राह्मणो विवर्जितः॥ भवत्येव न संदेहो द्विजमतु स्तोत्रदं॥ स्त्रिनायां यो व
नायाश्चाकान्तायां परमेश्वरि॥ सर्वहि विफलं तस्य यः कुर्याद्दंडधारणं॥ पितरौ विद्यते देवि यः कुर्याद्दंडधारणं॥ विद्यते च बालभावो यस्य कान्ता शिवः १३
सुतस्तथा॥ संन्यासधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि॥ स गुरुश्चाविशिष्यश्च रौरवं प्रगच्छति॥ इत्यादि दृष्ट्वा वाक्यमनुश्रुत्वा दंडी जितेन्द्रियः॥ संन्यास

दानं तस्मै वदध्यानुकीर्त्तमसाध्वनी॥ आदौ दशाक्षरं मंत्रं प्रथमं श्रावयेद् गुरुः॥ [illegible] तावन्महावाक्यमनंकारयेत्ततः॥ क्रोधं वा अक्रोधं वा गुरुं वा
वेशेन गमनं चरेत्॥ गुरुणा सह शिष्येण पृष्ठे पृष्ठे विधानतः॥ शिष्यान् तिष्ठति पुष्पमहावाक्येन मां [illegible]॥ शिष्यः परमहंसतत्वमो ना
स्मि श्रुतो॥ त्वं तत्पदपदार्थमेव हि विष्णुः स्वरूपधृक्॥ त्वमेव जगतां बन्धुस्त्वमेव सर्वपूजितः॥ त्वमेव परमो हंस इति तत्पदमुच्यते॥ स शिष्यं दंडिना
दे विद्वितिका कांत्र देयत ततः॥ अतः सः परमो हंसः पृथिव्यां प्रमोदितः॥ तस्मै वदशीनाथा यदा नारीक्ष सदेवताः॥ सक्रीडाः सपरिवारस्था यान्ति दिवि पाद
कृत्वा॥ पतत्यस्मिन् समये दंडी ध्यानयेत् शिष्यमुत्तमं॥ हुंकारं च हवो दत्वा मंत्रेण तेन गुह्यते॥ हुंकारैर्वायुयोगे युगपत्प्राणं प्रयोजयेत्॥ जन्म
न्तरकृतस्यैव तत्क्षणे जायते किल॥ जन्मान्तरं समालोक्य संस्कारमाचरेत् गुरुः॥ कुंडो विके समानीय अन्नप्राशनमाचरेत्॥ अमुकस्य समा
प्यपुण्यं च नौ विनिक्षिपेत्॥ इति नाम्ना तु संस्थाप्य महासंस्कारमारभेत्॥ ततोपि दंडिना देवि शिष्याय ज्ञानहेतवे॥ गुरुशिष्यमहाधीरमपा
कां हृदयं कुरु॥ जन्मान्तरं तु तस्यैव पृथिव्यां नाधिकारिता॥ भूतदेहस्वरूपो यं यावतीत्यं न संशयः॥ विरतो भवसर्वत्र तोयाया हास्यैव या॥ ब्रा
ह्मणैश्चैव यद्दत्तं तस्याश्वभोजनं तथा॥ पंचतत्वं सदा शेषं गुणभावे जितेन्द्रियः॥ सदैव मानसी पूजां सदा मानं तर्पणं॥ त्रिसंध्यं मानसं यागं नाभिकुं
डे प्रयत्नतः॥ स देवमानसं भोगं त्यागं कुरु प्रयत्नतः॥ षड्वर्गयुक्तिनो भूत्वा नरो नारायणः स्वयं॥ भवत्येव न संदेहो दंडधारणमात्रतः॥ चितं चेत्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. १४

सप्तदशमात्रवंशोऽत्र षोडश॥ कांतायाः सप्तमध्ये वै लक्ष्मीनारायणो भवेत्॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य शिष्यश्चैतानब्रवीद्वचः॥ यदुक्तं मयि सुरूपं येन
न करोमि निरन्तरं॥ पंचतत्त्वं सदा सेवं कस्मात्त्वां भंवदस्व मे॥ यद्वै वर्त्तते दंडी वक्रशिष्यसमाहृतः॥ तत्र गत्वा प्रयत्नेन पंचतत्त्वविचेष्टया॥ अथवा
वीरमध्ये तु यत्नेन गमनं चरेत्॥ तत्त्वज्ञानिगृहस्थस्य सन्निधाने व्रजेत्किल॥ सूद्रम विगं तत्र यत्रास्ते कुलनायकः॥ भिक्षाचर्यां न चरेत्सार्थदे
वनाद्याः कृते पुनः॥ आचार्यपत्नीं दृष्ट्वा तु भिक्षां कुर्यात्समाहितः॥ हे मातर्देहि मे भिक्षां कुंडलीतर्पणाय महं॥ एवमुक्त्वा ततो दंडी महासस्या
रमाचरेत्॥ कुंडाग्निकं समानीय होमयेद्विधिपूर्वकं॥ ततो ऽज्ञेन करं धृत्वा आज्ञे रष्टाङ्गतीपुनः॥ विपरीतक्रमेणैव कुर्याद्दंडविशोधनं॥ ततः
कुर्यात्प्रयत्नेन अन्तर्यज्ञोपवीतकं॥ शिखान्तेस्य शिखां मंत्रैः पूगमध्ये विनिक्षिपेत्॥ घृतमृत्तिकया पूगं विलिप्य शोधयेत्ततः॥ ततः पूगं मूलमं
त्रे दंडमध्ये विनिःक्षिपेत्॥ पूर्णाहुतिं ततो दद्यात्तत्सूत्रमानयेत्सुधीः॥ यज्ञसूत्रं सशिखायां ततः पूगं शोधयेत्प्रिये॥ मूलमंत्रं जपेत्तत्र गंगाजले कस
हस्रकं॥ तत्र स्थापयेन्मंत्रं कालिकायाश्च सुन्दरि॥ अथवा स्थापयेन्मंत्रं नारायण्याः परमदुर्लभं॥ मूलमंत्रं समुच्चार्य पूगभस्म प्रयत्नतः॥ भक्षणं
तत्क्षणात्सा तु दंडी यज्ञोपवीतवान्॥ भवत्येव न संदेहो नरो नारायणो भवेत्॥ बिल्वदंडं समानीय वंशस्यैकं समानयेत्॥ बिल्वदंडे कालिका शिव १४
माजपेन्मंत्रं प्रयत्नतः॥ जीवन्यासं ततः कृत्वा दंडो देवी विचिन्तयेत्॥ बिल्वस्थितं च वै तत्त्वं वंशदंडे नियोजयेत्॥ इष्टदेवीस्वरूपेण दं

मूलेन यज्ञसूत्रं तु तस्मिन्नेव निवेशयेत्॥५

न्यसेत्२

डोयं परमेश्वरि॥ शिष्यस्य दक्षिणे हस्ते दंडस्य स्थानमाचरेत्॥ कमंडलुं समानीय वामहस्ते प्रपूजयेत्॥ वामहस्ते निक्षिपेत्तत्र मूलमंत्रं ततो ज
पेत्॥ अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तस्य वामकरे न्यसेत्॥ गैरिकं कौपिनं वस्त्रं येन परिधापयेत्॥ दंडधारणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्॥ अथवा विधिमहा
मायां दंडोपरि विभावय॥ गुरुः पुत्रं महाकालीं दंडोपरि विभावयेत्॥ साक्षान्नारायणस्त्वं हि दयाधर्मपरो भव॥ तव माता पिता वापि सर्वं दंडाग्निकोपि
तं॥ घोरं च कर्म न कुर्वीत गृहस्थस्य द्विजस्य वा॥ नारायणं सदा भाष्य द्वारे तस्य व्रजेत्सुधीः॥ इति श्रुत्वा गृहस्थश्च पुटाञ्जलिपरो भवेत्॥ द्वारे च दंडिनं दृ
ष्ट्वा प्रणमेद्ब्राह्मणो नरः॥ भिक्षां दद्यात्प्रयत्नेन कुर्मं मां सविता प्रिये॥ आदाय भिक्षां देवेशि घोरं च कर्म न चरेत्॥ तथा हि नगरं गत्वा त्रिरात्रं व
सतिं चरेत्॥ तीर्थभूमिं ततो गत्वा पंचरात्रं वसेत्ततः॥ ब्राह्मणो दंडिनं दृष्ट्वा प्रणमेद्विधिपूर्वकं॥ तोयपूर्णं च देवेशि किंवा पूर्णकमंडलुं॥ दरिद्रावेण तत्पा
त्रं पूर्णं तोयं भवेद्ध्रुवं॥ दद्यान्न यदि मोहेन स भवेदापदाश्रयं॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि वने च विट्पो भवेत्॥ इति ते कथितं चंडि संन्यासधारणं परं॥ पाखंड
यत्न वक्तव्यं प्राणान्तेपि कदाचन॥ ॥इति निर्वाणतंत्रे चंडिशंकरसंवादे त्रयोदशपटलः॥१३॥ ॥श्रीशंकर उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अ
वधूतो यथा भवेत्॥ वीरस्य मूर्त्तिं ज्ञानीयात् सदा तत्त्वपरायणं॥ यद्रूपं कथितं पूर्वं संन्यासधारणं परं॥ तद्रूपं सर्वकर्माणि कुर्याद्वीरवल्लभः॥ दं
डं त्यक्त्वा मुंडनं देवि आवश्यकं समाचरेत्॥ यथा तथा नैव कुर्याद्देवीयस्य च मुंडनं॥ असंस्कृतं च केशानां मुंडने क्षि कुचो ग्रयां॥ अस्थिमालाविभूषितां

नि.तं. १५

रुद्राक्षान्वापि धारयेत्॥ दिगम्बरो वा वीरेन्द्र अथवा कौपिनी भवेत्॥ रक्तचन्दनदिग्धांगः कुर्याद्भस्मांगभूषणं॥ क्षमादानं तपो ध्यानं वीरभावेन
शैलजे॥ शिवोहं भैरवानन्दो मुक्तोहं कुलनायकः॥ एवं भावपरो मंत्री हेतुयुक्तः सदा भवेत्॥ सन्निधाने वनं कुर्यात्तत्सदा कारणसेवनं॥ भवेत्साक्षा
त्पुरुषः साधु रूपो न संशयः॥ निर्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः॥ अवधूतक्षत्रियश्च महायोगी न संशयः॥ स्वरूपो विभवे वैश्यः शूद्रो वि
सहलोकभाक्॥ संपूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्वाणतां व्रजेत्॥ त्रिभागफलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः॥ पादद्वयं तु वैश्यस्य शूद्रस्यैव कपाद्ध
॥ ब्राह्मणस्य विनान्यत्र संन्यासो नास्ति चंडिके॥ कुर्यान्मोहनयोगात्र शेषं व पापाश्रयो नरः॥ गुप्तभावेन देवेशि शृणुयान्प्राणवल्लभे॥ संन्यासि
नां सदा सेव्यं पंचतत्त्वं वरानने॥ द्वादशाहे तु देवेशि यदि शूद्रो न जायते॥ सेवयानन्दविख्यातो द्वादशाहे स रक्षति॥ अवधूतस्य चाख्यातः स्मृ
णश्च पर्वतात्यजे॥ वनारण्ये भारती च पुरी च गिरिरेव च॥ एकस्थाने च संस्थित्वा इष्टध्यानादिकं चरेत्॥ यो मंत्रं न प्रकाशाङ्गः शरणः परिकीर्ति
तः॥ श्रेष्ठकैःसोज दानूढः सदा व लवतत्त्व चरेत्॥ अन्तर्योगी महावीरो हरास्सेवः शैलजे॥ नानाशास्त्रेषु यो विज्ञो नानाकर्मविशारदः॥ सर्व शिवः १५
इष्टदेवीभावेन भावयेद्यो रागणं॥ स एव भारते वीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः॥ सदोर्द्ध्वा कुर्योवीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः॥ स एव परमभावेनमा
वयेच्छो नरोत्तमः॥ इष्टदेवीं विना नास्ति शावीरः परिकीर्त्तितः॥ नानादेवेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु॥ भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्याद्यत्नेन प्र

नि.तं. १६

जनं॥ देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा॥ अन्तर्यागेन यो निष्ठः स वीरः पुरि रेवच॥ अवधूताश्रमो देवि यस्य भक्तिः सुनिश्चला॥ तस्य तु
ष्टा भवेत्काली किं न सिध्यति भूतले॥ अवधूतं समालोक्य शंभुवत्पूजनं चरेत्॥ शक्तितः पंचतत्त्वानि यत्नेन च निवेदयेत्॥ पंचतत्त्ववि
नाभेदे आनन्दो नैव जायते॥ अतो हि भक्तिभावेन तेनैव पूजनं चरेत्॥ इति ते कथितं काले अवधूतस्य लक्षणं॥ येन विज्ञानमात्रेण शिव
त्वं लभते नरः॥ श्रद्धायभक्तिहीनाय न दातव्यं कदाचन॥ गुरुभक्तिविहीनाय तत्त्वनिन्दापराय च॥ इदं तंत्रं सुगुप्तं च प्राणान्तेपि कदाचन॥
न श्रावयेद भक्ताय सिद्धिहानिः प्रजायते॥ कदाचिद्वा स्वपुत्राय स्वशिष्याय महात्मने॥ श्रावयेद्भक्तियुक्ताय यदि तद्योग्यता भवेत्॥ अतः
गोपय यत्नेन स्वयोनिमिव शैलजे॥ संक्षेपात्कथितं किंचित्किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि॥ ॥इति श्रीनिर्वाणतंत्रे चंडिकाशंकरसंवादे अ
वधूताश्रमविवरणं नाम चतुर्दशः पटलः समाप्तः॥१४॥ ॥सम्वत् १९०० साल मिति वैशाख सुदि १ रोज १ जो गजरसिंचो याऽकर्॥

शिवः १६

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

निर्वाणतन्त्रका मातृका 'घ'का प्रतिलिपिहरू

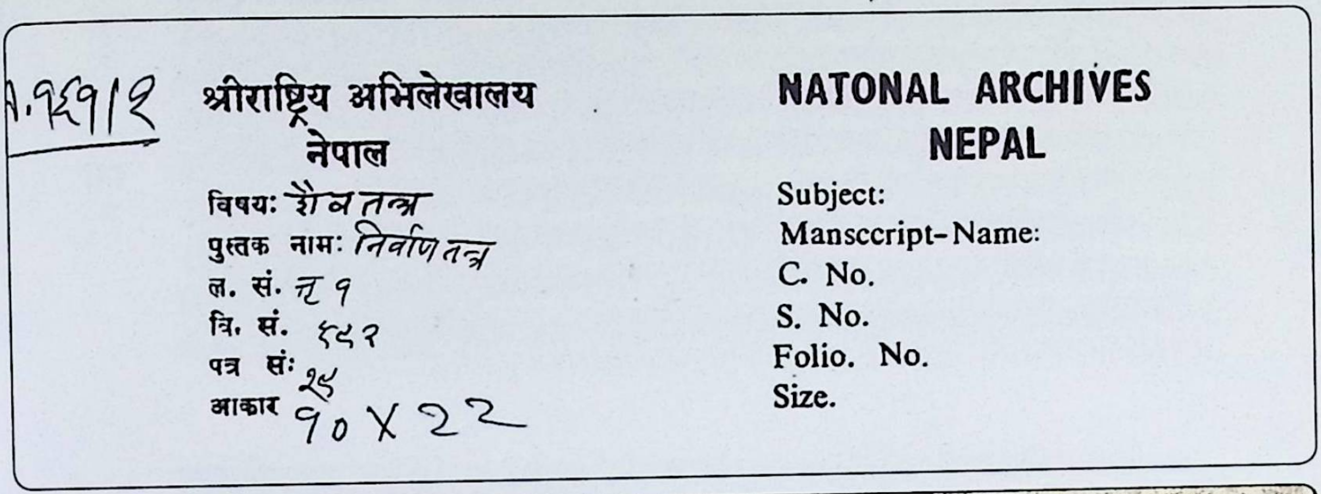
१.५६९१२ श्रीराष्ट्रिय अभिलेखालय
नेपाल
विषयः शैवतन्त्र
पुस्तक नामः निर्वाणतन्त्र
ल. सं. न्न १
त्रि. सं. ५५२
पत्र सं: २५
आकार १० X २२

NATONAL ARCHIVES
NEPAL
Subject:
Mansccript-Name:
C. No.
S. No.
Folio. No.
Size.

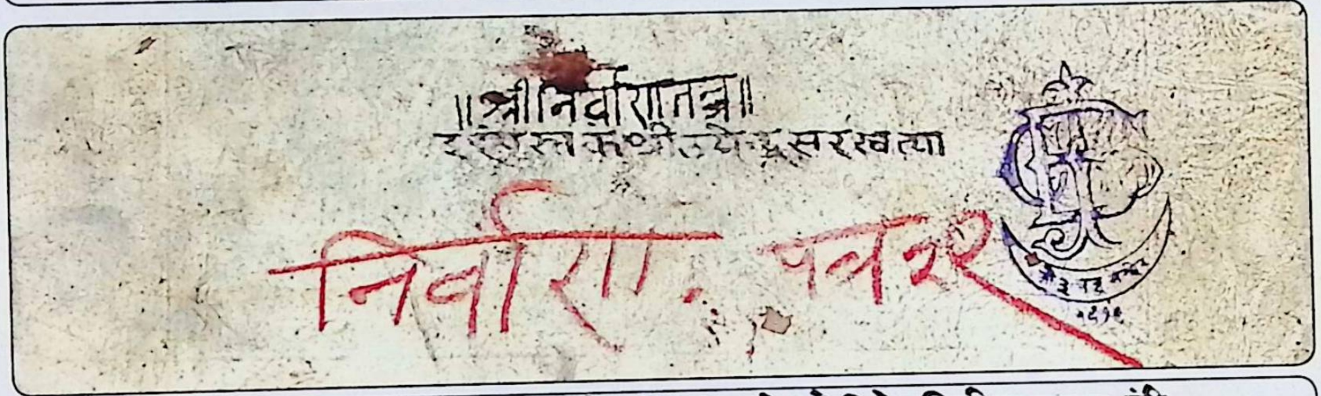

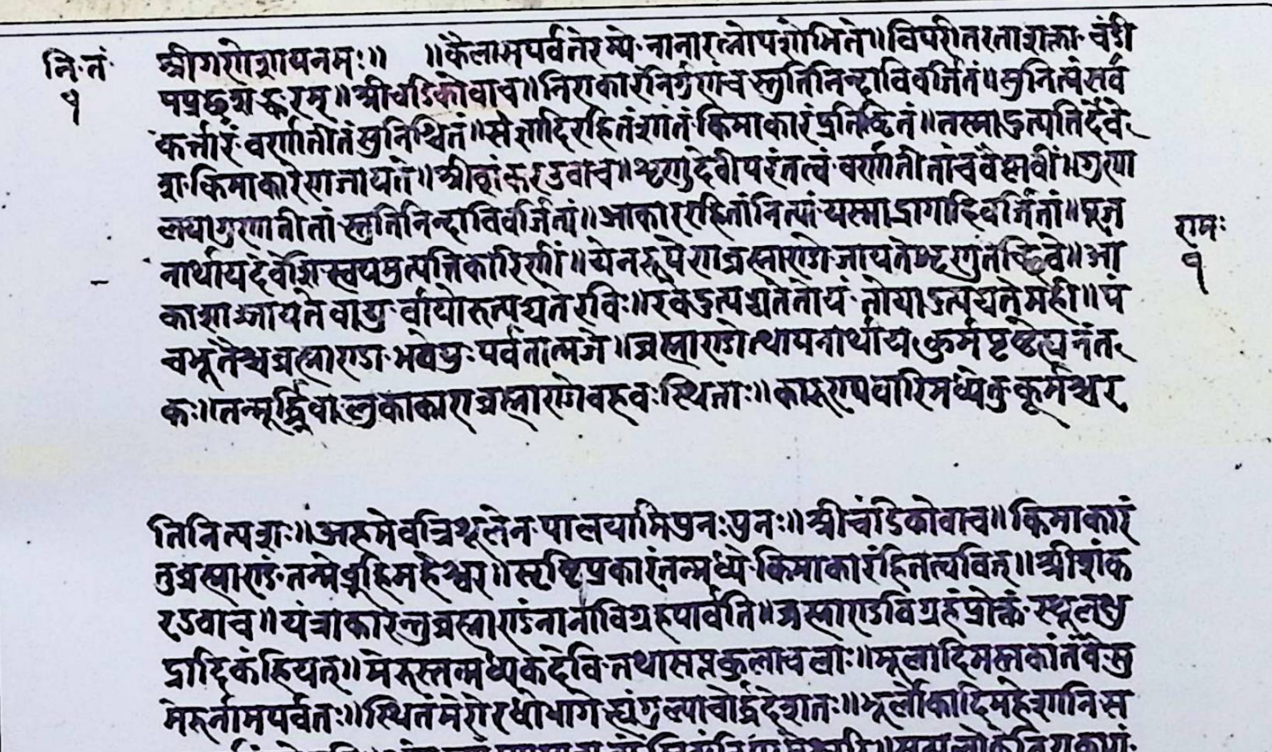
नि.तं. १ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥कैलासपर्वते रम्ये नानारत्नोपशोभिते॥ विपरीतरताशक्ता चंडी
पप्रच्छ शंकरम्॥ श्रीचंडिकोवाच॥ निराकारं निर्गुणञ्च स्तुतिनिन्दाविवर्जितं॥ कुतिस्त्वं सर्व
कर्त्तारं वर्णातीतं सुनिश्चितं॥ सेशादिरहितं शान्तं किमाकारं प्रनिष्ठितं॥ तस्मादुत्पत्ति देवे-
श किमाकारेण नाथ त्वं॥ श्रीशंकर उवाच॥ शृणु देवी परं तत्त्वं वर्णातीतं च वक्ष्यामि गुणा
त्ययं गुणातीतं स्तुतिनिन्दाविवर्जितं॥ आकारं हि शिवं नित्यं यस्मादागादि वर्जितं॥ प्रज राम: १
नार्थाय देवेशि स्वयमुत्पत्तिकारिणी॥ येन रूपेण ब्रह्माण्डे जायते भुज्यते त्वं शिवे॥ आ
काशाज्जायते वायु वायोरुत्पद्यते रविः॥ रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही॥ पं
चभूतेश्च ब्रह्माण्डं भवद्भिः पर्वतालये॥ ब्रह्माण्डस्थापनार्थाय कुर्मपृष्ठे स्थितः
कः॥ तन्मूर्द्ध्नि वासुकाकारे ब्रह्माण्डे बहवः स्थिताः॥ कारणं च वारिमध्ये कुर्मेश्वर

तिनिस्पृशः॥ अहमेव त्रिशूलेन पालयामि पुनः पुनः॥ श्रीचंडिकोवाच॥ किमाकारं
तु ब्रह्माण्डं तन्मे ब्रूहि महेश्वर॥ सृष्टिप्रकारं तन्मध्ये किमाकारं हि तत्त्ववित्॥ श्रीशंक
र उवाच॥ यंत्राकारं तु ब्रह्माण्डं नानाविग्रहपार्वति॥ ब्रह्माण्डविग्रहं प्रोक्तं स्थूलसू
क्ष्मादिकं हि यत्॥ मेरुस्तन्मध्यके देवि तथा सप्तकुलाचलाः॥ भूलादिसप्तकान्तं वै सु
मेरुर्नामपर्वतः॥ स्थितं मेरोरधोभागे ह्यंगुल्यावाधि देशतः॥ भूर्लोकादि महेशानि स
प्तस्वर्गं क्रमेण हि॥ अंगुल्या सप्तपातालं तिष्ठन्ति परमेश्वरि॥ सप्तलोके निराकारं
महाज्योतिस्वरूपिणी॥ मायया छादितात्मानं चंपकाकाररूपिणी॥ हस्तपादादिर
हितां वह्निसूर्याग्निरूपिणी॥ माया बंधनं संत्यज्य द्विधाभिन्ना यदा सुखी॥ शिवशा
क्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्पना॥ प्रथमे जायते ब्रह्मा ब्रह्माणं संमोहयावति॥ श्रीका

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि॰तं॰ २ लिकोवाच॥ शृणु पुत्र महावीर विवाहं कुरु यत्नतः॥ एतच्छ्रुत्वा ततो ब्रह्मा उवाच वचनं हरं
प्रिये॥ त्वां विना जननी नास्ति शक्तिर्मे दीयतां हरि॥ न शक्नुत्वा जगतां गाता स्वदेहान्मोहि
नीं ददौ॥ द्वितीया सा महाविद्या सावित्री परमा कला॥ अस्याः संगं समासाद्य वेदविस्त
रणं कुरु॥ अनायासेन सृष्टिकर्ता भवत्वं महिमण्डले॥ द्वितीये जायते पुत्रो विष्णुः सत्व
गुणाश्रयः॥ शृणु पुत्र महावीर विवाहं कुरु यत्नतः॥ तव दर्शनमात्रेण निष्कामो जाय राम॰ २
ते पुमान्॥ सत्यं करोमि हे मातः मोहिनीं देहि मे शिवे॥ देहान्निष्कासितं विनिष्क्रान्त देहे न
स्वैव कालिका॥ वैष्णवी नाम महाविद्या श्रीविद्या परमेश्वरि॥ तामाश्रित्य महाविष्णुः पा
लयं स्परिविलं जगत्॥ तृतीये जायते पुत्रो महायोगी सदाशिवः॥ तं दृष्ट्वा सा महाका
ली तुष्टिपुष्टि प्रभवन्मुदा॥ शृणु पुत्र महायोगिन् महाकामं हृदये कुरु॥ त्वां विना पुरुषः

कोवा मां विना कापि मोहिनी॥ अतस्त्वं परमानंद विवाहं कुरु मे शिव॥ यद्युक्तमपि हे मा
तस्त्वां विना नास्ति मोहिनी॥ सत्यमेतज्जगन्मातर्मां विना पुरुषो न च॥ अस्मिन्देहे स्थि
ते चन्न करोमि विवाहकं॥ कुरु देहान्तरं मातः करुणा यदि वर्तते॥ तच्छ्रुत्वा सा महाकाली
हृद्भोभुवनसुन्दरी॥ आदिभूता यथा काली तथा भुवनसुन्दरी॥ तामाश्रित्य महायोगी संह
रत्यखिलं जगत्॥ ब्रह्मरुद्रविभागश्च शक्तिश्चाष्टविधा भवेत्॥ कालिकायां महाविद्या
यानेन परमेश्वरि॥ इति ते कथितं कान्ते यथा ब्रह्मनिरूपणं॥ गोपनीयं प्रयत्नेन विद्यो
त्पत्तिर्यथा प्रिये॥ १॥ इति चण्डिकाशंकरसंवादे निर्वाणतंत्रे प्रथमः पटलः॥ १॥ ॥
श्रीचण्डिकोवाच॥ त्वत्प्रसादान्महादेव श्रुतं ब्रह्मनिरूपणं॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि सृष्टि
लोकस्थितिर्यथा भवेत्॥ श्रीशिव उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यथा सृष्टिः प्रजायते॥ स

नि॰तं॰ ३ त्यलोके महाकाली महारुद्रेण संयुता॥ चंपकाकृतिविस्तारा चन्द्रसूर्याग्निरूपका॥ अ
नादिपुरुषयुक्ता तद्देहे जीवसंज्ञका॥ ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरन्ति विस्फुलिंगकाः॥ तस्मा
च्छुतपरं बिंदु यदा भूमौ पतन्त्यपि॥ तदेव सहसा देवि संगाद्भूतो भवत्यपि॥ स्थावरादिषु की
टेषु पशुपक्षिषु शैलजे॥ चतुराशीतिलक्षेषु जन्म चाप्नोति सो ध्रुवं॥ ततो लभेत्सौ शानैः
मानुष्यं दुर्लभं ततः॥ यतो मानुषदेहस्तु धर्माधर्माधिपः स्मृतः॥ ततोपि लभते जन्म पुनर्ग
र्भं च पाचयात्॥ जायते म्रियते चैव कर्मपाशान्तु निश्चयः॥ चतुराशीतिलक्षेषु नानायोनिषु राम॰ ३
शैलजे॥ श्रीचण्डिकोवाच॥ कथं वा लभते जन्म कथं गर्भं विनश्यति॥ तत्प्रकारं महादेव श्रो
तुमिच्छामि तत्वतः॥ श्रीशंकर उवाच॥ इह यत्क्रियते कर्म तन्मे वै चोपभुज्यते॥ जीवस्त्वेषः
जलौकेव देहाद्देहान्तरं व्रजेत्॥ संप्राप्य वा परं देहं देहं त्यजति पूर्वकं॥ इति श्रुत्वा वसा वरं॥

पञ्च षट्पञ्चमेश्वरि॥ प्राप्नोति तं देहं तु पिण्डदानादिकं कथं॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि
मायादेहं तदेव हि॥ मायादेहः परेशानि वायुरूपो न चान्यथा॥ वायुरूपापन्नो दे
ह आकाशस्थो निराश्रयः॥ अतश्च पिण्डदानेन वायुस्थिरतरो भवेत्॥ प्रथमं मस्त
कं देवि जायते च क्रमावधि॥ ततो यमपुरं गत्वा धर्माधर्मादिकं हि यत्॥ तद्भुक्त्वा
चापरे किंचित् यदि कर्म न विद्यते॥ यमात्तया तदा जीवः प्रयाणो ब्रह्मसाधनं॥ तस्मा
त्कर्मानुसारेण यदि स्यात् दुर्लभं ततः॥ महाविद्याभावप्राप्त्या ब्रह्मप्राप्ति परं गुरुः॥
तत्व ज्ञानं महेशानि यदि भागवशाद्भवेत्॥ तदेव परमं मोक्षं यावद्ब्रह्मोऽहं इति धा
रणां स्व महामोक्षं सायुज्यं सप्तधा यथा च॥ सारूप्यं चोपजानस्व च सांसमं लोकके॥
महाविद्याप्रसादेन पुनरागमनं न हि॥ अहं ब्रह्मोऽहमेव सर्वमोक्षं यदा शिवे॥ न स

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. ४
सर्वस्य निर्वाणं भवत्येव न संशयः॥ श्रीचण्डिकोवाच॥ ब्रह्माण्डवाह्येतु किं तु नः पर
मेश्वर॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि यदि स्नेहोस्ति मां प्रति॥ श्रीशंकर उवाच॥ ब्रह्माण्डस्य वा
ह्यदेशे ब्रह्माण्डा बहवः स्थिताः॥ अनंतस्य प्रमाणं तु किं वक्तुं शक्यते मया॥ साऽऽएव निर्मि
तं सर्वं सैव सर्वं सुरेश्वरि॥ ४२॥ इति श्रीचण्डिकाशंकरसंवादे निर्वाणतंत्रे द्वितीयः पट
लः॥ २॥ ॥ श्रीशिव उवाच॥ प्रकृत्या जायते पुंसां प्रकृत्यास्तु पते जगत्॥ तोयाद्बुद्बु रामः
दं देवि यथा तोये विलीयते॥ प्रकृत्या जायते सर्वं पुनस्तस्यां विलीयते॥ तस्मात्प्रकृति ४
योगेन जायते नान्यथा क्वचित्॥ ब्रह्मविष्णुशिवे देवि प्रकृत्या जायते ध्रुवं॥ तथा प्रलय
काले तु प्रकृत्या लुप्यते पुनः॥ शाक्ताश्च वह्निजाः सर्वे नेशो वा नवैष्णवाः॥ उपासनीय
तो देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं॥ गायत्रीं शृणु चार्वंगि चतुर्वेदप्रपूजितां॥ वेदमातेति वि

ख्यातां त्रिवर्गफलदायिनीं॥ हालाहलं समुद्धृत्य नाम्याक्षरं समुद्धरेत्॥ वामकर्णसमा
युक्तं पुनर्नाभिं समुद्धरेत्॥ कर्णायुक्तं मूर्द्धरेफं ततश्चतुरवंदिते॥ वारुणं च समायुक्तं च
द्रवीजं ततः परं॥ नादयुक्तं खगयुतं चैकं व्याहृति समुद्धरेत्॥ तत्सं चास समुद्धृत्य सवितु
स्तदनंतरं॥ वरेण्यमिति चोच्चार्य भर्गो देवस्य धीमहि॥ धियोयोनः प्रचोदयात्॥ प्र
णवं तदनंतरं॥ ततश्चाधीत गायत्रीं प्रणवं तदनंतरं॥ इति जप्त्वा महेशानि साक्षाद्ब्रा
ह्मणो भवेत्॥ धियो यो मध्यभागे च यकारद्वयमेव च॥ तन्त्रं तत्र महादेवि अनंतश्रुति
मेव च॥ इति जप्त्वा महेशानि मुक्तो भवति तत्क्षणात्॥ अंत्ययकारयोः स्थाने योकारद्वयमिति
यः पठेत्॥ स चाण्डाल इति ख्यातो ब्रह्महत्यादिने दिने॥ अत एव महेशानि तत्र स्नेहात्प्रकार
श्चितं॥ सावित्री परमा विद्या त्रैलोक्येषु च दुर्लभा॥ अस्याश्च हरणमात्रेण भूपूजा नात्र संश

नि.तं. ५
यः॥ अंगन्यासस्य मंत्रस्य तच्छृणुष्व प्रियंवदे॥ प्रणवद्वयं हृत्पद्मे भूकारं त्रीं शिरदे
शाके॥ भुवः शिखायां स्वकारं कवचे विन्यसेत्सुधीः॥ नेत्रत्रये भूर्भुवः स्वः स्वः का
रं करसम्पुटके॥ नमः स्वाहा वषट् हुं वौषट् फट् च क्रमतो न्यसेत्॥ ध्यानं शृणु वरा
रोहे यथा ध्यात्वा यजेन्नरः॥ श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा॥ श्वेतैर्विलेपनैः
पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता॥ आदित्यमण्डलांतःस्था ब्रह्मलोकगताथवा॥ अक्षसूत्रध रामः
रा देवी पद्मासनगताथवा॥ ॥ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवा ५
नां गायत्री एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदः॥ नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय प
रो रजसे॥ एवं ध्यात्वा यजेद्देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं॥ पुनर्ध्यात्वा यंत्रपीठपुष्पे द्वाह्
रानने॥ आदौ त्रिकोणं विन्यस्य षट्कोणं तद्बहिर्न्यसेत्॥ वृत्तं चाष्टदलं पद्मं तद्बहि

श्चतुरस्रकं॥ चतुर्द्वारसमायुक्तं सावित्रीयंत्रमीरितं॥ जीवन्यासादिकं कृत्वा पूजये
त्तां त्रिवर्गदां॥ हालाहलादिकं मंत्रं समस्तं परमेश्वरि॥ समुच्चार्य वदेत्पाद्यं साक्षी
ते पुतां ततः स्नागात्मकमनुः पश्चात् यथाविभवविस्तरैः॥ पूजयेद्दक्षयत्नेन वा
न्यथा ब्रह्मणः स्मृतः॥ द्रव्याभाववरारोहे पाद्यार्घ्यैरुदकात्मकैः॥ पूजयित्वा यजे
द्देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं॥ दशभिर्जन्मजनितं सतं न च पुराकृतं॥ त्रियुगं तु सहस्रे
ण गायत्री हंति पातकं॥ महेशा वदतो मन्त्रा वित्सो हृदयस्थितो॥ प्रणवसंप
त्तु जाता गच्छ देवि यथेच्छया॥ इति मंत्रं समुच्चार्य देवीं वामकरे तु धः॥ समर्पयेज्ज
पफलं ततः स्तोत्रादिकं पठेत्॥ विधिवच्च जपं जप्त्वा पुरश्चरणमीरितं॥ तद्दशांशं ज
नेपश्चात्पुरश्चरणसिद्धये॥ होमस्य तु दशांशेन तर्पणं तदनंतरं॥ तर्पणस्य दशां

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. ६

शोकमभिषेकं ततः परं॥ अभिषेकदशांशेकं कुर्यात्क्षालनभोजनं॥ ततः सिद्धा भ
वेद्देवी त्रिवर्गफलसाधिनी॥ माहात्म्यं चास्य मंत्रस्य चतुर्वेदेन भाषितं॥ अपिमा
र्जनमंत्रस्य प्रकारं शृणु यत्नतः॥ भूमौ शिरसि चाकाशे आकाशे भुवि मस्तके
॥ मूर्ध्नि भूमौ तथाकाशे यजुर्वेदे सुरेश्वरि॥ सामाथर्वेदिनं देवि ऋग्वेदे शृणु शैल
जे॥ भून्मे शिरसि चाकाशे भूमौ भून्मे शिरे तथा॥ भूमौ भून्मे तथा मूर्ध्नि चोपमार्जन
माचरेत्॥ आपो हि ष्ठेति ये मंत्रा अष्टाक्षरपदेन तु॥ मार्जनं यत्कृतं पूर्णं च सर्वपाप
विनाशनं॥ व्यतिक्रमेण चार्वंगि ब्रह्महत्या पदे पदे॥ अत एवं क्रमेसर्वं तत्र वस्तु हास्य
काशितं॥ स्तुतिं च कवचं देवि पठित्वा प्रणमेत्सुधीः॥ श्रीदेव्युवाच॥ तुरीयधामो देव
परमात्मा स एव हि॥ शिवः पद्मे स्थितं वा ह्येन नमस्कारः कथं भवेत्॥ श्रीशिव उवाच॥

राम: ६

शिरः पद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः॥ तत्समो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये॥ तद्रू
पं चिंतयेन्मंत्री बाह्ये गुरुचतुष्टयं॥ तद्दशाभावसंभूता येवान्ये गुरवो जनाः॥ तथैव
ब्राह्मणाः सर्वे चो सावतारसंस्थिताः॥ यदेव बाह्ये चैतांश्च प्रत्यक्षे भावयेत्तदा॥ सह
स्रारे महापद्मे तदा चिंतां विवर्जयेत्॥ प्रत्यक्षे दर्शने देवि बाह्ये तत्सलचिंतयेत्॥ न
मस्कारादिकं देवि कुर्यात्साधकसत्तमः॥ एषां दर्शनमात्रेण नमस्कारादिकं चरेत्
न कुर्याद्यदि मोहेन सभवेदापदाश्रयः॥ ब्राह्मणादीन्समालोक्य ब्रह्मचारी यतित्
त्रयं॥ दृष्टिमात्रेण गिरिजे प्रणमेद्दंडवद्भुवि॥ महापातकयुक्तोऽपि मुक्तो भवति
तत्क्षणात्॥ न कुर्याद्यदि मोहेन महापातकवान्भवेत्॥ रक्तवस्त्रं समालोक्य त
था भस्माङ्गभूषणं॥ दंडहस्तं त्रिशूलं च दृष्ट्वा प्रदक्षिणात्रयं॥ प्रकुर्यात्साधकश्रेष्ठ

नि.तं. ७

श्चान्यथा घातकी भवेत्॥ ४८॥ इति श्रीनिर्वाणतंत्रे तृतीयः पटलः॥ ३॥ ॥ श्रीदे
व्युवाच॥ संन्यासी कीदृशो नाथ अवधूतश्च कीदृशः॥ कीदृशो वा ब्रह्मचारी गृहस्थो वा
थ कीदृशः॥ श्रीशिव उवाच॥ दिव्यप्रकाशमूर्त्तिं च चिंतयेद्दंडधारिणं॥ गृहस्थस्य
दिव्यमूर्त्तिं चंदनादिविभूषितं॥ सर्वयोगिस्वरूपोऽसौ गृहस्थः साधुरूपकः॥ श्रीशि
व उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि ब्रह्मांडलक्षणं॥ मेरुपर्वतमध्ये तु सर्वदेवाश्र

राम: ७

यं प्रिये॥ महाक्षीरा नदीं तत्र मध्यदेशे सदा स्थिता॥ सुमेरोश्चोर्ध्वदेशे तु सत्यलोकं
वरानने॥ अधोभागे महेशानि प्रतिष्ठितिरसातलं॥ एवं क्रमेण सर्वं भुवनानि
चतुर्दश॥ पातालसप्तकस्योर्ध्वं ब्रह्मपद्मं सुरेश्वरि॥ अधोवक्त्रं हि तत्पद्मं धरामध्ये
चतुर्दलं॥ पद्ममध्ये बीजकोषे क्षितिचक्रं मनोहरं॥ वलयाकाररूपेण सप्तद्वीपस

प्रसंस्थिता॥ जम्बुद्वीपं मध्यदेशे चतुष्कोणं मनोहरं॥ त्रिकोणं मदनागारं कंदर्प
श्चाधिदेवता॥ तद्बीजं हि लंरूपं गजेन्द्रवाहनं शिवे॥ त्रिकोणं मदनागारं विन्दु
रूपो महेश्वरः॥ मायाशक्तिर्महेशानि भुजंगाकाररूपिणी॥ तयैव वेष्टितं लिंगं
सार्द्धत्रिवलयाकृतिः॥ लिंगं छिद्रं स्ववक्त्रेण समाच्छाद्य स्थिता सदा॥ एवं बीजं
वरारोहे लिंगस्य वामदेशके॥ सुसिद्धं ब्रह्मसदनं नादयाश्च सुंदरं॥ तत्रैव निव
सेद्ब्रह्मा सृष्टिकर्ता प्रजापतिः॥ वामभागे च सावित्री वेदमाता सुरेश्वरी॥ तस्याः
प्रसादमासाद्य सृष्टिं वितनुते सदा॥ तद्रूपं ब्रह्मसदनं लक्षयोजनविस्तृतं॥ तत्स
र्वं परमेशानि ऋग्वेदाख्यं मयोदितं॥ त्रिकोणं परमेशानि हि वेष्टितं मकोष्टकं॥
तदेव पर्वतं प्रोक्तं सर्वदेवाश्रयं हि तत्॥ त्रिकोणमध्ये तत्रास्ये पश्चात्सर्वं वरानने॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. स्थाद्यो पर्वतं पञ्चपक्षीहं पशु मनुजमं ॥ स्वर्गनरादिकं देवि नास्ति किं पृथिवीत
८ ले ॥ त्रिकोणाबाह्ये गिरिजे पर्वतं वज्ररूपकं ॥ नीलाचलं मन्दरं च पर्वतं चन्द्रशे
खरं ॥ हिमालयं सुमेरुं च मलयं भस्म पर्वतं ॥ चतुष्कोणो वसेद्देवि एतत्समष्टकु
लाचलं ॥ एतेषां शिखराज्जातं पर्वतं वज्ररूपकं ॥ नानादेवालयं देवि तथैव
दानवालयं ॥ नराणां मन्दिरं तत्र स्त्री नानारूपाणि तत्र वै ॥ मापिष्टा तत्र वै जाताः राम.
क्रमयोगेन यान्ति वै ॥ जायन्ते च मनुष्यं तत्र पूर्वोक्तेन वर्त्मना ॥ २२ ॥ इति निर्वाण ८
तन्त्रे योगविवरणं नाम चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीशिव उवाच ॥ एतत्पद्म
स्योर्द्ध्वदेशे भीमास्यं पंकजं शुभं ॥ पत्रषड्कं तथा हृत्तं चतुर्द्वारविभूषितं ॥ पद्ममध्ये

वीजकोषे भुवर्लोकं मनोहरं ॥ सिंदूरसदृशं रक्तवर्णं सुशोभितं सदा ॥ सिंदूरारक्तव
स्त्रेण निर्मितं चक्रपाणिना ॥ तस्योर्द्ध्वे निवसेद्विष्णुः श्रीलक्ष्मीर्वामदक्षिणे ॥ ब्रह्मणा
स्वर्गमते लोकः पाल्यते चक्रपाणिना ॥ वैकुण्ठं नाम तत्स्वर्गं नानादेवालयं हि तत् ॥ वैकु
ण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्वमोहनं ॥ तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः ॥ नार
दाद्यैर्मुनिगणैः सेवितं वै दयार्णवे ॥ वैकुण्ठसदृशं स्थानं नास्ति ज्ञाने तु मामके ॥ अत्र
मध्ये तथावासं यथा सर्वं प्रपश्यति ॥ तथैव भूमिगाः सर्वे ज्ञाननित्यं प्रपश्यति ॥
नानाभोगयुताः सर्वे नानारत्नेन भूषिताः ॥ इन्द्राद्या देवताः सर्वे तिष्ठन्ति स्तुतिहेतवे ॥
महासत्त्वमयं लोकं वेदवाक्यविराजितं ॥ पीताम्बरं शान्तमूर्त्तिं वनमालाविभूषितं
॥ एवम्भक्तजनं सर्वं वैकुण्ठेनोपशोभितं ॥ विष्णुशार्ङ्गं विष्णुगणं वै सर्वं विष्णुरूपकं

नि.तं. विष्णुगानं विना नास्ति वैकुण्ठे परमेश्वरि ॥ यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके
९ ॥ ज्ञानेवा वायुसेकिं वा ध्यानयोगेन विद्यते ॥ शुद्धसत्त्वमयं देवि नानादेवेन शोभि
तं ॥ तत्रैव भाति कैलासं तत्रैव ब्रह्मणः पुरं ॥ वैकुण्ठनगरं तत्र तत्रैव रविरालयं ॥
चन्द्रालयं हि तत्रैव कन्दर्पनिलयं प्रिये ॥ सर्वदेवालये तत्र देवकन्या द्विशोभितं ॥
मध्यदेशे गोलकाख्यं श्रीविष्णोर्भोगमन्दिरं ॥ श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत्स्थलं सि राम.
तनमोहनं ॥ तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ॥ यत्रैव सततं भाति द्वि ९
जो मुरलीधरः ॥ निराकारो महाविष्णुः साकारो पि क्षणेक्षणे ॥ यदा साकाररूपोसौ
तेऽद्वय मुरलीधरः ॥ तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भवनं पाति निश्चितं ॥ वैष्णवस्य महामोक्षं
यत्रैव परमेश्वरि ॥ इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितं ॥ विस्तरेणानन्तकोटिज

गं धर्वयक्षनागादि कूष्माण्डाभैरवास्तथा ॥ नानानृत्यविलासेन सदा वै कान्तके
तस ॥ विष्णुगानं प्रकुर्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥ वेदगानं प्रकुर्वन्ति चतुर्वक्त्रे
त्वं धसा ॥ मालवं वा ... गाः ... मुनिगणाः ॥ ४५
न्मा तं रक्षितेन च ॥ वीजकोषस्य वाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलं ॥ प्रमाणे सुन्दरं तोयं र
यथा क्षीरोदसागरं ॥ धुस्तस्य ज्योतिषाकारं कोटिचन्द्रसमद्युति ॥ वलयाकारत
पेण शुभ्रं तोयमण्डलं ॥ गंगादि शोभितः सर्वास्तत्रैव भाति सुन्दरि ॥ इन्द्रादि दे
वताः सर्वस्तूयमाना निरन्तरं ॥ गन्धर्वयक्षनागादि कूष्माण्डा भैरवास्तथा ॥ वेदगा
नेन भासेन मूर्त्तिमन्त सदेवहि ॥ मालवेनैव रागेन साम गाने सदा प्रिये ॥ मध्यारेण
सदार्थं वसन्तेन तथा पुनः ॥ हिन्दोलेन यजुः पाठं सदा कुर्वन्ति वेधसा ॥ कर्णाटेनैव
कृष्णदेश्रीरागेन तथा शिवे ॥ निर्दिष्टः पाठमतन्तु अनिर्दिष्टमतः परं ॥ तत्रैव वर्त्तते रा
गाः सहस्राणि च षोडश ॥ तत्रैव भाति तालाश्च सहस्राणि च षोडश ॥ पुरा रञ्जरली
गानात्सर्वतालाप्रजायते ॥ तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसा ॥ तडागस्य वि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि॰तं॰ १० भागं हि कुर्वन्ति मुनयो जना॥ वसंताद्याश्च पुरस्थे वनितेष्वनितं च संतानं॥ नानाधातुप्रभूतेन
भूषितं मुरलीधरं॥ तत्रैव राधिका देवि नानासुखविलासिनी॥ वदन्ति मुरलीगानेकुतू
कानप्रमोहनं॥ येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा॥ तद्गणश्चैव तत्तालं कुहूगाने
प्रयत्नतः॥ एवमानन्दसंयुक्ता महानेशविलासिनी॥ वामभागे सदा भाति राधिका
भक्तवत्सला॥ प्रार्थनेकं प्रकुर्वती राधिका भक्तिसंयुता॥ श्रीराधिकोवाच॥ तव भ राम॰ १०
क्तियुतास्तस्याश्चाथवा भक्तिसंयुता॥ गोलोकस्थं महाविष्णुं द्विभुजं मुरलीधरं॥ सदा
नेद्युतं देवं मम संगे विराजितं॥ एवं ध्यायंति ये मर्त्यास्तस्यापाय स्युः को हन्त॥ तद्रहस्यं
विशेषेणाद्य ग्रहं तव वक्ष्यमा॥ श्रीभगवानुवाच॥ ये यथा मां भजंते मेवं तन्मार्गं गास
ऋति॥ दास्यामि शृणु चार्वंगी सदा त्वं भक्तवत्सला॥ आदौ राधां ततः कृष्णाजल्पंति ये

वमानवाः॥ तेषां च स्वसकृति आत्र दास्यामि नात्र संशयः॥ तु रूणां भावमार्गेण मंत्रमा
र्गेणैव वहि॥ ये जना मां भजंत्येव तेन राम त्वमाः सदा॥ या नारी सा मभेदेन गजाते पु
रुषं सदा॥ त्वत्समा सा सदा नारी जायते नात्र संशयः॥ भक्त्या वाप्यथवा भक्त्या जल्प
ति युगलं यदि॥ तव भक्त्या प्रदास्यामि सद्गतिं शृणु राधिके॥ मद्भक्तो न वगच्छति क
दाचिद्यममंदिरं॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं हि राधिके॥ इति श्रुत्वा प्रसादं वै रा
धिका प्रेमवत्सला॥ अंकेशेन महाविष्णो कामबाणेन पीडिता॥ विष्णुलोकमिमं दे
वि चापरं शृणु यत्नतः॥ ४१ ॥ इति श्रीनिर्वाणतंत्रे पंचमः पटलः॥ ५॥ ॥ श्रीशं
कर उवाच॥ एतत्तु परमस्थेऽब्दे देशे महापद्मसमुज्ज्वले॥ दशपत्रे नीलवर्णे सजलघन
रूपकं॥ तादिफांतैः स्वबद्ध्यैश्च पंकजे वा तिशोभितं॥ तन्मध्ये वाम कोणे निवसति सत

नि॰तं॰ ११ तं वह्निवीजं सुमिष्टं॥ तास्येन तच्चैव पुरा रवेन वतपन निभं स्वस्तिकं तत्र भागे॥ स्वर्लोका
ख्यमिदं देवि सर्वदेवैः प्रपूजितं॥ साकारं वह्निवीजं च सदेवमेषवाहनं॥ रुद्रालयं हि त
त्रैव महामोहस्य नाशनं॥ भद्रकाली महाविद्या वामभागे सुशोभिता॥ भद्रकाली महा
विद्या सदा संहारकारिणी॥ ब्रह्मणा सृज्यते लोकः पाल्यते विष्णुरूपिणा॥ परदेवो
रुद्ररूपः सदा संहारकारकः॥ संहरेद्रुद्ररूपेण भद्रकालिकया सह॥ रुद्रस्य भावनादे राम॰ ११
वि किंन सिद्ध्यति पार्वति के॥ यद्रूपं कथितं पूर्वं गोलके सर्वमोहनं॥ तस्मात्सर्वतो भावरु
द्रलोके चतुर्गुणं॥ रुद्रलोके महास्वर्गं गोलोकाद्धि चतुर्गुणं॥ महामोक्षप्रदं नित्यं रुद्र
मस्मांग भूषणं॥ भद्रकाली महाविद्या रुद्रस्य वामदेशके॥ विष्णुना पाल्यते यत्का
लीरूपेण भुज्यते॥ अतः काली महादेवी सेवते मुरलीधरः॥ आराध्य वाक्यलेन वैकु

ण्ठाधिपतिर्भवेत्॥ गोलोकाधिपतिर्देवि स्तुतिभक्तिपरायणः॥ कालिकायाः प्रसा
देन सम्भवेत्लोकपालकः॥ लोकानां रक्षणार्थाय सर्वलोकाम्मुरलीधरः॥ समाराध्य
भद्रकालीं गोलोके निवसेत्सदा॥ प्रसादात्कालिकायाश्च सृज्यते विष्णुना सदा॥ अन
न्तपालको विष्णुर्महासत्वपरायणः॥ ४४ ॥ इति श्रीनिर्वाणतंत्रे षष्ठः पटलः॥ ६॥
॥ ॥ श्रीशंकर उवाच॥ एतत्तु परमस्था हृद्देशे विमलपद्मसुंदरं॥ शोभितं द्वादशैः
पत्रैः शोणा बंधूकसन्निभं॥ वांछातिरिक्तफलदं पुष्पासिंदूरसोदरं॥ पद्ममध्ये वीज
कोणयुक्तो रमणमण्डले शुभं॥ मंडलस्य मध्यदेशे वायुवीजं मनोहरं॥ सर्ज्जो वै वायुवी
जं च वेदवाक्यविराजितं॥ लोकत्रयस्य ईशानं ईश्वरं सर्वपूजितं॥ या विद्या भुवनेशानि
त्रिषुलोकेषु पूजिता॥ ईश्वरस्य वामभागे सा देवी परितिष्ठति॥ महर्लोकमिदं भद्रे

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नी.तं. १२ मूलाधारस्थाने सुरेश्वरि ।। अत्रैव मानसं यागं कुरुते योगवित्तमः ।। सिंदूरारक्तचार्वंगि स्फा
टिकेनिर्मितं ततः ।। अतश्च मानवाः सर्वे ज्योतिषं परिपश्यति ।। सर्वाश्च वसंभुक्ता देवा सि
द्धंति संततं ।। भूमिगाः परिपश्यंति चक्राकारं हि तेजसं ।। स्वर्लोकगामिनः सर्वे स्वर्गं गति
रंति पार्वति ।। भूर्लोके निवसेद्ब्रह्मा भुवर्लोके जनार्दनः ।। स्वर्लोके निवसेद्रुद्रः सदा
संहारकारकः ।। ब्रह्मादीनां च ईशानः सर्वकर्त्ता च ईश्वरः ।। सर्वस्वामी स्वरूपश्च सर्वक राम: १२
र्त्ता सुरेश्वरः ।। सृष्टिस्थितिलयादीनां कर्त्ता च परमेश्वरः ।। गोलोकं कथितं देवि यद्रूपं
शोभितं सदा ।। तस्मात्कोटिगुणं देवि महर्लोकं सुसुंदरं ।। विस्तीर्णं च शतकोटीनां सर्वं शत
गुणं शिवे ।। महर्लोकस्य माहात्म्यं किं वक्तुं शक्यते मया ।। गोलोकस्य शतगुणं सर्वं च पर
मेश्वरि ।। महर्लोके वसेद्यो हि सामान्यभावतत्परः ।। तस्मादेव शतांशैकं गोलोकस्थलोध

रं ।। तदांशं प्राप्य सहसा स्पृश्यते पुनर्योनिना ।। तदाश्रयापाति लोकानां दृष्टिगोचर
लीश्वरः ।। एवं हि रुद्ररूपेण सहस्रमखिलं जगत् ।। सर्वकर्त्ता यतो देवि अतः सपर
मेश्वरः ।। ईश्वरः सर्वकर्त्ता च निर्गुणश्चाचलः शिवः ।। भुवनेशीं विना देवि स्पंदितुं ने
व शक्यते ।। पंचप्राणाः सदा हंसो गामित्वं नहि शक्यते ।। भुवनेशीं समाराध्य सर्वस्वामी
स ईश्वरः ।। अतएव महेशानि नित्यं च मोक्षदायिनी ।। विश्वमाता च सा देवी विश्वपाल
नकारिणी ।। मोक्षदा सर्वलोकानां भुक्तिदा विश्वमातृका ।। भुवनेशीं विना ईशः किं
चित्कर्तुं न शक्यते ।। अतएव हि सा देवी मोक्षदा सर्वरूपिणी ।। इति ते कथितं किंचित्
महर्लोकस्य लक्षणं ।। समासेन वरारोहे अथान्यच्छृणु सादरं ।। २२ ।। इति श्रीनि
र्वाणतंत्रे सप्तमः पटलः ।। ७ ।। ।। श्रीशंकर उवाच ।। अस्योर्द्ध्वे निर्मलपद्मं

नि.तं. १३ सर्वमोहनकारणं ।। षोडशैः पत्रकैर्युक्तं मोहांधकारनाशनं ।। धूममध्ये यथा वह्निस्त
थाज्योतिर्मयं प्रिये ।। पद्ममध्ये वरारोहे जनलोकं सुसुंदरं ।। महामोहांधशमनं तद्वा
द्यैर्वंद्यगणाकुलं ।। देवगंधर्वगोधकैश्च मुनिभिः परिशोभितं ।। गोलोकस्य लक्षगुण
मिहस्थानं सुदुर्लभं ।। देवत्वं च मनोज्ञं च विस्तीर्णं च तथाऽनघः ।। सर्वं लक्षगुणो देवि
गोलोकान्नात्र संशयः ।। बीजकोषे मणिद्वीपे षट्कोणं यंत्रमुत्तमं ।। यंत्रमध्ये तु वृषभं म राम:
हासिंहार्द्धदेहकं ।। तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवं ।। त्रिनेत्रं पंचवक्त्रं च प्रतिवक्त्रे १३
त्रिलोचनं ।। विभूतिभूषितांगश्च रजताचलसोदरः ।। व्याघ्रचर्मधरो देवो मणिमाला
विभूषितः ।। लोकानामिष्टदाता च लोकानां भयनाशनः ।। लोकानां मुक्तिजनको लोकानां
ज्ञानदायकः ।। आराधकस्य ब्रह्मत्वदायको विष्णुपूजितः ।। सर्वानन्दकरो देवो अर्द्धना

रीश्वरो विभुः ।। क्वचिज्ज्योतिर्मयो देवः क्वचिदाकारवर्जितः ।। देवानां पूज्यरूपश्च
देवानां स्वामिरूपकः ।। भक्तस्य मुक्तिदो नित्यो विष्णुत्वदायकः प्रभुः ।। बिल्वपत्रैः पूज
कस्य निजसायुज्यदायकः ।। गोलोकाधिपतिं कृत्वा भक्तं रक्षति यः शिवः ।। तस्य दे
वस्य माहात्म्यं किं विस्तारेण चंडिके ।। या गौरी लोकमाता च शंभोरर्द्धांगधारिणी ।।
त्रिगुणा सा महागौरी गुणैः केन पिनाकधृक् ।। तस्याः संगं समासाद्य सर्वकर्त्ता सदा
शिवः ।। १४ ।। इति निर्वाणतंत्रे अष्टमः पटलः ।। ८ ।। ।। श्रीशंकर उवाच ।। एतत्
पद्मस्योर्द्ध्वदेशे तु ज्ञानपद्मं सुदुर्लभं ।। पत्रद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मंडलं ।। पद्मम
ध्ये बीजकोषे स्मरेच्चिंतामणिपुरीं ।। तन्मध्ये नवकोणं च यंत्रं परमदुर्लभं ।। त्रिगुणबी
जं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपिणं ।। हंसः परं ब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः ।। तारश्च

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि·तं· तारस्थकुर्वरारोह निगमागमपक्षवान्॥शिवशक्तिपदद्वंद्वं बिन्दुत्रयविभूषितं॥वि॰
७४ हारस्थास्य हंसस्य व्योमपंकजपूरिते॥स्वहस्तमणिर्दिप्तस्याकोडे:परः शिवः॥वाम॰
भागेसिद्धकालीसदानंदस्वरूपिणी॥तस्याः प्रसादमासाद्यसर्वकर्त्ता महेश्वरः॥तपो
लोकमिदंभद्रे सर्वदेवसुदुर्लभ॥यत्रब्रह्मादयो देवाध्यानयोगसमभ्यसेत॥मनसापिन
भ्येतयोगेनतपसानच॥तपोलोकं गोलकस्यचतुर्लक्षयोजनं शिवे॥ब्रह्मलोके भयेदेवा·
वैकुंठेयेसुरादयः॥शंभुलोकेवसन्तेयेतेचभक्तिपरायणाः॥तपसापिनलभ्यंतेतपोलो राम: ७४
कमतःशिवे॥तपोलोकसमोनास्तिलोकमध्येसुलोचने॥सालोक्यंहिमहर्लोकेसारूप्यं
जनलोकके॥सायुज्यंतपलोकेचनिर्वाणंहितदूर्ध्वके॥अतोब्रह्मादयोदेवास्तपोलोका
र्थिनःसदा॥तस्यलोकस्यमाहात्म्यंमयावक्तुंनशक्यते॥इतितेकथितंकांतस्वर्गषट्कस्य

लक्षणं॥यज्ज्ञानादमरत्वंचजीवन्मुक्तश्चसाधकः॥यज्ज्ञानाज्जननीगर्भेनविशंतिक
दाचन॥आयुरारोग्यमैश्वर्यंसप्राप्नोतिनसंशयः॥पुराणानिचसर्वाणिसमयेवोक्तानि॰
पार्वति॥एतद्रूपंचतन्मध्येव्यक्तरूपानविद्यते॥गूढज्ञानंचतन्मध्येअतःकिंचिन्न
उच्यते॥एवंहिवेदशास्त्रेषुगानमध्येसुलोचने॥शास्त्रज्ञानंयतोनास्तिअतःकिंचिन्नउ
च्यते॥अष्टादशपुराणानिसांगंवेत्तिचयोनरः॥तस्यस्थानेपुराणानिसदाश्रवणमा
चरेत्॥तुंडकेचाल्पपापश्चैनश्रोतव्यंकदाचन॥शास्त्रस्यलक्षणंह्येतत्व्याख्याचान्यथ
कारयेत्॥शब्दब्रह्मस्वरूपंश्चयमवक्त्राद्विनिर्गतं॥संदेहोनैवकर्त्तव्योयदिसिद्धिंप्रयच्छति
॥संदेहान्नामरोयातिरौरवंपितृभिःसह॥ज्ञानंचनिर्मलंकृत्वाबुद्धिंचनिर्मलांततः॥महा
शक्तियुतोभूत्वासर्वप्राणिहितेरतः॥शब्दब्रह्ममयंज्ञात्वाश्रृणोतितंत्रकंयदि॥तदपुक्ति

नि·तं· मवाप्नोतिसत्यंसत्यंनसंशयः॥अष्टादशपुराणानिश्रवणेनैवयत्फलं॥चतुर्वेदानिसांगा
७५ निश्रवणेनैवयत्फलं॥मेरुतुल्यसुवर्णंचअश्ववेदस्वरूपिणे॥सहस्रांपरमेशानिसप्त
द्वीपांवसुंधरां॥प्रदद्याद्भक्तिभावेनयदिस्याद्देवपारगे॥तस्माद्धिपरमेशानिफलंचकु
विधंशिवे॥अस्यतंत्रस्यचार्वंगिश्रृणोतिपटलंयदि॥तत्फलात्कोटिगुणितंफलंसल
भतेध्रुवं॥२८॥इतिश्रीनिर्वाणतंत्रेनवमःपटलः॥९॥ ॥श्रीशंकरउवाच॥ज्ञानपद्म राम:
स्याधूर्द्धदेशेसहस्रदलपंकजं॥अधोवक्त्रंमहापद्मंसुमेरोर्मूर्द्धिसंस्थितं॥यस्यपत्रेम ७५
हेशानिसर्वशक्तिसमन्वितं॥शुक्लरक्तंतथापीतंकृष्णंहरितमेवच॥विचित्रंचित्ररूपे
णनानावर्णेनशोभितं॥शुक्लंक्षणात्रक्तक्षणात्कृष्णंक्षणात्पीतंसुशोभनं॥कस्मिन्क्षणे
शुक्लवर्णंहरितंवर्णमुत्तमं॥चित्ररूपंचचार्वंगिधत्तेकाले स्वरोत्प्रिये॥एवंनानाविधैर्दे

वितत्पद्मंशोभितंसदा॥यथैवगोलकंधामप्रतिपत्रेतथैवहि॥गोलकाधिपतिस्तत्र
भक्तिभावपरायणाः॥कैलासाधिपतिर्देविध्यानयोगंसदाभ्यसेत्॥एवंब्रह्मादयोदे
वानीन्द्राद्याश्चदिगीश्वराः॥स्तुतिभक्तिपराःसर्वेदिव्यभावैःसदास्थिताः॥लक्षंल
क्षंमहेशानितत्रैवमुरलीधरं॥शतलक्षंशिवंतत्रब्रह्मालक्षशतंप्रिये॥प्रत्यक्षंपरमे
शानिब्रह्माण्डावहवोभवेत॥तन्मध्येस्थापयेद्ब्रह्मातत्रैवकमलापतिं॥शिवंबहुवि
धाकारंतत्रैवस्थापनंचरेत॥एवंहिपरमेशानिनानाशक्तिंप्रविन्यसेत॥प्रतिब्रह्माण्डम
ध्येतुब्रह्मादिदेवतात्रयं॥नानाशक्तियुतंकृत्वाब्रह्माण्डंस्थापनंचरेत॥ब्रह्मपद्मेपृथि
व्यांतुवर्त्तंतेमानुषादयः॥तेसर्वेदेविब्रह्माण्डातन्मध्येभुवनानिच॥पातालसप्तकंतत्र·
तत्रैवस्वर्गसप्तकं॥एवंक्रमेसर्वदेहेभुवनानिचतुर्दश॥प्रतिदेहेपरेशानिब्रह्माण्डना

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. १८
त्र संशयः॥ कथितं तात् देवेशि ब्रह्माण्डस्य च लक्षणं॥ यन्मध्ये वर्त्तते साक्षाद् भुवना
नि चतुर्द्दश॥ तदेव विग्रहं देवि महाब्रह्माण्डमध्यगं॥ एवं बहुविधं देवि तत्त्व ब्रह्माण्ड
के स्थितौ॥ बृहद्ब्रह्माण्डं यत् सर्वं तेपि जन्यः शरीरिणः॥ पृथिव्यां तेपि वर्त्तन्ते जंतौ रा-
कार विग्रहाः॥ महाब्रह्माण्डमध्ये तु बृहद्ब्रह्माण्ड तिष्ठति॥ तन्मध्ये जन्तवो देवि तन्
मध्ये भुवनानि च॥ सृष्टिमार्गेण भेदोस्ति स्थूलसूक्ष्मादिभेदकः॥ महाब्रह्माण्ड राम: १८
के यद्यत् प्रकारं परमेश्वरि॥ तत्तत्सर्वं हि देवेशि बृहद्ब्रह्माण्डमध्यतः॥ तेन रूपे देहम
ध्ये भुवनानि चतुर्द्दश॥ सृष्टिप्रकारं ब्रह्माण्डभेदानां शिवनिश्चितं॥ स्थूलसूक्ष्मा
दिचार्वंगि भेदकं परिचारकः॥ पद्ममध्ये बीजकोषे भुवनानि चतुर्द्दश॥ स्थानं बहु
विधाकारं सर्वदेवस्य चाश्रयं॥ तन्मध्ये सत्यलोकं च महारुद्रस्य कारणं॥ दशकोटि

नस्वर्णेन निर्मितं चक्रपाणिना॥ दिक्षु तोयमंडलं च यथा पूर्णेन्दुमंडलं॥ पीतः पारिजाता
निमध्ये कल्पद्रुमस्तु तः॥ कल्पवृक्षस्य निकटे ज्योतिर्मंदिरमुत्तमं॥ उद्यदादित्यसंकाशं
चतुर्द्वारविभूषितं॥ मन्दवायुसमायुक्तं गंधधूपैरलंकृतं॥ तन्मध्ये वेदिकां देवि रत्नसिं
हासनं प्रिये॥ महाकालीच परमो घनकाकाररूपतः॥ मायया छादितात्मानं तन्मध्ये स
मभागतः॥ महारुद्रस एवात्मा महाविष्णुः स एव हि॥ महाब्रह्म स एवात्मा नाम गात्रवि
भेदकः॥ एकमूर्त्तिस्त्रयो नाम्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥ नानाभावे मनो यस्य तस्य मोक्षो न
विद्यते॥ ब्रह्माण्डे सत्वगा मं ते लक्षं लक्षं सुलोचने॥ तत्र ब्रह्मा तत्र हरिस्तत्र रुद्रः प्रविश्य
सेत्॥ एवं ब्रह्माण्ड निर्माणं कृत्वा विष्णुः सनातनः॥ सजीवं मूर्त्तिं निर्माय यथा जन्तोश्च वि-
ग्रहं॥ एवं ब्रह्माण्डं त्रिविधं नित्यं सृजति निर्गुणः॥ निर्गुणाच्चिद्रूपश्च सृष्टिकारण ए

नि.तं. ७
व हि॥ केचिद्वदन्ति सद्ब्रह्म केचिद्विष्णुः प्रकथ्यते॥ केचिद्रुद्रो महापूर्व एकदेवो निरंजनः
आद्याशक्तियुतो देवश्च घनकाकाररूपकः॥ इन्द्रजालस्पर्द्धापाभवद्रुसयांग्निरूपकः॥
महाज्योतिर्निराकारः सुदर्शं वायगोलकं॥ सत्यलोके बीजकोषे चिन्तामणिगृहे शु
भे॥ ध्यायेन्निरंजनं देवं रत्नसिंहासनोपरि॥ तस्यान्तिके निजगुरुं पूजाध्यानपरायणो
॥ एकान्ते पूजयेद्देवं रजतावलसोदरं॥ सुवक्त्रां चारुवदनां सुकाशस्वरूपिणीं॥ ए राम: ७
वं कान्ताप्रुतं देवं स्वमूर्त्तिस्थं विचिन्तयेत्॥ यथा दर्पणगर्भे तु प्रतिपन्ति सर्वतः॥ सहस्रा
रे महापद्मे तथा देवं विचिंतयेत्॥ परंब्रह्मालयं देव तन्मरं मोक्षालयं प्रिये॥ निर्गुणस्या
लयं साक्षान्महाकाल्यालयं शिवे॥ तत्रैव वर्त्तते नित्यो निराकारश्च निश्चलः॥ यस्याः रूपं प
रानन्दं परं परं जगत्पतिः॥ नित्यानंदपरा देवी काली कालप्रकाशिनी॥ आद्याशक्ति

र्महाकालि देवनिर्वाणकारिणी॥ जायन्ते च क्षितौ वृक्षा यथा पृथ्व्यां प्रलीयते॥ तो
यात् बुद्बुदं जातं यथा तोये विलीयते॥ जलं तेजोऽहि उत्पन्नं लीयते च यथा घने॥ तथा ब्र
ह्मादयो देवाः कालिकायाः प्रजायते॥ तथा प्रलयकाले तु पुनस्तस्याः प्रजायते॥ शक्ति
ज्ञानं विना देवि मुक्तिहास्याय कल्पते॥ एकांशेन भवेद्ब्रह्मा एकांशेन जनार्द्दना॥ एकां
शेन भवेत् शंभुः कालिकायाः सुलोचने॥ अपरासां महाकालीनत्यादीनां समुद्भव
तः॥ गोप्यं देव यथा तोयं ब्रह्माद्या देवतास्तथा॥ गोप्यं देवि किं विजानीयात् त्वमद्भस्य
जलं शिवे॥ तेन ब्रह्मा न जानाति विष्णुः किं वेत्ति शंकरः॥ सृष्टिकर्तृ यदा काल्या
तन्यन्ते बसुरादयः॥ तथा प्रलयकाले तु पुनस्तस्यां प्रलीयते॥ अतो निर्वाणदा
काली पुरुषः स्वर्गदायकः॥ दक्षिणस्यां दिशि स्थाने संस्थितश्च रवेः सुतः॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि॰तं॰ कालीनाम्ना या जायन्ते नीतिरुक्तः समन्ततः॥ ततः सा दक्षिणा नाम्ना त्रिषु लोकेषु गी
१८ यते॥ पुरुषो दक्षिणः प्रोक्तो वामा शक्तिर्निगद्यते॥ वामया दक्षिणां जित्वा महामोक्ष
प्रदायिनी॥ अतः सा दक्षिणा नाम्नी त्रिषु लोकेषु गीयते॥ निर्गुणं पुरुषं कालात्स्तम्भ
ने स्तुष्यते यतः॥ अतः सा दक्षिणा नाम्नी त्रिषु लोकेषु गीयते॥ देवी या महाविद्या
कालिका जगदंबिका॥ साकाररूपा सा काली घनकाकाररूपिणी॥ हस्तपादादिर रम॰
हिता सोमसूर्याग्निरूपिणी॥ तस्याः स्थानं हि कथितं सत्यलोकं वरानने॥ यत्स्थानं १८
सर्वदेवस्य प्रार्थनीयं सदानघे॥ तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यते धुना॥ सह
स्रदलपद्मस्यैकपत्रे सुलोचने॥ सहस्रगोलकं धाम अतो वक्तुं न शक्यते॥ जन्मांत
रसहस्रेण जिह्वाकोटिशतेन वा॥ तद्वक्तुं नहि शक्नोमि एकपत्रस्य शोभनं॥ अतस्त्वं

हि वरारोहे विरता भव पार्वति॥ किंजल्कमध्यया शोभा किं वक्तुं शक्यते मया॥ तन्म
ध्ये कर्णिका देवि तन्मध्ये बीजकोषकं॥ बीजकोषस्य मध्ये तु सुधासागरमुत्तमं॥
लक्षयोजनविस्तारं सुशुभं तोयमण्डलं॥ तन्मध्ये तु मणिद्वीपं सहस्रयोजनं शि
वे॥ परितः पारिजातांश्च कल्पवनमुत्तमं॥ मध्ये कल्पद्रुमं तत्र ज्योतिर्मंदिरमुत्त
मं॥ चतुर्द्वारसमायुक्तं हेमप्राकारभूषितं॥ नन्दवाद्यसमायुक्तं गंधपुष्पसमन्वि
तं॥ देवकन्यासहस्राणि परिचर्यापरायणाः॥ तन्मध्ये वेदिका देवि पंचाशदक्षरा
त्मिका॥ तस्योपरि महेशानि रत्नसिंहासनं शिवे॥ महाकाली महारुद्रश्च घनकाकार
रूपकं॥ इन्द्रजालस्य दीपाभं महाज्योतिः सनातनः॥ इति ते कथितं कान्ते सत्यस्वर्गं क्र
मेण हि॥ श्रुत्वा गोपय यत्नेन न प्रकाश्यं कदाचन॥ अतिस्नेहेन देवेशि तव स्थानं

नि॰तं॰ प्रकाशितं॥ संक्षेपेण मया प्रोक्तं विस्तारेण हि शक्यते॥ ६६॥ इति श्रीचण्डिकाशंकर
१९ संवादे निर्वाणतंत्रे सत्यलोककथनं नाम दशमः पटलः॥ १०॥ ॥ श्रीचण्डि
कोवाच॥ त्वत्प्रसादान्महादेव पवित्राहं न चान्यथा॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि तत्वज्ञानं
सुदुर्लभं॥ श्रीशंकर उवाच॥ तत्वज्ञानादिकथने शंकते मम मानसं॥ एतत्प्रसंग
श्रवणे विरता भव पार्वति॥ येन ज्ञानप्रसादेन विष्णुः सत्वगुणाश्रयः॥ शृणु देवि प्र रम॰
वक्ष्यामि जातो लोकपितामहः॥ तत्वज्ञानप्रसादेन शंभुः संहारकारकः॥ अन्येषु १९
का श्रेयः सर्वं ते पि त्वत्प्रसादतः॥ तत्वज्ञानं परं ज्ञानं कथं वा कथ्यते मया॥ विरता
भव देवेशि नहि पृच्छ पुनः पुनः॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा शांकरी वाक्यमब्रवीत्॥ यदि
तत्वं महादेव न मे कथयसि प्रभो॥ प्राणत्यागं करिष्यामि पुरतस्तेन संशयः॥ श्रीशं

कर उवाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तत्वं परमदुर्लभं॥ श्रुत्वा गोपय यत्नेन स्वयोनि
रिव सुंदरि॥ मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च॥ पंचतत्वमिदं देवि निर्वाण
मुक्तिहेतवे॥ अवैश्वर्यं परं मोक्षं मद्यपानेन शैलजे॥ मांसभक्षणमात्रेण साक्षा
न्नारायणो भवेत्॥ मत्स्यभक्षणमात्रेण काली प्रत्यक्षतां भवेत्॥ मुद्रासेवनमा
त्रेण भूः प्रभो विष्णुरूपधृक्॥ मैथुनेन महायोगी मम तुल्यो न संशयः॥ तत्वांतर
तु देवेशि मयैव कथितं पुरा॥ माहात्म्यं वास्य धर्मस्य पुरैव कथितं मया॥ तत्वज्ञा
नमिदं कान्ते निर्वाणमुक्तिकारणं॥ एकत्र पंचतत्वानि यत्रैव मिलनं भवेत्॥ तत्रै
वाहं प्रगच्छामि तेन रामलतामाः सदा॥ सा नारी कालिकारूपा मन्ते तस्यां प्रलीयते॥
येन राः साधुरूपाश्च तत्वज्ञानपरायणाः॥ जीवन्मुक्ताश्च ते प्रोक्ता ब्रह्मरूपा न

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि·तं·
२०

चान्यथा॥ सायुज्यापि महामोक्षं नियुक्तं क्षत्रियादिषु॥ ब्राह्मणाः परमेशानि यदि
तत्त्वपरायणाः॥ सत्त्वे सत्त्वं पुनः सत्त्वे परतत्त्वे प्रलीयते॥ यथा तोयं तोयमध्ये लीय
ते परमेश्वरि॥ तथैव तत्त्वसेवायां लीयते परमो लने॥ इति ते कथितं कान्ते तत्त्वज्ञानं
विमोक्षदं॥ येन ज्ञानप्रसादेन मोक्षसिद्धिर्न संशयः॥ क्षितिं विना यथा नास्ति संस्थितेः
कारणं सदा॥ तोयं विना यथा नास्ति पासानां नाशकारणं॥ तमोहन्ता यथा नास्ति राम:
भास्करेण विना प्रिये॥ विना वह्निप्रयोगेन यथा किंचिन पच्यते॥ विना चंद्रेण देवे २०
शि सुधावृष्टिर्न जायते॥ मातृगर्भं विना कान्ते सुतोत्पत्तिर्न यथा भवेत्॥ तत्त्वज्ञानं विना
देवि तथा मुक्तिर्न जायते॥ अत एव महेशानि गोपनं कुरु यत्नतः॥ दिव्यभावयुतानां च
तत्त्वज्ञानं सदा भवेत्॥ वीरभावयुतानां वै तत्त्वसेव्यं सदानघे॥ न पशोरालये कुर्यान्न

पशोर्ज्ञानगोचरे॥ न पशोः सन्निधाने च न पशोर्दृष्टिगोचरे॥ अन्यथा पक्षिकीट
स्य दर्शनेनैव कारयेत्॥ सिद्धिर्वर्मभ्रष्टः प्राज्ञे यत्कृत्वा सिद्धिमाप्नुयात्॥ एका वा
क्तिं समानीय एकैव साधक सदा॥ पूजयेद् दृढयत्नेन पर्वते वनकौलिक॥ एवं
कृत्वा लभेत् सिद्धिं नान्यस्य दृष्टिगोचरे॥ श्रीचक्रपूजा यत्रैव तत्रैव वनसिद्धये॥
सिद्धिर्न जायते तत्र कदाचिदन्यसन्निधौ॥ तत्रैव कालं नास्ति सिद्धिर्यत्र चक्रे प्रपूजयेत्॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं श्रीचक्रपूजनाद्भवेत्॥ कीर्त्तिर्वृद्धिर्यशो वृद्धिर्मुक्तिभागी न
संशयः॥ वांछासिद्धिर्ज्ञानसिद्धिर्देव्याः प्रीतिश्च जायते॥ श्रीचक्रपूजायं कुर्या
त्सर्वकार्येऽव्ययः॥ अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च॥ इष्ट्वा यत्फलमा
प्नोति तत्फलं कौलिकार्चने॥ वापीकूपतडागादि दत्त्वा यत्फलमाप्नुयात्॥ तत्

नि·तं·
२१

फलं कोटिगुणितं यदि चक्रं प्रपूजयेत्॥ तदन्ते मेरुतुल्यं स्याद्विन्दुः सिन्धुसमो परं॥ प
र्वतं मेरुसदृशं यदि चक्रं प्रपूजयेत्॥ तन्मध्ये वर्त्तते देवि यदि व्याधियुतो नरः॥ शिववृध्या प्र
पूज्यो हि भ्रांतिं तत्र विवर्जयेत्॥ सूर्यस्य प्रतिबिम्बं च तत्तोये परिपश्यति॥ गगा तोये यथा
सूर्यहीन तोये तथा पुनः॥ सूर्यस्य दूषणं नास्ति सूर्य्यैकः परितिष्ठति॥ तथैव परमेशा
नि साधके नास्ति दूषणं॥ मन्त्राराधनमात्रेण तदा तन्मयो भवेत्॥ अत एव महेशानि
दूषणं नास्ति रेतस्मि॥ रेतः पवित्रं परमं शक्तिर्मोक्षस्य कारणं॥ दृष्ट्वा हीना च या शक्तिज राम:
पहीना च या पुनः॥ धृत्वा साधकरेतश्च सा नारी कालिका स्वयं॥ भ्रांतिरत्र न कर्त्तव्या पापी २१
मुक्तिप्रयच्छति॥ या नारी भ्रांतिसंयुक्ता आगता चक्रमण्डले॥ सप्तजन्मनि सा नारी चांडा
लीपतिवर्जिता॥ एवंरूपा च या नारी भवशोकुरुते यदि॥ धनपुत्रवर्जितश्च सर्वं उलोन

चान्यथा॥ इति ते कथितं कान्ते तत्त्वज्ञानं विमोक्षदं॥ येषां देहे महेशानि तत्त्वज्ञानं मयोदितं॥
ते पुनर्जननीगर्भे न विशन्ति कदाचन॥ जीवन्मुक्ताश्च ते शाक्ताः शिवरूपाश्च ते नराः॥ शृणु
देवि प्रवक्ष्यामि कौलिकस्य च लक्षणं॥ यस्मिन् देवे यदा वीरो निर्दिष्टो मंत्रसाधने॥ तदा वी
रो विशिष्टोऽयः कौलिकश्चैव कीर्त्तितः॥ शैवे शाक्ते गाणपत्ये सौरे वा वृषलोचने॥ तत्त्वज्ञान
मिदं प्रोक्तं वैष्णवे शृणु यत्नतः॥४८॥ इति निर्वाणतन्त्रे तत्त्वज्ञानविवरणं नामैकादशः
पटलः॥११॥ ॥श्रीचंडिकोवाच॥ शृणु नाथ परानन्द मम प्राणेश्वर प्रभो॥ वैष्णवस्य
यथा तत्त्वं तन्मे ब्रूहि जगत्पते॥ श्रीशंकर उवाच॥ शृणु तत्त्वं वरारोहे वैष्णवस्य त्रिलोचने॥
गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं वर्णतत्त्वं सुरेश्वरि॥ देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरानने॥ तत्रादौ श्रीगुरो
स्तत्त्वं स्नेहाद्वक्ष्यामि पार्वति॥ सैतलवर्त्तिकायुक्ते देहस्थे प्रसन्ने जस॥ गुरूणां मन्त्रदानेन

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. २२ तन्मन्त्रं दीपितं भवेत्॥ देवताया शरीरं हि जीवा उत्पद्यते ध्रुवं॥ अतएव हि तस्यात्मा दे
वरूपो न संशयः॥ ईश्वरस्य तु यद्बीजं तं देव अक्षरात्मकः॥ तेन वर्णात्मके देहं जातो देव
न संशयः॥ मन्त्रवर्णा सवर्णानी लीयन्ते परमेश्वरि॥ वर्णात्त्वमिदं देवि मम सर्वस्वरुप
मुच्यते॥ स्वयं देवो न चान्यो स्ति निर्मलो देवरूपकः॥ सर्वत्र देवता ध्यायेन् नागल्मलता
दिषु॥ ध्यानेन लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः॥ ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानेन सिद्ध्य
ति॥ इति ते कथितं देवि वैष्णवस्य सुरेश्वरि॥ यज्ज्ञानादमरस्त्वं च विष्णुरूपो न संशयः॥ राम: २२
यः कुर्यात्परमेशानि तत्त्वज्ञानं मयोदितं॥ स्वर्गभागी भवेन्मर्त्यो विष्णुलोके महीयते॥ य
दि न क्रियते नाम स्तोमं मत्सा चिन्तयेत्सदा॥ तेन रानहि गच्छन्ति कदाचित्सम मन्दिरं॥ इति ते क
थितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि॥ यज्ज्ञानादमरत्वं च लभते नात्र संशयः॥ १२ ॥ इति श्री

निर्वाणतन्त्रे विष्णोस्तत्त्वकथनं नाम द्वादशं पटल॥ १२॥ ॥ श्रीचण्डिकोवाच॥ स्वस्था
त्मकं दशार्णं च पूर्वैव कथितं तु मे॥ प्रकाशरूपेण तन्त्रे कथयस्व दयानिधे॥ श्रीशंकर उ
वाच॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मन्त्रं दशाक्षरं परं॥ यस्य श्रवणमात्रेण मूढोपि विष्णुरूपकः
॥ ॐ मन्त्रोपि च देवेशि शक्तिमन्त्रं जपेद्यदि॥ अज्ञात्वा तन्महामन्त्रं स भवेद् ब्रह्मराक्षसः॥ अ
ज्ञात्वा तन्महामन्त्रं तत्त्वज्ञानी भवेद्यदि॥ तथापि नरकं गच्छेदिति दिदेवस्य संमतं॥ शृणु दे
वि प्रवक्ष्यामि दशार्णं मन्त्रमुत्तमं॥ मायाबीजं वधूबीजं लक्ष्मी काली च पाशकं॥ गगनं प
क्षिबीजं च वह्निकान्तान्ततः प्रिये॥ इति ते कथितं चण्डि दशाक्षरमनूत्तमं॥ यज्ज्ञानादम
रत्वं च लभते नात्र संशयः॥ अस्य ग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्॥ अस्य प्रसादमात्रे
ण च शिवनिर्वाणतां व्रजेत्॥ दंडोपि जपेदेतद् दशार्णं नहि पश्यति॥ इह लोके दरिद्रश्च प
रमेश्वरि॥ अस्य मन्त्रान्महामन्त्रा जायन्ते नात्र संशयः॥ सर्वे देवाः सदा रात्रौ दशार्णं जायते

नि.तं. २३ रेव ब्रह्मराक्षसः॥ तस्माद्यत्नेन देवेशि दशार्णं श्रावयेद् गुरुः॥ केवलं श्रवणं कुर्यात्तज
पेत्साधकोत्तमः॥ यः श्रावयेद्दशार्णं च स नरो गुरुरुत्तमः॥ मन्त्रदाता यथा देवि तथैव
सद्गुरुस्ततः॥ दशार्णदाता यो देवि स एव परमो गुरुः॥ यथा मरतरंगिन्या न समा सकला
पगा॥ दशार्णस्य समो नास्ति मन्त्रोपि सुरपूजिते॥ त्वत्समा यदि नारी च भक्तस्य पुरुषोस्ति
च॥ दशार्णस्य समो नास्ति मन्त्रो हि कथितं मया॥ दशाकान्तस्य स्वर्णस्य सदृशो लोहम
स्ति चेत्॥ दशार्णस्य समं मन्त्रं कथयेत् सदा प्रिये॥ श्रीप्रासादीयं मन्त्रो दशार्णः प राम: २३
रमेश्वरि॥ गुह्याम्नाये महातन्त्रे माहात्म्यं कथयामि ते॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि यद्रूपं दंड
धारकं॥ साधुरूपो गृहस्थश्च ब्राह्मणो ब्रह्मवादिनः॥ सर्वोपायपरित्यक्तः सदा धर्मपरा
यणः॥ जितेन्द्रियो जितक्रोधः समत्वं सर्वजातिषु॥ उच्चैरपि समत्वं च समं स्वर्णं च पा

र्थिवे॥ दयाभावश्च सर्वत्र पुत्रे मित्रे रिपौ भवेत्॥ लाभालाभे जये नाशे निन्दायां पौष्टिके तथा॥
काले च शोकसंवेधं मृत्युमारम्य पुरगान्तिके॥ ब्रह्मज्ञानं विना ज्ञानं यस्य चित्ते न विद्यते॥
सन्यासधर्मनस्यैव नान्यस्य सुरपूजिते॥ सन्यासधारणं कार्यं विप्रस्य मुक्तिहेतवे॥ यो वि
प्रो धारयेद्दंडं स एव नारायणः स्वयं॥ चतुर्भुजाः प्रजायन्ते दंडधारणमात्रतः॥ सर्वलक्ष
णसंयुक्तो ब्राह्मणो गमनं चरेत्॥ गत्वा च दंडिनं दृष्ट्वा प्रणमेत् दंडवत्क्षितौ॥ त्वमेव देव
देवेश त्वमेव चारणकारकः॥ त्वमेव जगतां वंद्यस्त्वं हि मोशरणागतं॥ इति श्रुत्वा दं
डधारी प्रपृच्छेत् सादरात्मने॥ कस्त्वं कस्मात्तु तस्त्वं हि कथमागमनं वद॥ श्रुत्वा तद्वचनं
विप्रः प्रावाचाल्मनिवेदनं॥ विप्रवंशे समुद्भूतो यद्युक्तो हं विवेकवान्॥ नास्ति मे पितरौ
साक्षात्तनास्ति मे स्त्री सुतादयः॥ मृतौ च मातापितरौ मृता भ्रातादयः सुताः॥ पश्चात्स्वकी

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

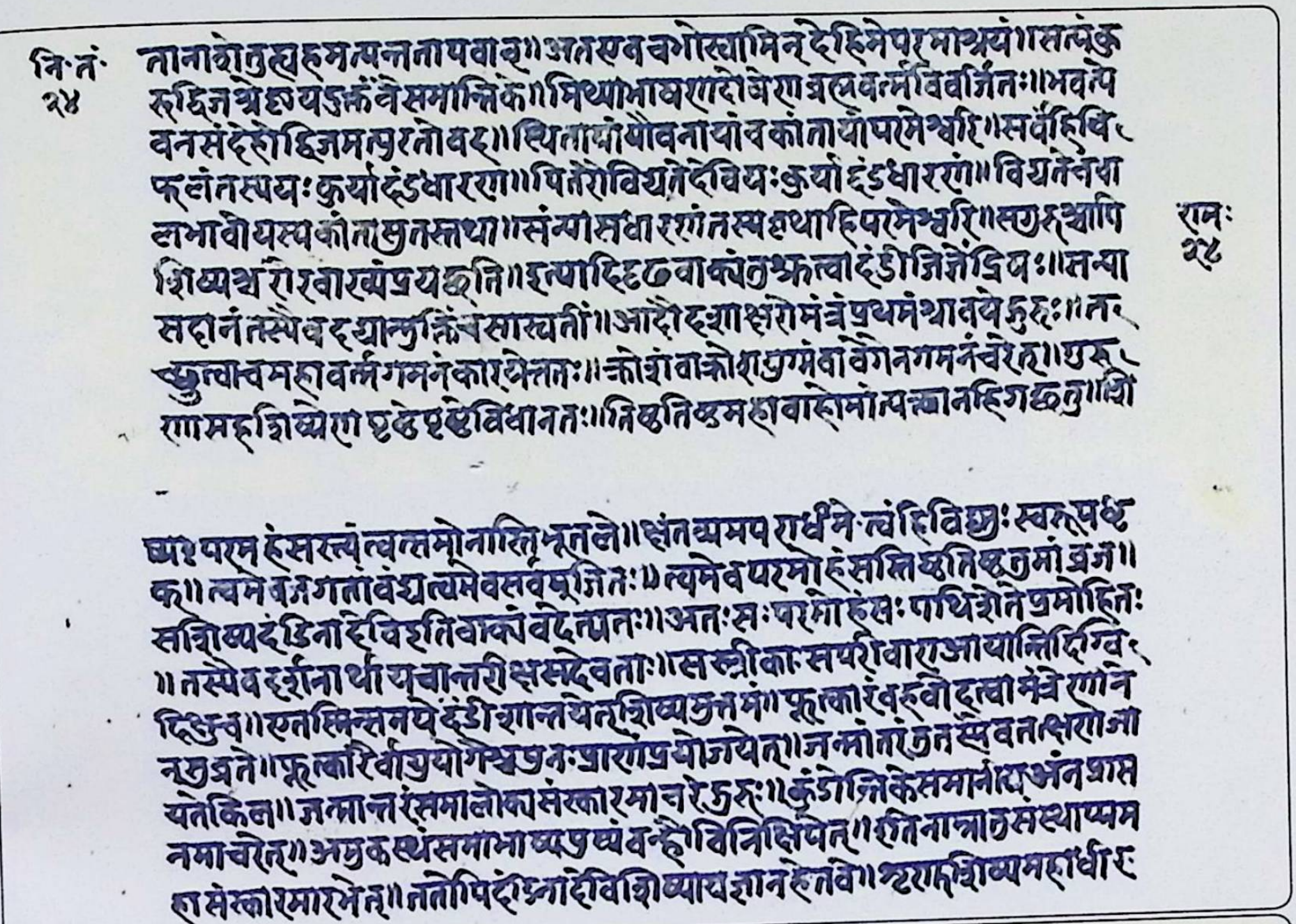

नि·तं· तानाशेतुरवहमम्बन्तनायवाह्॥ अतएव च गोस्वामिन् देहिमे परमाश्रयं॥ सत्यंकु
२४ रु द्विजश्रेष्ठ यदुक्तं वै समासितः॥ मिथ्याभाषणादो वैराग्यं लवमां विवर्जितः॥ भवत्य
वनसंदेहो द्विजमन्मरतो वद॥ स्थिता यौवनावकातायापरमेश्वरि॥ सर्वहिवि
फलं तस्य यः कुर्याद्दंडधारणं॥ पितरो वियते देवि यः कुर्याद्दंडधारणं॥ वियते तथा
लभावो यस्य कौन भुक्तस्तथा॥ संन्यासधारणं तस्य तथा हि परमेश्वरि॥ एतच्छ्रुत्वापि रामः
शिष्यश्च रारवाख्यं प्रयच्छति॥ इत्यादिदृढवाक्यं तु श्रुत्वा दंडी जितेंद्रियः॥ तस्मा २४
सदानं तस्यैव दद्यात् क्षिप्रं सास्वती॥ आदौ दशाक्षरो मंत्रं प्रथमं स्थापयेद्गुरुः॥ त
च्छ्रुत्वा च महावर्मगमनं कारयेत्ततः॥ क्रोशं वा क्रोशयुग्मं वा वेगेन गमनं चरेत्॥ गुरु
णा सह शिष्येण पृष्ठे पृष्ठे विधानतः॥ तिष्ठति च महावाहो मान्यस्थानं हि गच्छतु॥ शी

घ्रः परमहंसस्त्वं त्वत्तमो नास्ति भूतले॥ क्षंतव्यमपराधं मे त्वं हि विष्णुः स्वरूपधृ
क्॥ त्वमेव जगतां वंद्यस्त्वमेव सर्वपूजितः॥ त्वमेव परमो हंसस्तिष्ठ तिष्ठ तु मा व्रज॥
सशिष्यं दंडिनां दृष्ट्वा इति वाक्यं वदेत्ततः॥ अतः स परमो हंसः पथि शेते प्रमोहितः
॥ तस्यैव दर्शनार्थाय चान्तरीक्षस्थदेवताः॥ सस्त्रीकाः सपरीवारा आयान्ति दिग्वि
दिक्षु च॥ एतस्मिन्समये दंडी शान्तयेत् शिष्यकं तमः॥ फूत्कारं वह्नौ दत्वा मंत्रेणान
न्तव्रते॥ फूत्कारे वायुयोगेन स्वप्नकः प्राणान्प्रयोजयेत्॥ जन्मांतरं तत स्त्रवणक्षणोजा
यते किल॥ जन्मान्तरं समालोक्य संस्कारमाचरेद्गुरुः॥ कुंडाग्निके समानीय अंतःप्राश
नमाचरेत्॥ अमुकस्थं समाभाव्य पृष्ठं वन्हौ विनिक्षिपेत्॥ इति नाम्नाथ संस्थाप्य म
हासंस्कारमारभेत्॥ ततोपि दंडधादि विशिष्याय ज्ञानहेतवे॥ शरणं शिष्यमहाधीर

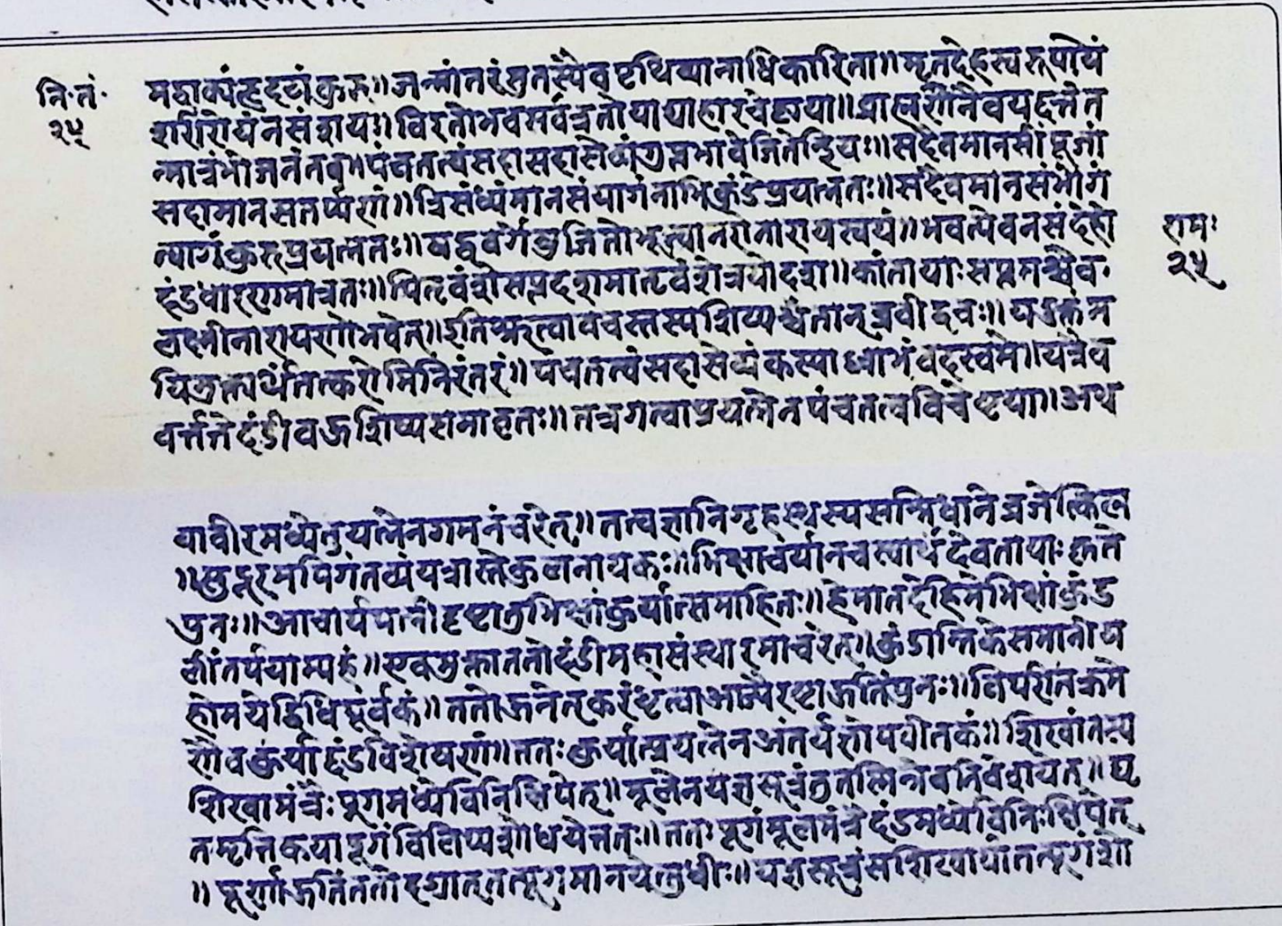

नि·तं· महाकर्महदयं कुरु॥ जन्मान्तरं तु तस्यैव पृथिव्यानाधिकारिता॥ मृतदेहस्य रूपोयं
२५ शरीरोयं न संशयः॥ विरतो भव सर्वत्र तोयाहारं च हृत्यया॥ प्रातःस्नानेव यद्यत्नेन
स्नानं भोजनं नव॥ पंचतत्त्वं सदा सदा सेव्यं तु प्रभावे जितेन्द्रियः॥ सदैव मानसी पूजा
सदा मानसतर्पणं॥ त्रिसंध्यं मानसं यागं नाभिकुंडे प्रयत्नतः॥ सदैव मानसं भोगं
त्यागं कुरु प्रयत्नतः॥ षड्वर्गं जितो भूत्वा नरोनारायणः स्वयं॥ भवत्येव न संदेहो रामः
दंडधारणमाचरेत्॥ पितृवंशो सप्तदशमातृवंशे चयोदश॥ कांता याः सप्तमश्चैव २५
तत्स्मीनारायणो भवेत्॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य शिष्य एतान्ब्रवीद्वचः॥ पञ्चतत्त्वं न
चित्रकार्थं तत्करोमि निरंतरं॥ पंचतत्त्वं सदा सेव्यं कस्याभागं वदस्व मे॥ यत्रैव
वर्त्तते दंडी वज शिष्यसमाहतः॥ तत्र गत्वा प्रयत्नेन पंचतत्त्वविचक्षणा॥ अथ

वा वीरमध्ये तु यत्नेन गमनं चरेत्॥ तत्र ज्ञानिगृहस्थस्य सन्निधाने व्रजेत्किल
॥ कुद्रमं विगंतव्यं यत्र स्तकुलनायकः॥ भिक्षाचर्यां न चस्वार्थं देवतायाः कृते
पुनः॥ आचार्य मानी हस्तात् भिक्षां कुर्यात् समाहितः॥ हमात दीहि मे भिक्षां कुंड
लीं तर्पयाम्यहं॥ एवमुक्त्वा ततो दंडी महासंस्थारमाचरेत्॥ कुंडाग्निके समानीय
होमयेद्विधिपूर्वकं॥ ततो हुनेन करं धृत्वा आत्मेष्टाहुतिं पुनः॥ विपरीतं क्रमं
रौवं कुर्याद्दंडविशेषणं॥ ततः कुर्यात्प्रयत्नेन अंतर्यज्ञोपवीतकं॥ शिखां तस्य
शिखामंत्रैः पूर्णमध्ये विनिक्षिपेत्॥ मूलेन यत्नसंवेष्ठ तालिनैव निवेदयेत्॥ घ
न मूर्ति कया पूर्णं विलिप्य शोधयेत्ततः॥ ततः पूर्णं मूलमंत्रे दंडमध्ये विनिःक्षिपेत्
॥ पूर्णाहुतिं ततो दद्यात्तलं तद्गमानयत्सुधीः॥ यशस्वं सशिखाया तत्स्त्र राशौ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.तं. २६ धयेत्प्रिये॥ मूलमंत्रं जपेन्मंत्री गणानकसहस्रकं॥ ततश्च भावयेन्मंत्री कालिकायां च
सुंदरि॥ अथवा भावयेन्मंत्री तारायाः परदुर्लभं॥ मूलमंत्रं सकृच्चार्घ्यं पूजयेत्सप्र
यत्नतः॥ भक्षणात्स्मरणात्साक्षाद्दंडीयज्ञोपवीतवान्॥ भवत्येव न संदेहो नारा
यणो भवेत्॥ विल्वदंडं समानीय वंशस्यैकं समानयेत्॥ विल्वदंडे कालिकायाः
जपेन्मंत्रं प्रयत्नतः॥ जीवन्यासं ततः कृत्वा दंडो देवीं विचिंतयेत्॥ विल्वस्थितं च वैत
न्मं वंशदंडे नियोजयेत्॥ इष्टदेवीस्वरूपेण दंडोयं परमेश्वरि॥ शिष्यस्य दक्षिणे ह- राम: २६
स्ते दंडस्य स्थानमाचरेत्॥ कमंडलुं समानीय वारुणं च प्रपूजयेत्॥ वारुणीं निक्षिपेत्त
च मूलमंत्रं ततो जपेत्॥ अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तस्य वामकरे न्यसेत्॥ गैरिकं कौपिनं वस्त्रं
येन च परिधापयेत्॥ दंडधारणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्॥ अथवाप्यधिमहामायां दं

डोपरि विभावत॥ गुरुपूज्यां महाकालीं दंडोपरि विभावयेत्॥ साक्षान्नारायणस्त्वं हि दया
धर्मपरो भव॥ न च माता पिता वापि सर्वे दंडान्तिके स्थिते॥ चौरवद्भ्रमणं गेहे गृहस्थस्य-
द्विजस्य च॥ नारायणः सदा भाव्य द्वारे तस्य भ्रमेत्सुधीः॥ इति कृत्वा गृहस्थश्च दंडाञ्जलिप
रो भवेत्॥ द्वारे च दंडिनं दृष्ट्वा प्रणमेद्ब्राह्मणो नरः॥ भिक्षां दद्यात्प्रयत्नेन कुर्मनो सं
विना प्रिये॥ आदाय भिक्षां देवेशि चौरवद्भ्रमणं चरेत्॥ तथाहि नगरं गत्वा त्रिरात्रं व स
तिं चरेत्॥ तीर्थभूमिं ततो गत्वा सप्तरात्रं वसेत्ततः॥ ब्राह्मणो दंडिनं दृष्ट्वा प्रणामेद्विधिपू
र्वकं॥ तोयपूर्णं च देवेशि किंवाप्यन्यकमंडलुं॥ दृष्टिमात्रेण तत्पात्रं पूर्णतोयं भ
वेत्क्रुवं॥ दद्यात्तद्यदि मोहेन स भवेद्दापराश्रयं॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि वने च विटपो
भवेत्॥ इति ते कथितं चंडि सन्यासधारणे परं॥ पाषंडाय न वक्तव्यं प्राणान्तेपि कदा

नि.तं. २७ चन॥ ८० ॥ इति श्रीनिर्वाणतंत्रे त्रयोदशः पटलः॥ १३॥ ॥ श्रीशंकर उवाच॥
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत्॥ वीरस्य मूर्तिं जानीयात्सदा तत्त्वपरायणं
॥ यद्रूपं कथितं पूर्वं सन्यासधारणे परं॥ तद्रूपं सर्वकर्माणि प्रकुर्याद्वीरवल्लभः॥
दंडिनं मुंडनं देवि आवश्यकं समाचरेत्॥ यथा तथा नैव कुर्याद्वीरस्य च मुंडनं॥ अ
संस्कृतं च केशानां मुंडने शिकुचोद्वयो॥ अस्थिमाला विभूषा वा रुद्राक्षानथवापि-
धारयेत्॥ दिगंबरो वा वीरेन्द्र अथवा कौपिनी भवेत्॥ रक्तचंदनदिव्यांग कुर्यात्प्रसां राम: २७
गभूषणं॥ क्षमा दानं तपो ध्यानं वीरभावेन शैलजे॥ शिवोहं भैरवानन्दो मुक्तोहं कुल
नायकः॥ एवंभावपरो मंत्री हृष्टयुक्तः सदा भवेत्॥ सच्चिदासेवनं कुर्यात्सदा कारणसे
वनं॥ भवेत्साक्षात्प्रभुः शंभुरूपो न संशयः॥ निर्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वी

रभावतः॥ अवधूतश्च क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः॥ स्वरूपोपि भवेद्वैश्यः शूद्रोपि सह-
लोकभाक्॥ संपूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्वाणतां व्रजेत्॥ त्रिभागफलमाप्नोति क्ष-
त्रियो वीरभावतः॥ पादद्वयं तु वैश्यस्य शूद्रस्यैकपादकं॥ ब्राह्मणस्य विना न्यत्र सन्या
सो नास्ति दंडिके॥ कुर्यान्मोहनयोन्यत्र स च पापाश्रयो नरः॥ तत्प्रभावेन देवेशि शृणु
यात्प्राणवल्लभे॥ सन्यासिनां सदा सेव्यं पंचतत्वं वरानने॥ द्वादशाब्दं देवेशि योन्याद
मतुर्नेनायते॥ सेवनानन्दविख्यातो द्वादशाब्दे सरस्वती॥ अवधूतस्य चाख्यातः शृणु
ष्व पर्वतात्मजे॥ वनारण्यभारतीत्व पुरी च गिरि रेव च॥ एकस्थाने वसेत्स्थित्वा इष्टध्याना
दिकं चरेत्॥ योमंत्रतत्त्वब्रह्मज्ञः शरणः परिकीर्तित॥ श्रेष्ठके स जटाजूटः सदा त्वचलु
वत्चरेत्॥ अन्ते योगी महावीरो हस्त्यसैव शैलजे॥ नानाशास्त्रक्रियाविज्ञो नानाकर्म

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि.र्वा विशारद:॥ सदेष्टदेवीभावेन भावयेद्योगिचांगनां॥ स एव भारते वीरो महाज्ञानी
२८ जितेन्द्रियः॥ सदोद्दिवा कुर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः॥ स एव नमभावेन भावयेद्यो
न रोगनमः॥ इष्टदेवोविनानास्ति स वीरः परिकीर्तितः॥ नानादेवस्य पीठक्षेत्रेषु८
तीर्थभूमिषु॥ भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्याद्यत्नेन पूजनं॥ देवतायाः सदा ध्यानं श्री
गुरोः पूजनं तथा॥ अंतर्यागेन योतिष्ठः स वीरः पुरिरेव च॥ अवधूताश्रमो देवीय: राम:
स्य भक्तिः सुनिश्चला॥ तस्य दुःखं भवेत्का लौकिंनाहि ध्यातिस्तल॥ अवरुतंत २८
मालोक्य शाम्भुवत्पूजनं चरेत्॥ शक्तितः पंचतत्त्वानि यत्नेन च निवेदयेत्॥ पंच
तत्त्वं विनाभद्रे आनंदो नैव जायते॥ अतो हि भक्तिभावेन तेनैव पूजनं चरेत्॥ इति ते
कथितं काले अवधूतस्य लक्षणं॥ येन विज्ञानमात्रेण शिवत्वं लभते नरः॥

नि.र्वा अज्ञाय भक्तिहीनाय न दातव्यं कदाचन॥ गुरुभक्तिविहीनाय तत्त्वनिंदापराय च॥
२९ इदं तंत्रं स्वगृप्तं च प्राणान्तेपि कदाचन॥ न श्रावयेद्भक्ताय तिद्धिहानिः प्रजायते
॥ कदाचिद्विद्यास्तुष्टाय स्वशिष्याय महात्मने॥ श्रावयेद्भक्तियुक्ताय यदि तद्योग्य
ताभवेत्॥ श्रुत्वा गोपययत्नेन स्वयोनिमिव शैलजे॥ संक्षेपात्कथितं किंचित्तव राम:
मन्यथोक्तमिच्छति॥ ५६ ॥ इति श्रीनिर्वाणतंत्रे वाणिकाशांकरसंवादे अवधू २९
ताश्रमविवरणं नाम चतुर्दश: पटल: समाप्त:॥ १४॥ ५००६ ॥ ॥

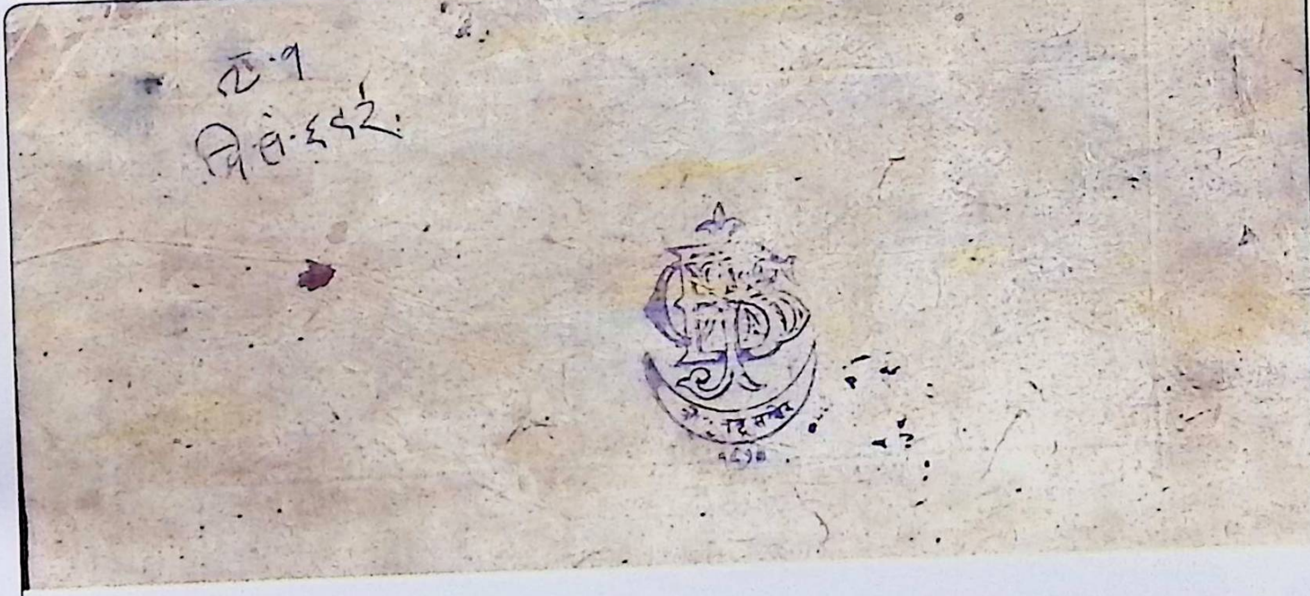

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

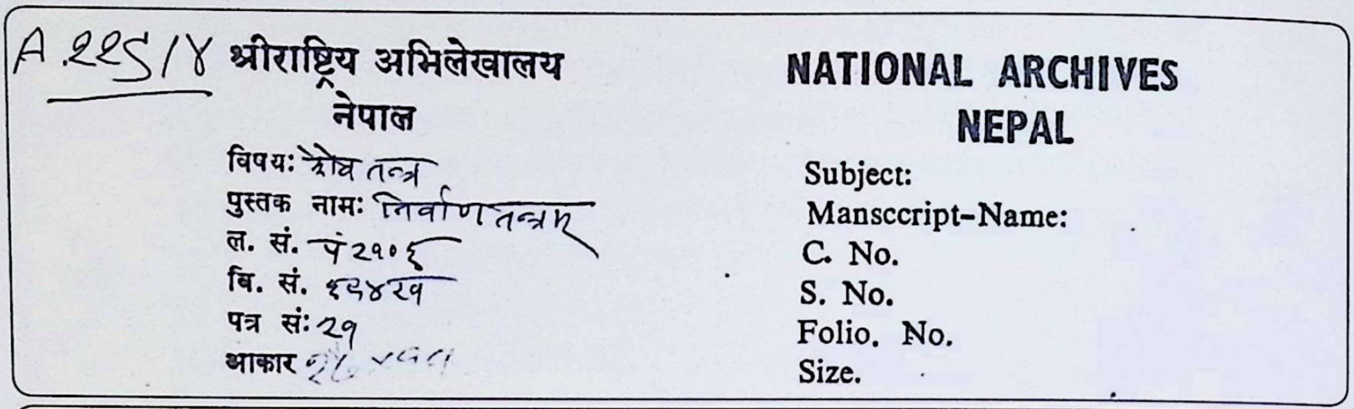

A.225/14 श्रीराष्ट्रिय अभिलेखालय
नेपाल
विषय: शैव तन्त्र
पुस्तक नामः निर्वाणतन्त्रम्
ल. सं. पं २१०६
बि. सं. ६३४२५
पत्र सं: २१
आकार [illegible]

NATIONAL ARCHIVES
NEPAL
Subject:
Mansccript-Name:
C. No.
S. No.
Folio. No.
Size.

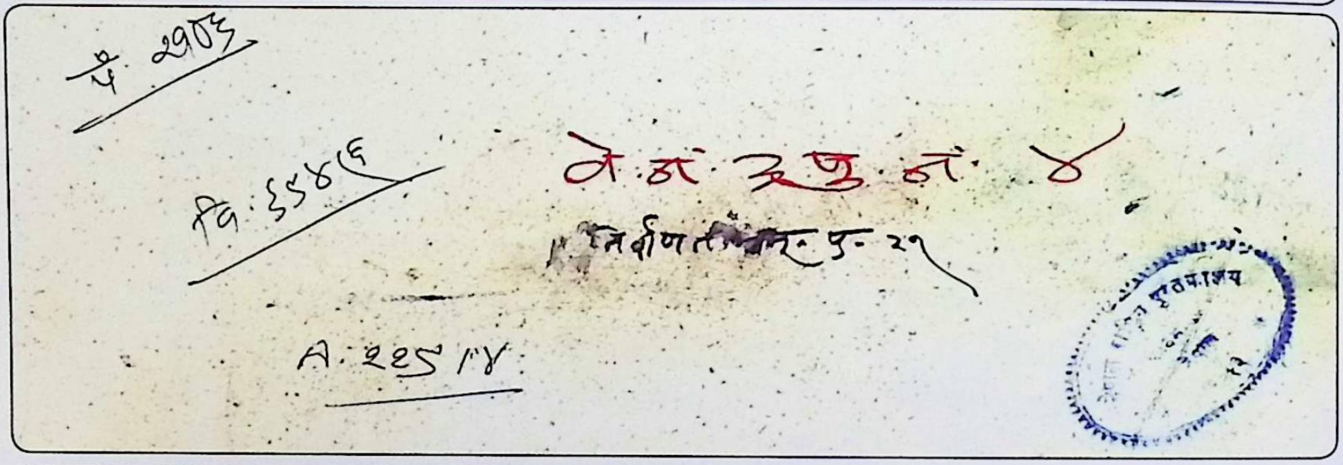

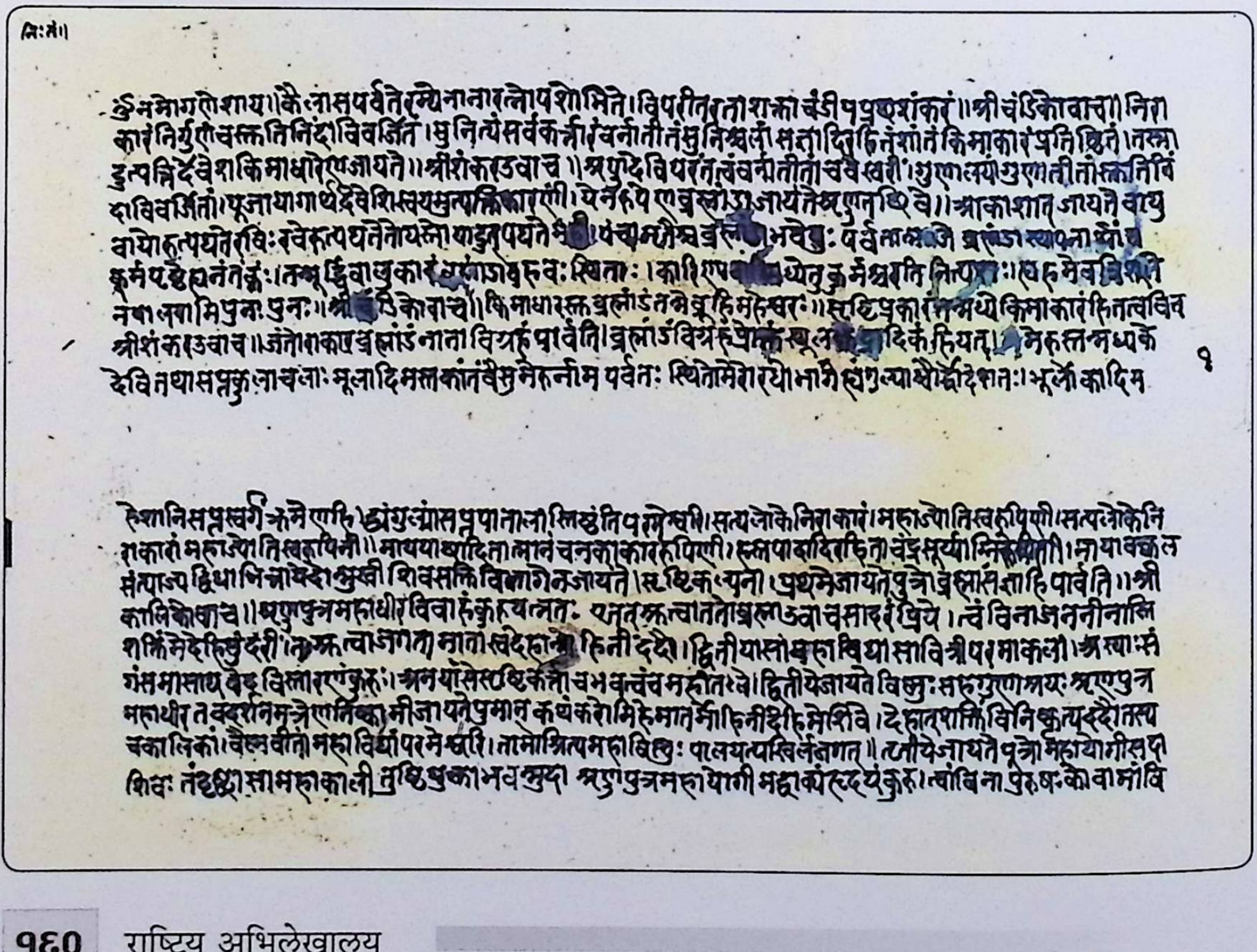

नि॰तं॥

ॐ नमो गणेशाय ॥ कैलासपर्वते रम्ये नानारत्नोपशोभिते । विपरीतरता शक्ता चंडी पप्रच्छ शंकरं ॥ श्रीचंडिकोवाच ॥ निरा
कारं निर्गुणं व्यक्तं निर्द्वन्द्वं विवर्जितं । मुनित्यं सर्वकर्त्तारं वर्ण्णातीतं सुनिश्चलं । सत्तादिरहितं शांतं किमाकारं प्रतिष्ठितं । तस्मा
द्रूपात् कथं देवं शक्तिमाधारेण जायते ॥ श्रीशंकर उवाच ॥ शृणु देवि परं तत्त्वं वर्णातीतां च वैखरीं । गुणालयां गुणातीतां सकलां निर्वि
दां विवर्जितां । पूजायागार्थं देवेशि स्वयमुत्पाद्य कारिणी । येन रूपेण ब्रह्माण्डं जायते शृणु तच्छिवे ॥ आकाशात् जायते वायु
वायोरुत्पद्यते रविः रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते भू[illegible] पंचाशत्कोटि ब्रह्म[illegible] भवेद्भुः पर्व[illegible] ब्रह्माण्डस्याधारा [illegible]
कूर्मपृष्ठे ह्यनंतं [illegible] वासुकारं [illegible] स्थिताः । [illegible] धेनु कूर्मश्च रति निरंतरं [illegible] एवमेव विशाले
नभो [illegible] पुनः पुनः ॥ श्री[illegible]डिकोवाच ॥ किमाधारस्य ब्रह्माण्डं तन्मे ब्रूहि महेश्वर ॥ सृष्टिप्रकारं तन्मध्ये किमाकारं स्थितं वद
श्रीशंकर उवाच ॥ [illegible] ब्रह्माण्डं नाना विग्रहं पार्वति । ब्रह्माण्डविग्रहे प्रोक्तं स्थूल[illegible]दिकं स्थितं । [illegible] मेरुस्तन्मध्ये
देवि तथा सप्तकुलाचलाः मूलादिमस्तकान्तं वै सुमेरुर्नाम पर्वतः स्थितो मेरोरयोभागे [illegible] भूर्लोकादिम १

हेशानि सप्तस्वर्गं क्रमेण हि । [illegible] तिष्ठंति परमेश्वरि । सत्यलोके निराकारं महाज्योतिस्वरूपिणी । सत्यलोके नि
राकारं महाज्योतिस्वरूपिणी ॥ मायया छादिता माता चनकाकाररूपिणी । [illegible] पादादिरहिता चंद्रसूर्याग्नि[illegible] । मायावल्कल
संत्यज्य द्विधा भिन्ना यदा [illegible] शिवशक्ति विभागेन जायते । सृष्टिकल्पनी । प्रथमे जायते पुत्रो ब्रह्मा सा हि पार्वति ॥ श्री
कालिकोवाच ॥ शृणु पुत्र महाधीर विवाहं कुरु यत्नतः । पुत्र श्रुत्वा ततो ब्रह्मा उवाच सादरं प्रिये । त्वं विना जननी नास्ति
शक्तिमेदे हि सुंदरी । [illegible] त्वा जगन्माता स्वदेहान्ना [illegible] हिनी देहे । द्वितीयासी महाविद्या सावित्री परमा कला । अस्याः सं
गं समासाद्य वेद विस्तारणं कुरु । अनयोः सृष्टिकर्त्ता च भवत्वं च महीतले । द्वितीये जायते विष्णुः सत्त्वगुणाश्रयः शृणु पुत्र
महाधीर तव दर्शनमत्रेण [illegible] बीजायते पुमान् कथं करोमि हे मातर्मां [illegible] हि मे शिवे । देहात्पाणिं विनिष्कृत्य दत्तोतस्य
चकालिका । वैष्णवीं महाविद्यां परमेश्वरि । तामाश्रित्य महाविष्णुः पालयत्यखिलं जगत् ॥ तृतीये जायते पुत्रो महायोगी सदा
शिवः तं दृष्ट्वा सा महाकाली तुष्टियुक्ता भवन्मुदा शृणु पुत्र महायोगी महाकार्यं हृदयं कुरु । त्वां विना पुरुषः को वा मां वि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नि: तं:

नाको पि मे मोहिनी । अतस्त्वं परमानंदं विवाहं कुरु मे शिव । एवमुक्तं गृहि हे भ्रान्त्वां विना नास्ति मे गतिः । सत्यमेकं गता
त मां विना पुरुषो भव । अस्मिन्नदेहे संसये चकरोमि च विवाहकं । कुरु देहान्तरं भ्रान्तः करुणाय दिवङ्गते । ततः स एव सा म
हाकाली दक्षे भुवनसुंदरी । नाम्ना नित्यमहायोगी सरुते मविलं जगत् । शंभु रक्ष विभागस्य शक्ति वाष्टाधिकं भवेत् । काली
काल्पा महाविद्या एतेन परमेश्वरि ॥ इतिते कथितं कान्ते यथा ब्रह्मनिरूपणं । गोपनीयं प्रयत्नेन विघ्या त्ति यथा प्रिये ॥ ० ॥
इति निर्वाणतंत्रे देवीश्वरसंवादे प्रथमः पटलः १ ॥ ० ॥ श्री चंडिकोवाच ॥ त्वत्प्रसादान्महावीर देवस्कन्दनिरू
पनं । इदानीं श्रोतुमिच्छामि क्षितौ सृष्टिर्यथा भवेत् ॥ श्रीशिव उवाच ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यथा सृष्टिः प्रजायते । सत्यलो
के महाकाली महारुद्रस्य संपुटे नवकंठेति विख्यातं चंद्रसूर्याग्निकप्रभं । अनादिपुरुषं शुभ्रं युक्तं । तदेशा जीवसंज्ञकाः २
ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरंति विस्फुलिंगकाः । तस्मात्तु तत्परं देवि द्वंद्वं यथा भूमी पतन्त्यपि । तदेव सहसा देवि संज्ञायुक्तो
भवन्त्यपि स्थावरादिषु कोटिशः । पशुपक्षि कुशैलजे । चतुरशीति लक्ष-वैज मप्नोति सोऽव्ययः । ततो लभेत् परेशानि

मानुषं दुर्लभं तनुं । यतो मानुषदेहस्य धर्माः धर्माधिपस्य सः । ततोऽपि लभते जन्म पुनर्मृत्युमवाप्य सः । जायंते चाम्रि
यते च कर्मपाशनियंत्रिताः चतुरशीतिसहस्रेषु नानायोनिषु शैलजे श्रीचंडिकोवाच ॥ कथं वा लभते जन्म कथं भ्र
मृत्युर्भवेत्प्रभो । तत्प्रकारं महादेव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ श्रीशंकर उवाच । इह यत्क्रियते कर्म परत्रैव यत्
कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । जीवस्त एव लोकेन देहाद्देहांतरं व्रजेत् । संप्राप्य चोत्तरं देहं देहान्तरं व्रजेत् । संप्राप्य चोत्तरं देहं
देहं त्यजति पूर्वकं । इति श्रुत्वा वचो चंडी पप्रच्छ परमेश्वरं । प्राप्ते चोत्तमदेहं तु पिंडदानादिकं कथं ॥ श्रीशिव उवाच ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मायादेहं तदेव हि । मायादेहः परेशानि वायुरूपो न चान्यथा । वायुरूपो घनो देहः आकाशस्थो निराश्र
यः ततश्च पिंडदानेषु वायुः स्थिरतरो भवेत् । प्रथमे मासकं देवि जायते चक्रमावधि । ततो यमपुरं गत्वा धर्मो धर्माधि
कं क्रियतु तदर्थं वा परे किंचित् । यदा कर्म न विद्यते । धर्माः सर्वे तदा जीवः क्षययो ब्रह्मशासनं । तस्मात्कर्मी तत्त्वज्ञानं महेशानि यदि भाग्यव
वशात् यदि स्यात् दुर्लभं तनुं महाविद्यां भाग्यवशाद्यदि प्राप्नोति सद्गुरुं ।

साधयेत् । तदेव परमं मोक्षं यावद्ब्रह्मांड तिष्ठति । ब्राह्मणस्य महामोक्षं साधुत्वं क्षत्रियस्य च । साहय्यं चोरुया
तस्य शूद्रस्य सहलोकता महाविद्याप्रभावेन पुनरागमनं नहि । ब्रह्मांडनाशे तु सर्वं मुक्तं सदाशिवे । तदा सर्व
स्य निर्वाणं भवत्येव न संशयः । श्रीचंडिकोवाच । ब्रह्मब्रह्मांड वा हेतु किं पुनः परमेश्वर । तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि यदि स्ने
होऽस्ति मां प्रति ॥ श्रीशिव उवाच ॥ ब्रह्मांडस्य वा संदेशो ब्रह्मांडाद्बहवः स्थिताः । अनंतस्य प्रमाणं तु किं वक्तुं शक्यते म
यास एव निर्मितं सैवं सर्वं सुरेश्वरि ॥ ० ॥ इति निर्वाणतंत्रे देवीश्वरसंवादे द्वितीयः पटलः ॥ ० ॥ श्रीशिव उवाच ॥ प्रकृत्या
जायते पुंसां प्रकृत्या सृज्यते जगत् । तोयात्तु बुद्बुदं देवि यथा तोये विलीयते प्रकृत्या जायते सर्वं पुनस्तस्यां प्रलीयते । तस्मात्
प्रकृतियोगे च जायते नान्यथा क्वचित् ब्रह्मविष्णुशिवं देवि प्रकृत्या जायते ध्रुवं । तथा प्रलयकाले तु प्रकृत्या लभ्यते पुनः । ३
ख शक्तिर्वै द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः । उपास्यंति यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं । गायत्रीं शृणु चार्वंगि चतुर्वेदप्रपूजि
तां वेदमातेति विख्यातां त्रिवर्गफलदायिनीं । ह्रींबीजं समुद्धृत्य नाभ्यक्षरं समुद्धरेत् । वामकर्णसमायुक्तं पुनर्नामिं समुद्धरेत्

कर्णे युक्तं मूर्ध्नि रेफं ततश्च सुरवंदिते । वारुणं रसनायुक्तं चंद्रबीजं ततः परं । सांतयुक्तं स्वर्गयुतं चैवं व्याहृतिमुद्धरेत् । कर्णे युक्तं
मूर्ध्नि रेफं ततश्च सुरवंदिते । वारुणं रसनायुक्तं चंद्रबीजं ततः परं । सांतयुक्तं स्वर्गयुतं चैव व्याहृतिमुद्धरेत् । तत्पदं च समुद्धृत्य स
वितुस्तदनंतरं वरेण्यमिति चोच्चार्य भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् प्रणवं तदनंतरं इति जप्त्वा महेशानि साक्षा
न्नारायणो भवेत् । धियो यो मध्यभागे च यकारद्वयमेव च । अत एव महेशानि अनंतस्फाति रेव च । इति जप्त्वा महेशानि शुभो भ
वति तत्क्षणात् । अंत्ययकारयोः स्थाने योकार इति यः पठेत् । स चांडालः समाख्यातो ब्रह्महा स निगद्यते । अत एव महेशा
नि तव स्नेहात् प्रकाशितं । सावित्री परमा विद्या त्रैलोक्येषु च दुर्लभा । अस्याः ग्रहणमात्रेण भूपूजेन न संशयः ॥ षडंगन्या
समंत्रयन्त्रध्यानं च प्रियंवदे । प्रणवद्वयसंपुटे भूःकारं शीर्षदेशके । भुवः शिखायां स्वःकारं कवचे विन्यसेत्सुधीः । नेत्रत्र
ये भूर्भुवः स्वः स्वःकारं करयुग्मके । नमः स्वाहा वषट् हुं वौषट् फट् क्रमतो न्यसेत् । ध्यानं शृणु वरारोहे यथा ध्यात्वा यजेत्परः
श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा । श्वेतैर्विलेपनैर्युक्ता पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता । आदित्यमंडलांतस्था ब्रह्मलोकगता

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ततः। अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगताथवा। ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि
गायत्र्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे। एवं ध्यात्वा यजेद्देवीं गायत्रीं परमेश्वरीं। पु
नर्ध्यात्वा यंत्रपीठं पुष्पं दद्यात् वरानने। आदौ त्रिकोणं विन्यस्य षट्कोणं तद्बहिर्न्यसेत्। वृत्तं चाष्टदलं पद्मं तद्बहिश्च भूपुरात्मकं
चतुर्द्वारसमायुक्तं सावित्रीयंत्रमुत्तमं। जीवन्यासादिकं कृत्वा पूजयेत्तां त्रिवर्गदां। हालाहलादिकं मंत्रं स्मरन्तो परमेश्वरि।। स
मुच्चार्य्य वदेत्पाद्यं सावित्री इत्युतं पुनः। त्यागात्मकमनुः पश्चात् यथाविभवविस्तरैः पूजयेद्बहुयत्नेन चान्यथा ब्राह्मणः स्मृतः
द्रव्याभावे वरारोहे पाद्यार्थे हृदकात्मकैः पूजयित्वा यजेद्देवीं गायत्रीं परमाक्षरीं। दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुराकृतं।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्री हंति पातकं। ॐ भो हंस्वरवदनोत्पन्ना विष्णोर्हृदयसंस्थिता। ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथेच्छ
या इति मंत्रं समुच्चार्य देव्या वामकरे पुनः। समर्पयेज्जपफलं ततस्तोत्रादिकं पठेत्। विधिवज्जपसंजापेन पुरश्चरणमीरितं। तद्द ४
शांशेन पश्चात् पुरश्चरणसिद्धये। होमयेत्तद्दशांशेकं तर्पणं तद्दलं ततः तर्पणे। अभिषेकं तद्दशांशेकं कुर्याद्ब्राह्मणभोजने

२ भूलोश्चन्द्रोदरेतथा

ततः सिद्धो भवेद्देवि त्रिवर्गफलसाधिनी। माहात्म्यं चास्य मंत्रस्य चतुर्वेदैश्च भाषितं। अपामार्जनमंत्रस्य प्रकारं शृणु पार्वति
भूमौ शिरसि चाकाशे आकाशे भूमिमस्तके। श्रीपार्वत्युवाच।। मूर्द्ध्नि भूमौ तथाकाशे यजुर्वेदे सुरेश्वरि। सामाथर्वणि देवि विक्र
वे ऋग्वेशे लज्जे। शून्ये शिरसि चाचरणं भूमौ शून्ये तथा मूर्द्ध्नि वा पमार्जनमाचरेत्। आपोहिष्ठेति यं मंत्रा अष्टाक्षरपदे तनु। मार्ज
नं यत्क्रमेणैव सर्वपापविनाशनं। व्यतिक्रमेण चार्वंगि ब्रह्महत्यापदे पदे। अतएव क्रमं सर्वं तव स्नेहात् प्रकाशितं। स्कनिच
कवचं देवि पठित्वा प्रणमेत्सुधीः।। श्रीपार्वत्युवाच।। तुरीयधामयोर्देव यद्रूपं परमात्मनः वद। शिवः पद्मस्थिते वा येनमस्का
रः कार्यं भवेत्।। शिव उवाच।। शिवः पद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः। ततस्समो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये। यद्रूपं चिंतयेन्मं
त्री वा श्रीगुरुचतुष्टयं। तद्दशाभावसंभूता ये चान्ये गुरवो जनाः। तथैव ब्राह्मणाः सर्वे चांशावतारसंस्थिताः। तथैवं वा स्वेचे
ताश्च प्रत्यक्षे भावयेत्तरां। सहस्रारे महापद्मे तदा चिंतां विवर्जयेत्।। प्रत्यक्षदर्शने देवि चास्येतद्ब्रह्मचिंतनं। नमस्कारादि
कं देवि कुर्यात्साधकसत्तमः। एभ्यो दर्शनमात्रेण नमस्कारादिकं चरेत्। न कुर्याद्यदि मोहेन सभवेदापदाश्रयः। ब्राह्मण

दीन समालोक्य ब्रह्मचारी यतित्रयं। दृष्टिमात्रेण गिरिजे प्रणमेद्दंडवद्भुवि। महापातकयुक्तोऽपि मुक्तो भवति तत्क्षणात्।।
न कुर्याद्यदि मोहेन महापातकवान् भवेत्। रक्तवस्त्रं समालोक्य तथा भस्मांगभूषणं। दंडहस्तं त्रिशूलं च दृष्ट्वा प्रदक्षिणत्रयं
प्रकुर्यात्साधकः श्रेष्ठस्त्वन्यथा पातकी भवेत्।। ० ।। इति निर्वाणतंत्रे तृतीयः पटलः।। ३।। ०।। देव्युवाच।। संन्यासी कीदृशो नाथ
अवधूतस्तु कीदृशः। कीदृशो वा ब्रह्मचारी गृहस्थो वा शिव कीदृशः। शिव उवाच।। दिव्यं प्रकाशकं मूर्त्तिं चिंतयेद्दंडधारिणं। वीर
स्य मूर्त्तिं देवेशि भस्मभस्मांगभूषणं। कौलिकस्य गृहस्थस्य मूर्त्तिं तद्ब्रह्मचारिणं। गृहस्थस्य दिव्यमूर्त्तिं चंदनादिविभूषितं।।
सर्वथापि तद्रूपोऽसौ गृहस्थः साधुरूपकः। शृणु देवि प्रवक्ष्यामि ब्रह्मांडलक्षणं। मेरुपर्वतमध्ये स वै देवाश्रयं प्रिये। महा
वीरानदी तत्र मध्यदेशे सदा स्थिता। सुमेरोर्द्देशे तु सत्यलोकं वरानने। अधोभागे महेशानि प्रतिष्ठंति रसातले। एवं क्रमेण मेरुमध्ये
भुवनानि चतुर्दश। पातालसप्तकं स्वर्णं ब्रह्मपद्मं महेश्वरि। अधोवक्त्रं हि नतपद्मं धीरा मध्ये चतुर्दले पद्ममध्ये वीजकोषेसि ५
तिचक्रं मनोहरं। वलयाकाररूपेण समुद्राः सप्त मे स्थिताः। जंबूद्वीपं मध्यदेशे चतुष्कोणं मनोहरं वलयाकाररूपेण समुद्राः

सप्तमे स्थिताः। त्रिकोणं मदनागारं कंदर्पेश्वाधिदेवता। यद्रूपं हि लं वीजं गजेंद्र वाहनं शिवे। त्रिकोणे मदनागारे लिंग
रूपो महेश्वरः। माया शक्तिर्महेशानि भुजगाकाररूपिणी। तयैव वेष्टितं लिंगं सार्द्धत्रिवलयाकृति। लिंगविद्रं स्वरक्तेन समास्ता
य स्थिता सदा। ऐंद्रं वीजं वरारोहे लिंगस्य वामदेशके सुसिद्धं ब्रह्मसदनं नादोपरि सुसुंदरं। तत्रैव निवसेद्ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापति
वामभागे वसावित्री वेदमाता सुरेश्वरि। तयोः प्रसादमासाद्य सृष्टिं वितनुते सदा। यद्रूपं ब्रह्मसदनं तत्क्षेत्रं यतीन विस्मृतं। तत्स वै पर
मेशानि ऋग्वेदस्वरूपयोदितं। त्रिकोणे परमेशानि विषष्ठितीर्थकोणमुत्तमं। तदेव परतः प्रोक्तं सर्वदेवाश्रयं हि तत्। त्रिकोणं नभ
धोतद्बाले पश्य पूर्वं वरानने। स्थावरं पर्वतं पुरं कीटं पशुमनुष्यकं। स्वर्गं नरकं देवेशि नास्ति कौ पृथिवीतले। त्रिकोणं च वाह्ये
देवेशि पर्वतं बहुरूपकं। नीलाचलं मंदरं च पर्वतं चंद्रशेखरं। हिमालयं सुवेशं च मलयं भस्मपर्वतं। चतुष्कोणे वसेद्देवि तथैव
दानवाचलं। तृणगुल्मलतावृक्षा नानारूपाणि तत्र वै। जायन्ते च म्रियंते च पूर्वोक्ते नैव वत्मनो।। ० ।। इति श्रीनिर्वाणतंत्रे चतुर्थः पटलः।। ४
श्रीशिव उवाच।। शतपत्रस्य ऊर्ध्वदेशे भीमाख्यं पंकजं शुभं। पत्रषट्कं तथा वृत्तं चतुर्द्वारविभूषितं। पद्ममध्ये वीजकोषे मुक्तौ कं म

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

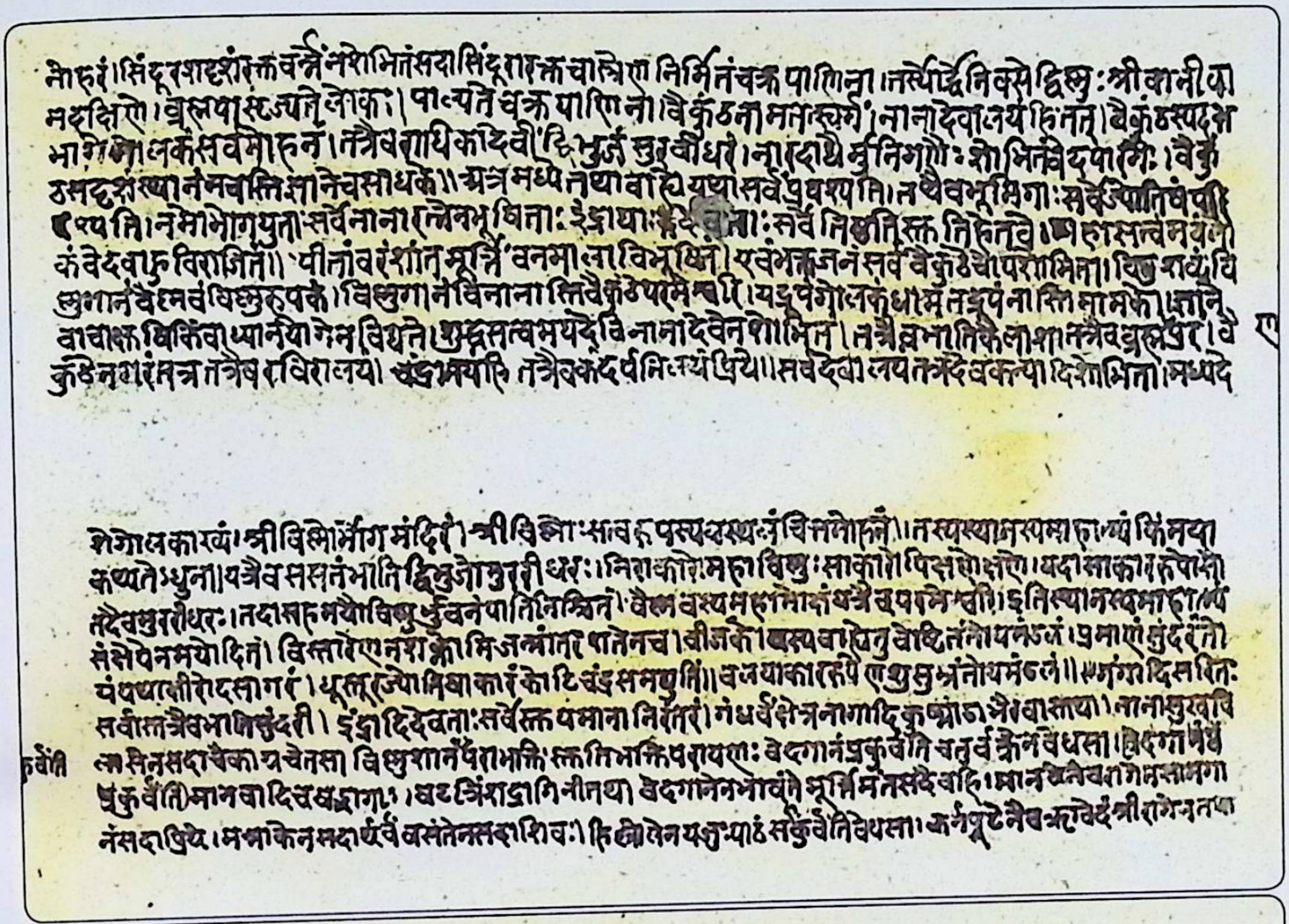

मोहनं । सिंदूरशङ्खसंकाशं चक्रं नेत्रेशोभितं सदा । सिंदूराकृति चास्त्रेण निर्मितं चक्रपाणिना । तस्योर्द्धे निवसेद्विष्णुः श्रीकालीपा
मदक्षिणे । ब्रह्मपादास्तुवन्ति लोकाः । पाल्यते चक्रपाणिना । वैकुण्ठनाम तत्स्वर्गं नानादेवालयं हि तत् । वैकुण्ठस्य दक्ष
भागे तु गोलकं सर्वमोहनं । तत्रैव राधिका देवी द्विभुजं मुरलीधरं । नारदाद्यैर्मुनिगणैः शोभितं वेदपारगैः । वैकु
ण्ठसदृशस्थाने भवन्ति ज्ञानिनश्च साधकाः ॥ अत्र मध्ये तथा बाह्ये यथा सर्वे प्रपश्यन्ति । तथैव भूमिभागाः सर्वे ज्योतिर्मयाः
पश्यन्ति । नेत्राभोगयुताः सर्वे नानारत्नविभूषिताः । इन्द्राद्याः … सर्वे निवसन्ति हि तत्र वै । महासत्त्वमयं लो
कं वेदवाक्यविराजितं ॥ पीताम्बरं शान्तमूर्त्तिं वनमालाविभूषितं । एवं भक्तजनं सर्वं वैकुण्ठे चोपशोभितं । विष्णुमायां वि
ष्णुभानं वैष्णवं विष्णुरूपकं । विष्णुगानं विना नास्ति वैकुण्ठे परमेश्वरि । यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके । ज्ञाने
वा चाक्षिषि किं वा ध्यानयोगेन विद्यते । शुद्धसत्त्वमयं देवि नानादेवैश्च शोभितं । तत्रैव भाति कैलाशं तत्रैव ब्रह्मपुरं । वै ए
कुण्ठनगरं तत्र तत्रैव रविरालयः । चन्द्रमयादि तत्रैव कन्दर्पनिलयं प्रिये ॥ सर्वदेवालयं तत्र देवकन्याभिः शोभितं । मध्यदे

शे गोलकाख्यं श्रीविष्णोर्भोगमन्दिरं । श्रीविष्णोः सावरूपस्य … चिन्तितं । तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया
कथ्यतेऽधुना ॥ यत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः । निराकारो महाविष्णुः साकारोऽपि स गोलके । यदा साकाररूपोऽसौ
तदैव मुरलीधरः । तदा सह मया विष्णुर्वने पाति निश्चितं । वेलवस्य महानादं यत्र च पञ्चमं स्वरं । इति स्थानस्य माहात्म्यं
संक्षेपेन मयोदितं । विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च । बीजकोषस्य बाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलं । प्रमाणं सुन्दरं तो
यं पयसो दसागरं । धूम्रज्योतिराकारं कोटिचन्द्रसमप्रभं ॥ वलयाकाररूपेण शुभ्रं तोयमण्डलं ॥ … दिसवितः
सर्वा तत्रैव भासि सुन्दरी । इन्द्रादिदेवताः सर्वे स्तवमाना निरन्तरं । गन्धर्वक्षेत्र नागादि कुष्माण्डभैरवा स्तथा । नानासुखवि
कुर्वंति लासेन सदा चैकाग्रचेतसा । विष्णुशानं परां भक्तिं स्तुतिभक्तिपरायणाः । वेदगानं प्रकुर्वन्ति चतुर्वक्त्रेण वेधसा । वेदगानं च
प्रकुर्वन्ति मानवा दिव्यसद्गणाः । षडङ्गिरा … नीनथा वेदगानेन भावेन मूर्तिमन्तः सदैव हि । ध्यानं च तत्र … गा
नं सदा प्रिये । भक्ताकेन सदा … वसन्ते न सदाशिवः । … सर्वे नित्यसा । … श्रीरागेन तथा

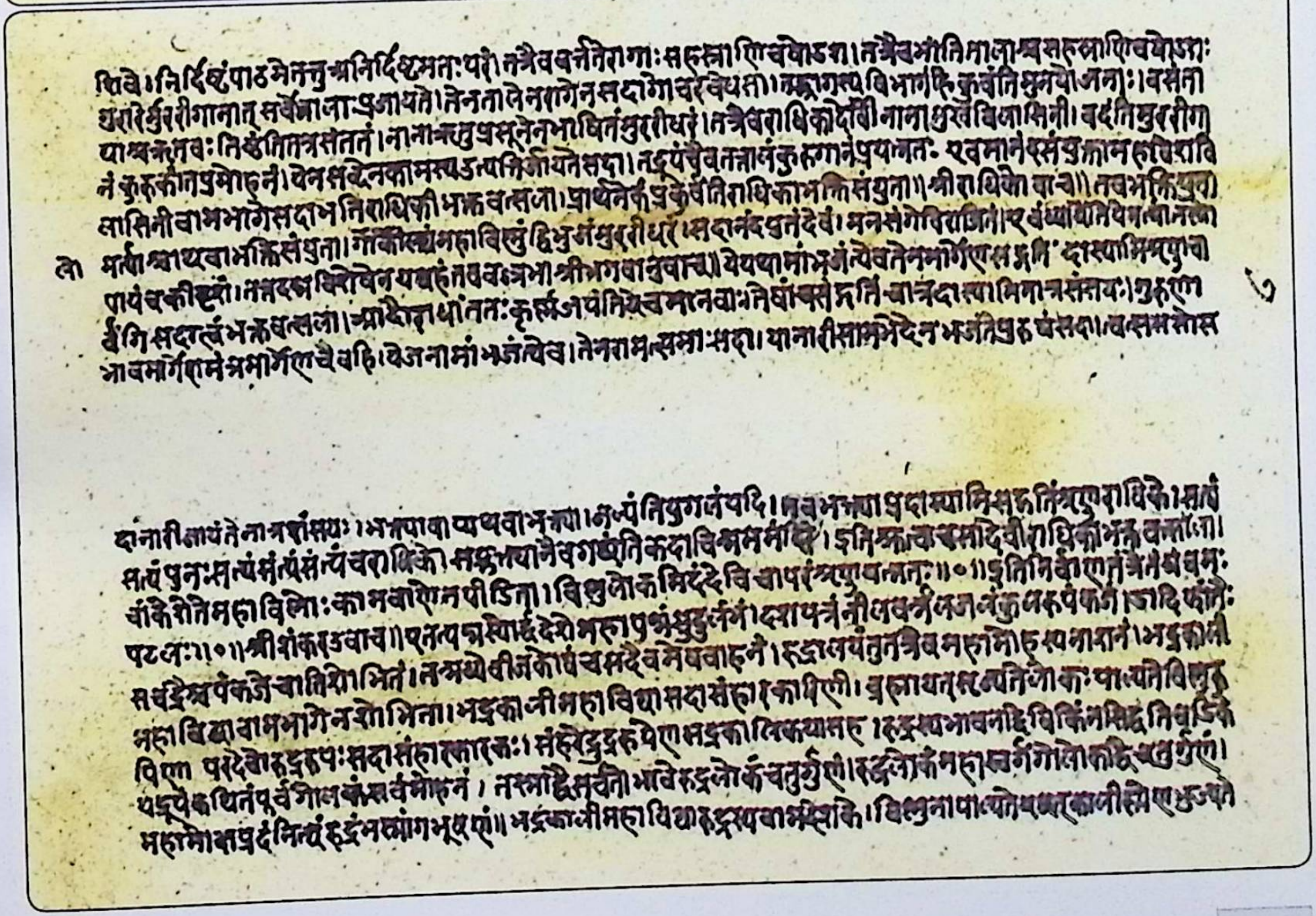

शिवे । निर्दिष्टं पाठमेतत्तु अनिर्दिष्टमतः परं । तत्रैव वर्ततेरागाः सहस्राणि च षोडश । तत्रैव भाति मालाश्च सहस्राणि च षोडशाः
शरीरे मुरलीगानात् सर्वमालाः प्रजायते । तेन तालेन रागेन सदा गोचरवेधसः । मत्कृतागत्य विभागं हि कुर्वन्ति श्रमयोजनाः । वसन्ता
पार्श्वके नवः तिष्ठन्ति तत्र सततं । नानाकुसुमप्रसूनेन भावितं मुरलीधरं । तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी । वदति मुरलीगा
नं कुरुते च प्रमोहनं । येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा । तद्रूपं चैव तत्रालंकुरुते गानैः प्रपन्नतः । स्तवमाने स्वसंपूर्णा रतिविराजि
लासिनी वामभागे सदा निराधिकी भक्तवत्सला । प्रार्थनेन प्रकुर्वन्ति राधिका भक्तिसंयुता ॥ श्रीराधिकोवाच ॥ नवभक्तिप्रम
ले भर्ता श्चाथवा भक्तिसंयुता । गोलोकस्थं महाविष्णुं द्विभुजं मुरलीधरं । सदानन्दघनं देवं । भक्तसंगे विराजितं । एवं ध्यायन्ति ये भक्ता
पापं च कीदृशं । तत्तदर्शं विशेषेण यथाहं तव वच्मि । श्रीभगवानुवाच ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तेन मार्गेण … दास्यादि … पा ७
वैभि सदा त्वं भक्तवत्सला । आदेशं तावन्ततः कुरु … नित्यं च मानवाः तेषां … तत्र दास्यादि … न संशयः । गुरुरूपेण
भावमार्गेण मे भक्तिमार्गेण चैव हि । ये जना मां भजन्त्येव । तेन … सदा । या नारी साम्यभेदेन भजति पुरुषं सदा । व सम सोस

दानारी सायं ते नागतांशयः । भक्तपापा यथवा भक्त्या । तद्रूपं नित्यगलं यदि । नवभक्त्या प्रदास्यामि सकृन्निश्चयेन राधिके । सार्धं
सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं च राधिके । तद्भक्त्या नैव गच्छन्ति कदाचिन्मम मन्दिरे । इति श्रुत्वा सा देवी राधिका भक्तवत्सला ।
चांके शेते महाविष्णोः कामबाणेन पीडिता । विष्णुलोकमिदं देवि चापरं श्रूयतां ततः ॥ ० ॥ इति निर्वाणतन्त्रे … मः
पटलः ॥१०॥ श्रीशंकर उवाच ॥ एतत्त्वं च स्याद् देवी महापुण्यं शुभं लिंगं । द्वात्रिंशत्पत्रं नीलवर्णं जलं कुण्डकम्पफणैः
सर्वद्रेश्च पंकजे चातिशोभितं । तस्याधो बीजकोषं च सदेव मेघवाहनं । रुद्रालयं तु तत्रैव महामोहस्थानं । भद्रकाली
महाविद्या वामभागेन शोभिता । भद्रकाली महाविद्या सदा संहारकारिणी । ब्रह्मा यत्र सृजत्येको लोकाः पाल्यन्ते विष्णु
विराण परदेवो रुद्ररूपः सदा संहारकारकः । संहरेत् तु रुद्ररूपेण भद्रकालिकया सह । रुद्रस्य भावनाद्धि किं सिद्धिनिधिर्दि
यद्रूपे कथितं पूर्वं गोलकं सर्वमोहनं । तस्माद्विगुणितं भावे रुद्रलोकं चतुर्गुणं । रुद्रलोके महास्वर्गं गोलोकादि चतुर्गुणं ।
महामोक्षप्रदं नित्यं रुद्रं सङ्गभूषणं ॥ भद्रकाली महाविद्या रुद्रस्य वामपार्श्वके । विष्णुना पाल्यते यत्र काशीस्थाने …

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अतःकालीमहादेवीं सदैव मुरलीधरः। आराध्य बहुयत्नेन वैकुंठाधिपतिर्भवेत्। गोलोकाधिपतिर्देवि स्वकीनिभक्तिपरा
यणः। कालीपादप्रसादेन सम्भवेत् लोकपालकः। लोकानां रक्षणार्थाय सत्त्वी कोमुरलीधरः। समाराध्य भद्रकालीं गोलोके
निवसेत् सदा प्रसादे कालिकायांश्च जयते विष्णुना सदा। तत्रस्थपालको विष्णु महासत्वपराक्रमः॥ ०॥ इति श्रीनिर्वाणतं
त्रे षष्ठः पटलः॥ ६॥ ०॥ श्रीशिव उवाच॥ एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे विमलं पद्मसुंदरं। शोभितं द्वादशैः पत्रैः शोणं बंधूकसन्निभं। वांछि
तातिरिक्तफलदं शुद्धसिंदूरसोदरं। पद्ममध्ये बीजकोषे षट्कोणमंडलं शुभं। मंडलस्य मध्यदेशे वायुबीजं मनोहरं। सजी
वं वायुबीजं च वेदबाहुविराजितं। लोकत्रयस्य इशाने ईश्वरं सर्वपूजितं। या विद्या भुवनेशानी त्रिषु लोकेषु पूजिता। ईश्व
रस्य वामभागे सा देवी परितिष्ठति। महर्लोकमिदं भद्रे पूजास्थानं सुरेश्वरि। अतीव मान्यं संयामं कुरुते योगवित्तमः। सिंधूरारक्त
वर्वेगि स्फाटिके निर्मितं यतः तत्रस्थमानवाः सर्वे पीतवर्णं पश्यंति। सर्वावयवसंयुक्ता देवाकीर्णं ततिसंततिं। भूमिगाः
पश्यंति चक्राकारं हि तेजसं। स्वर्लोकगामिनः सर्वं भाकारं पश्यंति। अमेदं न पश्यंति स्थूलरूपनिरीक्षणं॥

यथैव भूमिगाः लोकाः प्रचरंति महीतले। तथैव देवताः सर्वे स्वर्गे तिष्ठंति पार्वति। भूर्लोके निवसेद् ब्रह्मा भुवर्लोके जनार्द
नः स्वर्लोके निवसेत् शंभुः पदानां कारकः। ब्रह्मादीनां च ईशानः सर्वकर्ता च ईश्वरः। सर्वस्वामी स्वरूपश्च सर्वकर्ता सु
रेश्वरः। सृष्टिस्थितिलयादीनां कर्ता च जगदीश्वरः। गोलोके कथितं सर्वं यद्रूपं साक्षिणं सदा। तस्मात् शतगुणं देवि स्वर्ल
र्लोकं सुसुंदरं। विस्तीर्णं च शतगुणं सर्वं शतगुणं शिवे। महर्लोकस्य माहात्म्यं किं वक्तुं शक्यते मया। गोलोकस्य शतगुणं
महर्लोकं सुसुंदरं। विस्तीर्णं च शतगुणं सर्वं शतगुणं शिवे। महर्लोके वसेत् सोऽहि सामान्यभावतत्परं॥ तस्माद् वरांशं गोले
गोलोके मुरलीधरं। तत्स्थाः प्राप्य सहसा स्वयं तत्पद्मयोनिना। तदाज्ञया याति लोकान् हि कुर्वन् मुरलीधरः। एवं हि रुद्ररूपेण सं
हारत्यखिलं जगत्। सर्वकर्ता च देवेशि अनंतः सपरमेश्वरः। ईश्वरः सर्वकर्ता च निर्गुणश्चाचलः शिवः। भुवने
शीं विना देवी स्थातुं नहि शक्यते। पंगुपादः पद्मेशः। गमितुं नहि शक्यते। भुवनेशीसमाराध्य सर्वस्वामी च

ईश्वरः॥ अत एव महेशानि तथैव मोक्षदायिनी। विश्वमाता च सा देवी। विश्वपावनकारिणी। सा सदा सर्व
लोकानां मुक्तिदा विश्वमातृका। भुवनेशीं विना ईशः किंचित्कर्तुं न शक्यते। अत एव महादेवी मोक्षदा विश्वमा
तृका। भुवनेशीं विना ईशः कथितं किंचिन्महर्लोकस्य लक्षणं। समासेन परेशानि अथान्यत् शृणु सादरं॥ ०॥ इति नि
र्वाणतंत्रे सप्तमः पटलः॥ ७॥ ०॥ श्रीशंकर उवाच॥ अस्योर्द्ध्वे निर्मलं पद्मं सर्वमोहस्य कारणं। षोडशैः पत्रकैर्युक्तं मो
हांधकारनाशनं। धूम्रमध्ये यथा वह्निः तथा ज्योतिर्मयं प्रिये। पद्ममध्ये वराटे च जनलोकं सुसुंदरं। महामहांधशमनं त
डिद्वैद्युतमंडलं। देवैर्वंदैर्गंधर्वैश्च मुनिभिः परिसेवितं। गोलोकस्य लक्षगुणं इहस्थानं सुदुर्लभं। देवत्वं च मनोज्ञं च विस्ती
र्णं च तथा पुनः। सर्वं लक्षगुणं देवि गोलोकान्नात्र संशयः। बीजकोषे महीन्द्री षट्कोणं यंत्रमुत्तमं। यंत्रमध्ये च वसवं महा
सिंहार्द्धदेहकं। तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवः। त्रिनेत्रं पंचवक्त्रं च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनः। विभूतिभूषितांगश्च स्वज
टाबलसादरः। व्याघ्रचर्मधरो देवः फणिमालाविभूषितः। लोकानामिष्टदाता च लोकानां भयनाशनः। लोकानां मुक्तिजनको

लोकानां ज्ञानदायकः। आराधकस्य ब्रह्मत्वं दायको विष्णुपूजितः। सर्वानंदकरो देवो अर्द्धनारीश्वरो विभुः। क्वचित् ज्योतिर्मयो
देवः क्वचिदाधारवर्जितः। देवानां पूज्यरूपश्च देवानां स्वामिरूपकः। भक्तस्य मुक्तिदो नित्यो विष्णुत्वदायकः प्रभुः। विष्णुपत्नैः पू
जकस्य। निजसायोज्यदायकः। गोलोकाधिपतिं कृत्वा भक्तेभ्यः प्रतियः शिवः। तस्य देवस्य माहात्म्यं किं विस्तरेण चंडि
के। या गौरी लोकमाता च शंभोरर्द्धांगधारिणी। त्रिगुणा सा महागौरी गुणैकेन पिनाकधृक्। तस्याः संगं समासाद्य सर्वकर्मा स
दाशिवः॥ ०॥ इति निर्वाणतंत्रे चंडिकाशंकरसंवादे अष्टमः पटलः॥ ८॥ ०॥ श्रीशंकर उवाच॥ एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदु
र्लभं। पत्रत्रयसमायुक्तं पूर्णचंद्रस्य मंडलं। पद्ममध्ये बीजकोषे स्मरेच्चिंतमणिपुरीं। तन्मध्ये नवकोणं च यंत्रे परमदुर्लभं। श
भुबीजं हि तं मध्ये साकारं हंसरूपकं। हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः। तावश्च ऋग्वेदरोहे निगमागमपक्षवान्। शिवश
क्तिपदद्वंद्वे बिंदुत्रयविलोचनं। विहारश्चास्य हंसस्य हेमपंकजपूरिते। एवं हंसो मनिद्वीपेन स्वकोऽपि परः शिवः वामभागे सिद्धिका
ली सदानंदस्वरूपिणी। तस्याः प्रसादमासाद्य सर्वकर्ता महेश्वरः। तपोलोकमिदं भद्रे सर्वलोकस्य दुर्लभं। यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्या

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

...से । मनसा । पिन लभ्येत योगेन तपसा नच । तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे । ब्रह्मलोके वयं देवा ।
वैकुंठे ये सुराः सुरा । ...लोकं च सेजनं नै भक्तिपरायणाः । तपसा पिन लभ्येत तपोलोक मतः शिवे । तपलोकस्य मानाम्बिलो
क मध्ये सुलोचने । गोलोकस्य महिमा लेखि । साकल्यं जनलोकके । साधुर्यं तपलोकेषु निर्वाणं हि तदूर्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवा
तपोलोकार्थिनः सदा । तस्य लोकस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते । इति ते कथितं कांते स्वर्गलोकस्य लक्षणं । यज्ज्ञानादमर
त्वं च जीवन्मुक्तस्य साधकः ॥ यज्ज्ञानाज्जननीगर्भे न विशति कदाचन । आयुरारोग्यमैश्वर्यं संप्राप्नोति न संशयः । पुराणानि च
सर्वाणि तन्मध्ये कानि पार्वति । एतद्धि पंचतन्त्रमध्ये च तत्परो न विद्यते । गूढज्ञानं च तन्मध्ये अतः किंचिन्न बुध्यते । एवं हि वेदशा
स्त्रपुराणमध्ये सुलोचने । गूढज्ञानं परो नास्ति अतः किंचिन्न बुध्यते । अष्टादशपुराणानि शास्त्राणि च ये नराः तस्य स्थाने पुराणा
नि सर्वाणि च ... तन्त्रं ... पापाधिकेन श्रोतव्यं कदाचन । शास्त्रस्य लक्षणं ... व्याख्याचान्यत्र प्रकाशते । शास्त्रं ब्रह्म १०
स्वरूपं ... हि निर्गतः । संदेहो नैव कर्तव्यो यदि शुक्तिं प्रयच्छति सिद्धान्तं पापमोक्षायाति ... सह ... निर्मलं ततः

महाभक्ति ... सर्वपापैः ... मुक्तो ... तांत्रिकं यदि । तदा मुक्तिमवाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अष्टादशपुराणानि श्रवणेन च यत्फलं । मेरुतुल्यसुवर्णानि ... ब्राह्मणेभ्यो ददाति । ... परमेशानि । सप्तद्वीपा
वसुंधरा । प्रदद्यात् भक्तिभावेन यदि स्यादुदया ... । तस्माद्धि परमेशानि । सततं बहुविधं स्मृतं । अस्मिन् तन्त्रस्य चाविशि
ष्टे ... यदि । तत्क्षणात् कोटिगुणितं । फलं समलभेद्ध्रुवं ॥ ० ॥ इति श्रीनिर्वाणतन्त्रे नवमः पटलः ९ ॥ ० ॥
श्रीशंकर उवाच ॥ ज्ञानपद्मस्योर्द्ध्वदेशे सहस्रदलपंकजं । अधोवक्त्रं महापद्मं सुमेरोर्मूर्द्धि संस्थितं । यस्य पत्रं महेशा
नि सर्वशक्तिसमन्वितं । शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं हरितमेव च । विचित्रं चित्ररूपेण नानावर्णेन शोभितं । शुक्लं क्षणात्तु
क्षणाद्रक्तं क्षणे पीतं सुशोभनं । कस्मिन् क्षणे शुक्लवर्णं हरितं वर्णमुत्तमं । चित्ररूपं च वा देवि धन्ये कस्मिन् क्षणे प्रिये ।
एवं नानाविधैर्देवि तत्पद्मं शोभितं सदा । यथैव गोलोकधाम प्रतिपत्रे तथैव च । गोलोकाधिपतिस्तत्र भक्तिभावपर
रायणः । कैलासाधिपतिर्देवि ध्यानयोगे सदाभ्यसेत् । एवं ब्रह्मादयो देवा इंद्राद्याश्च दिगीश्वराः । स्तुतिभक्तिपराः सर्वे दि

व्यभावैः सदा स्थिताः । लक्षलक्षं महेशानि तत्रैव भुवनेश्वरी । तत्लक्षं शिवं तत्र ब्रह्मलक्षशतं प्रिये । प्रत्यहं परमेशानि
ब्रह्मांड वर्तते भवेत् । तन्मध्ये तन्मध्ये स्थापयेद् ब्रह्मा तन्मध्ये कमलापतिं । शिवं बहुविधाकारं तत्रैव स्थापनं चरेत् ॥
महामनोज्ञशोभनं । तदूर्ध्वे चंद्रमंडलं । देववृन्दैर्गंधर्वैश्च मुनिभिः परिशोभितं । गोलोकस्य लक्षगुणं इन्द्रस्थानेन्दुवल्लभं
देवत्वं च मनोज्ञं च विस्तीर्णं च तथा पुनः । सर्वलक्षगुणं देवि गोलोकान्नात्र संशयः । वीजकोषमणिद्वीपे ... क्षणेनेत्रमु
त्तमं । यत्र मध्ये च वर्त्तते महासिंहासने दशकं । तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवः । त्रिनेत्रं पंचवक्त्रं च प्रतिवक्त्रे
त्रिलोचनः । विभूतिभूषितांगश्च रजताचलसोदरः । व्याघ्रचर्मधरो देवः फणिमालाविभूषितः । लोकानामिष्टदाता
तु लोकानां भयनाशकः । लोकानां मुक्तिजनको लोकानां ज्ञानदायकः । आराध्यकस्य ब्रह्मत्वं दायको विष्णुपूजितः
सर्वानंदकरो देवो अर्द्धनारीश्वरो । कचिज्ज्ञाति नर्मयो देवः ... विदाधारवर्जितः । देवानां पूज्यरूपश्च देवानां स्वामिरूपकः
भक्तस्य मुक्तिदो नित्यो विष्णुत्वं दायकः प्रभुः । बिल्वपत्रैः पूजकस्य निजसायोज्यदायकः । गोलोकाधिपतिं कृत्वा ... ११

एवं हि परमेशानि नानाशक्तिं प्रविन्यसेत् । प्रतिब्रह्मांडमध्ये तु ब्रह्मादिदेवतात्रयं । नानाशक्तियुतं कृत्वा ब्रह्मांडं स्थाप
येत् । ब्रह्मपद्मे पृथिव्यां तु वर्त्तते मानुषादयः । ते सर्वे हि विब्रह्मांडात् तन्मध्ये भुवनानि च । पातालसप्तकं तत्र तत्रैव स्वर्गस
प्तकं । एवं क्रमेण सर्वदेशे भुवनानि चतुर्दश । प्रतिरूपं परेशानि ब्रह्मांडं नात्र संशयः । कथितं वा प्रदेशस्य ब्रह्मांडस्य लक्षणं ।
तन्मध्ये वर्त्तते साक्षाद्भुवनानि चतुर्दश । तदेव विग्रहं देवि महाब्रह्मांडमध्यगं । एवं बहुविधं देवि तत्र ब्रह्मांडके स्थितो । ब्रह्माण्ड
उये सर्वे तिष्ठन्ति शरीरिणः । पृथिव्यां तेपि वर्त्तन्ते जनाराकारविग्रहाः । महाब्रह्मांडमध्ये तु बृहद्ब्रह्मांड तिष्ठति । तन्मध्ये जन्तवो
देवि तन्मध्ये भुवनानि च । ... मार्गेण भेदोस्ति ... भेदकः । महाब्रह्मांडके यद्यत् प्रकारं परमेश्वरि । तत्तत्सर्वो हि
देवेशि बृहद्ब्रह्मांड मध्यतः । तेन रूपेण तन्मध्ये भुवनानि चतुर्दश । स्थानं बहुविधाकारं सर्वदेवस्य चाश्रयं । तन्मध्ये सत्यलो
कं च महाभास्करकारणं । दशकोटि तेन स्वर्णेन निर्मितं चक्रपाणिना । दिक्षु तोयमंडलं च । यथा पूर्णेन्दुमंडलं । परितः पारिजात
निमध्ये कल्पद्रुमं ... नः । कल्पवृक्षस्य निकटे ज्योतिर्मन्दिरमुत्तमं । उद्यदादित्यसंकाशं चतुर्द्वारसमाक्रान्तं । गंधपुष्पैरलं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

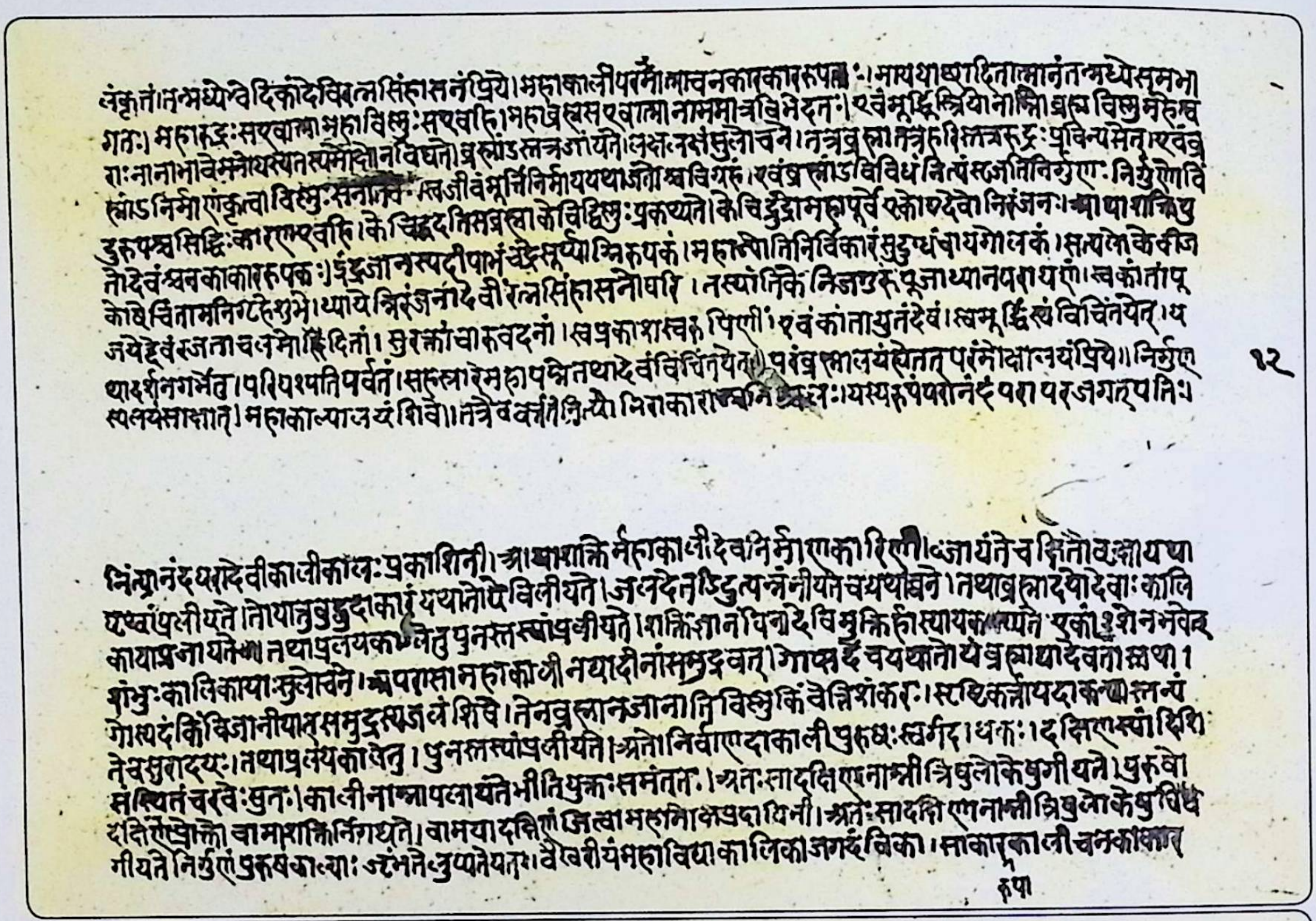

लंकृतं। तन्मध्ये वेदिकां देवि रत्नसिंहासनं प्रिये। महाकालीपरं मौ माव नकारकाररूपतः ॥ मायया शादितात्मानं तन्मध्ये सूक्ष्मभा
गतः। महारुद्रः सएवात्मा महाविष्णुः सएव हि। महत्ब्रह्म स एवात्मा नाममात्र विभेदनः। एवं मूर्द्धि स्त्रियो नाम्नि ब्रह्म विष्णु महेश्व
राः नानाभावे मनोयस्यात स्यमेस्तानं विघते। ब्रह्मांडस्तत्र आयते। लक्षः नसंपुलोचने। तत्र ब्रह्मा तत्र हि विष्णु रुद्रः पृथिव्यसेन। एवं ब्र
ह्मांड निर्माणं कृत्वा विष्णुः सनातनः। स्वजीवं मूर्त्ति निर्माय यथा अंशस्व विग्रहं। एवं ब्रह्मांड विविधं नित्यं सृजति निर्गुणः। निर्गुणो वि
ह्मांड निर्माणं कृत्वा विष्णुः सनातनः। केचिद्वदन्ति स ब्रह्मा केचिद्विष्णुः प्रकथ्यते। केचिद्रुद्रा महापूर्वं एको देवो निरंजनः। आद्याशक्ति
दुरूपश्च सिद्धिः कारणमेव हि। केचिद्वदन्ति सब्रह्मा केचिद्विष्णुः प्रकथ्यते। केचिद्रुद्र महापूर्वं एको देवो निरंजनः। आद्याशक्ति
दुरूपश्च सिद्धिः कारणमेव हि। सूर्याग्निरूपकं। महात्मा निर्विकारं सुदुर्ग्धं वायगोलकं। सत्यलोके वीज
तो देवं श्वेतकाकाररूपकः। इंद्रजालस्य दीपाभं चंद्रसूर्याग्निरूपकं। महाव्योमनि निर्विकारं सुदुर्घं वायगोलकं। सत्यलोके वीज
नो देवं श्वेतकाकाररूपकः। इंद्रजालस्य दीपाभं चंद्रसूर्याग्निरूपकं। तस्योर्ध्वे निजगुरुं पूजा ध्यानपरायणं। स्वकांतां पू
कोष्ठे चिंतामणिगृहे शुभे। ध्याये त्रिरंजनां देवीं रत्नसिंहासनोपरि। तस्योर्ध्वे निजगुरुं पूजाध्यानपरायणं। स्वकांतां पू
जयेद्देवं रजताचलमोहितां। सुरज्ञां चारुवदनां। स्वप्रकाशस्वरूपिणीं। एवं कांतायुतं देवं। स्वमूर्द्धि स्वं विचिंतयेत्। य १२
थाद्दर्शनगर्भेतु। परिपश्यति पर्वतं। सहस्रारे महापद्मे तथा देवं विचिंतयेत्। एवं ब्रह्मालयं चैतत् परं मोक्षालयं प्रिये॥ निर्गुण
स्वलयं साक्षात्। महाकाल्या जयं शिवे॥ तत्रैव वर्त्तते नित्यं निराकारात्मनि श्वरः। यस्य रूपं परानंदं परात्परजगत्पतिः

भिन्नानंदमयी देवी कालीकार्यः प्रकाशिनी। आद्याशक्ति महाकाली देवानि मोहकारिणी। जायंते च स्थितो वश्याय था
पयथांप्रलीयते। तोयात्तु बुद्बुदाकारं यथा तोये विलीयते। जलदेन तडित्पन्ने नीयते च यथा घने। तथा ब्रह्मादयो देवाः कालि
कायां प्रजायते। तथा प्रलयकाले तु पुनस्तस्यां प्रलीयते। शक्तिज्ञानं विना देवि मुक्ति हास्याय कल्पते। एकांशेन भवेद्र
शंभुः कालिकायाः कुलेश्वरे। अपरासा महाकाली नयादीनां समुद्रवत्। गोष्पदं च यथा तोये ब्रह्माद्या देवतास्तथा।
गोष्पदं किं विजानीयात् समुद्रस्य जलं शिवे। तेन ब्रह्मा न जानाति विष्णुः किं वेत्ति शंकरः। सृष्टिकर्त्री यदा कन्या तन्न्यं
ते च सुरादयः। तथा प्रलयकाले तु। पुनस्तस्यां प्रलीयते। अतो निर्वाणदा काली पुरुषः स्वर्गदः धनः। दक्षिणस्यां दिशि
संस्थितं च रवेः सुनः। काली नाम्ना पलायंते भीतियुक्तः समंततः। अतः सा दक्षिणा नाम्नी त्रिषु लोकेषु गीयते। पुरुषो
दक्षिणे प्रोक्तो वामा शक्तिर्निगद्यते। वामया दक्षिणं जित्वा महामोक्षप्रदायिनी। अतः सा दक्षिणा नाम्नी त्रिषु लोकेषु विंधै
गीयते निर्गुणं पुरुषकाल्याः जंभते उत्पद्यते यतः। वैखरीयं महाविद्या कालिका जगदंबिका। साकारा काली चनकाकार
रूपा

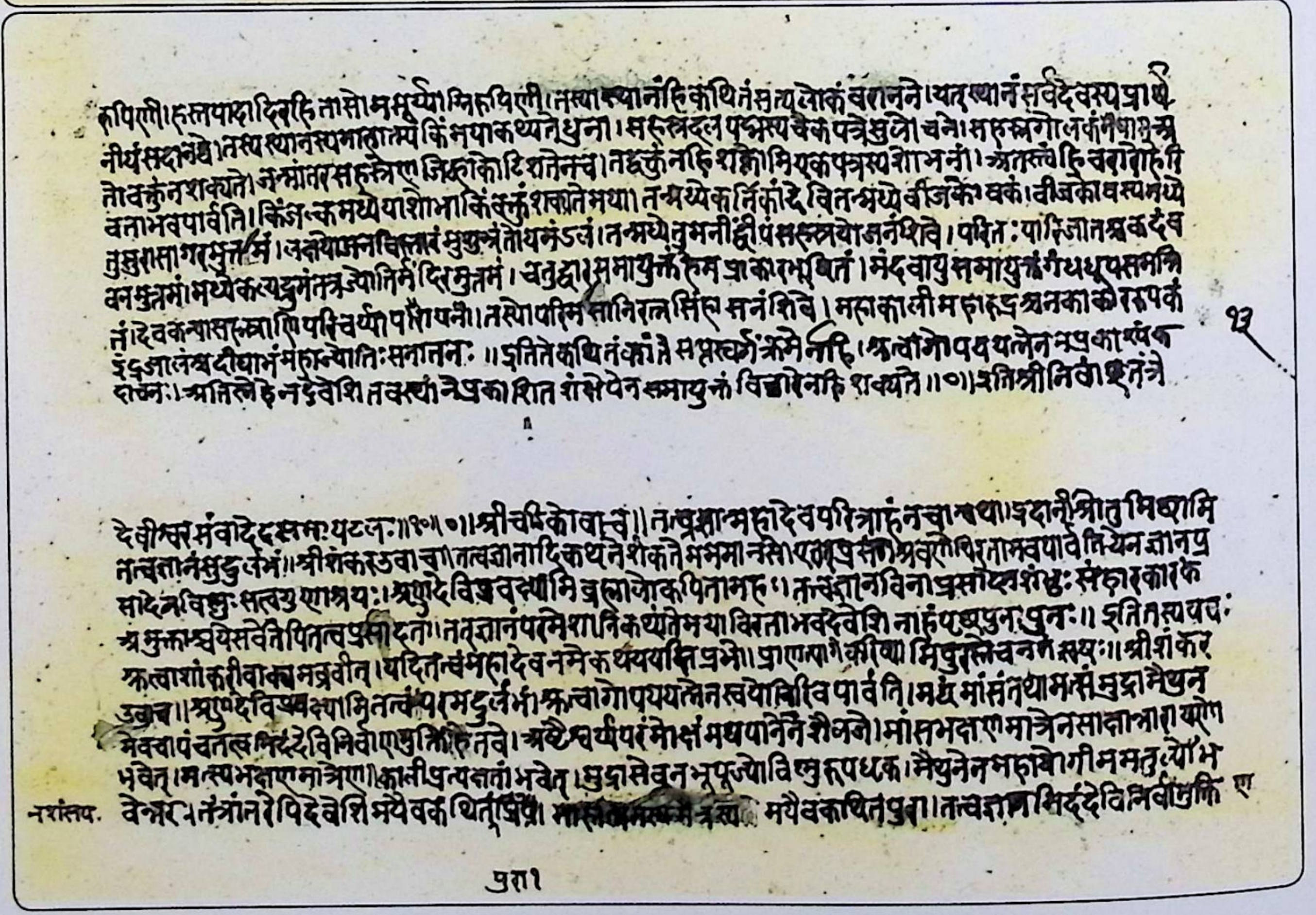

रूपिणी। हस्तपादादि रहिता सो सूर्याग्नि रूपिणी। तस्याः स्थानं हि कथितं सत्यलोकं वरानने। यत्स्थानं सर्वदेवस्य प्रा
नीर्थसदा नेत्र। तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेधुना। सहस्रदलपद्मस्य चैकपत्रे सुलोचने। सहस्रगोलकं नीपा
तो वक्तुं न शक्यते। जन्मांतर सहस्रेण जिह्वाकोटिशतेन च। तद्वक्तुं नहि शक्नोमि एकपत्रस्य शोभनं। अतस्त्वं हि वरारोहे गि
वता भव पार्वति। किंजल्क मध्ये या शोभा किं वक्तुं शक्यते मया। तन्मध्ये कर्णिकां देवि तन्मध्ये वीजकोशकं। वीजकोशस्य मध्ये
तुसुरासागरं सुतम्। ज्ञेयं फलविस्तारं सुसुम्नं तोयमंडलं। तन्मध्ये तु मनीद्वीपं सहस्रयोजनं शिवे। पवितः पारिजातश्च वृदैस
वनं सुरमं। मध्ये कल्पद्रुमं तत्र ज्योतिर्मंदिरमुत्तमं। चतुर्द्वारसमायुक्तं हेमप्राकारभूषितं। मंदवायुसमायुक्तं गंधधूपसमन्वि
तं। देवकन्यासहस्राणि परिचर्या परायणी। तस्योपरि स्थितं रत्नसिंहासनं शिवे। महाकाली महारुद्र श्वेतकाकाररूपकं १३
इंद्रजालस्य दीपाभं महाज्योतिः सनातनः॥ इति ते कथितं कांते सम्प्रत्यर्थं श्रीमेनादि। श्रावागोपयत्नेन प्रकाश्यं च
राजनः। अतिस्नेहेन देवेशि तवस्याने प्रकाशितं शंक्षेपेण समायुक्तं विस्तारेण नहि शक्यते॥ ०॥ इतिश्री निर्वाणतंत्रे

देवीश्वर संवादे दशमः पटलः॥ १०॥ ०॥ श्री चंडिकोवाच॥ तत्त्वज्ञानं महादेव परित्राहं नचान्यथा। इदानीं श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभं॥ श्रीशंकर उवाच॥ तत्वज्ञानादिकथने शंकते मम मानसे। एतत्प्रसंगश्रवणे पितामबपावति येन ज्ञानप्र
साद्दे विष्णुः सत्वगुणाश्रयः। श्रृणु देवि प्रवक्ष्यामि ब्रह्मलोकपितामहः॥ तत्त्वज्ञानं विना प्रसोऽपि शंभुः संहारकारके
श्च भुक्तास्वयि सर्वेतिपितत्व प्रसीदता। तत्वज्ञानं परमेशानि कथ्यते मया विरता भवद्देवेशि नाहं पृच्छ पुनः पुनः॥ इति तस्य वचः
श्रुत्वा शांकरी वाक्यमब्रवीत्। यदि तत्वं महादेव नमे कथयसि प्रभो। प्राणत्यागं करिष्यामि पुरस्ते च न संशयः॥ श्रीशंकर
उवाच॥ श्रृणु देवि प्रवक्ष्यामि तत्वं परमदुर्लभं। श्रुत्वा गोपय यत्नेन स्वयोनिरिव पार्वति। मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुन
मेव च। पंचतत्त्वमिदं देवि निर्वाणमुक्ति हेतवे। अष्टैश्वर्यं परं मोक्षं मद्यपानेन शोभने। मांसभक्षणमात्रेण साक्षात् नारायणो
भवेत्। मत्स्यभक्षणमात्रेण काली प्रत्यक्षतां भवेत्। मुद्रासेवन भूपूज्यो विष्णुरूपधकः। मैथुनेन महायोगी मम तुल्यो भ
नरास्तप. वेन्नरः। तंत्रांतरेपि देवेशि मयैव कथितं प्रिये। [illegible] मयैव कथितं पुरा। तत्वज्ञानमिदं देवि निर्वाणमुक्ति ए
पुरा।

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.
CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मुक्तिकारणं। एकत्र पंचभूतदेह। स्वपवंशं शरीरायं न शंसयः। वीरता भावसर्वेत्र नोपाया हा चिंत्यया। ब्राह्मणोनैव
यद्दत्तं तन्मात्रं भोजनं तत्त्वा पंचतत्त्वं सदा सेव्यं गुरुप्रभावेन जीयते। सदैव मानसी सदा भानसतर्पणं। त्रिसंध्यं मानसं यागं ना
भिकुंडे प्रयत्नतः षड्वर्गेषु जितो भूत्वा नको नारायणः स्वयं। भवत्येव न संदेहो दंडधारणमात्रतः। पितृवंशे सप्त दंसी मा
तृवंशे त्रयोदश। कांतायाः सप्तभश्चैव लक्ष्मीनारायणो भवेत्॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य शिष्यश्चैतान् ब्रवीद्वचः। यदुक्तं मयि
मुक्त्यर्थं तत्करो तिनिरंतरं। पंचतत्त्वं सदा सेव्यं कस्मात् त्याभं वदस्व मे॥ यत्रैव वर्त्तते दंडी वद शिष्य समाहतः। तत्र गत्वा
प्रयत्नेन पंचतत्त्वविचेष्टितं। अथवा वीरमध्येतु यत्नेन गमनं चरेत्। तत्त्वज्ञानी गुरुस्तस्य सन्निधानेन कुलेन किल। सुदूरभ
यिगंतव्यं यत्रास्ते कुलनायकः। भिक्षाचर्यान चस्वार्थं देवताया कृते पुनः। आचार्यपत्नीं दृष्ट्वा तु देवताया कृते पुनः। १४
आचार्यपत्नीं दृष्ट्वा तु भिक्षां कुर्यात् समाहितः। हे मातर्देहि मे भिक्षां कुर्वीत पयाम्बहं। एवमुक्त्वा ततो दंडी महाशंका
समाचरेत्। कुंतोतिके समानीय स्रोभयो विधिपूर्वकं। ततो हुनेत् कारंध आज्यैरष्टाहुतिं पुनः। विपरीतक्रमेणैव कुर्यात् दुग्धपि
शोधनं। ततः कुर्यात् प्रयत्नेन अंतर्यज्ञोपवीतकं॥ ०पत्र

तत्त्वानियत्रैव मिलनं न भवेत्। तत्रैवाहं प्रवस्यामि तेन रामतः समीक्षदा। नारी कालिकारूपा च तेन तस्यां प्रलीयते। येन राः सा
धुरूपाश्च तत्त्वज्ञानपरायणाः। जीवन्मुक्ताश्च ते प्रोक्ता ब्रह्मरूपा न चान्यथा। सायोज्यादि महामोक्षं नियुक्तं तानि यादिषु। ब्रा
ह्मणः परमेशानि यदि तत्त्वपरायणाः। जीवन्मुक्ताश्च ते प्रोक्ता सत्यं सत्यं पुनः सत्यं परे तत्त्वे प्रलीयते। यथा तोयं तोयमध्ये
लीयते परमेश्वरि। तथैव तत्त्वसेवायां लीयते परमात्मनि॥ इति ते कथितं कांते तत्त्वज्ञानं विमोक्षदं। येन विज्ञानमात्रेण मोक्ष
सिद्धिर्न संशयः। शिलितं विना यदा नास्ति संस्थितेः कारणं सदा। तोयं विना यथा नास्ति पिपासा नाशकारणं। तमो हन्ता यथा
नास्ति भास्करेण विना प्रिये। विना वह्निप्रयोगेन यथा किं विलयप्रते। विना चंद्रेण देवेशि सुधावृष्टिर्न जायते। मातृगर्भं
विलीकांते उत्पत्तिरन्यथा भवेत्। तत्त्वज्ञानं विना देवि यथा मुक्तिर्न जायते। अत एव महेशानि गोपनं कुरु यत्नतः। दिव्य
भावयुता नां वै न तत्त्वज्ञानं सदा चरेत्। वीरभावयुतानां वै तत्त्वं सेव्यं सदानघे। न पशोरालये कुर्यात्। न पशोर्ज्ञानगोचरे॥
न पशोः सन्निधानेन न पशोर्दृष्टिगोचरे। अन्यथा पशिकीटस्य दर्शनेन क्रियाकारयेत्। सिद्धिर्विनश्यन्ति सुप्राज्ञे यत् कृत्वाति

शोधनं। ततः कुर्यात् प्रयत्नेन अंतर्यज्ञोपवीतकं। सिद्धिमाप्नुयात्। एकां शक्तिं समानीय एकैकः साधकः सदा। पूजयेद्गुरु
यतेन पंचतत्त्वेन कौलिकः। एवं कृत्वा लभेत् सिद्धिं नान्यद्दृष्टिगोचरे॥ श्रीचक्रपूजा यत्रैव तत्रैव धनसिद्धये। सिद्धिर्न जा
यते तत्र कदाचिदन्यसन्निधौ। यत्रैव कामना सिद्धिर्यत्र चक्रं प्रपूजयेत्। आयुरारोग्यमैश्वर्यं श्रीचक्रपूजया जयेत्। की
र्तिवृद्धिर्यशो वृद्धिर्भुक्तिभागी न संशयः॥ वांछासिद्धिज्ञानसिद्धिर्देव्याः प्रीतिश्च जायते। श्रीचक्रपूजां यः कुर्यात् स एव
व शंभुरव्ययः। अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च। दृष्ट्वा यत् फलमाप्नोति तत्फलं कौलिकार्चने। वापीकूपतडागादि
दत्वा यत् फलमाप्नुयात्। तत्फलं कोटिगुणितं यदि चक्रं प्रपूजयेत्। तन्मध्ये वर्त्तते देवि यदि युक्तो नरः। शिवबुद्ध्या प्रपूजयेत् कि ध्या
भ्रांतिस्तत्र विवर्जयेत्। [illegible] प्रति [illegible] वस्थान्। तत्तोये पति पश्यति गंगतोये यथा सूर्यं तीनतोये यथा पुनः। सूर्यस्य द १५
र्शनं नास्ति। सूर्यैकः प्रतितिष्ठति। तथैव परमेशानि साधके दूषणं। मंत्रधारणमात्रेण तदात्मा तन्मयो भवेत्। अत एव

महेशानि दूषणं नास्ति चेतसि॥ चेतः पवित्रं परमं। शक्तिमोक्षस्य कारणं। पूजाहीना च या शक्तिर्जपहीना च या
पुनः। धृत्वा साधक वेतन्यमाना नारी कालिका स्वयं। भ्रांतिरनकर्त्तव्या यदि मुक्तिं प्रयच्छति। नानारीभ्रांतिसंयुक्ता भ्रा
गता चक्रमंडले। सप्तजन्म निसा नारी चांडाली पतिवर्जिता। एवं विरूपायां नारीं मवश्यं कुरुते यदि। धनपुत्रवर्जि
तश्च स चांडालो न चान्यथा। इति ते कथितं कांते तत्त्वज्ञानं विमोक्षदं। येषां गेहे महेशानि तत्त्वज्ञानं प्रमोदितं। तेषु नर्जन्मा
गर्भे न विशंति कदाचन। जीवन्मुक्तास्च ते प्रोक्ता शिवरूपाश्च ते नराः। शृणु देवि प्रवक्ष्यामि कौलिकस्य च लक्षणं। यस्मिन् देवे
यद्वाक्यं निर्दिष्टं मंत्रसाधने। तद्द्वार विशिष्टा पाः कौलिकास्ते वकीर्तितः। शैवे शाक्ते गाणपत्ये सौरे चांद्रे सुलोचने। तत्त्वं ज्ञान
मिदं प्रोक्तं वैष्णवे शृणु यत्नतः॥ ०॥ इति निर्वाणतंत्रे देवीश्वरसंवादे तत्त्वविवरणं नाम एकादशः पटलः ११॥ ०॥ श्रीचं
डिकोवाच। शृणु नाथ परानंद मम प्राणेश्वर प्रभो। वैष्णवस्य च यत्तत्त्वं तन्मे ब्रूहि जगत्पते॥ श्रीशंकर उवाच। शृणु तत्त्वं व
रारोहे वैष्णवस्य त्रिलोचने। गुरुतत्त्वं वर्णतत्त्वं मंत्रतत्त्वं सुरेश्वरि। देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पंचतत्त्वं [illegible] वराणने तत्रादौ श्रीगुरोः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

स्तोत्रं स्तोत्रकृत्पापमिपार्वति। सतैलंवर्त्तिकायुक्तं देहस्थंब्रह्मतेजसं। गुरुणामंत्रदानेनतत्वमुत्तदीपितंभवेत्। देवतायाःसरी
रंहि वीजाक्षुरप्युते ध्रुवं। एवंहितस्यात्मादेवरूपोनसंशयः। ईश्वरस्यतु षड्वीर्यं तदेव अक्षरान्वितं। तेनवर्णात्मकेदेहं जंतोरेवन
शंसयः। मंत्रवर्णस्वरूपेणानीयन्ते परमेश्वरि। वर्नेतत्वमिदं देवि ममसर्वस्वयद्भवेत्। स्वयंदेवोनचान्योस्मि निर्मदेवरूपकः
सर्वत्रदेवतांध्यायेत्तरुणगुरुस्मलतादिषु। ध्यानेनलभतेसर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः। ध्यानेनसिद्धिमाप्नोति विनाध्यानेन सिध्यति।
इतितेकथितंदेवि वेसर्वस्यसुरेश्वरि। यस्यज्ञानादमरत्वं विष्णुचविष्णुरूपान्नचान्यथा। यःकुर्यात्परमेशानि तत्वज्ञानंमयोदितं
स्वर्गभागीभवेन्मर्त्यो विष्णुलोके वसेत्सदा। यदिशान्तियुतोमर्त्यो मनसा चिंतयेत्सदा। तेनवानीं गच्छति कदा विष्णुममंदिरे। इ
तितेकथितंदेवेश दशाक्षरेश्वरि। यज्ज्ञानादमरत्वंचलभतेनात्रसंशयः॥०॥ इति निर्वाणतंत्रे श्रीविष्णोस्तत्वकथनंनामद्वा
दशःपटलः १२॥०॥ श्रीचंडिकोवाच। स्वच्छात्मकंदशार्णं च पुरैवकथितं तुभो प्रकाशरूपेन मंत्रं कथयस्व दयानिधे॥ श्री १६
शिवउवाच॥ शृणुदेवि प्रवक्ष्यामि मंत्रंदशाक्षरंपरं। यस्यश्रवणमात्रेण गूढोपि विष्णुरूपधृक्। एवंमंत्रोपि चदेवेशि शक्तिमेत्रं

जपेद्यदि। अज्ञात्वातन्महामंत्रं सभवेद्ब्रह्मराक्षसः। अज्ञात्वातन्महामंत्रंतत्वज्ञानीभवेद्यदि। तथापिनरकंगच्छेदितिदेवस्यसंमतं
शृणुदेवि प्रवक्ष्यामि दशार्णं मंत्रमुत्तमं। मायावीजंवधूवीजं लक्ष्मीकालीचपाशकं। गगनंपाशिवीजंच वह्निकोणानतः प्रिये।
इतितेकथितंकांते दशाक्षरमनुत्तमं। यज्ज्ञानादमरत्वंच लभतेनात्रसंशयः। अस्यग्रहणमात्रेण नरोनारायणोभवेत्॥ अस्यप्रसादमा
त्रेणदंडी निर्वाणतांव्रजेत्। दंडीपाति जपेदेनं तु दशार्णं परमेश्वरि। अस्यमंत्रा महामंत्राजायंते नात्रसंशयः। सर्वदेवाःसदाचास्य दश
णीजायतेध्रुवं। महाविद्योपाशकश्चदशार्णंनहिपश्यति। इहलोकेदरिद्रःस्यात्परेचब्रह्मराक्षसः। तस्माद्यत्नेन देवेशि दशार्णमा
श्रयेद्गुरुः। यथामरतरंगिण्याः नसमाःसकलाःपगाः। दशार्णस्यसमोनास्तिमंत्रोपिसुरपूजितः। मत्समायदिनारीचतत्समःपुरुषोस्ति
चेत्। दशार्णस्यसमोमंत्रः कथयामि वरानने। दशकार्णस्यस्वर्णस्य सदृशंलोहमस्तिचेत्। दशार्णस्यसमोमंत्रः कथयेपुनरप्रिये। श्री
प्रसादादयंमंत्रोदशार्णःपरमेश्वरि। उद्धृत्यायेमहामंत्रे माहात्म्यं कथयामिते। अतःपरंप्रवक्ष्यामि यद्रूपंदंडधारिणः। साधुरूपो
गृहस्थश्चब्राह्मणोब्रह्मवादिनः। सर्वमायापरित्यक्तः सदाधर्मपरायणः। जितेंद्रियो जितक्रोधः समत्वंसर्वजातिषु पुत्रेरिपौसमत्वंच

सर्वजातिषु। पुत्रेरिपौसमत्वंच समस्वर्णंचपार्थिवे। दयाभावश्चसर्वत्र पुत्रेमित्रेरिपौभवेत्। लाभालाभेजयेनाशे निशायांपौलिकेतथा
कायेप्राणेनसंबंधोमृत्युरत्ययुगांतिके। ब्रह्मज्ञानंविनाज्ञानंयस्यचित्तेनविद्यते। सन्यासधर्मेतस्यैवनान्यस्यसुरपूजिते। सन्या
संधारणेकार्यंविप्रस्यमुक्तिहेतवे। [illegible] नारायणःस्वयं। चतुर्भुजाःप्रजायंतेदंडधारणमात्रतः॥
सर्वलक्षणसंयुक्तोब्राह्मणोगमनंचरेत्। गत्वाचदंडिनंदृष्ट्वा प्रणमेद्दंडवत्क्षितौ। त्वमेवदेवदेवेश त्वमेवत्राणकारकः। त्वमेव
जगतांवंद्य त्राहिमांशरणागतं। इतिश्रुत्वादंडधारीपप्रच्छसादरांजलिं। कस्त्वंकस्यसुतस्त्वंहि कथमागमनंवद। श्रुत्वादं
तद्वचनंविप्रःप्रोवाचात्मनिवेदनं। विप्रवंशेसमुद्भूतो ह्यमुकोहं द्विजेश्वरात्। नास्तिमेपितरौसाक्षात्। नास्तिमेस्त्रीसुतादयः। मन्मे
चमातापितरौभ्रातोभ्रातादयःसुताः। पश्चात्स्वकांतानाशेतु ह्यहमत्यंततापवान्। अतएवहिभोस्वामिन्देहिमेपरमेपरमाश्रयं। स १७
त्यंकुरु द्विजश्रेष्ठो यद्युक्तंचेममांतिके। मिथ्याभाषणदोषेण ब्रह्मवर्त्मविवर्जितः। भवत्येवनसंदेहो द्विजमत्पुरतोवद। स्थितोयोयो
वनायांचकांतायांपरमेश्वरि। सर्वंहिविफलंतस्यःकुर्याद्दंतथावनं। सन्यासेविफलंतस्यघोरंदाराख्यंगमिष्यति। विद्यतेवाम

भागेनयस्यकांतासुतस्तथा। सन्याधारणंतस्या वृथाहिपरमेश्वरि। सगुरुश्चापि शिष्यस्य रौरवाख्यंप्रयच्छति। इत्यादिदृष्ट्वा
श्रुत्वाश्रुत्वादंडीजितेंद्रियः। सन्यासदानंतस्यैवदद्यान्मुक्तिंचसाश्वतीं। आदौदशाक्षरंमंत्रंप्रथमेश्रावयेद्गुरुः। तच्छ्रुत्वाचमहा
वत्मगमनंकारयेत्ततः। क्रोशंवाक्रोशयुग्मंवा वेगेनगमनंचरेत्। गुरुणासहशिष्येण पृष्ठेपृष्ठेविधानतः। तिष्ठतिष्ठम
हावीहामांत्यक्त्वानहिगच्छतु। शिष्यःपरमहंसस्त्वंत्वत्समोनास्तिभूतले। संतेवंअपराधंमे त्वमेवविष्णुरूपधृक्। त्वमेवज
गतांवंद्य त्वमेवसर्वपूजितः। त्वमेवपरमोहंसःतिष्ठतिष्ठसुमांव्रज। सशिष्यदंडिनांदेवि इतिवाक्यंवदेद्यतः। अतःसःपरमो
हंसःपथिशेतेप्रमोदितः। तस्यैवदर्शनार्थाय अंतरीक्षेचदेवताः। सस्त्रीकाःसपरीवारा आयांतिदिग्विदिक्षुच। एतस्मिन्सम
येदंडी। शांतयेत्शिष्यमुत्तमं। फुत्कारंवक्त्रतोदत्वा मंत्रेणानेनसुव्रतः। फुत्कारैर्वायुयोगैश्चपुनःप्राणंवियोजयेत्। जन्मांत
रंतुतस्यैवतत्क्षणेजायतेकिल। जन्मांतरंसमालोक्य संस्कारमाचरेद्गुरुः। दंडानिकेसमानीय अन्नप्राशनमाचरेत्प्रिये। ततःपिंड
डिनोदेवी शिष्यायज्ञानहेतवे। श्रवणेशिष्यमहावीरमद्वाक्यंहृदयंकुरु। जन्मांतरंतुतस्यैवपृथिव्यांनाधिकारिता।०॥०॥०॥०॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मतदेह स्वरूपो वंसंशरीरोयंनशंसयः। वीरस्य भावसर्वचेष्टोपायाहारचेष्टया। ब्राह्मणेनैवयद्दत्तं। तस्मात्तेभोजनंतव। पंचतत्वं
सदासेव्यंगुप्तभावेनजीयते। सदैवमानसीपुजा सदामानसतर्पणं। त्रिसंध्यंमानसंयागंनाभिकुण्डेप्रयत्नतः। सदैवमानसंभोगं
त्यागंकुरुप्रयत्नतः। षड्वर्गेषुशुजितोभूत्वानकोनारायणः स्वयं। भवत्येवनसंदेहो दंडधारणमात्रतः। पितृवंशेसमुद्भवसोम
तवंशेत्रयोदशः कांतायाः सप्तमश्चैवलक्ष्मीनारायणोभवेत्॥ इतिश्रुत्वावचस्तस्यशिष्यश्चैवमानन्दबीहूक। यदुक्तंमयिधर्मा
र्थंतत्करोमिनिरन्तरं। पंचतत्वंसदासेव्यंकस्मात्त्वभंवदस्वमे॥ पत्रैववर्त्तते दंडी वक्रशिष्यसमावृतः। तत्रगत्वाप्रयत्नेनपं
चतविचेष्टया। अथवावीरमध्येतुपत्नीतगमनंचरेत्। नत्वज्ञानीगृहस्थस्यसन्निधानेव्रजेत किल। सुदूरमपिगंतव्यंयत्रा
स्तेकुलनायकः। भिक्षावर्यानचस्वार्थंदेवतायाःकृतेपुनः। आचार्यपत्नीदृष्ट्वातुभिक्षांकुर्यात्समाहितः। हेमातर्देहि १८
मेभिक्षांक्लीं जीं तर्पयाम्यहं। एवमुक्त्वा ततोदंडीमहासंस्कारमावरेत्। कुंतोतिकेसमानीयहोमंभयेद्विधिपूर्वकं। ततोग्
नेत्कर्णंथत्वा आजैरष्टाकृतिंपुनः। विपरीतक्रमेणैवकुर्याद्धुत्थविशोधनं। ततः कुर्यात्प्रयत्नेन अंतर्यज्ञोपवीतकं। शिखा

तस्यशिखामंत्रैः पुष्पमध्येनिधापयेत्। मूलेनयत्नमंत्रैस्तु। तस्मिन्नेवनिवेशयेच्छौम्रतिकयापूर्णं। विलिप्यशोधयेत्ततः [illegible] मंत्रेण
कुंडमध्येविनिःक्षिपेत्। पूर्णाहुतिंततोदद्यात्तत्पूर्णमानयेत्सुधीः। सयज्ञसूत्रंसशिखंतत्पूर्णेयर्पयेत्प्रिये। मूलमंत्रंजपेत्तत्र गजांत
कसहस्रकं। ततश्चश्रावयेन्मंत्रंकालिकायाश्चसुंदरि। अथश्रावयेन्मंत्रंतारायाःपरमदुर्लभं। मूलमंत्रंसमुच्चार्यपूर्णभस्मप्रयत्नयुः अ
श्रणात्तत्क्षणात्साक्षाद्दंतयज्ञोपवीतवान्। भवत्येवनसंदेहो। नरोनारायणःस्वयं। विघ्नदंडंसमानीयवंशस्यैकंसमाचरेत्।
विघ्नदंडेन्यसेन्न्यासात्कालिकायाःप्रयत्नतः। जीवन्यासंततःकृत्वाकुंडेनियोजयेत्। इष्टदेवीस्वरूपायंदंडोयंपरमेश्वरि। शिष्य
स्यदक्षिणेहस्तेदंडस्थापनमाचरेत्। कमंडलुंसमानीयवारुणंप्रजपेत्सुधी। वारुणीनिक्षिपेत्ततोमूलमन्त्रंजपेत्। अष्टोत्त
रशतंजप्त्वातस्यवामकेन्यसेत्। गैरिकंकौपिनंवस्त्रंयत्नेनपरिधापयेत्। दंडनारायणमात्रेणनरोनारायणोभवेत्। अथाव
धिमहामायादंडोधृतिविभावनात्। साक्षान्नारायणोमध्येसत्वेहिदयाधर्मपरोभव। नवमायापितास्वामी। सर्वदंडात्मकेस्थितिः
सोनुसृत्यगमनंगेहे गृहस्थस्यपद्मजस्य। नारायणंसमाभाष्य। द्वारेतस्यव्रजेत्सुधीः॥ इतिश्रुत्वागृहस्थस्यपुटांजलिपरोभवेत्। द्वौचरं

डिनंदृष्ट्वा प्रणमेद्बालकोवरः॥ भिक्षांदद्यात्प्रयत्नेन। मधुमांसविनाप्रिये॥ आदायभिक्षांदेवेशि। चौरवद्गमनंचरेत्। गृहस्था
लयेचैवतात्रिंवासंचकारयेत्। तथाहि नगरंगत्वा त्रिरात्रिवसतिंचरेत्। तीर्थभूमिंततोगत्वासप्तरात्रंवसेत्ततः। ब्राह्मणोदंडिनंदृ
ष्ट्वा प्रणमेद्विधिपूर्वकं। तोयपूर्णंचदेवेशि किंवाशून्यकमंडलुं। दृष्टिमात्रेणतत्पात्रेपूर्णंकुर्याद्द्विजोत्तमः। कुशाग्रमात्रंयद्वि
दुंयद्दिदधात्कमंडलुं। दृष्टिमात्रेणतत्पात्रंपूर्णंकुर्याद्द्विजोत्तमः। कुशाग्रमात्रंयद्बिंदुंदद्यात्कमंडलौ। समुद्रसप्रदानस्यफलंसल
भेतध्रुवं। दद्यान्नयदिमोहेनसभवेत्पापदायकः। त्रिंशद्वर्षसहस्राणिउषरेविट्पोभवेत्॥ इतिनेकथितंदंडसन्न्यासधारणंपरं
नवक्तव्यंपशोरग्रेप्राणांतेपिकदाचन॥०॥ इतिश्रीनिर्वाणतंत्रेदेवीश्वरसंवादेसन्यासविवरणोनामत्रयोदशःपटलः॥१३॥०॥
श्रीशंकरउवाच॥ शृणुदेविप्रवक्ष्यामिअवधूतोयथाभवेत्। वीरस्यमूर्त्तिंजानीयात्सदातन्त्वपरायणः। यद्रूपंकथितंपूर्वंसन्या
सधारणंपरं। तद्रूपंसर्वकर्माणिप्रकुर्याद्धीरवत्तभः। दंडिनामुंडनंचासावश्यायोमाचरेत्तथा। तथानैवप्रकुर्यात्तुवीरस्यमुंडनं १८
प्रिये। असंस्कृतकेशाजालोमुक्तालंविकाचायं। अस्थिमालाविभूषणः। रुद्राक्षान्वापिधारयेत्। दिगंबरोवा वीरेंद्रश्चापकौ

पिनीभवेत्। रक्तचंदनदिव्यांगंकुर्यादङ्गभूषणं। क्षमादानंतपोध्यानंवीरभावेनशैलजे। शिवोहंभैरवानंदोसुकोहंकुल
नायकः। एवंभावपरोमंत्रीहेतुयुक्तःसदाभवेत्। सविंदासेवनंकुर्यात्सदाकारणसेवनं। भवेत्साक्षात्सपुरुषःशंभुरूपोनश
संयः। निर्वाणंखुक्तिमाप्नोतिब्राह्मणोवीरभावतः। अवधूतःक्षत्रियश्चसहयोगीनसंशयः। स्वरूपोपिभवेद्वैश्यःशूद्रोपिसहजो
क्ववान्। संपूर्णफलमाप्नोति। विप्रोनिर्वाणकंव्रजेत्। त्रिभागफलमाप्नोतिक्षत्रियोवीरभावतः। पादद्वयंचवैश्यस्यशूद्रस्यचैकपा
दकं। ब्राह्मणस्यविनान्यत्रसंन्यासोनास्तिचंडिके। कुर्यान्मोहनयोन्यत्र। सैवपापाश्रयोनरः। गुप्तभावेनदेवेशिशृणुमत्प्राणव
ल्लभे। सन्यासिनासदासेव्यंपंचतत्वंवरानने। द्वादशाब्दस्यमध्येतुयदिमृत्युर्नजायते। दंडोनोयेविनिक्षिप्यभवेत्परमहंसकः। अ
वधूताचारतः हंसःपरमपूर्वकः। सेवचानंदविख्यातोद्वादशाब्देसरसरस्वती। अवधूतस्यचाख्यातंशृणुष्वपर्वतात्मजे। व
णाश्रयभमतीचगिरीचपुरिरेवच। एकस्थानेचसंस्थित्वा इष्टध्यानादिकंचरेत्। योमेन्द्रदानतःप्राज्ञाःसकलःपरिकीर्तितः
अस्तकेशोजटाजूटःसदावातुलवतचरेत्। अंतर्यामीमहावीरोऽवर्णंशैवशैलजे। नानाशास्त्रबुधोविज्ञोनानाकर्मविशारदः। सेदृश

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

देवीभावेन भावयेन्मोक्षिचारणां। सत्त्वभावती वीरो महाज्ञानी जितेंद्रियः। सदाष्टवी हरो धीरः। कुलके शोद्गिंव
रः। सर्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः। इष्टदेवी विना नास्ति सगिरीपारिकीर्तिनः। नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभू
मिषु। नवमं कुरुते नित्यं कुर्यात् यत्नेन पूजनं। देवताया सदा ध्यानं गुरोः पूजनं तथा। मतयोगेषु योनिष्ठः स वीरः पूरि
देवच। अवधूताश्रमे देवि यस्य भक्तिश्च निश्चला। तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्ध्यति भूतले। अवधूतं समालोक्य शि
वत्पूजनं चरेत्॥ शक्तितः पंचतत्त्वानि यत्नेनैव निवेदयेत्। अशक्तः परमेशानि [illegible] अवश्यं पूजये
४ द्वीवं गृहस्थः साधकः। यावे वीरं तं वीरं सम्भवेदा पदाश्रयः। ब्रह्मचर्यं प्रवक्ष्यामि श्रृणु देवि समाहितः। यस्य स्मरण
मात्रेण नरो नारायणो भवेत्। गैरिकं वसनं कुर्यात् देवताध्यानतत्परः। फलमूलाहाररतो दुग्धगव्यं समाहरेत्। शास्त्रो
नग्नस्त्रीयात् सुज्ञानी ततथा जेतं। ऋतुकालं विना नैव। संक्रांता गमनं चरेत्। गृहस्थापि महेशानि ब्रह्मचारीस्तदा गुरुः २०
उदासीनः कदाचिद्वै गुरुस्तस्मात् पिता भवेत्। तस्य शिष्यस्य कन्यां न कदाचित्। नरवलोमादिकं वत्स नन्यात् ब्रह्मचारिणः

सर्वत्रैव दयाभावं सदैव ध्यानतत्परः। त्रिशूलं धारयेत् वैकं त्रिशिखं वापि धारयेत्। ताम्रपुष्कं च रुद्राक्षं कर्णे युग्मे निवेशयेत्
यद्दे शेविद्यते वीरो ब्रह्मचारी तपोधनः। तद्देशो सुस्थिरा लक्ष्मी जायते मात्र संशयः। अथ वक्ष्ये गृहस्थस्य लक्षणं शृणु च
निजकांता सदा पूजा निजकांता
डिके पाठेहा भक्ष्याति नीनां सेवनं देव पूजनं पितृश्राद्धं कुलाचारं तत्वज्ञानं समाचरेत्। निजकांता सदा पूजा निज कांता
हि देवता। मानसं पूजनं कुर्यात् मानसे नास्ति पातकं। सर्वेषां पितृरूपो सौ गृहस्थः साधुरूपकः। सदा चारवनः श्रीमानसा
दायत्तपरायणः। स्थापयेत्। पंचतत्त्वा गेहे भये प्रपलतः। तदेव सर्वसिद्धीशो भवत्येव न संशयः। यस्मिन् मंत्रे विचारोऽपि सि
[illegible] धकोत्तमः।
हृदि गाणादूषणे। तत्तत्सर्वं महेशानि गृहस्थस्य सुनिश्चितं। सुनिश्चितं सुविचार्य महा [illegible] नयापि गृहस्थस्य सुविद्या
एको क्षरे तथा कूटे माला मंत्रादिके वने॥ वैदिके। विचारो नास्ति देवेशि सम्मलं छेन शुद्धि हि। तथापि गृहस्थस्य सुखिनी
[illegible] महाविद्या तु नद्यो नो दूषणं नास्ति सर्वमंत्रस्य दीक्षितो गृहस्थाश्रममाश्रित्य तत्त्वज्ञो सुब्रह्मवाहतः। सम्पुटः सर्वपापभय
सेवसा स्वामेकेश्वरः। अन्ये ज्ञानेन यात्यु न्ये हि मदानेनपतः। तं तत्सर्वं गृहस्थस्य नान्यस्य सुरवंदिते॥ इति ते कथितं का

२१

ते चतुराश्रमलक्षणं। नवमं पंचशेषे सपथो मे त्वयि प्रिये॥ ०॥ इति श्री निर्वाणतंत्रे चतुर्दशः पटल॥१४॥०॥
पत्र २ श्लोक ६ प्रमाण॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सन्दर्भग्रन्थसूची

गुप्त, अभिनव (२००२), *तन्त्रालोक (विवेकव्याख्यासहित)*, राधेश्याम चतुर्वेदी (सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

गोरक्षनाथ, (२००२), रामलाल श्रीवास्तव (सम्पा.), *सिद्धसिद्धान्तपद्धति*, गोरखपुर : गोरखनाथ–मन्दिर ।

ज.ब.रा.,धनशमशेर (वि.सं. २०२०), *प्रबुद्धसनातनरहस्य*, काठमाडौँ ।

तीर्थ, तारानन्द (वि.सं. २०६४), *वाममार्ग का यथार्थ स्वरूप* (कल्याण, शक्ति अङ्क), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

नवमीसिंह (वि.सं. २०५४), *तन्त्रचिन्तामणि (पूर्वभाग)*, विद्यानाथ उपाध्याय (सम्पा.), दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

पौडेल, दुर्गादत्तशर्मा (सम्पा.) (वि.सं. २०६१), *शिवमहिम्नः स्तोत्र*, चितवन : भगवती देवी पौडल ।

मिश्र, परमहंस (सम्पा.) (२००२), *कुलार्णवतन्त्र*, दिल्ली : चौखम्बा विद्याभवन ।

वेदव्यास (वि.सं. २०४५), *भागवतमहापुराण*, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

शास्त्री, रघुनाथ (सम्पा.) (१९४०), *मेरुतन्त्र*, बम्बई : लक्ष्मीबेंकटेश्वर स्टीम प्रेस ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वीर पुस्तकालय तथा राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट प्रकाशित पुस्तकहरूको सूची

क्र.सं.	पुस्तकको नाम
१	अभिलेख (अंक १ देखि ३९ सम्म)
२	सूचीपत्र बौद्ध विषयक हस्तलिखित ग्रन्थहरू
३	सूचीपत्र हस्तलिखित नेपाली चिठ्ठी पत्र
४	नेपाली भाषामा लेखिएका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको वर्णनात्मक सूचीपत्र
५	आयुर्वेद विषयका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको सूचीपत्र
६	देवनागरी लिपिका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको सूंचीपत्र
७	Catalogue of Tibetan Manuscripts (Vol. 1 to 11)
८	Catalogue of Guthi Paper (Vol. 1 to 2)
९	भूमिसम्बन्धी तमसुक ताडपत्र (अंक १ देखि ४ सम्म)
१०	कान्तिपुर शिलालेख सूची (अंक १ देखि ४ सम्म)
११	पुष्प चिन्तामणि
१२	राजविधान सार
१३	हस्तमुक्तावली
१४	अश्वमेधीय यात्रा
१५	ऐतिहासिक चिठ्ठीपत्र (अंक १ देखि ३ सम्म)
१६	कृत्यवाटिका
१७	बृहत् सूचीपत्र (अंक १ देखि १० सम्म)
१८	ब्रह्मशान्ति
१९	वास्तुशास्त्रीय ग्रन्थहरूको संक्षिप्त अध्ययन
२०	PAINTED ILLUSTRATIONS OF THE MANUSCRIPT COVERS IN NATIONAL ARCHIVES FROM NEPAL
२१	व्रतकल्पलतिका
२२	व्रतरत्न माला
२३	अगस्त्यसंहिता रत्न परीक्षा (वी.पु.)

क्र.सं.	पुस्तकको नाम
२४	हरमेखला पूर्वीखण्ड
२५	हरमेखला मध्यखण्ड
२६	SAARC Voyage from Banglore to Kathmandu
२७	ऐतिहासिक कुण्डली
२८	सिद्धान्त सारिणी
२९	भक्तपुर शिलालेख सूची
३०	संक्षिप्त सूचीपत्रम् (वी.पु.)
३१	सूचीपत्र ऐतिहासिक चिठ्ठीपत्र संग्रह
३२	नेपालभाषामा लेखिएका हस्तलिखित अभिलेख ग्रन्थहरूको वर्णनात्मक सूचीपत्र
३३	श्रीमद्वराहमिहिराचार्य विरचितम् विवाहपटलम्
३४	शिवधर्मोत्तर (शिवधर्म पुराण द्वितीयखण्ड)
३५	अजीर्णमञ्जरी (नेपाली-भाषानुवादसहित)
३६	वास्तु शास्त्र
३७	लिपि तालिका
३८	अनुपानमञ्जरी
३९	परातन्त्र
४०	प्रथम लगत (प्रथम, द्वितीय भाग)
४१	दङ्गीशरण कथा (प्रबन्धकाव्य)
४२	कालीतत्त्व
४३	पथ्यापथ्यविनिश्चयः
४४	वैद्यजीवनम् लोलिम्बराजकृतम्

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल
फोन नं.: ०१-४२००८५६, ०१-४२००८४५, ०१-४२००८४६
वेबसाईटः www.narchives.gov.np, ईमेलः mail@narchives.gov.np

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu